

אוניברסיטת תל אביב
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג
החוג להיסטוריה של עם ישראל

חצור הגלילית:
התגבשותה של זהות מקומית בעיירת פיתוח
(1949-1977)

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה
מאת: שמחה גואטה-בוקובזה
מנחים: פרופ' ירון צור ופרופ' אמיר גולדשטיין

הוגש לסנט של אוניברסיטת תל אביב

2023

תודות

מחקר זה נכתב בהנחייתם של פרופ' ירון צור ופרופ' אמיר גולדשטיין, ועל כן, אני מוקירה תודה עמוקה מקרב לב. התמזל מזלי לשני מנחים מעוררי השראה, עם יכולות הנחייה, הכוונה ומסירות גבוהים מאוד, כולל תמיכה ברגעים מאתגרים. לאורך כל כתיבת העבודה, העניקו לי המנחים חופש ואמון ללכת בדרכי. אני מרגישה ברת מזל שזכיתי במנחים אלה.

ברצוני להודות לפרופ' ירון צור שהסכים להנחות אותי בדרכי החדשה, ולמעשה איפשר את התממשותו והיתכנותו של מחקר זה. העצות שהעניק והשיחות שלנו לא יסולאו מפז. הם פתחו בפניי עולם חדש של מחשבות ותובנות. בנוסף לכך התפיסות המתודולוגיות שירון פיתח ליוו אותי בכתיבת הדוקטורט.

תודה מיוחדת לפרופ' אמיר גולדשטיין שקצרה היריעה מלהכיל את אשר אני חבה לו. אמיר ליווה אותי לאורך כל הדרך, והיה לי מעין אב רוחני. הערותיו המדויקות והמחכימות, תוך הקפדה על סטנדרטים גבוהים, סייעו לי לדייק את כתיבתי. למעשה, עבודה זו לא היתה מגיעה לסיומה ללא הליווי המסור לאורך כל הדרך.

בשנות כתיבת המחקר הסתייעתי בשלב כזה או אחר, בחוקרים ואנשי אקדמיה שתמיד היו זמינים עבורי ומצאו את הזמן לשוחח, להתייעץ ולשאול כאשר פניתי אליהם. אני מודה להם על הסובלנות, ועל הרצון והפתיחות לסייע: פרופ' אורית רוזין, פרופ' צבי זוהר, פרופ' פנינה מוצפי-האלר, פרופ' ניסים ליאון, פרופ' רפאל גרינברג, פרופ' איילת שביט, ד"ר יצחק דהן, ד"ר אבי פיקאר, ד"ר מוטי גיגי, ד"ר אדם ויילר-גור אריה, ד"ר תמר אריאלי, ד"ר מלכה כ"ץ, ד"ר אביעד מורנו, ד"ר תמיר קרקסון, ד"ר אוריין שחר, ד"ר דויד גדי, ד"ר קלמן אורן, ד"ר חיים ביטון וחן ארצי-סרור. לכולן וכולם אני מודה על היחס המכבד.

מחקר זה לא היה יכול להיכתב ללא סיוע רב של עובדי הארכיונים הרבים שפקדתי במהלך השנים. תודה לעובדי ועובדות הארכיונים: הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון המדינה, ארכיון בן גוריון, ארכיון לחקר הציונות הדתית, ארכיון העבודה- בית ברל, ארכיון יד טבנקין, ארכיון מכון ז'בוטינסקי, ארכיון מכון לבון. לנועה ברמן מארכיון איילת השחר, ולחנה שופן מארכיון ראש פינה.

מלגות ופרסים שקבלתי לאורך שנות המחקר, אפשרו לי להקדיש את זמני למחקר ולכתיבה. אני מודה לכל הגופים שמצאו את עבודתי ראויה לאמון ולתמיכה: לאוניברסיטת תל אביב, לקרן שלמה הילל, לקרן יורן שניצר, ליד טבנקין, לקרן בלבן- גלס, למכללה האקדמית תל חי, לקרן על שם איגנאץ בוביס, לקרן ידע של ארגון המורים, ולקרן דוב סדן.

כמו כן, ברצוני להודות לשלום טרמצי, מנהל ארכיון המפות, במכללה האקדמית תל חי, לאנשי אקדמיה בכיכר: איילת שביט, יעל סילבר, וזוהר סיני. לאנשי המועצה המקומית והמתנ"ס בחצור הגלילית: שמעון סויסה, שאול כמיסה, מיכאל קבסה, נדב סרוסי, גילי ברמי, אלי אדאווי, שמרית בן זקן, איבט לוי ושמעון נוי. למדרשת אורות הגליל בניהול אביה כהן. לבית ותיקי חצור- גיל הזהב בניהולה של הדסה זעפרני וכל תושבי חצור הגלילית והסביבה הרבים (ראש פינה, ייסוד המעלה, קיבוץ איילת השחר, קיבוץ עמיעד, קיבוץ כפר הנשיא, קיבוץ מחניים), שפתחו את ביתם

וליבם, וזיכרונותיהם, ושיתפו אותי בסיפורי חייהם. שילוב עדותם וזיכרונותיהם יחד עם מסמכי הארכיון הפכו את כתיבת המחקר הזה לתהליך מרתק ומיוחד.

רצוני לציין את תרומתם של אלברט (ז"ל) ועליזה בן זקן, מנשה ושרה גפליאן-גלילי ז"ל, חיים חדד ז"ל, משה אטיאס שמעון ורוזה שמואל, פני לוגסי-גבאי, ברקנה כהן, יצחק זריהן, יוסי אלול, שמואל דנינו, אביגדור רוסה, עזרא רענן, בוחניק יוסף, אלישע לוי, רבקה טיילר, עדה סבג, כהן פרגי ומרים, רחל ללוש-סיטרוק, נינה אלון-ברזילי, משה אייש, אשר ושריתה כמיסה, מלי טולדנו-ארביב, יצחק אלמגור-אלגבסי, שלומית והרצל חן-אוחננה, דוד עמר, שולה (וקנין) ורפי וייצמן, נטלי שטרן, אבי מורד, יהודה קדוש, בן הרוש אלברט, מימי אסוס, לוי מימי, סיטבון יצחק, כרמלה סרוסי-קדוש, צווה הרצל, קבילו יצחק, דוד אוחנה, רותי גיגי-שיכנזי, רות מייסטר ורבים אחרים. נציגי דור המייסדים, או צאצאיהם, ששיחותיי הרבות איתם העניקו לי תובנות רבות, שמסמכי הארכיון לא יכלו לחשוף. מחקר זה נעשה בזכותכם, ולמענכם.

ברצוני להודות לחברי וחברותי, למשפחתי המורחבת שהיו שם עבורי וגילו התעניינות רבה. תודה על התמיכה ועל ההקשבה לאורך כל הדרך. תודה מיוחדת למירב רוני שערכה את הדוקטורט בעניין רב.

לבסוף, ברצוני להודות לבעלי דוד, ולשלושת בני אלון רועי ואסף – אתם העוגן של חיי. תודה על המרחב שאתם מעניקים לי שמאפשר לי לעשות את מה שאני אוהבת לעשות. על החירות לשהות שעות ממושכות ביחד משלי. בלעדכם לא הייתי מגיעה לנקודת הסיום. תודה על מי שאתם עבורי.

את העבודה אני מקדישה להורי היקרים, אבי ניסים-מנני בוכבזה ז"ל שנפטר בטרם עת, ולאמי תבדל לחיים ארוכים, מרגושה-ז'ינה בוכבזה (לבית מימון). אני מודה לאמי היקרה על האהבה, התמיכה וההתעניינות לאורך כל הדרך.

תוכן העניינים

רשימת איורים (מפות וטבלאות).....	עמ' 10
רשימת תמונות.....	עמ' 10
תקציר.....	עמ' 11
מבוא.....	עמ' 18
הצגת הנושא.....	עמ' 18
הקשרים היסטוריים וסקירה ספרותית.....	עמ' 20
שאלות המחקר.....	עמ' 37
שיטות מחקר (מתודולוגיה), חומרים ותיקוף.....	עמ' 38
פרקי המחקר.....	עמ' 50
חשיבות המחקר ותרומתו הפוטנציאלית.....	עמ' 51
פרק ראשון: מעברת ראש פנה	עמ' 54
א.1 רעיון המעברות וייחודה של מעברת ראש פנה.....	עמ' 55
א.1.1 ראש פנה לאחר הקמת המדינה.....	עמ' 56
א.2.1 קליטת עולים בראש פנה לפני הקמת המעברה.....	עמ' 57
א.3.1 המעבר ממחנה האוהלים למעברה בראש פנה.....	עמ' 58
א.4.1 ראש פנה רבתי – תוכניותיה של המושבה להפוך למרכז עירוני.....	עמ' 59
א.5.1 אוכלוסיית המעברה.....	עמ' 59
א.2 השינוי ביחס המושבה למעברה וסיבותיו.....	עמ' 60
א.1.2 מתחים פוליטיים וארגוניים.....	עמ' 60
א.1.2.1 ניהול המעברה.....	עמ' 62
א.2.1.2 מתחים פוליטיים-מפלגתיים בתחום החינוך.....	עמ' 61
א.3.1.2 בחירות במעברה – בחירות מוניציפליות שלא מן המניין, שבוטלו.....	עמ' 62
א.2.2 מתחים אתניים, תרבותיים וחברתיים.....	עמ' 66
א.1.2.2 "מתח עדתי" בתוך המעברה.....	עמ' 68
א.2.2.2 אפליה על רקע עדתי בלשכת העבודה.....	עמ' 69

- א.2.2.3 אפליה על רקע עדתי בתחום הדת. עמ' 70
- א.2.2.4 מרחב גאוגרפי משותף, מרחב תרבותי נפרד. עמ' 71
- א.2.2.3 מתחים כלכליים. עמ' 72
- א.2.2.1 "לחם עבודה" – מחאה במעברה. עמ' 73
- א.2.2.2 "מתים מרעב במעברת ראש פנה". עמ' 75
- א.2.2.3 אי-תשלום מיסים במעברה. עמ' 76
- א.2.2.4 הזרז לחיסול המעברה – משבר המים עם חברת "מקורות". עמ' 77
- א.3 המשכה של מעברת ראש פנה היא חצור. עמ' 79
- א.3.1 מעברת ראש פנה בין המעברות הראשונות שפונו. עמ' 79
- א.3.2 המעבר לחצור. עמ' 80
- א.4 סיכום. עמ' 80
- פרק שני: ממעברה לעיירה נפרדת – הקמת חצור כ"ישוב קבע' ללא ליווי מוניציפלי.** עמ' 82
- ב.1 שלב התכנון. עמ' 83
- ב.2 הקמת "הערים החדשות". עמ' 84
- ב.3 ריבוי מרכזים עירוניים קטנים לעומת מספר קטן של מרכזים עירוניים בינוניים. עמ' 85
- ב.4 תוכניות אגף התכנון לשילובה של חצור במושבה ראש פנה. עמ' 86
- ב.5 תוכניות אגף התכנון להקמת עיר נוספת בין קרית שמונה לצפת. עמ' 89
- ב.5.1 תכנון חצור ביחס לצפת. עמ' 89
- ב.5.2 תכנון חצור ביחס לקרית שמונה. עמ' 90
- ב.5.3 הנימוקים לבחירת האתר להקמת חצור. עמ' 91
- ב.5.4 איתור קרקעות להקמת העיר החדשה חצור. עמ' 92
- ב.6 שלב ההקמה של חצור. עמ' 93
- ב.6.1 ביקורת בזמן אמת על אגף התכנון. עמ' 95
- ב.7 הקמת חצור כיישוב נפרד מראש פנה. עמ' 96
- ב.7.1 ראש פנה נעזרת ברשתות חברתיות משפיעות: "כצבר אל צבר". עמ' 97
- ב.7.2 סלקציה בקליטת עלייה בראש פנה, אך לא בחצור. עמ' 100
- ב.7.3 אוריינטליזם. עמ' 102

- ב.7.4 הימנעות מסלילת כביש מחבר בין ראש פנה לחצור..... עמ' 104
- ב.7.5 סוגיית איחודה של ראש פנה עם חצור..... עמ' 104
- ב.8 הקמת חצור ללא תמיכת המועצה האזורית גליל עליון..... עמ' 106
- ב.8.1 דרישת המועצה האזורית גליל עליון להקמת שני יישובי עולים בתחומה..... עמ' 106
- ב.8.2 התחרות על מקומות עבודה ברשות לפיתוח החולה..... עמ' 107
- ב.8.3 המאבק על הקמת מפעל "פרי הגליל" בחצור..... עמ' 108
- ב.9 סיכום..... עמ' 110

פרק שלישי – היבטים כלכליים וחברתיים של הקמת חצור..... עמ' 111

- ג.1 עבודות יזומות..... עמ' 112
- ג.2 תעסוקת נשים וילדים..... עמ' 117
- ג.3 תהליכי תיעוש בחצור..... עמ' 118
- ג.3.1 מפעל לחיתוך וליטוש יהלומים בחצור..... עמ' 120
- ג.3.2 סריגי חצור..... עמ' 120
- ג.1.2.3 הקושי לגייס עובדים קבועים..... עמ' 122
- ג.3.3 פרי הגליל..... עמ' 123
- ג.3.3.1 הסיוע של גורמים ממשלתיים והסתדרותיים לפיתוח תעשיית של חצור.. עמ' 125
- ג.3.3.2 מה אפשר את הצלחת מפעל דקו, בניגוד לפרי הגליל?..... עמ' 127
- ג.3.4 מפעל יוצקי הגליל – יוזמה מקומית פרטית..... עמ' 128
- ג.4 חצור כמובלעת חברתית..... עמ' 129
- ג.5 משבר "חגיגות העשור" בחצור..... עמ' 132
- ג.6 חצור לעומת עיירות פיתוח אחרות..... עמ' 132
- ג.7 סיכום..... עמ' 134

פרק רביעי: השפעת המנהיגות הדתית המקומית על עיצוב הזהות הדתית בחצור..... עמ' 135

- ד.1 מדיניות משרדי הממשלה כלפי העולים בנושאי דת..... עמ' 136
- ד.2 יחס הציונות הדתית כלפי הדתיות המזרחית..... עמ' 136

139 עמ'	ד.3 שירותי הדת שסופקו לעולים על ידי משרד הדתות.....
139 עמ'	ד.3.1 ביקורים של נציגי משרד הדתות בחצור.....
140 עמ'	ד.3.2 הרצאות בנושאי אקטואליה ודת.....
140 עמ'	ד.3.3 ימי עיון וכנסים.....
140 עמ'	ד.3.4 הקמת בתי כנסת.....
140 עמ'	ד.3.5 עירוב.....
141 עמ'	ד.3.6 שחיטה כשרה.....
141 עמ'	ד.3.7 הסדרת הסעות ליישובים סמוכים במקרים של מחסור בשירותי דת מקומיים.....
142 עמ'.....	ד.3.8 סיוע במקרים סוציאליים.....
142 עמ'	ד.4 התמודדות העולים עם המציאות החילונית בארץ – המקרה של המקווה בחצור .....
143 עמ'	ד.4.1 הקמת המקווה במעברת ראש פנה.....
144 עמ'	ד.4.2 מתיישבי חצור דורשים הקמת מקווה.....
145 עמ'	ד.4.3 מתחים פוליטיים סביב אי ההקמה של מקווה בחצור.....
147 עמ'	ד.4.4 האיום בעזיבת חצור.....
149 עמ'	ד.4.5 תגובת העולים למציאות החילונית בארץ.....
150 עמ'	ד.4.6 יוזמה עצמאית של נשים להקמת מקווה מאולתר בחצור א'.....
152 עמ'	ד.4.7 הקמת מקוואות ביישובי עולים אחרים.....
153 עמ'	ד.5 הרב עזיזי דיעי – מקומו של המנהיג הדתי כמנהיג קהילתי.....
155 עמ'	ד.5.1 הרב דיעי בעיני התושבים.....
159 עמ'	ד.6. סיכום.....
160 עמ'	פרק חמישי: המאבק על עיצוב מערכת החינוך בחצור .....
161 עמ'	ה.1 התפתחות מערכת החינוך בארץ ובחצור.....
161 עמ'	ה.1.1 השאיפה להקמת מערכת חינוך שוויונית בישראל.....
162 עמ'	ה.1.2 התפתחות מערכת החינוך בארץ.....
164 עמ'	ה.1.3 התפתחות מערכת החינוך בחצור.....
167 עמ'	ה.2 גיוס אנשי חינוך מיישובי הסביבה.....
169 עמ'	ה.3 אפליה במערכת החינוך בחצור.....

- ה.4 מאבק בין זרם העובדים למזרחי..... עמ' 170
- ה.5 המאבק להשוואת התנאים בין החינוך הממלכתי לחינוך הממלכתי-דתי (חמ"ד)..... עמ' 172
- ה.6 מעורבות האגף לחינוך ממלכתי דתי במערכת החינוך בחצור..... עמ' 174
- ה.7 תושבי חצור מעצבים את זהותם דרך מערכת החינוך..... עמ' 179
- ה.7.1 הבחירה של תושבי חצור..... עמ' 179
- ה.8 המורים כסוכני השפעה חיצוניים ומקומיים..... עמ' 184
- ה.9 המאבק על גיוס התלמידים למוסדות החינוך בחצור..... עמ' 187
- ה.10 המעבר משדה החינוך לשדה הפוליטי..... עמ' 189
- ה.11 המאבק על החינוך הדתי בעיירות פיתוח אחרות..... עמ' 192
- ה.12 סיכום..... עמ' 194
- פרק שישי: התגבשות התרבות הפוליטית המקומית בחצור**..... עמ' 195
- 1.1 שלב ראשון – ניהול "מלמעלה" על ידי נציגי הממסד..... עמ' 196
- 1.1.1. מזכירי הוועד המקומי (1953-1956)..... עמ' 197
- 2.1.1. ראש המועצה הראשון של חצור – הלל לנדסמן : 1965-1956..... עמ' 200
- 1.2.1.1 המוטיבציה להנהיג את חצור : בין סולידריות לאומית-חברתית לפטרונות
תרבותית..... עמ' 201
- 2.2.1.1 מהלכים ויוזמות למען חצור, הלכה למעשה..... עמ' 203
- 3.2.1.1 הפער בין הרצון להגשמה – תקופת ניהולו של לנדסמן את חצור..... עמ' 204
- 4.2.1.1 הפער הבין-תרבותי : איש ה"עלייה השנייה" בדיאלוג עם אנשי ה"עלייה
הגדולה"..... עמ' 206
- 2.1. שלב שני – הממסד מכשיר יורש ("באתי, נתתי, השארתי יורשי")...... עמ' 210
- 3.1. שלב שלישי – מהפך שהקדים את זמנו – ההתקוממות כנגד הממסד הוותיק..... עמ' 213
- 4.1 חוסר יציבות שלטונית..... עמ' 214
- 1.4.1 תרומתם של שמואל דנינו ורפי אדרי לפיתוח חצור – ההבדלים המהותיים..... עמ' 215
- 5.1. סיכום..... עמ' 219

- פרק שביעי: היווצרות היררכיה מרחבית, מעמדית ותרבותית.** עמ' 221
- ז.1 דחיית הזהות הישראלית ההגמונית על ידי תושבי חצור ..... עמ' 222
- ז.1.1 הבניית תרבותם של העולים כנחותה ביחס לזו של הסביבה ..... עמ' 222
- ז.2 נחיתות סימבולית – היעדר הכרה בתרומתם של תושבי חצור לפיתוח הגליל ..... עמ' 226
- ז.3 "ידיים נעלמות" – היעדר הכרה בחלקם של תושבי חצור בחפירות תל חצור ..... עמ' 228
- ז.3.1. דוגמאות לתרומת תושבי חצור בחפירות הארכיאולוגיות ..... עמ' 230
- ז.3.2. ארכיאולוגיה בשירות האתוס הציוני ..... עמ' 232
- ז.3.3. הפער בין עברה העשיר של "ראש כל הממלכות" להווה של חצור החדשה ..... עמ' 234
- ז.4 סיכום ..... עמ' 235
- פרק שמיני: זהות מקומית בחצור – הבחירה ב"היסטוריה הארוכה"** עמ' 236
- ח.1 אי הגיבוש של נרטיב חלוצי מקומי בחצור ..... עמ' 236
- ח.2 עדויות וסיפורים מקומיים שלא נכנסו לקנון המקומי ..... עמ' 237
- ח.3 מדוע הסיפורים הללו לא התפתחו לסיפור מקומי מכונן? ..... עמ' 242
- ח.4 פניית תושבי חצור לאתוס הדתי כחלק מה"היסטוריה הארוכה" ..... עמ' 243
- ח.4.1 גיבורים מקומיים ..... עמ' 244
- ח.4.2 קבר חוני המעגל ..... עמ' 245
- ח.4.3 בתי הכנסת כמרכזים קהילתיים וזהותיים ..... עמ' 248
- ח.4.4 אימוץ ערכים מסורתיים קהילתיים ..... עמ' 249
- ח.4.5 תפקידן המסורתי של האימהות בשמירה על התא המשפחתי ..... עמ' 250
- ח.4.6 חלוציות מסורתית ..... עמ' 250
- ח.5 "חלוצים דיאלנא" – הצעה לסיפור מקומי מרחבי מכונן ..... עמ' 251
- ח.6 היעדרו של סיפור מקומי מכונן ..... עמ' 253
- ח.6.1 הכוחות החיצוניים: הימנעות מביסוס זהות על מאפיינים המזוהים על ידי ה"אחר" כחולשה ..... עמ' 253
- ח.6.2 השפעת כוחות פנימיים: היעדר תודעה מקומית של תיעוד ושימור ..... עמ' 254
- ח.7 סיכום ..... עמ' 258

259 עמ'	סיכום ומסקנות
272 עמ'	ביבליוגרפיה
300 עמ'	ABSTRACT באנגלית

רשימת הטבלאות, המפות והאיורים

רשימת המפות והטבלאות

עמ' 54	ראש פנה, מעברת ראש פנה ושיכוני חצור	מפה מספר 1
עמ' 95	שכונת חצור ג' (Hatsor Gimel) בתוך המושבה ראש פנה, 1953	מפה מספר 2
עמ' 175	ההבדלים בין בית הספר הממלכתי לבית הספר הממלכתי-דתי	טבלה מספר 1
עמ' 180	אחוז התלמידים שלמדו בחינוך הממלכתי ובחינוך הממלכתי-דתי בחצור בשנים 1953-1972	טבלה מספר 2

רשימת התמונות

עמ' 19	מחסום בכביש פנימי בין ראש פנה לחצור	תמונה מספר 1
עמ' 88	בית אבן בשכונת חצור א'	תמונה מספר 2
עמ' 116	תושבי חצור שעבדו ב"מטעי האומה"	תמונה מספר 3
עמ' 141	עירוב מאולתר בשכונת חצור א'	תמונה מספר 4
עמ' 231	מוריס (משה) אלוף בחפירות תל חצור	תמונה מספר 5
עמ' 234	חופרים וחופרות בתל חצור	תמונות מספר 6 ו-7
עמ' 241	אסתר אלוף נואמת בישיבת ההסתדרות בחצור, שנות ה-60	תמונה מספר 8

תקציר

במחקר זה פרסתי וניתחתי את התהליכים שליוו את הקמת העיירה חצור שבגליל בשלושת העשורים הראשונים לקיומה, מתכנונה כחלק מ"הערים החדשות" בישראל, ועד למהפך הפוליטי בארץ (1949-1977). המחקר הנוכחי מספק מבט רחב ושיטתי על תולדותיה של חצור הגלילית ועל התגבשות הקהילה והזהות המקומית. הוא בוחן את נסיבות הקמתה, את הגורמים והאירועים שהשפיעו על התפתחותה, את מידת ההשתלבות שלה באזור שבו הוקמה, את הגורמים והאילוצים שמתוכם התגבשו המוסדות הפוליטיים, החינוכיים והדתיים בעיירה, וכתוצאה מכל אלה - את התגבשות הזהות הקהילתית ו"הסיפור המקומי". הבחירה להתמקד בחצור וסביבתה מאפשרת התבוננות ליחסים שבין המזרחים לאשכנזים, בין קולטים לנקלטים, בין עיירת פיתוח ליישובים הוותיקים, בין עיירת הפיתוח ומוסדות המדינה על סוכנויותיה השונות.

שני נושאים עומדים בלב המחקר:

א. הקמת חצור כ"עיירת עולים" או "עיירת פיתוח" בפריפריה הצפונית, שאוכלסה בעיקר בעולים מארצות האסלאם, רובם מצפון אפריקה. כאן, חצור היא **מקרה מבחן** לסוגייה רחבה יותר של קליטת העולים המזרחים על ידי המוסדות והציבור הוותיק בשנות המדינה הראשונות.

ב. האופן שבו השתתפה קהילת העולים בהתגבשות הזהות המקומית בחצור. גם בהקשר זה חצור היא **מקרה מבחן** להבנת המאפיינים הזהותיים שהתפתחו בעיירות פיתוח נוספות.

מחקרי שייך לתחום "ההיסטוריה החברתית", והוא מבוסס על קשת רחבה של מקורות ראשוניים מארכיונים ארציים, אזוריים, תנועתיים ויישוביים, יחד עם כתבות מהעיתונות הארצית והאזורית בת התקופה. באמצעות כל אלה מוצגים התיכנון וההקמה של חצור לצד המועצות הוותיקות שהיו באזור. מיעוט המקורות הראשוניים שנכתבו בידי העולים עצמם בתקופה הנידונה חייב אותי להשלים את החסר באמצעות ניתוח טקסטים בני התקופה וראיונות עם אנשי המקום והסביבה. נעזרתי לשם כך במתודה שפיתחתי במהלך כתיבת הדוקטורט, ושאותה אני מכנה **היסטוריה אקטיביסטית מעורבת**. במסגרתה חשפתי את תושבי חצור לממצאים ארכיוניים, ובה בעת אספתי עדויות שלהם.

המחקר כולל שמונה פרקים. פרקים א'-ג' עוסקים בהיווצרותה של חצור כמובלעת אתנית, מפני שלא שולבה ביישוב הוותיק באזור ובגלל הגירת הכוחות החזקים שבה החוצה. פרקים אלה דנים בחצור כמקרה מבחן להתהוות הריבוד החברתי בישראל בעשורים הראשונים לקיומה. פרקים ד'-ח' הם לב המחקר, ועוסקים בדרך שבה עיצבו תושבי חצור את זהותם המקומית בתחומי הדת, החינוך, הפוליטיקה והאתוס המקומי של העיירה.

הפרק הראשון עוקב אחר השינוי ביחסה של המושבה ראש פנה למעברה שהוקמה בשטח שיפוטה, ואחר התעקשותה לחסל את המעברה ולהעביר את מפונייה לשיכונן חצור שהחלו להיבנות אז. **הפרק השני** עוסק בתכנונה של חצור ובהקמתה, ובניסיונות הכושלים של המדינה לשלב אותה באחת מהמועצות המוניציפליות באזור, בעיקר במועצה המקומית ראש פנה, וגם במועצה האזורית גליל עליון.

הפרק השלישי עוסק במציאות הכלכלית והחברתית שהתפתחה בחצור, כיישוב קבע ובהמשך כמועצה מקומית נפרדת. בפרק זה אני מצביעה באופן מפורט על מהלכי ההקמה הנמהרים של

העיירה שהותירו אותה ללא תשתית כלכלית בת קיימא, יצרו מעגל קסמים של הגירה שלילית ועיצבו את חצור כמובלעת חברתית-אתנית ענייה ומוחלשת בגליל העליון המזרחי. בפרק זה אני מתקרבת לעמדת החוקרים הביקורתיים, אך בשני הפרקים הבאים אני מצביעה על הפעלנות היוזמת (agency) שהפגינו תושבי חצור בעיצוב זהותם באמצעות האפיק הדתי, האפיק החינוכי והאפיק ההנהגתי. למרות המכשולים שהציבו הגורמים המיישבים, תושבי הצלוח להקים את התשתית למוסדות שיספקו את צרכיהם הדתיים – במידה רבה בזכות דמויות סמכות דתיות מקומיות.

הפרק הרביעי עוסק בהשפעת ההנהגה הדתית המקומית על עיצוב הזהות הדתית בחצור, ובתפקיד המנהיגים הדתיים בתיווך בין תושבי העיירה למוסדות המדינה. מקרה המבחן שידון הוא הקמת המקווה הראשון בחצור.

הפרק החמישי עוסק במאבק הפנים-ישובי בחצור בשנות ה-60 וה-70, בין תומכי החינוך הממלכתי לתומכי החינוך הממלכתי-דתי. עולה ממנו כי למרות העדפת השלטון הארצי והמקומי את החינוך הממלכתי החילוני, רוב תושבי העיירה בחרו לשלוח את ילדיהם לחינוך הממלכתי-דתי. **הפרק השישי** עוסק בהתפתחות המנהיגות הפוליטית בחצור. בשלב הראשון ניהלו אותה בעלי תפקידים "מבחוץ" שהיו נציגי השלטון, כדוגמת מזכירי הועד המקומי שהוחלפו בדמותו של הלל לנדסמן, דמות ציבורית מוכרת בגליל שימש ראש המועצה הראשון בחצור. בשלב השני הוכשר רפי אדרי, צעיר מקומי שצמח במפא"י, להחליפם. בשלב השלישי בחרו תושבי העיירה בהנהגה מקומית ציונית-דתית, ששיתפה פעולה עם תנועת החרות (גח"ל). הבחירה שיקפה את הרצון בביטוי מקומי, והביאה לסיומן של עשר שנות שלטון מפא"י בחצור. בכך הקדימה העיירה מהלכים דומים שהתרחשו בהמשך בעיירות פיתוח נוספות, וגם במדינה. בפרק זה אני מנתחת את המסלול שהוביל מראש המועצה הראשון, מאיילת השחר, דרך יורשו המקומי, רפי אדרי, שטופח על ידי ממסד מפא"י אך נכשל בזירה המקומית, ועד המהפך הפוליטי שהעלה את שמואל דנינו איש המפד"ל לראשות המועצה. במבט מאוון ומפוכח, אני מתארת את המהפך הפוליטי המוניציפלי, כסיפור הרחוק מסיפור הצלחה. אותן תריסר שנים, אופיינו בחוסר יציבות פוליטי קיצוני, שבמהלכו התחלפו ראשי מועצה בתדירות גבוהה מאוד, מה שדרדר עוד יותר את מצבה של העיירה.

הפרקים השביעי והשמיני, החותמים את המחקר, בוחנים את התהליכים שעיצבו את הזהות המקומית בחצור: מצד אחד דחיית הזהות ההגמונית שהתושבים נדרשו לאמץ על ידי הקולטים, ומצד שני חיבור ל"היסטוריה הארוכה" שלהם ולמאפייני זהות דתיים שהביאו עמם מארצות מוצאם. שני הפרקים האחרונים נושאים בחובם את התרומות החדשניות המשמעותיות ביותר בעבודה. בפרק השביעי אני מנתחת את התהליכים שהותירו את חצור כמובלעת אתנו-מעמדית ותרבותית בתחתית ההיררכיה המרחבית ואת תושביה - בזהות מתבדלת, יהודית מסורתית, לעומתית, מול הזהות הישראלית ההגמונית. חשיבות הפרק טמונה בחשיפה האמפתית של היבטים בתהליכים אלה, שעד כה נעלמו מהסיפור ההיסטורי המקומי: אבדן הסטטוס שחוו חלק מהעולים בהגיעם לעיירה ובמיוחד הדרתם המוחלטת מתרומותיהם החלוציות לפיתוח האזור. תרומותיהם החשובות של פועלי חצור להתיישבות, לתעשייה ולחקלאות ותפקידם המכריע בחפירות תל חצור – כל אלו נעדרים מהכתיבה והתיעוד הרשמיים. בהארת פרקים נשכחים אלה בהיסטוריה של האזור

אני מכוננת תשתית אפשרית לתיקון, בצורה של סיפור מאוזן יותר, הלוקח בחשבון גם את חלקם של בני הקהילה המוחלשת הנמצאת בתחתית ההיררכיה האזורית.

פוטנציאל זה של תיקון עולה בצורה אקטיבית יותר בפרק האחרון, שבו אני מצביעה על הסיבות שבעטיין לא הפציע בעיירה סיפור מכונן, שסביבו ניתן לגבש אתוס קהילתי חיובי. בה בעת אני גם מציעה דרך לכתוב סיפור-בונה-זהות, שיתייחס באהדה לבחירה של התושבים ב"היסטוריה הארוכה" של יהודי ארצות האסלאם ויאיר את המסלול החלוצי המקומי שבו בחרו לצעוד ואת גיבורי המקומיים: לא "חלוצים בעל כורחם" אלא "חלוצים דיאלנא" (משלנו).

"וזה יכול להוות את הערך המוסף העיקרי של מחקר זה בשילוב שבין ניתוח היסטורי שיטתי ומאוזן, המתקן הטיות ואי-דיוקים ומאיר צדדים זנוחים בתולדות העיירה, לבין ניסיון אקטיבי להבנות את הסיפור המקומי כעלילה מורכבת אך גם הרואית ומעוררת השראה."

החברה הישראלית היא חברת מהגרים משוסעת. לאורך השנים הוצעו הסברים שונים למבנה הריבוי שלה ולתהליכים החברתיים, התרבותיים והפוליטיים שעיצבו אותו. המחקר הביקורתי העדכני של החברה הישראלית, הרווח כיום באקדמיה, נוטה להציג את קליטת העלייה ואכלוס עיירות הפיתוח באופן דיכוטומי, שלפיו דיכאו הקולטים האשכנזים את המזרחים וניצלו אותם, מתוך הנחה שהם פסיביים וחלשים. לפי טענה זו – יוצאי ארצות האסלאם לא זכו בארץ למעמד שווה לזה של יהודי אירופה, והם הודרו, הופלו, נוחשו ונדחקו לשוליים בגלל מדיניות מכוונת לשימור כוחו של הציבור האשכנזי. הדבר הפך את החברה הישראלית למעמדית ומופרדת מבחינה אתנית עד היום.

ממצאי מחקרי על חצור מעלים תמונה מורכבת יותר מול תמונת העולם הסוציולוגית הידועה עד היום, ולעיתים היא מעצימה את מסקנותיהם של החוקרים הביקורתיים ולעיתים מעדנת ואף מציגה נתונים סותרים.

להלן פירוט ממצאיי וטענותיי:

א. מיזוג העולים ביישוב הוותיק ביוזמת מוסדות המדינה, ועל ידיהם

בניגוד לתזה המייחסת למדינה ניסיון מכוון להפריד בין ותיקים לעולים, מחקרי מצא שהייתה מדיניות מובהקת של מיזוג העולים החדשים בתושבים הוותיקים, והיה מאמץ עקבי לשלב את חצור באחת משתי המועצות המוניציפליות שבקרבתה. אגף התכנון ראה בה כבר ב-1949 חלק מהעיר החדשה **חצור-ראש פנה**, ומי שמנע את המיזוג הייתה המושבה. מאמצע שנות החמישים הופעל על ראש פנה לחץ של משרד הפנים, באמצעים שונים, להתאחד עם חצור, אך היא סירבה מאינטרסים כלכליים, חברתיים ותרבותיים. המושבה גם הצליחה למנוע את סלילתו של כביש מחבר בין שני היישובים.

עם זאת, ממצאי מראים שהמדינה שגתה בהאמינה שיש מקום לעיירת עולים נוספת בין קרית שמונה לצפת, שטרם התבססו אז. המקורות מעידים על הבחנה בין קשיים טבעיים או צפויים של הקמת יישוב עולים מרוחק, לבין מהלכים ממשלתיים שתרמו להתפתחותה של חצור כעיירה מוחלשת ולא-עצמאית. התנאים הגאוגרפיים והכלכליים שלה היו מאתגרים, והתקווה שבעיית התעסוקה בה תיפתר באמצעות ייבוש אגם החולה או פיתוח חקלאי של היישובים הוותיקים, נכזבה.

ב. מיזוג העולים ביוזמת היישוב הוותיק: הדוגמאות של ראש פנה והמועצה האזורית גליל עליון

מחקרי מראה שהמועצות הוותיקות, שהתנגדו ליוזמה לשילוב חצור באחת מהן, הפעילו קשרים עם גופים פוליטיים ותנועתיים בעלי השפעה. בין לבין העיירה התקיימו בידול והדרה ברורים, שהתבטאו בעיקר ביחסי עבודה ובמניעת המיזוג. תושבי חצור סיפקו כוח עבודה זול למועצות הוותיקות, שמינפו את השינויים הדמוגרפיים באזור להתפתחותן. הקיבוצים היו מרושתים תנועתית ופוליטית, וגם ראש פנה השכילה להשיג לעצמה תקציבי פיתוח האמצעות מצג שווא של כוונה להתאחד עם חצור. גם היא נעזרה ברשת הקשרים שבין ותיקי הארץ, והצלחתה להכפיף את המדינה לאינטרסים שלה חיזקה אותה כלכלית.

תושבי חצור עבדו בעבודות דחק או כפועלים ביישובים השכנים, והאיחור בתיעוש העיירה השאיר אותם ככאלה עד לשלב מאוחר יחסית. כמו באזורים פריפריאליים נוספים, גם בגליל התעצב סדר מעמדי-אתני היררכי המשליך על החברה הישראלית עד ימינו. עובדה זו שמטה את הקרקע מתחת לציפיות השילוב הממשלתיות, וחצור הפכה, כאמור, למובלעת אתנית נבדלת מסביבתה.

ג. יחסי עולים – ותיקים

המקרה של חצור מלמד על גילויי סולידריות של היישוב הוותיק כלפי העולים, שאי אפשר להתעלם מהם. כבר בתקופת המעברה בראש פנה סייעה לה המועצה האזורית גליל עליון באמצעות מתנדבים מקיבוציה, ואלה המשיכו לסייע לה גם אחר שהסמכויות עליה הועברו למועצה המקומית ראש פנה. התגייסותם הייתה חשובה במיוחד בתקופה שבה התנהלה חצור ללא מעמד מוניציפלי וללא מועצה מלווה, כשהיא נקלעת למצב כאוטי בכל תחומי החיים.

אין ספק שבמפגש עם העולים ביטאו הוותיקים גם מבט אוריינטליסטי ומתנשא: יהודי אסיה ואפריקה תויגו כציבור נחשל, וממצאיי מעידים על ביטויים כאלה ביחס לתושבי חצור גם במכתבים רשמיים של מועצת הפועלים בעיירה. ביטויים פוגעניים ומכלילים מצאתי גם בדברי אנשי חצור שהיו חלק מההנהגה הפוליטית שלה, ושכינו את תושביה "שואבי מים וחוטבי עצים", "החלכאים והנדכאים", ועוד. אין גם ספק שהקיבוצים השכנים וראש פנה נהנו מהקמת העיירה, בעיקר בזכות ה"ידיים העובדות" הזולות; וברור גם שחלק מהמסייעים לה עשו זאת במסגרת הניעות החברתית שלהם עצמם. ועם זאת – התייעוד מלמד שהיחסים בינם לבין תושבי חצור לא הושתתו על כוח ושליטה בלבד. לעולים ולוותיקים, למרות ההבדלים התרבותיים, היו גם לאום ודת משותפים, שיצרו בעיירה הוויה ישראלית מיוחדת. הלל לנדסמן, ראש המועצה המקומית הראשון, התנדב לשרת את חצור ללא שכר, על בסיס ערכי תנועת העבודה, מה שמלמד כי לא היו שם רק ניצול או שליטה. הנחתה של האסכולה הביקורתית, כי היחסים בין העולים לוותיקים התמצו במונחים פוליטיים נטו, נמצאת בעייתית לאור ממצאיי על קשר אנושי, דאגה ואכפתיות כלפי העולים, כפי שמניחה תזת המפגש הסותר.

עם זאת, התגייסותם של יחידים והסיוע הנקודתי של יישובים שכנים הסתכמו בעזרה "מבחוץ", ולא ביטאו שילוב מלא של חצור בסביבתה. במפגש עמם חוו העולים דיסוננס בין הסולידריות והאכפתיות לבין ההתנגדות לשלבם במועצותיהן, והיחס המתנשא כלפיהם. לדיסוננס שהעמיק עם הזמן, נלווה בלבול ואכזבה מכך שהסולידריות לא רק שאינם מובילה לשוויון המיחל, אלא אף יוצרת היררכיה מעמדית מובהקת ביניהם לבין שכניהם הוותיקים.

ד. זהות הגמונית ישראלית – "כור ההיתוך"

מחקרי מצביע על שני צדדיו של המפגש החברתי בארץ בשנות החמישים. תרומת אנשי הסביבה לחצור הייתה ניכרת, אך בה בעת היה לעצם נוכחותם בה תפקיד בתהליך הישראליזציה ובניסיון להקנות לעולים ערכים חדשים. בין השאר הופעל על העולים לחץ לבחור בזרם חינוכי או זרם פוליטי, שלא תאם את השקפת עולמם. בחצור היו גם עולים שהשתלבו באתוס של כור ההיתוך והזדהו עם המודרניזציה הישראלית, וניסו להקנות ערכים אלה לעולים החדשים מתוך אמונה שבכך יסייעו להם להשתלב בישראל כפי שהם עצמם עשו. אך תושבי חצור דחו, ברובם, את הערכים שהתנגשו בערכיהם המסורתיים, ולא שינו את עמדותיהם לפי ציפיית הקולטים.

ה. חולשתה הכלכלית של חצור – כישלון ביצועי

כאמור, המסמכים מלמדים על רצון אמיתי של המדינה לקדם את חצור ולסייע לה, אך התנאים שהתפתחו בה, בגלל היעדר תשתית כלכלית יציבה ועזיבת הכוחות החזקים, הביאו לכך שהיא התפתחה כיישוב נחשל גם ביחס לעיירות אחרות. הממשלה לא הצליחה לחלץ אותה ממעגל העוני למרות ניסיונות חוזרים להקים בה מפעלים, והפערים הכלכליים והמעמדיים בין תושביה, שעבדו כפועלים, לבין המנהלים "הוותיקים" נשמרו. העובדה שהמדינה לא הצליחה ליצור בחצור תשתית כלכלית מבוססת היא כישלון ביצועי.

הצלחת המדינה באספקת שירותים לחצור הייתה מוגבלת: **בתחום השיכון** הוקמו בה בתי מגורים ושכונות, שהפכו עם הזמן ללא-אטרקטיביות ותושביהן המבוססים יותר עזבו. **בתחום הדת** נעשה לא-מעט, אך מתוך ריכוזיות רבה ותפיסה שיש להרחיק ממנה את העולים כחלק ממדיניות "כור ההיתוך". ראייה לכך היא הזמן הארוך שנדרש להקמת המקווה הראשון בחצור. **בתחום החינוך** מצאתי עדויות להשקעה, אך בנושא החשוב הזה, שהוא מפתח למוביליות משמעותית, נפתחו פערים גדולים בין העיירה ליישובי הסביבה, ובין בוגרי החינוך היסודי שיצאו ממנה לתיכונים עיוניים לבין אלה שלמדו בתיכון המקצועי במקום. שיעור הנשירה מלימודי תיכון בחצור היה גדול, ואחוז הלומדים בחינוך המיוחד גבוה בהרבה מהממוצע הארצי. אינני סבורה שמדובר בתהליך זדוני, שהרי המדינה עשתה מאמץ מתמיד לשלוח מורים לחצור ולעיירות דומות כדי לנסות ולצמצם את הפערים, אך הוא לא הספיק. ובזמן שמערכת החינוך בחצור התקדמה בצעדים קטנים, במרכז הארץ היא זכתה לתנופה גדולה שכן היה קל יותר למנף שם את ההשקעה הממשלתית בתחום.

ו. שעתוק הפערים בין העולים לוותיקים בדורות הבאים

הטענה שהמדינה הנציחה את הפערים בין העולים לוותיקים גם בדורות הבאים, כדי לקדם את האינטרסים של הוותיקים, מתייחסת לתושבי עיירות הפיתוח בפועל, אך מתעלמת מקבוצה גדולה מאוד שעזבה את ה"פריפריה" והפכה לחלק מ"המרכז". קבוצה זו פיתחה מוביליות כלכלית-חברתית ולא שעתקה את מעמד ההורים לדורות הבאים.

לאורך שנות המחקר התאפיינה חצור באחוז ניכר של עולים מארצות האסלאם (מעל 95%) ובעיקר מצפון אפריקה (מעל 75%), וסבלה מהגירה שלילית. כבר ב-1964 היא הוגדרה כאחת מ"הפרובלמטיות" שבעיירות הפיתוח, ונותרה הרחק מהיעד הדמוגרפי שהוצב לה. בראשית שנות ה-70 נמצא כי היא מהמובילות בין ערי הפיתוח במספר העולים החדשים העוזבים אותה,

ועזיבת החזקים הגדילה את חלקם היחסי של המקרים הסוציאליים. כל אלה חיזקו את ההומוגניות שלה והדגישו את השוני האתני בינה לבין סביבתה ובינה לבין מרכז הארץ. רבים מעוזבי חצור הם היום חלק ממעמד הביניים הישראלי, וכשחוקרים ביקורתיים טוענים לשעתוק מכוון של המצב בפריפריה בדורות הבאים, הם מתעלמים מקבוצה זו שכמוה יש בכל עיירת פיתוח. בחצור התרחשה המוביליות בעיקר באמצעות היציאה ממנה, והעובדה שבניה בחרו לבטא את יכולותיהם מחוץ לה מחזקת את ההנחה ששלפיה הטמעת ערכי החברה הישראלית מביאה לשוויוניות באוכלוסייה הכללית, כפי שמניחה **תאוריית המודרניזציה של אייזנשטט**.

במחקר זה אני מנתחת את תולדות חצור, מבלי להתעלם מן ההטיות של הגישות הממסדיות אך גם מבלי להתפתות לעמדות של הגישות הביקורתיות.

החידוש המרכזי של המחקר מצוי **בסוגייה השנייה** שבה הוא דן, והיא **האופן שבו השתתפה קהילת העולים בהתגבשות הזהות המקומית, ה"אחרת" של היישוב**.

בניגוד לתפיסת החוקרים הביקורתיים, הרואים בעולים ציבור פסיבי וחסר דעה, ממצאיי מלמדים על גיבוש אוטונומי של זהותם על ידיהם, ועל דחיית הזהות ההגמונית שהקולטים ניסו לכפות עליהם. בכך אני מצביעה על העובדה כי הפריפריה איננה ישות חברתית סבילה אל מול המרכז. אני טוענת שתושבי חצור בחרו בדפוס פחות מוכר של התנגדות לכפייה: ככל שהתאכזבו מאי המימוש של ההבטחה לשוויון, כך עיצבו את זהותם המקומית גם במחיר של התבדלות והדרה. הם בחרו בשימור "ההיסטוריה הארוכה" שלהם במישור הדתי, התרבותי, החינוכי והפוליטי. ככל שהקהילה חוותה את אי המימוש של המסר המוצהר המכיל והמשלב, כך היא התכנסה חזרה למסורותיה ודבקה בגישה הלעומתית. המעבר הזה ניכר במיוחד בהנהגה הדתית, שהורכבה תחילה מרבנים שתמכו בהשתלבות באתוס של תנועת העבודה כמו הרב דייעי עזיזי ורבי דוד סוויסה. את הגישה הלעומתית ייצגו סוכנים נחשים שהגיעו לעיירה כמורים והתבקשו על ידי התושבים לעבור לעולם הפוליטי, כנציגי המפד"ל. מעורבותם הובילה למהפך פוליטי בחצור כבר באמצע שנות ה-60, כעשור לפני עליית הליכוד לשלטון ב-1977. אני סבורה שהמציאות בחצור הייתה מובהקת יותר מזו שבעיירות פיתוח אחרות, והיא הפכה את היישוב למעבדה מקומית של תהליכים רחבים שיופיעו בהמשך במקומות אחרים בארץ.

בתחום הדתי היה לדמויות הרבניות הקהילתיות תפקיד מפתח בתקופה של ריק מנהיגותי, והממצאים מצביעים על תפקידן החשוב גם בתחומים החורגים מהדת. **בתחום החינוך** בחרו רוב תושבי חצור בחינוך הדתי, למרות הבידול שהבחירה כפתה עליהם במרחב החילוני שסביבם. כאמור – בניגוד לתמונה שמציירים מחקרים שונים, הם הצליחו להשפיע על חינוך ילדיהם. **בתחום הפוליטי**, הבחירה בהנהגה דתית-לאומית הייתה מנוגדת לכל היגיון חומרי, והביאה לסיום שלטון מפא"י בחצור, למרות התמיכה הצפויה מצד מפלגת השלטון במועמד שהוכשר מטעמה. הראיתי גם שבעיירה נוצרו **אתוס זהות מקומיים** שבמרכזם תרבות קברי צדיקים, ריבוי בתי כנסת ונטייה אחר מנהיגים דתיים ששימרו את ערכי "ההיסטוריה הארוכה".

ייחוד נוסף של מחקרי הוא הצגת **המאבק הפנים-יישובי** בנושאים שהוזכרו לעיל. המחקר התרכז עד היום בעיקר במאבקים בין היישוב האשכנזי לעולים המזרחים, אך כאן מדובר במאבק פנים-יישובי בין העולים עצמם, בעניין הזהות המקומית של יישובם. הדבר מערער על החשיבה הפשטנית

המשטיחה את העולים ומציגה אותם באופן חד-ממדי כחסרי תודעה. גם **בתחום החינוך** נחלקו התושבים בין מצדדי החינוך הממלכתי לתומכי החינוך הממלכתי-דתי, וביטאו תפיסות שונות שנבעו בעיקר מאמונות והשקפות שעיצבו עוד בחוץ לארץ. גם **בתחום הפוליטי** התנהל מאבק פנימי ביניהם, ואי אפשר לראות בהם ציבור הומוגני. הם החלו להזדהות עם מפלגות שונות וייצגו דפוסים שונים של התערות במדינה החדשה. המאבק בין מפא"י/המערך למפלגות הדתיות והימניות בחצור התנהל בין עולים באותו מרחב אתני, לא רק בין אשכנזים למזרחים, והיה למעשה מאבק פנימי בין מי שהשתלבו בזהות ההגמונית ונדחו על ידי תושבי חצור, לבין קולות אחרים שבסופו של דבר קבעו את זהותו של היישוב. זה נדבך נוסף של תמונה מורכבת יותר מזו של המחקר הביקורתי, משום שברגע שהבחירה ניתנה לתושבים, הם בחרו בנציגות שהלמה את ערכיהם ותפישותיהם.

מחקרי מלמד כי אנשי חצור עיצבו את חייהם בהתאם לסולם הערכים שלהם, ולא על בסיס **תודעה כוזבת**. הם הוטרדו אמנם מתנאי החיים, אך **שאלות של זהות ותרבות** נתפסו על ידם כמרכזיות לא-פחות. מצאתי שהם לא ראו בעצמם קורבנות של הציונות, אלא הכירו תודה למדינה שהביאה אותם ארצה והגשימה את חלומם ארוך הדורות. הם הזדהו עם המסורת היהודית, עם התרבות המזרחית ועם הלאומיות, והאקטיביות שלהם התבטאה בהיענות חלקית למסלול שבו ניסו להוליכם. הם נענו למסלול הלאומי-ציוני אבל לא לזה החילוני-סוציאליסטי. שימור התרבות, המסורות והערכים שהביאו איתם, וחיזוקו של זיכרון קולקטיבי משותף, אפשרו להם עם הזמן לחוש שייכות למקום והעניקו להם ביטחון פנימי המנוגד למה ששידרה הסביבה החיצונית. הם לא היו מוכפפים ואומללים כפי שניסו להציגם, ובכל מה שנוגע לעיצוב זהותם הצליחו להיצמד למסורתם ונשאו במחיר ההתבדלות. קהילת תושבי חצור שנשארה הן מסיבות של היעדר יכולות כלכליות והן מסיבות של חיבור לזהות המסורתית-לאומית שצמחה במקום, ולהיעדר מתחים הנובעים מפערים מעמדיים, הובילה לכך שחצור הפכה למקום הומוגני מבחינה דמוגרפית.

לתהליך שקרה בחצור, שבו מעגל כלכלי-חברתי מביא לעזיבת קבוצה מובילית ומותיר במקום קהילה שהמכנה המשותף שלה גדול יחסית, אני קוראת **מלכודת המובלעת**. בחצור, הקבוצה שנשארה הייתה דומיננטית בעיצוב הזהות המקומית, והנשארים בנו בהדרגה קהילה הומוגנית מהבחינות האתנית, התרבותית, המעמדית ואף הפוליטית. הם, וצאצאיהם שנותרו בחצור, פיתחו מאפיינים זהותיים ודתיים לאומיים-ימניים, שונים ואף לעומתיים ביחס לסביבתם. התהליכים שסקרתי מנוגדים לתפיסת ה"פריפריה" כישות חברתית סבילה מול ה"מרכז", והם מלמדים כי למרות הקושי האובייקטיבי והיחס המנוכר הצליחו תושבי חצור לערער על דפוסי הממסד ולקדם סדר יום שונה. להבדיל מהזרם המרכזי של מחקרי עיירות הפיתוח, שהתרכזו בשאלת ההבניה "מלמעלה", מחקרי מזהה מערכת חברתית-פוליטית מורכבת ומעניינת, המשפיעה "מלמטה".

למרות שמחקר זה מצא לא-מעט דוגמאות שיכולות להיות בסיס לסיפור מקומי ישראלי של תושבי חצור, סיפור כזה טרם נכתב. לדעתי ניתן לשלב את ממצאי המחקר בסיפור מרחבי כולל המתייחס לעולים מארצות האסלאם בפריפריה כאל "**חלוצים דיאלנא**", כלומר "חלוצים משלנו" שיש להם תרומה ביטחונית, התיישבותית ודמוגרפית למדינה.

כל ההדגשות של ציטוטים במהלך העבודה הן של הכותבת.

נושא המחקר

ישובים רבים נוהגים לציין את יום הקמתם ולחוג אותו בהוד ובהדר. לתאריך הייסוד יש ערך סמלי, ויום העלייה לקרקע נחשב לאירוע מכונן. כך הדבר עד היום בכמה מהישובים הסובבים את חצור הגלילית: ראש פנה מציינת את יום החריש של התלם הראשון בחנוכה 1882 כיום הקמתה, והקיבוצים דן ודפנה מקפידים לציין את יום עלייתם על הקרקע במסגרת מבצע "חומה ומגדל". בעיירה חצור הגלילית¹ היה המצב שונה במשך שנים רבות. כיום מציינים אמנם את שנת הקמתה כ-1953, אך מסמכי הארכיון מלמדים שבשנותיה הראשונות לא היה התאריך מוגדר באופן חד-משמעי. העמימות בנושא זה נמשכה שנים ארוכות.²

בניגוד לישובים אחרים, שנוסדו על בסיס בחירה ואחרי תהליך ארוך של התגבשות המייסדים כקבוצה, הקמת חצור הייתה תוצאה של מהלכים מורכבים שיתוארו ויונתחו בעבודה זו. ראשוני המתישבים נשלחו אליה במרמה או במידה מסוימת של מרמה, כדי לאכלס את היישוב שלא היה מוכן עדיין לקליטתם. חסרו בה, למשל, מוסדות ציבור הכרחיים, והייתה לכך השפעה על העובדה שבשנותיה הראשונות לא צוין יום ההקמה ולא נחגג.

חצור הוקמה כחלק מה"ערים החדשות", שלימים יקראו "עיירות פיתוח", שנוסדו בשנות ה-50 במסגרת פיזור האוכלוסין בפריפריה הצפונית והדרומית של מדינת ישראל. המחקר האקדמי והשיח הציבורי בארץ נוטים לראות בהקמתן סיפור גנרי ואחיד,³ אך נראה שלצד הקווים המשותפים היו גם הבדלים בתהליכי הייסוד בהן ובהתפתחותן. למרות שיחסי הגומלין בין חצור למוסדות המדינה דומים בבסיסם לאלה של עיירות פיתוח אחרות, יש לסיפורה מאפיינים ייחודיים, שאותם אבחן באמצעות בדיקת התפתחותה בשלושת העשורים הראשונים לקיומה (עד 1977).

המחקר שעליו מבוססת עבודה זו שייך לדיסציפלינה של "היסטוריה חברתית" מקומית, והוא יתמקד בהיבטים כלכליים, חברתיים, פוליטיים ומרחביים של תולדות חצור. מדובר בעיירה שנועדה, לפי תכנונה המקורי, לשמש כמרכז עירוני בדרום עמק החולה יחד עם המושבה ראש פנה, אך תוכנית זו לא התממשה וחצור התמודדה בשנותיה הראשונות עם הצדקת עצם קיומה ונחיצות הקמתה. סוגיה זו, שריחפה מעל העיירה וליוותה את התפתחותה, הייתה קשורה ליחסי הגומלין שבינה לבין המרחב האזורי שבה היא ממוקמת – קיבוצי דרום עמק החולה, שהשתייכו למועצה האזורית גליל עליון, ועוד יותר מכך המושבה ראש פנה. האפשרות לצרף את העיירה והמושבה ליישוב אחד שבה ועלתה לאורך תקופת המחקר, אך היא נדחתה על ידי ראש פנה שוב ושוב.

כמה עשרות מטרים בלבד מפרידים בין בתיה הדרום-מערביים של חצור לבתיה הצפון-מערביים של ראש פנה, ולמרות זאת – גם כיום (2022) אין עדיין כביש ישיר המחבר ביניהן. תושב חצור המבקש להגיע לראש פנה צריך לצאת מביתו, לעלות על כביש 90, להיכנס ממנו למושבה, ורק אחרי נסיעה

¹ השם חצור הוחלף בנובמבר 1968 לחצור הגלילית, בצו של משרד הפנים שרצה למנוע את הבלבול השגור בין העיירה הצפונית לקיבוץ הדרומי חצור. במחקר זה השתמשתי בשם המקורי "חצור" לאורך כל פרקי העבודה, למרות שינוי השם ב-1968.

² אפילו במסמך של מרכז המחקר והמידע של הכנסת מ-2010, לציון 60 שנה להקמת ערי הפיתוח, נכתב כי שנת הייסוד של חצור היא ב-1951. ראו: תמיר אגמון ויעקב צ'רטוף, "שישים שנה לערי הפיתוח – לקט נתונים ומסמכים", **הכנסת: מרכז המחקר והמידע**, 26.10.2010.

³ ראו על כך במחקריהם של אלישע אפרת, גבריאל ליפשיץ, אורן יפתחאל וארז צפדיה, שיפורטו בהמשך.

של כעשר דקות יגיע לבית הנמצא ממש קרוב לביתו. כביש גישה טבעי כזה תוכנן ואף תוקצב כבר ב-1951, עוד לפני הקמת חצור, אך ההתנגדות ארוכת השנים של ראש פנה לסלילתו מנעה זאת. יתרה מכך, ב-1986 נטעה ראש פנה עצי זית במקום שבו תוכנן הכביש, ובמרכז דרך העפר הונחו מחסומי בטון שהוחלפו אחר כך בעמודים קבועים.⁴ הדבר קיבע את הניתוק בין היישובים. הכביש הנעדר מבטא בידול סמלי, שלדעת פוקו מייצג קו שבר,⁵ מצב שבו משני צדי ה"גבול" שוכנות קבוצות שונות שיש להן מערכות התייחסות שונות.

תמונה מספר 1: מחסום בכביש פנימי בין ראש פנה לחצור. צילום: שמחה גואטה-בוקובה

סיפורה של חצור נדון עד כה בעיקר במחקר הסוציולוגי, והעבודה הנוכחית היא מחקר היסטורי ראשון, מקיף וכולל שלה, מהקמתה ועד לשנות ה-70 המאוחרות. הוא מתבסס על מגוון עשיר של מקורות הנחשפים כאן לראשונה.

כבת חצור, וכמי שרואה את עצמה כחוקרת הומניסטית, חשוב לי לדון בתולדות העיירה גם בהקשר של הקהילה המקומית ותפקידה בעיצוב גורלה וזהותה. הספרות המחקרית העוסקת בקליטת העלייה מארצות האסלאם מתמודדת לרוב עם דלות המקורות הראשוניים שנכתבו על ידי העולים עצמם. לשמחתי הצלחתי לאתר בשנות המחקר מקורות רבים ועשירים, כתובים ובעל פה, המבטאים משהו מקולם של תושבי חצור. עבודתי מתבססת גם על מכתבים שנכתבו על ידי העולים ושנתגלו בארכיונים השונים, ואלה מציגים את נקודת המבט שלהם על המפגש הראשוני עם הארץ ועם המקום שאליו נשלחו. הצלבתי את המקורות הכתובים עם מידע שדליתי מהראיונות עם ותיקי המקום ועם דברים שנאמרו במפגשים קהילתיים. ממקורות אלה עולה כי אנשי חצור עיצבו לעצמם שיח, והשפיעו באופן אקטיבי על המציאות ביישוב תוך ניהול מאבק פנימי בנושאי דת, מסורת,

⁴ "נטיעות פוליטיות", מעריב מקומי, 30.6.1986.

⁵ מישל פוקו, תולדות השיגעון בעידן התבונה, ירושלים: כתר, 1986.

חינוך, הנהגה ואתוס מקומי. לעתים קרובות תפיסותיהם לא חפפו את האופן שבו ביקשו הגופים המיישבים לעצב את המתוישבים בפריפריה.

הקשרים היסטוריים וספרות מחקרית בנושא

המחקר על חצור משתלב בהקשרים מחקריים שונים שאפרוס להלן. אציג גם את ההתייחסות הישירה המעטה לסיפורו של המקום בכתובה האקדמית. עבודות העוסקות בפערים האתנו-מעמדיים בחברה ובהקמתן והתפתחותן של עיירות הפיתוח במדינה בפרט ממלאות מדפים בספריות המחקר. רוב העבודות המוקדמות בנושאים אלה נכתבו מנקודת ראות תיאורטית (ובמידה רבה גם אידיאולוגית) ברורה, הממקמת אותן בצד "הממסדי" או "הביקורתי". עבודות מהסוג הראשון ניתחו את התופעות הנחקרות בכלים מושגיים הלקוחים מתיאוריות של מודרניזציה והדגישו את האילוצים והמחירים הבלתי נמנעים שעמם נאלצו העולים מרקע מסורתי להתמודד בדרך למילוי משימות לאומיות של מיזוג גלויות, כינון זהות ישראלית משותפת ופיזור אוכלוסין. עבודות ביקורתיות הדגישו את האפליה של הממסד האשכנזי הוותיק שניצל את המהגרים חסרי הכוח הכלכלי והפוליטי, הפך אותם ל"חלוצים בעל כורחם" וקידם את האינטרסים שלו על גבם.

מחקר זה משלב תובנות משני המחנות, תוך כדי זה שהוא נסמך בעיקר "תזת המפגש הסותר" (ירון צור). תיזה זו מבקשת למצות את כפל העמדות של הממסד הקולט ביחסו למהגרים הנקלטים: בצד "הסדר הקולוניאלי" שהוליד התנשאות כלפי העולים מארצות האסלאם והוביל לדחיקתם לשוליים (גם הגיאוגרפיים), הונעו המוסדות הקולטים גם על ידי "הסדר הלאומי" שדחף לסולידריות ולאמפתיה כלפי הבאים והוליד מאמץ כנה (גם אם לא יעיל במיוחד) להיטיב את מצבם.

קליטת העלייה הגדולה בשנות ראשית המדינה

תושבי חצור הגיעו, רובם ככולם, למדינת ישראל לאחר הקמתה. לצד האתגר הביטחוני, קליטת העולים הייתה האתגר המרכזי שניצב אז בפני המדינה. העלייה, שהייתה יקרת ערך לצמיחה הדמוגרפית ולהבטחת הדומיננטיות היהודית בישראל, שינתה ללא היכר את הרכבה האתני ואת דיוקנה החברתי והתרבותי של החברה הישראלית. למרות שכמחצית מהעולים בעשור הראשון של ישראל היו אירופאים, בשנים הראשונות לקיומן של עיירות הפיתוח (מ-1953 ואילך) ניכר בהן רוב מובהק של עולים מצפון אפריקה. תהליך זה של שינוי דמוגרפי באוכלוסיית המדינה נתפס על ידי חלק מהישראלים הוותיקים כאיום פנימי.⁶ ממשלת ישראל שלחה רבים מהעולים הרחק ממרכז הארץ, לשטחים הרחבים שבסמוך לגבולותיה.⁷ הגירה כתופעה אוניברסלית התאפיינה, בעיקר במאות השנים האחרונות, בתנועה מהפריפריה אל

⁶ להרחבה ראו: ירון צור, "אימת הקרנבל: המרוקנים והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה", אלפיים, 19, 2000 (להלן: "צור, אימת הקרנבל"), עמ' 126-158.

⁷ ראו: דבורה הכהן, **עולים בסערה**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1994 (להלן: "הכהן, עולים בסערה"); משה סיקרון, "העלייה ההמונית ממדיה, מאפייניה והשפעותיה על אוכלוסיית ישראל", בתוך: מרדכי נאור (עורך), **עולים ומעברות 1948-1952**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1986; אבי פיקאר, **עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה, 1951-1956**, שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל, 2013 (להלן: "פיקאר, עולים במשורה"); משה ליסק, **העלייה הגדולה בשנות ה-50: כישלוננו של כור ההיתוך**, ירושלים: מוסד ביאליק, 1999 (להלן: "ליסק, כשלון

העיר הגדולה, שזימנה סיכוי לניעות כלכלית. ואילו בישראל – המרחק הגיאוגרפי והתרבותי של העולים מהערים המרכזיות הקשה על קליטתם המיטבית ותרם ליצירת פערים כלכליים, חברתיים, תרבותיים ופוליטיים בינם לבין תושבי מרכז הארץ.

שליחת העולים ליישובי הפריפריה יצאה דיון נוקב על יחסו של הממסד לעלייה מארצות המזרח.⁸ להלן אשרטט בקצרה את הגישות העיקריות שבוטאו בו, ואמקם את הפרספקטיבה שלי כחוקרת ביחס אליהן.

הגישה המודרניסטית, או הגישה השוויונית

גישה זו ראתה ביהודי ארצות האסלאם חלק מאוכלוסייה "טרום מודרנית" מבחינה תרבותית וטכנולוגית, שיהיה לה קושי להסתגל לתרבות המערבית. הבדלי התרבויות הללו, שכוננו "פערים", נתפסו כמקור לאי השוויון האתני, והסברה הייתה שאפשר יהיה להתגבר עליהם באמצעות חירות מחדש של המהגרים ושילובם בפרויקט הציוני ובתרבות הישראלית המודרנית והמערבית. בתום תהליך של קליטה באמצעות המודרניזציה, שבמסגרתו היו העולים אמורים להטמיע את ערכי החברה הישראלית ולהסתגל אליה, הייתה "הבעיה העדתית" צפויה לחלוף מאליה.⁹ הסוציולוג הבכיר והמשפיע ביותר באקדמיה הישראלית בראשית שנות המדינה היה שמואל נח אייזנשטדט, שזכה לשם עולמי בזכות פיתוח תאוריית המודרניזציה. החוקרים והפקידים שטיפלו בעולים החדשים בארץ הטמיעו את מושגיה של תאוריה זו והשתמשו בהם לפחות עד לשנות ה-80.¹⁰ ואולם, הציפיות הללו לא עמדו במבחן המציאות, והפערים בין העולים לוותיקים לא הצטמצמו.

הגישה הביקורתית

בסוף שנות ה-70 החלו להתפתח במחקר המקומי במדעי החברה גישות ביקורתיות, שהבולטת שבהן היא התיאוריה הניאו-מרקסיסטית.¹¹ זו ביקשה להסביר את הפערים הסוציו-אקונומיים הבולטים בין אשכנזים למזרחים בישראל בהתפתחות תלות של העולים המזרחים בקבוצת הוותיקים האשכנזית. קבוצה זו פעלה, כך נטען, באופן המוכר מתהליכי הגירה בעולם ועל בסיס האינטרסים

כור ההיתוך"; ירון צור, "ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית", **פעמים** 94-95, 2003, עמ' 7-56 (להלן: "צור, הבעיה העדתית"); ירון צור, **קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות, 1943-1954**, תל אביב: עם עובד, 2001 (להלן: "צור, קהילה קרועה"), עמ' 254-281; מיכאל לסקר, **ישראל והעלייה הגדולה מצפון אפריקה: 1948-1970**, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2006; אסתר מאיר-גליצנשטיין, **יציאת יהודי תימן: מבצע כושל ומיתוס מכונן**, ירושלים: רסלינג, 2012, *Impossible Exodus: Iraqi Jews in Israel*, Stanford University press, Stanford, 2017.

⁸ ברוך קימרלינג, **מהגרים, מתיישבים, ילידים**: תל אביב: עם עובד, 2004, עמ' 290-293; סמי שלום שטרית, **המאבק המזרחי בישראל: 1948-2003**, תל אביב: עם עובד, 2003 (להלן: "שטרית, המאבק המזרחי"), עמ' 74-75; Ben-Zadok, E. (ed.), *Local Communities and The Israel Polity Conflict of Values and Interests*, New York: State: University of New York Press, 1993, pp. 91-122; עזיזה כוזם, "תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי השוויון האתני בישראל", **סוציולוגיה ישראלית** א/2, 1999 (להלן: "כוזם, תרבות מערבית"), עמ' 385-428.

⁹ שמואל נח אייזנשטדט, **החברה הישראלית בתמורותיה** (מאנגלית: שולמית הרן), ירושלים: מאגנס, 1989.
¹⁰ שמואל נח אייזנשטדט, **תמורות בחברה הישראלית**, האוניברסיטה המשודרת – משרד הביטחון, הוצאה לאור, 2004.
¹¹ גישה זו גורסת שאין מקום לערכים אוניברסליים כמו אמת, צדק וטוב, שהם השתקפות של אינטרסים בלבד.

המעמדיים שלה, למיקסום רווחיה מכניסת האוכלוסייה החדשה לחברה, ולקיבוע המזרחים במיקום חברתי, כלכלי והשכלתי נחות.¹²

גישה ביקורתית אחרת הופיעה בשנות ה-90, בהשראתו הישירה של הפרק "הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה" מספרו של אדוארד סעיד **אורינטליזם**.¹³ חוקרת התרבות אלה שוחט, למשל, כתבה על יהודי ארצות האסלאם מנקודת מבט פוסט-קולוניאלית, ויצאה במתקפה חריפה על יחסיה של הציונות כלפי המזרחים והפלסטינים.¹⁴ גישה זו, שקיבלה את קווי המתאר המרכזיים של הניתוח הביקורתי שקדם לה, הוסיפה לדיון שאלות של תרבות, זהות ולאומיות. שוחט הציעה לימים מונח קיבוצי חדש – "יהודים-ערבים",¹⁵ ובעקבותיה צעדו חוקרים כמו שנהב,¹⁶ חבר ומוצפי-האלר.¹⁷

אני מבקשת לנקוט במחקר זה בגישתם המורכבת יותר של חוקרים שהתוו את "תזת המפגש הסותר". ככל שנחשף חומר תיעודי בארכיונים, התבררה המציאות המורכבת ששררה בישראל לאורך שנות ה-50. קשה היה ליישב אותה עם נקודות המבט המובהקות – זו הממסדית-ציונית וזו הביקורתית לגווניה, ועל רקע זה צמחה תזת המפגש הסותר שירון צור היה ראשון מנסחיה. בעקבותיו אימצו אותה חוקרים כמו אסתר מאיר-גליצנשטיין ואבי פיקאר, שהבליטו את המורכבות והדואליות של תהליך הקליטה בישראל בין הסדר הלאומי לסדר הקולוניאלי. הסדר הקולוניאלי, שרווח באותם ימים בעולם, ראה במדינות אסיה ואפריקה ארצות נחשלות, משום שהן נמצאו בשלב נמוך מזה של ארצות אירופה בסולם המודרנה. החברה הישראלית הקולטת הושפעה מתפיסה זו, והדבר התבטא בגישה מסתייגת, סטראוטיפית ומתנשאת כלפי העולים שבאו מהן. ואולם, הסדר הקולוניאלי לא היה היחיד שהשפיע על המציאות בישראל בשנות העלייה הגדולה: הסדר הלאומי, שהציג גישה מאחדת, מלכדת ואף שוויונית של היהודים באשר הם, היה רכיב חשוב באתוס הישראלי המתגבש.

לדעת צור, המפגש בין לאומיות משותפת לבין קולוניאליזם היררכי יצר את ה"בעיה העדתית" כאימננטית וייחודית לתנועה הציונית. הוא טוען כי החוקרים הביקורתיים ראו בציונות תנועה קולוניאליסטית בלבד, והתעלמו מהשפעת הסדר הלאומי השוויוני והמכיל יותר על אופייה. לכן הם הבליטו את גילויי האפליה וההתנשאות שאיתרו במקורות, והתעלמו מהסולידריות של אנשי היישוב הוותיק האשכנזי כלפי העולים מארצות האסלאם, או שלא הדגישו אותה מספיק. אחרי צור הגיב גם פיקאר לעמדה הביקורתית, שנראתה לו חד-צדדית, וכתב כי מדינת ישראל השקיעה ממון רב וסיכנה את חיי נציגיה, גם במבצעים חשאיים, כדי להביא לארץ עולים מארצות האסלאם.

¹² שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין, "מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית" (להלן: "סבירסקי וברנשטיין, מי עבד במה?"), בתוך: א' רם (עורך), **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים**, תל-אביב: ברירות, 1993, עמ' 120-47.

¹³ Edward Said, *Orientalism*, New York: Vintage, 1978.

¹⁴ Ella Shohat, "Sephardim in Israel: Zionism from its Victims", *Social Text*, 19(20), 1988, pp. 1-35. (להלן: "שוחט, הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה").

¹⁵ אלה שוחט, **זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב תרבותית**, תל אביב: בימת קדם, 2001 (להלן: "שוחט, זיכרונות אסורים"), עמ' 140-205, 242-251, 298-344.

¹⁶ יהודה שנהב, **היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות**, תל אביב: עם עובד, 2003 (להלן: "שנהב, היהודים הערבים").

¹⁷ חנן חבר, יהודה שנהב, פנינה מוצפי-האלר (עורכים), **מזרחים בישראל**, ירושלים: מכון ון ליר ויד טבנקין: הקיבוץ המאוחד, 2002 (להלן: "חבר ואח", מזרחים בישראל").

הנתונים הקיימים בעניין זה סותרים, לדברי פיקאר, את טענת בעלי הגישה הביקורתית כי הממסד הקולט לא רצה כלל בעולים המזרחים.¹⁸

פיקאר טבע את המושג "סולידריות מתנשאת" כביטוי לדואליות של המפגש בין ותיקים אשכנזים לעולים מזרחים. בסתיו 1951 החליטה ממשלת ישראל להאט משמעותית את ממדי העלייה לארץ, והמחקר חלוק בדעותיו בעניין הסיבות לכך: אורית רוזין הדגישה את המצב הכלכלי הקשה בימי ראשית המדינה, ואת חששותיו של היישוב הוותיק מהמחיר של קליטת עלייה כה נרחבת.¹⁹ מצד שני טען חיים מלכה שהסיבה המרכזית להאטת העלייה הייתה הגזענות של ההנהגה האשכנזית של ישראל כלפי העולים מצפון אפריקה.²⁰ פיקאר הציג עמדה מורכבת ומאוזנת יותר, והצביע על ניסיונה של ממשלת ישראל, ברוח המדיניות הציונית, לאזן בין גורמי ה"הצלה" ו"בניין הארץ". לטענתו, ישראל הפעילה מדיניות של סלקציה כלפי חלק מיהודי צפון אפריקה, ובה בעת אפשרה את עלייתם של אלה שנחשבו כעשויים לתרום לפיתוח הארץ.²¹

סמי סמוחה ביטא אף הוא עמדה מורכבת ביחס למפגש בין ותיקים לעולים. הגישה התרבותית שניסח מצביעה על אפליות אישיות ומבניות לא-מכוונות, שהיו גורם נוסף להרחבת הפער העדתי ולשימורו בדורות הבאים.²² לשיטתו, תוצאות הקליטה של העולים מארצות האסלאם בשנות ה-50 נובעות מצירופם של שלושה גורמים:

- א. החולשה היחסית של המזרחים מבחינת רמת מודרניזציה.
- ב. הצורך של המדינה, עם השגת ריבונותה, לשלוט בעולים ולגייסם לפתרון בעיותיה.
- ג. מדיניות ממסדית מכוונת לניצול חולשתם של העולים לקידום מעמדם של תושבי הארץ הוותיקים-האשכנזים.²³

מחקרי מאמץ, כאמור, את "תזת המפגש" של צור כפריזמה להבנת תהליכי בינוי האומה בישראל. המורכבות שבבסיס תזה זו משתקפת באופן מובהק במקורות המתארים את היחסים שבין תושבי חצור לשכניהם הוותיקים, ובינם לבין שליחי המדינה.

עיירות הפיתוח

חצור הוקמה בראשית שנות ה-50, כחלק מקבוצת "הערים החדשות" שהוקמו לפי תוכניתו של האדריכל אריה שרון. יישובים אלה יכוננו לימים "עיירות פיתוח",²⁴ וכך הם הוגדרו רשמית:

¹⁸ אבי פיקאר, "סולידריות מתנשאת – מבט ישראלי על יהודי ארצות האסלם", בתוך: אופיר עבו ותניא ציון-וולדקס (עורכים), **העולם היהודי – מבטים מישראל: דימויים, ייצוגים וגבולות**, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2020, עמ' 141-168. הגישה הביקורתית אומרת שישראל רצתה במזרחים כדי להבטיח את הדומיננטיות היהודית מול הערבים, במיוחד לאחר שואת יהודי אירופה.

¹⁹ אורית רוזין, **חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות ה-50**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2008 (להלן: "רוזין, חובת האהבה הקשה").

²⁰ חיים מלכה, **הסלקציה: הסלקציה וההפליה בעלייתם וקליטתם של יהודי מרוקו וצפון-אפריקה בשנים 1948-1956**, באר שבע: ח"מ, 1998.

²¹ על מדיניות הסלקציה ראו: אבי פיקאר, "ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות ה-50", **עיונים בתקומת ישראל**, (9) 1999 (להלן: "פיקאר, ראשיתה של העלייה הסלקטיבית"), עמ' 338-394.

²² סמי סמוחה ויוחנן פרס, "פער עדתי בישראל", **מגמות**, כרך כ', 1, תשל"ד, עמ' 2; סמי סמוחה, "שלוש גישות בסוציולוגיה של יחסי עדות בישראל", **מגמות**, 28, 1984 (להלן: "סמוחה, שלוש גישות"), עמ' 169-206; Smoocha; Sammy, Israel: Pluralism and Conflict, University of California Press, Berkeley, 1978.

²³ סמוחה, שלוש גישות, עמ' 189-190.

²⁴ להרחבה ראו: אריה שרון, **תכנון פיסוי בישראל**, ירושלים: המדפיס הממשלתי, 1951; אילן טרואן, "תכנון היעיר החדשה", בתוך: צבי צמרת, אביבה חלמיש ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), **עיירות הפיתוח**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2009 (להלן: "צמרת ואח", עיירות הפיתוח), עמ' 19-36.

ישוב עירוני קטן שהוקם אחרי 1948, שאינו במרחב ההשפעה המיידית של אחת הערים הגדולות ושהוא מתוכנן תכנון נרחב לקליטת עולים ושוכן באזור פיתוח. אזור פיתוח הוא אזור הנהנה מעדיפות במדיניות הפיתוח. וקיימת ההנחה כי בעתיד היא תיהפך לעיר "רגילה" לכל דבר.²⁵

תוכנית זו, שלוותה באופטימיות רבה, נועדה לענות על הצורך באיזון ההתיישבות בכל שטחי מדינת ישראל, שחסרה עיירות בגודל בינוני שיהיו מרכזים עירוניים. החלוקה הבלתי מאוזנת של פריסת האוכלוסייה במרכז הארץ ובשוליה נתפסה כבעיה גאו-פוליטית וביטחונית, והקמת ערי הפיתוח הפכה לאמצעי העיקרי של מדיניות פיזור האוכלוסין ושל ייחוד המרחב בישראל. בין השנים 1963-1948 הוקמו בארץ כ-30 עיירות פיתוח בדמות מרכזים עירוניים בגודל בינוני, והם שקבעו הלכה למעשה את פיזור האוכלוסייה ואת השליטה בקרקעות המדינה. התפשטות זו במרחב הגאוגרפי נשענה על ערכים לאומיים כמו "כיבוש השממה" ו"גאולת הארץ", והטמעתם בקרב המתישבים אמורה הייתה לפתח בהם תחושת שייכות ללאום ולמפעל בינוני האומה.

הקמתן של עיירות הפיתוח התבססה על יכולתם של מוסדות המדינה להפנות אליהן עולים-מהגרים בלי לשאול לדעתם. רבים מהעולים הללו היו חסרי הון אישי או קשרים עם ותיקי הארץ, והיו נתונים לחסדי מוסדות המדינה. עם זאת, חשוב לציין שמלכתחילה התכוונה המדינה ליישב בערים הללו גם אוכלוסייה ותיקה ממרכז הארץ, אך למרות מאמציה – ותיקים ובני נוער ילידי הארץ כמעט שלא נענו לקריאה.²⁶ לפריפריה נשלחו גם עולים ממדינות אירופה, אך לרבים מהם הייתה יכולת לעבור למרכז הארץ בזכות מצב כלכלי או קשרים משפחתיים. באמצע שנות ה-50 העדיפו המוסדות לפעמים להימנע מלשלוח עולים, בעיקר מפולין, למקומות מרוחקים, מחשש שיעזבו את הארץ, ויביאו להפסקת זרם העלייה המתחדש ממדינות שמעבר למסך הברזל. כך נוצרה הלימה בין חלוקה גאוגרפית לחלוקה אתנית, ובעת שקבוצות אוכלוסייה ממוצא אירופאי התמקמו במרכז הארץ, בפריפריה היה רוב לאוכלוסייה ממוצא מזרחי, בעיקר מצפון אפריקה. החלוקה הזו, שהייתה גם חברתית וכלכלית, הרחיבה את הפערים בין העולים מארצות האסלאם שישבו בפריפריה לבין תושבי מרכז הארץ, שבו נשמרה דומיננטיות של יוצאי אירופה.²⁷

ה"ערים החדשות" כ"מרכזים עירוניים" הפכו במהרה ל"יישובי עולים", שאוכלסו בעולים בעלי מאפיינים הומוגניים שייצרו "מובלעות אתניות". בהמשך דבק בהן הכינוי "אזורי פיתוח" שהתקבע כ"עיירות פיתוח", כינוי המתאר את מצבן הלא-מפותח. המונח "טיפוח", שלימד תחילה על הצורך

²⁵ אברהם כהן, "בעיות של עיירות פיתוח ושיכונים עירוניים", **רבעון לכלכלה**, י"ג, 49-50, יוני 1966 (להלן: "כהן, בעיות של עיירות פיתוח"), עמ' 117.

²⁶ חקר עיירות הפיתוח עסק באופן כוללני בהקמתן, והתייחס לכל העיירות באופן אחיד וגנרי. אלישע אפרת, שעסק ברעיון ייסודן, בהקמתן ובמידת הצלחתן, טען שמדובר באחד מהאתגרים החשובים של המדינה. ראו: אלישע אפרת, **הקמת עיירות הפיתוח בישראל ומעמדן**, תל אביב: המרכז לפיתוח על שם פנחס ספיר, 1987 (להלן: "אפרת, הקמת עיירות הפיתוח"); אלישע אפרת, **עיירות הפיתוח בישראל עבר או עתיד?** תל אביב: אחיאסף, 1987; אלישע אפרת, "עיירות הפיתוח בישראל", בתוך: צמרת ואח', עיירות הפיתוח, עמ' 37-70.

²⁷ להרחבה ראו: עמירם גוגן (עורך), **גאוגרפיה של קליטת עלייה: לקחי העבר ומבט לעתיד**, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, 1990, עמ' 51; גבריאל ליפשיץ, "ערי הפיתוח ומרחבן הכפרי – ניתוח על פני זמן של פערים חברתיים", א"י: **מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה**, 1991; גבריאל ליפשיץ, **ערי הפיתוח – בסיס חדש לתכנון מדיניות**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1990 (להלן: "ליפשיץ, ערי הפיתוח").

בטיפול היישובים, איבד את משמעותו החיובית וקיבל משמעות של חולשה בקרב הציבור הרחב.²⁸ העיירות נבנו כדי להיות בסיס כלכלי מרכזי לאספקת שירותים לסביבתן. הן היו אמורות לשלב עירוניות עם סביבה חקלאית וליצור הרמוניה בין השתיים, אך הדבר לא צלח: היישובים החקלאיים הוותיקים סיפקו לעצמם שירותים פנימיים ברמה גבוהה עוד לפני הקמת המדינה, בזכות התמיכה הפוליטית של התנועות המיישבות, בניגוד לעולים-המהגרים שהיו חסרי כוח פוליטי ותלותם במוסדות המדינה הייתה גדולה. סיבה נוספת היא שהעיירות לא הצליחו להתפתח מבחינה כלכלית, ורוב תושביהן הועסקו בעבודות תשתית וחקלאות דלות שכר שנוצרו על ידי המדינה ושירתו בעיקר את האוכלוסייה הוותיקה.²⁹ כך נוצרו יחסי תלות א-סימטריים: העיירות סיפקו ליישובים החקלאיים שסביבן עובדים שכירים לחקלאות או למפעלים האזוריים שבבעלות התנועות המיישבות, והקיבוצים סיפקו לעיירות אנשי מנהל, רווחה והוראה. ברבות מהעיירות היו מספר גבוה של מועסקים בתעשייה ביחס לשיעור הארצי, ומספר נמוך של בעלי מקצוע אקדמי או חופשי. חלק מהיישובים, שאוכלוסייתם הייתה במעמד כלכלי נמוך יחסית, נלכדו במעגל של שוליות ובידוד חברתי. עם השנים הפכו העיירות הללו לשוליים תרבותיים וכלכליים של האזור שבו ישבו, במקום לשמש לו כמרכז עירוני.³⁰

בראשית שנות ה-60, כשהוברר שאי אפשר לבסס את כלכלת ערי הפיתוח על מתן שירותים ליישובים שסביבן או על עבודות עונתיות בחקלאות, החליט שר האוצר דאז, פנחס ספיר, על רפורמה במבנה התעסוקה שלהן. הבסיס התעסוקתי החדש הושתת על תעשייה מסורתית עתירת כוח אדם,³¹ מה שהוביל ליצירת פרופיל תעשייתי לא-מגוון ודומה בכל העיירות. בסוף שנות ה-80, ערב העלייה מברית המועצות, נמצא שכ-90% מתושבי ערי הפיתוח הם יוצאי צפון אפריקה ואסיה, ושיש פערים גדולים בינם לבין החברה הישראלית הכלכלית.³² נתונים אלה, של אי-שוויון מרחבי ואתני, יצרו ופיתחו הסברים ביקורתיים בעניין הקמת העיירות.

הסיבות להקמת עיירות הפיתוח לפי הגישה הביקורתית

חוקרים המחזיקים בגישה הניאו-מרקסיסטית טענו כי "בחלוקת העבודה המעמדית" בישראל, נועדו קליטת יוצאי אסיה ואפריקה והושבתם בערי פיתוח פריפריאליות לספק כוח עבודה זול הדרוש להנעת הכלכלה, והיא יצרה מרחב גאוגרפי לא-שוויוני. לדבריהם, הממשלה יצרה בכוונה מוקדים של כוח עבודה זול מקרב קבוצות אתניות מסוימות, שיעמדו לרשות בעלי הון, תעשיינים, יזמים וקיבוצים השייכים לקבוצה האשכנזית הדומיננטית. ניצולם ככוח עבודה התאפשר בזכות תלותם בממסד הקולט, והועצם בגלל האמצעים הכספיים הדלים והיעדר הארגון החברתי בקרבם. כל זאת על בסיס של מערכת אידיאולוגית שלמה שהציגה אותם כיוצאי תרבות בלתי מפותחת.³³ הפערים המרחביים שומרו גם בדור הבא, בעזרת רשת חינוך שהוקמה בעיירות הפיתוח וששמה לה

²⁸ אורן יפתחאל וארז צפדיה, **מדיניות זהות בערי הפיתוח: השפעת התכנון והפיתוח על יוצאי צפון אפריקה, 1998-1952**, באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, 1999 (להלן: "יפתחאל וצפדיה, מדיניות זהות").

²⁹ אבי פיקאר, "רכבת מקזבלנקה למושב או לאזור פיתוח": קליטת העולים מצפון אפריקה ואכלוס הפריפריה בישראל בשנים 1954-1956, "חברה וכלכלה בישראל", ב, 2005, עמ' 581-614.

³⁰ ליפשיץ, ערי הפיתוח, עמ' 108.

³¹ יפתחאל וצפדיה, מדיניות זהות.

³² ליפשיץ, ערי הפיתוח.

³³ שלמה סבירסקי, **לא נחשלים אלא מנוחשלים, מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות**, חיפה: ברירות, 1981 (להלן: "סבירסקי, לא נחשלים").

למטרה להכשיר גם את צאצאי המתיישבים לעבודה בתעשייה הפחות מפותחת בישראל.³⁴ כך, באמצעות דחיקה להתיישבות בפריפריה ובאמצעות הזדה מהאתוס הלאומי, שוכפל הריבוד האתני-מעמדי במדינה גם בדורות הבאים. "נחשלותם" של תושבי עיירות הפיתוח, לפי גישה זו, אינה תוצר של כוחות בלתי נשלטים או של התפתחויות נסיבתיות, אלא תוצאה של מעשים ומחדלים של המדינה ומוסדותיה, שניתבו את הקהילה לפרולטריוזיה והעמיקו את אי השוויון. לפי טענה זו, מדיניות ההתיישבות של ישראל קבעה מי יישב היכן, באלו תנאים, ולעיתים גם באיזו עבודה יעסק ואלו אמצעי ייצור יועמדו לרשותו.³⁵

אך גם בעניין עיירות הפיתוח יש גישות מאוזנות יותר, ולאחרונה פרסם אורן קלמן מחקר הבוחן את מקורות התזות הביקורתיות שהתקבעו במחקר הסוציולוגי על עיירות הפיתוח ובהיסטוריוגרפיה שלהן. הוא הציג את הדואליות והמורכבות של הקמת עיירות הפיתוח הפריפריאליות, והראה, על בסיס חומר תיעודי מקיף, את המאמץ המשמעותי שהשקיעו מוסדות המדינה בהתמודדות עם התנאים הקשים ששררו בהן. לדבריו, העברת העולים מארצות האסלאם לעיירות הפיתוח בפריפריה ניצלה הזדמנויות למלא צורך לאומי דחוף של פיזור אוכלוסין ויישוב חלקי ארץ שוממים, ונתפסה כצעד ראשון בלבד בפיתוח העיירות. הכוונה המקורית, שלא התממשה, הייתה לפתח אותן בעזרת העולים לרמה שתמשוך אליהן אוכלוסייה חזקה ומגוונת יותר. מי שמנעו את מימוש הכוונה הזו היו גורמים כהיעדר משאבים, תוכניות שהתבררו כשגויות, ומגמות דמוגרפיות כמו הימנעות של אוכלוסייה ותיקה מהתיישבות בעיירות הפיתוח ובריחה של העולים החזקים. העיירות שהתעצבו בצל גורמים אלה היו שונות במידה רבה מאלה שהמתכננים ראו בעיני רוחם.³⁶

הפערים בין הגישות השונות כלפי עיירות הפיתוח מתבטאים גם במונחים שבהם נוקטת הגישה הביקורתית:

"פיזור אוכלוסין" לעומת "אתניזציה של המרחב"

מדיניות פיזור האוכלוסייה בישראל מוצגת בספרות המחקר הממסדית כניסיון למצוא פתרונות דיור לעולים החדשים, וכמענה לצורך לאיזון ההתיישבות בעזרת הקמת עיירות חדשות. הדבר הצדיק, בעיני הגופים המיישבים, את הפניית העולים הרבים לפריפריה הצפונית והדרומית. מבקרו של תהליך זה מכנים אותו "אתניזציה של המרחב",³⁷ ורואים בו הכוונה לא-שוויונית, כשיוצאי אסיה ואפריקה נותבו ליישובים בפריפריה ויוצאי אירופה ואמריקה למרכז הארץ. התוצאה הייתה הפיכת עיירות הפיתוח למובלעות אתניות, ו"צביעת" צפון הארץ ודרומה בצבעים אתניים מובחנים של יוצאי ארצות האסלאם, מה שהבליט את הפערים העדתיים בין המרכז לפריפריה.

אבי פיקאר יצא נגד הטענה שהפנית עולי צפון אפריקה לפריפריה נועדה להדירם מהחברה ולהרחיקם מעיני הוותיקים, וטען שאי אפשר להוכיח כוונות כאלה משום שלא נמצאו במקורות

³⁴ שלמה סבירסקי ומנחם שושן, **עיירות הפיתוח לקראת מחר שונה?** חיפה: יתד, 1985 (להלן: "סבירסקי ושושן, לקראת מחר שונה"); יוסי יונה ויצחק ספורטא, "החינוך הקדם-מקצועי ויצירת מעמד פועלים בישראל" (להלן: "יונה וספורטא, החינוך הקדם-מקצועי"), בתוך: חבר ואח', מזרחים בישראל, עמ' 68-104.

³⁵ סבירסקי וברנשטיין, מי עבד במה, עמ' 47-120.

³⁶ אורן קלמן, **מנהיגים ועולים: מפא"י והנהגת עיירות הפיתוח בנגב בשני העשורים הראשונים למדינה**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2020 (להלן: "קלמן, מנהיגים ועולים").

³⁷ יפתחאל וצפדיה, מדיניות וזהות.

ההיסטוריים אמירות התומכות בהן. הוא אמר שהאתוס הציוני ראה בהתיישבות בפריפריה, ובמיוחד בהתיישבות החקלאית בה, מעשה חיובי והרואי גם כשמדובר היה בעיירות הפיתוח.³⁸

"מהאונייה לכפר" לעומת "מהאונייה לשיכון"

בשנים הראשונות להקמת המדינה התרכזו העולים במחנות עולים מרכזיים, ומשם התפזרו ליישובים שונים ברחבי הארץ. כישלון ההפניה שלהם למקומות שנקבעו להם הביאו את הקולטים להבנה שיש ליצור זיקה ישירה בין מועד העלייה לבין יעד ההתיישבות, ללא אפשרות לסירוב מצד העולים. בשנים 1954-1956 נשלחו העולים מארצות האסלאם, ובעיקר מצפון אפריקה, מהאונייה ישר ליישוב שבו היו אמורים להתיישב.

המושג "כפר" כלל גם מרכזים עירוניים באזורי פיתוח, שהפכו לימים לעיירות פיתוח, ויש חוקרים הרואים בשימוש בתואר זה הטעיה, משום שהוא מעיד על יישוב בעל תשתיות המאפשרות קליטה. מאחר שהעולים נשלחו ברובם למקומות חסרי תשתיות בסיסיות, יהיה מדויק יותר, לדעת החוקרים הללו, לכנות מדיניות זו "מהאונייה לשיכון".³⁹ זאת משום שמציאות שנתגלתה לעולים הייתה בעיקר של שיכונים, ללא תשתיות בסיסיות של חינוך, בריאות, כבישים, מוסדות ציבור וכו'.

לעומתם טענו אחרים כי המדינה השקיעה מאמץ רב בקליטה והעניקה תשתיות ברמה גבוהה מהמקובל במדינות קולטות מהגרים, בזמן שהיא מתמודדת עם גלי הגירה גדולים שחלקם הגיע בתוך מלחמת העצמאות, שדרשה כסף ומשאבים רבים.⁴⁰

עיירות הפיתוח במחקר, מקרי מבחן ובכללם חצור

לצד העיסוק בנושא הכללי של עיירות הפיתוח, נערכו מעט מחקרים העוסקים בהקמתן מבחינה נקודתית ויישובית. אהרון כהן כתב על העיירות בצפון הנגב – שדרות, נתיבות ואופקים;⁴¹ דניאלה רייך כתבה על הקמת דימונה;⁴² שני בראון כתבה על היבטים כלכליים-חברתיים של הקמת העיירה אופקים,⁴³ ועל ירוחם כתב דוד הלר-מוצפי.⁴⁴ לאחרונה פורסמה, כאמור, גם עבודתו של אורן קלמן על מפלגת השלטון מפא"י והמנהיגות המקומית של עיירות הפיתוח דימונה, אופקים, שדרות וקריית גת.⁴⁵ על עיירות הפיתוח בצפון⁴⁶ נכתבו פחות מחקרים, ועל חצור עוד פחות. אסקור אותם בקצרה ואדון בהם, בתוך הקשרם, בגוף העבודה.

³⁸ אבי פיקאר, "חלוצים נשכחים: עולי ארצות האסלם וההתיישבות לאחר קום המדינה", בתוך: ניר מן (עורך), **עלי זית וחרב – קו התלם: עיונים בתפיסות ההתיישבות האסטרטגית ביישוב העברי**, יא, רמת אפעל: המרכז לחקר כוח המגן מייסודו של ישראל גלילי, 2011 (להלן: "פיקאר, חלוצים נשכחים"), עמ' 112-148.

³⁹ דוד מוצפי-האלר, **התיישבות בנגב הישראלי – מתווכים בירוחם בין שוליים ומרכז**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 2017 (להלן: "מוצפי-האלר, התיישבות בנגב הישראלי"), עמ' 8.

⁴⁰ פיקאר, עולים במשורה.

⁴¹ כהן, התהוותן של ערי הפיתוח.

⁴² דניאלה רייך, **דימונה – העשור הראשון והשפעתו על התפתחות העיר**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2011 (להלן: "רייך, דימונה").

⁴³ שני בר-און, **אורגים קהילה: עובדים באופקים 1955-1981**, ירושלים: מגנס, 2013 (להלן: "בר-און, אורגים קהילה").

⁴⁴ מוצפי-האלר, התיישבות בנגב הישראלי.

⁴⁵ קלמן, מנהיגים ועולים.

⁴⁶ אמיר גולדשטיין כתב על קרית שמונה. ראו: אמיר גולדשטיין, "הקיבוץ והמעברה: המקרה של קיבוצי הגליל העליון וקריית שמונה" (להלן: "גולדשטיין, הקיבוץ והמעברה"), בתוך: דבורה הכהן ואניטה שפירא (עורכות), **איש הנגב: ספר זאב חצור**, יד טבנקין: הקיבוץ המאוחד, 2017 (להלן: "הכהן ושפירא, איש הנגב"), עמ' 274-314; אמיר גולדשטיין, "על יוזמה ונחישות: כיצד עיצבה קבוצת עולי תימן שייסדה את קריית-שמונה את מציאות חייה בארץ", **קתדרה** 177,

ב-1963 פורסם סקר שערך הטכניון בחצור, כעשור לאחר הקמתה, ובה נבדקו פרמטרים שונים בה ובסביבתה – דמוגרפיים, כלכליים וחברתיים.⁴⁷ ב-1990 פרסמה אביטל שכטר-אבני מחקר על התכנון הפיסי של כמה מעיירות העולים בשנות המדינה הראשונות, והתייחסה גם לתכנונה והקמתה של חצור.⁴⁸ ב-1991 כתב צבי צמרת מאמר כללי מאוד על העיירה, עם התייחסות קצרה לעברה.⁴⁹ טובי אלפנדרי ודניאל שפר חקרו את ההגירה אל ערי פיתוח בישראל ומהן, כשאחת מהנחקרות הייתה חצור.⁵⁰ ב-2008 פרסם יצחק דהן מחקר שבחן את התרבות הפוליטית בכמה עיירות פיתוח, וביניהן חצור. הוא בדק את התנהלותו הפוליטית של ראש המועצה דאז, יוסי אלול, בין השנים 1998-2003, ערב הבחירות לרשות המקומית ולאחריהן.⁵¹ אוריין שחר כתבה מחקר מקיף על שני אתרים ארכיאולוגיים הסמוכים לחצור: תל חצור וקבר חוני המעגל. היא הציגה בהרחבה את דפוסי ההתיישבות באתר גאוגרפי אחד בתקופות היסטוריות מקבילות, תוך ניתוח ההיבט האדריכלי-ארכיטקטוני של שני האתרים הללו.⁵²

חצור הגלילית מזוהה מאוד עם מפעל "פרי הגליל" ועם קבר חוני המעגל. מירב אהרון-גוטמן וניר כהן בחנו, דרך סיפורו של המפעל, את התפתחותה של "אזרחות עבודה" (work at citizenship), כלומר את האופן שבו אנשים נאבקים באמצעות שוק העבודה על אופי האזרחות שלהם באזורי שוליים, ובחצור בפרט.⁵³

האנתרופולוג יורם בילו בחן במחקריו את הקשר בין חצור לפטרון הצדיק חוני המעגל, שאומץ על ידי התושבים כחלק מתרבות העלייה לקברי צדיקים בארץ. בילו זיהה שגשוג של פולחני קדושים בעיקר בספר הישראלי – בצפון ובדרום, ביישובים חסרי ייחוד ובעלי דימוי שלילי. המסורות הללו היו מוקד יהודי דתי ועממי בחוף לארץ, והעתקת הגיאוגרפיה הקדושה הזו לישראל היא ביטוי עמוק ואותנטי להשתרשותם בה של העולים מצפון אפריקה.⁵⁴ סימון קברו של חוני המעגל בחצור, כמו במקרים מקבילים בעיירות אחרות, העלה את יוקרת המקום ואפשר לתושבים לפתח לוקל-

---

ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשפ"א, עמ' 141-162; אמיר גולדשטיין, "איש השומר" אליעזר קרול ועולי תימן בקרית שמונה, 1949-1950, "עיונים בתקומת ישראל" 25, 2015 (להלן: "גולדשטיין, איש השומר"), עמ' 151-178; אמיר גולדשטיין, "מה גרם לפרוץ היום השחור של קריית-שמונה", מאי 1956? על עבודה, קליטה, מחאה ופוליטיקה בעמק החולה בשנות ה-50" (להלן: "גולדשטיין, מה גרם לפריצת היום השחור"), בתוך: ציונה גרוסמרק, חיים גורן, יאיר זלטנרייך, מוסטפא עבאסי וזאביק גרינברג (עורכים), **ספר מחקרי תל חי**, 2018, עמ' 219-238; עופרה גרינברג, **הזמנה לעיירת פיתוח**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, מכון ירושלים לחקר ישראל, 1989; תמר הולצמן כתבה על קריית טבעון. ראו: תמר הולצמן, "מעברות בטבעון ובקריית עמל 1951-1966", **עבודה לקבלת התואר מוסמך**, אוניברסיטת חיפה, 2013.

⁴⁷ כהן, בעיות של עיירות פיתוח, עמ' 656.

⁴⁸ אביטל שכטר-אבני, **מתכננים, פוליטיקאים, ביורוקרטים: הניסיון הישראלי בתכנון פיסי בשנות המדינה הראשונות**, עבודת דוקטור, חיפה: הטכניון, 1990 (להלן: "שכטר-אבני, מתכננים, פוליטיקאים, ביורוקרטים").

⁴⁹ צבי צמרת, "העיירה חצור הגלילית – עבר ועתיד", בתוך: מרדכי נאור (עורך), **אצבע הגליל, 1900-1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, עמ' 204-200.

⁵⁰ טובי אלפנדרי ודניאל שפר, **הגירה אל ומערי פיתוח בישראל**, חיפה: עקד ומוסד שמואל נאמן, 1992 (להלן: "אלפנדרי ושפר, הגירה אל ומערי הפיתוח").

⁵¹ יצחק דהן, **תרבויות פוליטיות בערי פיתוח**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2006 (להלן: "דהן, תרבויות פוליטיות").

⁵² אוריין שחר, **עולם מעגלי, עולם ישר זווית – ארכיטקטורות מודרניות וקהילות אורבניות בחצור הגלילית - 1950-1976**, עבודת דוקטור, חיפה: הטכניון, 2012 (להלן: "שחר, עולם מעגלי").

⁵³ מירב אהרון וניר כהן, "עבודת האזרחות: המאבק על עבודה בויטה פרי גליל", **התיכנון**, כרך 12 (1) 2015 (להלן: "אהרון וכהן, עבודת האזרחות"), עמ' 210-224.

⁵⁴ יורם בילו, "פולחני קדושה ועלייה למקומות קדושים כתופעה אוניברסאלית", בתוך: רבקה גונן (עורכת), **אל קברי צדיקים – עליות לקברים והילולות בישראל**, ירושלים: מוזיאון ישראל, 1998, עמ' 15-25.

פטריטיזם.⁵⁵ דורון בר כתב על תפקידו הפעיל של משרד הדתות בניהולו של שמואל זנוויל כהנא בימי ראשית המדינה, ב"איתור" מקומות קדושים ליהדות ברחבי הארץ ובשימוש גם באתרים שהיו קדושים בעבר לבני דתות אחרות. במחקרו יש התייחסות ספציפית גם לקבר חוני המעגל.⁵⁶ במחקרים מעודכנים יותר ציין בילו כי בשנים האחרונות בולטת נוכחותן של חסידויות ברסלב וחב"ד גם בקרב חסידים ממוצא צפון אפריקאי, ואנשיהן משתתפים גם בהילולות של צדיקים שהיו מזהים עד כה עם יהדות צפון אפריקה.⁵⁷ שחר, ניצן-שיפטן וזבה הראו כי שינויי זהות דומים מתרחשים גם בחצור, כשהשפעתו של המרכיב הדתי-חרדי גוברת מאז הקמת הקריה החסידית בראשית שנות ה-70.⁵⁸

המרחב הגלילי של דרום עמק החולה, שבו הוקמה חצור

מקימי חצור ותושביה לא באו למרחב ריק. העיירה הוקמה סמוך לעיר צפת ולמושבה ראש פנה, שהיו חלק מנפת צפת שכללה את אצבע הגליל (עמק החולה והרי נפתלי) והגליל העליון המזרחי. בתקופה המנדטורית שימשה צפת, בירת הנפה, כמרכז המנהלי, התרבותי והכללי של האזור, ובתוכנית החלוקה מנובמבר 1947 היא יועדה להיות בשטח מדינת ישראל למרות שרוב אוכלוסייתה היה פלסטיני (מעל 12,000 ערבים לצד כ-2,500 יהודים). בעקבות מלחמת העצמאות ובריחת האוכלוסייה הפלסטינית התרוקנה צפת מתושביה הערבים, ובעיר נותרו היהודים שהפכו ממייעוט לרוב. במקביל היא איבדה מיכולתה לתפקד כמרכז עירוני משמעותי.

תהליך דומה התרחש גם בעמק החולה ובגליל העליון. בעקבות הגירוש מהכפרים הפלסטיניים הפכה אוכלוסיית הגליל העליון להומוגנית, וכללה את בני היישוב הוותיק במושבות, במושבים ובעיקר בקיבוצים. המועצה האזורית גליל עליון, שאיגדה אז את יישובי הסביבה (ללא המושבות), פיתחה עוד בתקופת המנדט מסגרת ארגונית דומיננטית ויעילה בשם "ועד הגוש". אחרי הקמת המדינה מקסמה המועצה, המסגרת המוניציפלית שאך זה הוקמה, את יכולתם של הקיבוצים ליהנות מחלוקת המשאבים, בעיקר בזכות קרבתה הפוליטית לתנועת העבודה השלטת. הדבר התבטא בהעברת קרקעות חקלאיות שהתפנו ליישובי המועצה, ובתוכניות להקמת יישובי עולים: כחלק מעיצוב המרחב בגליל העליון הוקמו קרית שמונה (חלסה)⁵⁹ כמרכז עירוני בצפון עמק החולה,

⁵⁵ יורם בילו, **שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל**, חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2006 (להלן: "בילו, שושביני הקדושים").

⁵⁶ דורון בר, **לקדש ארץ: התפתחות המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל, 1948-1968**, ירושלים: יד יצחק בן צבי ומכון בן גוריון בנגב, 2007. על מעורבותו של שמואל זנוויל כהנא בקבר חוני המעגל ראו: שמחה גואטה, "המנהיגות המתווכת של הרב עזיזי דיעי בחצור, 1951-1965", **עיונים** 35, 2021, עמ' 80-82.

⁵⁷ יורם בילו, "צדיקים, מהגרים ומסורות נודדות: ניעות ותמורות בפולחן הקדושים של יוצאי מרוקו בישראל", בתוך: אביעד מורנו, נח גרבר, אסתר מאיר-גליצנשטיין ועופר שיף (עורכים), **ההיסטוריה הארוכה של המזרחים – כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם** (בהוקרה לירון צור), שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2020 (להלן: "מורנו ואח", ההיסטוריה הארוכה"), עמ' 361-362. גם ניסים לאון כותב על השפעת יהדות מזרח אירופה על העולים מארצות האסלאם בראשית שנות ה-50. ראו: ניסים לאון, "חסידות ברסלב והחרדיות המזרחית: התמקמות וביקורת", **אלפיים ועוד**, גיליון 2, תשע"ט (להלן: "ליאון, חסידות ברסלב והחרדיות המזרחית"), עמ' 210-241.

⁵⁸ אוריין שחר, אלונה ניצן-שיפטן ורחל זבה, "גבולות ופתחים של קדושה: הקריה החסידית בחצור הגלילית", בתוך: שלי כהן וטולה עמיר (עורכות), **צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל**, תל אביב: חרגול, 2008, עמ' 65-91.

⁵⁹ גולדשטיין, הקיבוץ והמעברה.

ובדרום העמק, בבית המכס בראש פנה, הוקם מחנה עולים שהפך עם הזמן למעברה.⁶⁰ כן תוכננה הקמת כפר העבודה "פאר עם" מצפון לראש פנה, בשטחי הכפר הערבי פירעם.⁶¹

לעומת המועצה האזורית, ראש פנה הייתה מושבה ותיקה אך חסרת רשת אזורית אפקטיבית או קשרים עם השלטון המרכזי בישראל. היא הוקמה בראשית העלייה הראשונה, ב-1882, על בסיס ניסיון התיישבות קודם של אנשי היישוב הישן מצפת. היא מחלוצות ההתיישבות היהודית המודרנית בארץ, והייתה חלק מהאתוס הציוני של שיבת העם היהודי לארצו. במלחמת העצמאות עזבו תושבי הכפר הערבי הסמוך ג'עוני, שמנה כ-1,200 תושבים, את האזור ועברו ללבנון, והכפר התרוקן מיושבו.⁶² ראש פנה זיהתה את ההזדמנות להתרחבות אל הקרקעות שניטשו, אך אנשיה חשבו שהיא מופלית לרעה בהשקעות ובחלוקת קרקעות על ידי מפא"י. עם השנים הסתגלה ראש פנה למציאות החדשה, ורכשה כלים מתאימים לניהול באמצעות תרבות פוליטית מניבת תוצאות.

מכאן, שהעולים שהגיעו בשנות ה-50 וה-60 לחצור לא באו לחלל ריק. ליד העיירה החדשה נמצאו שתי רשויות ותיקות, שהיו מקושרות הרבה יותר מהם לממשלה ולגורמים המקצועיים בתחום ההתיישבות.

המפגש בין העולים שנשלחו ליישב את המרכזים העירוניים חצור וקרית שמונה לבין האוכלוסייה הוותיקה של הגליל העליון היה מורכב, וכאמור – נוצרו ביניהם פערים ברורים. העולים-מהגרים, שהגיעו חסרי הון כלכלי ומנהיגותי, ניסו להשתלב בסביבה שנשלטה בידי אוכלוסייה בעלת כוח כלכלי ופוליטי, ושהשתייכה לתרבות האירופית שהייתה חלק מההגמוניה התרבותית בחברה הישראלית.

המחקר הנוכחי ייבחן את המקרה של חצור בתוך המסגרת התיאורטית של "המפנה המרחבי" (spatial turn) שהתפתחה בהיסטוריוגרפיה בעשורים האחרונים. לפי תפיסה זו, המרחב הוא קטגוריה מרכזית של דרכי ההתבוננות במציאות ושל אופני ההבניה שלה. המסגרת התיאורטית מדגישה את המעבר מצורת ארגון על ציר של זמן לצורת ארגון חדשה על ציר של מרחב, ואת יחסי הגומלין בין האדם למרחב. האדם יוצר את המרחב על ידי ה"שימוש" בו, והמרחב, על הכוחות הפועלים בו, מעצב את תודעת האדם ואת הסביבה שבה הוא חי.⁶³ לפבר הראה שהמרחב הציבורי איננו חלל ניטרלי שקוף וריק, אלא הוא תוצר של הבניה חברתית ושיח ציבורי. כל חברה מייצרת מרחב או מפרשת אותו באופן ייחודי ונבדל ממרחבים של חברות אחרות.⁶⁴

במוקד מחקר זה תעמוד ההשפעה של המרחב על הבניית הזהות המקומית של חצור מול הזהויות האחרות שהתקיימו בו. חצור, כמו עיירות פיתוח אחרות ובאופן מובהק גם במיוחד, עברה, כפי

⁶⁰ שמחה גואטה-בוקובזה, "יחסי מושבה-מעברה בראש פנה בשנים 1950-1953", בתוך: ציונה גרוסמרק, חיים גורן, יאיר זלטנרייך, מוסטפא עבאסי וזאביק גרינברג (עורכים), **מחקרים חדשים של הגליל: ספר שלישי**, תל-חי: המכללה האקדמית תל-חי, 2018 (להלן: "גרוסמרק ואח", מחקרים חדשים של הגליל), עמ' 238-256.

⁶¹ שחר, עולם מעגלי.

⁶² לקריאה נוספת: אורי בירן ואסף זלצר, "יחסי יהודים וערבים במרחב הכפרי ראש פנה – ג'אעונה, 1918-1948", **עיונים** 30, 2018, עמ' 145-180; חיים גורן (עורך), **ראש פנה בת מאה ושלושים**, הוצאה מועצה מקומית ראש פנה, תשע"א (להלן: "גורן, ראש פנה בת מאה ושלושים"), עמ' 425-426; בני מוריס, **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949**, תל אביב: עם עובד, 1991 (להלן: "מוריס, לידתה"), עמ' 168-172; בני מוריס, **1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה**, תל אביב: עם עובד, 2010 (להלן: "מוריס, 1948"), עמ' 179.

⁶³ מישל פוקו, **הטרטופיה: על מרחבים אחרים** (מצרפתית: אריאלה אזולאי), תל אביב: רסלינג, 2010. פוקו טען שידע הוא כוח שבאמצעותו אנו מגדירים את עצמנו. לא דבר אובייקטיבי, אלא תוצר של אינטרסים ויחסי כוח.

⁶⁴ אנרי לפבר, **המרחב (החברתי) הוא מוצר (חברתי): מתוך "ייצור המרחב"** (מאנגלית: להב אבנר), תל אביב: רסלינג, 2018.

שאראה, תהליך של הומוגניזציה והפכה למובלעת אתנית-מעמדית. העיירה התפתחה כמובלעת שאינה קשורה לא למושבה ראש פנה ולא למועצה האזורית גליל עליון, לא-מעט בגלל הבניית המרחב שלה כמובדל מהמושבה והקיבוצים הוותיקים. הסגרגציה שנוצרה תוארה תחילה כתופעה זמנית המאפיינת חברות מהגרים, והצפויה להיעלם באופן טבעי עם השגת אינטגרציה, אך האינטגרציה לא הושגה והסגרגציה לא נעלמה. גם החפיפה בין שסע המעמדי לשסע עדתי, שנוצרה במפגש בין העולים לוותיקים, לא נעלמה עם השנים.

כאמור, התכנון הממשלתי ראה ב"ערים החדשות" מרכזים אזוריים מפותחים בלב הסביבה הכפרית, וקיווה שהן תספקנה את כל השירותים הכלכליים, החינוכיים, החברתיים והמנהליים ליישובי הסביבה. בפועל, ובניגוד לציפיות הללו, היו אלה יישובי העולים, חסרי התשתית הכלכלית, שזקקו לסביבה הכפרית, ותושביהם היו כוח עבודה זול וזמין ליישובים שסביבם.

אדגים את השוני באמצעות ההתייחסות לשימוש בעולים כ"מאגר של ידיים עובדות" למרחב החקלאי הוותיק:

הגישה הממסדית

עם הקמת המדינה והגעת גלי העלייה האמינו המוסדות המיישבים כי עבודת האדמה תחזק את היצרניות של העולים-מהגרים, ותסייע להם להכות שורש בארץ ולהשתלב בחברה המתגבשת בה. מכסת הקרקע להתיישבות גדלה באותן שנים, אך הורגש מחסור בידיים עובדות ובלהט חלוצי.⁶⁵ הגופים המייסדים, שהחקלאות ועבודת הכפיים היו אתוס מכוון בעבורם, האמינו ביכולת הטרנספורמציה האישית והחברתית של העולים בהשראת עבודת האדמה,⁶⁶ וסברו שההתיישבות באזורי הספר ועיבודם יצרו בעולים הזדהות רגשית עם הארץ ונופיה ויסייעו לחיברות שלהם עם היישוב הוותיק.⁶⁷ ההתיישבות החקלאית בספר המדינה נתפסה כשיא ההגשמה של המהפכה הציונית וכמעצבת דרכם החברתית של המתיישבים. הגישה הממסדית שילבה בין אילוצי המציאות, כמו המחסור בידיים עובדות בחקלאות, לבין הצורך לספק לעולים עבודה מיידית,⁶⁸ מתוך אמונה שעם הזמן הפערים יצטמצמו.

הגישה הביקורתית

חוקרים התומכים בגישה זו טוענים, כאמור, כי הבאת יהודי ארצות האסלאם לארץ נועדה לחזק את המעמד האשכנזי ההגמוני בעזרת שימור העולים המזרחים כ"ידיים עובדות" זולות וזמינות לאינטרסים הכלכליים-מעמדיים של היישוב הוותיק. נוצרו יחסי ניצול ותלות בין שני מעמדות מובחנים: אשכנזים ממעמד בינוני ומזרחים מהפרולטריון. למעשה, לדבריהם, התחוללו הפיתוח הכלכלי של החברה הישראלית והניעות של הוותיקים בתוכה על גבם של העולים מארצות

⁶⁵ חיים דרין (דרבין), שיכון וקליטה בישראל: תש"ח-תשט"ו, תל אביב: ספרי גדיש, 1955; בועז נוימן, "להיות בארץ ישראל", אלפיים 33, 2008, עמ' 11-45.

⁶⁶ דבורה הכהן, הגרעין והריחיים: התיישבות העולים בנגב בעשור הראשון למדינה, תל אביב: עם עובד, 1998 (להלן: "הכחקן, הגרעין והריחיים"), עמ' 71.

⁶⁷ אדריאנה קמפ, "נדידת עמים" או 'הבערה הגדולה': שליטה מדינתית והתנגדות בספר הישראלי" (להלן: "קמפ, נדידת עמים"), בתוך: חנון חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל, ירושלים 2002, עמ' 36-67.

⁶⁸ דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים – ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1996 (להלן: "עופר, בין עולים לוותיקים").

האסלאם. מסקנתה של גישה זו היא שהממסד הקולט כלל לא רצה בעולים מהמזרח, והבאתם נבעה רק מהצורך בידיים עובדות.⁶⁹

העולים כסוכנים אקטיביים המעצבים את דרכם (Agency)

חוקרים שונים עסקו ביחסים הדואליים שבין עיירות הפיתוח לסביבתם הכפרית. דבורה הכהן, דליה עופר ואברהם פוין כתבו על הנושא באופן ארצי-כללי;⁷⁰ אמיר גולדשטיין כתב על יחסי קרית שמונה והמועצה האזורית גליל עליון;⁷¹ ארנון גולן כתב על הסתייגות המועצה האזורית עמק בית שאן מהקמת היישוב העירוני בית שאן;⁷² מוטי גיגי ואופיר סעדה כתבו על יחסי המועצה האזורית שער הנגב ושרות.⁷³ גוף הידע על היחסים המרחביים הולך וצומח, אך נראה שהוא נוטה לעבר דיון בעמדת האוכלוסייה הקולטת. בניגוד לכך, עבודתי תתמקד בעמדתם של תושבי חצור ובפעולותיהם, וכחלק מכך אבדוק את הדרך שבה הם פירשו את מציאות חייהם. פטר מרקוזה, באחד מפירושו למילה "מובלעת", רואה בה ביטוי לרצון של קהילה תרבותית לחיות במרחב מובחן כדי לשמר את תרבותה.⁷⁴ בהקשר הישראלי מציינת חביבה פדיה את יתרונם של מקומות הומוגניים מבחינת דמוגרפיה בשימור מסורות העבר.⁷⁵ חוקרים נוספים אומרים כי ההומוגניות של התושבים מסייעת בשימור של תרבות לא-הגמונית, יוצרת תחושה של שותפות גורל ומחזקת סולידריות מקומית ותחושת שייכות. המחיר שמשלמת הקהילה על ההומוגניות הזו מצוין לרוב כהתבדלות, סגרגציה ואף שוליות. אני סבורה שחצור, שהוקמה במרחב חילוני שראה אז במסורות ובדת עניין פרימיטיבי ולא-רציונלי, התעקשה לשמר את הזהות המסורתית-דתית שהובאה מארצות המוצא כחלק מ"היסטוריה ארוכה" (ראו להלן) שהתעצבה בארץ, בניגוד לסביבה ההגמונית.

הדיון בקליטת העולים מארצות האסלאם נוטה לעיתים קרובות לדיכוטומיה: מצד אחד תוארו הקולטים, בני היישוב הוותיק שהתאפיינו באקטיביזם, כשולטים באירועים שהתרחשו סביבם; מנגד, העולים מארצות האסלאם תוארו כפסיביים ובעלי השפעה מינימלית על שילובם במרחב. המכשולים והעוולות שחוו העולים מוצגים לעתים כתוצר בלתי נמנע של ההגירה והמציאות החברתית-כלכלית במדינה הצעירה.⁷⁶ חוקרים אחרים רואים את העולים כקורבנות מוחלטים של

⁶⁹ שוחט, הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה, עמ' 162-164.

⁷⁰ עופר, בין עולים לוותיקים; דבורה הכהן; אברהם פוין, זה עם זה, או זה ליד זה? דינמיקה של יחסי גומלין בין קיבוצים ועיירות פיתוח, נייר דיון מספר 78, אוניברסיטת חיפה: המרכז הקיבוצי לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי, פברואר 1987, עמ' 12; ארנון גולן, שינוי מרחבי תוצאות מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל - 1948-1950, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2001 (להלן: "גולן, שינוי מרחבי"), עמ' 223-232; ארנון גולן, "בין שתי ערים - אשקלון ובית שאן: התהוותן מחדש כערים ישראליות בעשור הראשון לקיום המדינה" (להלן: "גולן, בין שתי ערים"), בתוך: צמרת ואח, עיירות הפיתוח, עמ' 81-84.

⁷¹ גולדשטיין, הקיבוץ והמעברה; גולדשטיין, איש השומר.

⁷² גולן, שינוי מרחבי; גולן, בין שתי ערים.

⁷³ מוטי גיגי, יחסי עיירות פיתוח-קיבוצים: מעמד, זהות ומרחב. המקרה של שדרות - שער הנגב בין השנים 1950-2012, עבודת דוקטור, באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון, 2016 (להלן: "גיגי, יחסי עיירות פיתוח-קיבוצים"); גלית סעדה-אופיר, "בין ישראליות לימזרחיות": הכלאות מוסיקליות מן העיר שדרות", סוציולוגיה ישראלית, ג' 2, 2001, עמ' 253-276.

⁷⁴ Marcuse, Peter. "Enclaves Yes, Ghettos No: Segregation and the State", Paper prepared for the International Seminar on Segregation in the City, Lincoln Institute of Land Policy, Cambridge USA, July 25-28, 2001, pp. 1-14.

⁷⁵ חביבה פדיה, "העיר כטקסט והשוליים כקול" - ההדרה מן הספר והניתוב אל הספר" (להלן: "פדיה, העיר כטקסט והשוליים כקול"), בתוך: תמר גרוס, זאב דגני וישראל כ"ץ (עורכים), אי-כאן: שפה זהות מקום, יד טבנקין: הקיבוץ המאוחד, 2008, עמ' 128-167.

⁷⁶ Aviva Halamish, "Zionist Immigration Policy Put to the Test: Historical Analysis of Israel's Immigration Policy, 1948-1951", Journal of Modern Jewish Studies, Vol. 7.2, 2008, pp. 3-119.

המפעל הציוני.⁷⁷ התפיסות הללו מתעלמות מהאפשרות שהעולים היו בעלי דעה עצמאית ויכולת לקדם את צורכיהם, ושתייהן מתבססות על ההנחה שהעולים-המהגרים היו – לפחות בשנים המעצבות – אנשים פסיביים למדי שהשפיעו אך מעט על מציאות חייהם.

מול תפיסות אלה יש גם מגמה בולטת בהיסטוריוגרפיה הישראלית, של סיפור הנרטיב ההיסטורי של העולים כמי שמשפיעים על זהותם ומעצבים אותה, ולא כמונולוג חד-צדדי של הממסד הקולט.⁷⁸ המונח Agency (סוכנותיות, תחושת פְּעִלְנוּת יוֹזֵמֶת) מתייחס ליכולתו של האדם להשפיע על תפקודו ועל מהלך חייו באמצעות התנהגותו ופעולותיו, ומרמז על היכולת העצמאית שלו לתפוס את הסביבה ולשנות אותה מתוך בחירה חופשית. בין החוקרים שראו את העולים כבעלי השפעה על עיצוב חייהם היו קמפ, שתיארה את הנטישה שלהם את מחנות המעבר ואת היישובים הכפריים (מושבים) כהתנגדות אזרחית פעילה,⁷⁹ ומאיר-גליצנשטיין, שהצביעה על דפוסי הארגון והפעילות הפוליטית של העולים מעירק ועל תרומת האקטיביזם שלהם לקליטתם בחברה הישראלית.⁸⁰ רוזין ניתחה את המחאה של קבוצות עולים מאורגנות שביקשו לשפר את תנאיהם בתחילת שנות ה-50, והדגישה את תחושתם, כמהגרים שאך זה הגיעו לארץ, כי הצליחו להשתתף בעיצוב החברה.⁸¹ גולדשטיין ניתח את מאבקה המוצלח של קבוצת מהגרים מתימן, שייסדה את קרית שמונה, על הזכות לקבוע מי ינהל את המקום ומה יהיה אופי החינוך של ילדיהם;⁸² דהאן-כלב זיהתה את בחירת העולים בזהות מסורתית ובשימור מסורות עבר כפעולה אקטיבית המבטאת "זהות התנגדותית" או "זהות ר-אקטיבית", על רקע מפגש עם המציאות החילונית ההגמונית ששררה אז בארץ ושאפה ליצור בה יהודי חדש.⁸³ עולים שיושבו בשולי הארץ וששובצו בשולי הסיפור הלאומי הגיבו ביצירת סיפור שונה, שלהם, למקום. מחקרים אלה מעידים על מאבק אקטיבי של העולים על הזכות לעצב את חייהם, מה שסותר את התמונה הפסיבית שהציג השיח המחקרי השזור בסטראוטיפ אוריינטליסטי.

יצחק דהן שותף לביקורת על היחס לתושבי עיירות הפיתוח כחסרי קול ונעדרי כוח ממשי לעצב את חייהם. מחקריו על מנהיגים שפעלו בפריפריה הישראלית מציגים זווית תאורטית-פרשנית הומניסטית, האומרת כי אנשים, קבוצות וקהילות אינם חשופים להשפעה בלעדית של גורמים חיצוניים.⁸⁴ הם מושפעים אמנם מתנאי הסביבה, אך בו בזמן גם מפרשים אותם. זהותם, ערכיהם, כוחם הנפשי והפרשנות שהם בוחרים למציאות חייהם – לכל אלה עשויה להיות השפעה לא-

---

⁷⁷ שוחט, הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה; Sami Shalom Chetrit, *Intra-Jewish Conflict in Israel: White Jews, Black Jews*, New York: Routledge, 2009.

⁷⁸ ברוך קימרלינג, "מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה 1951-1948", *סוציולוגיה ישראלית* ב (1), 1999 (להלן: "קימרלינג, מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה"), עמ' 167-208.

⁷⁹ קמפ, נדידת עמים.

⁸⁰ אסתר מאיר-גליצנשטיין, *בין בגדד לרמת גן*, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2009 (להלן: "מאיר-גליצנשטיין, בין בגדד לרמת גן").

⁸¹ Orit Rozin, *A Home for All Jews: Citizenship, Rights, and National Identity in the New Israeli State* (Waltham, MA, Brandeis University Press, 2016)

⁸² Goldstein, Amir, "On collective assertiveness and activism during the immigration process: a case study of Yemenite immigrants who founded Kiryat Shmona 1949-1953", *Middle Eastern Studies*, 55: 4, 2019, pp. 590-604.

⁸³ הנרייט דהאן-כלב, "עדתיות בישראל – נקודת מבט פוסט-מודרנית", בתוך: אילן גור-זאב, (עורך), *מודרניות, פוסט-מודרניות וחינוך*, תל אביב: רמות, 1999, עמ' 179-231.

⁸⁴ יצחק דהן, "מנהיגות מקומית בעיירות הפיתוח: בין השלטון המרכזי לבין התקשורת הארצית", בתוך: צמרת ואח', *עיירות הפיתוח* (להלן: "דהן, מנהיגות מקומית"), עמ' 277-292.

מבוטלת על הדרך שבה הם מתנהלים מול התנאים החיצוניים ובוחרים לנהל בעצמם את האתגרים שבדרכם ואת עתידם. גם בתנאים מבניים קשים, יש עדיין מקום לאוטונומיה ולאוטנטיות.⁸⁵

אני סבורה שזו גישה פורייה, ואנסה ליישם אותה ביחס לאוכלוסיית חצור ולשאל עד כמה היא השפיעה על חייה ועל עיצוב קהילתה. אתבונן בתושבי חצור באופן מורכב: אבחן את פעילותם בתחומי הדת, החינוך, הפוליטיקה, והאתוס המקומי כקהילה הנאבקת לעצב את זהותה בעצמה, על פי ערכיה ואמונותיה, בלי להתכחש ליחסי התלות וההתנשאות ולאופן שבו השפיע יחסם של כוחות חיצוניים על התהוות העיריה.

ראיית תושבי חצור כגורם מרכזי ופעיל קשורה גם בהבנת המורשת, התרבות והאתוס שלהם, שהתגבשו עוד טרם העלייה לארץ, בעיקר בצפון אפריקה. לא בכדי התפתחה חצור למקום שהמסורת הדתית מעוגנת במרכזו. מאיר בוזגלו הדגיש את היסוד המסורתי כמאפיין חשוב של הזהות המזרחית.⁸⁶ הניתוח שאציע למפגשם של תושבי חצור עם הישראליות יתבסס על ההכרה בכך שהקמת העיריה, עם עיירות פיתוח נוספות בשנות ה-50 וה-60, היא תחנה אחת ב"היסטוריה הארוכה" של המזרחים. עברם של יהודי ארצות האסלאם לא התפוגג עם עלייתם ארצה. ירון צור היה מההיסטוריונים הראשונים שהצביעו על הנתק שבין ההיסטוריה שלהם לבין המחקר עליהם בארץ, והוא היה גם מהיחידים שפעלו בשתי הזירות בימי התגבשותן של ההבחנות הדיסציפלינריות.⁸⁷ צבי זהר עסק ברציפות החיים היהודיים בתוניסיה ובהתחדשות התרבותית והדתית במדינת ישראל הצעירה, כשחקר את דמותו של הרב משה מימון שעלה מגבס שבתוניסיה לעפולה.⁸⁸

טרמינולוגיה והשלכותיה

גישותיהם השונות של חוקרים שונים כלפי תקופת העלייה הגדולה והקמת עיירות הפיתוח, השתקפו גם בבחירת המונחים וסימון התופעות השונות הקשורות בהן. הטרמינולוגיות השונות משקפות גישות שונות, ולהלן אעסוק במושגים "עלייה" לעומת "הגירה"; "העלייה הגדולה" לעומת "עלייה המונית", ו"יוצאי ארצות האסלאם" לעומת "מזרחים":

"עלייה" לעומת "הגירה"

תופעת העלייה-הגירה היא מרכיב משמעותי בעבודתי. אני מתמקדת בחיי עולים-מהגרים שנשלחו לגליל העליון במסגרת מדיניות פיזור האוכלוסין, תחילה למעברת ראש פנה ובהמשך לכפר פאר עם,

⁸⁵ יצחק דהן, "עיירות הפיתוח: תכנון מרכזי ותרבות מקומית", בתוך: שלמה חסון (עורך), **עיצוב המרחב בישראל: המפה היישובית והקרקעית**, ירושלים: כתר, 2012, עמ' 301-317; יצחק דהן, "היסטוריה לאומית, היסטוריה עירונית, ומה שביניהם – ביקורת על ספרה של שני בראון, אורגים קהילה", **ישראל** 25, 2018 (להלן: "דהן, היסטוריה לאומית, היסטוריה עירונית"), עמ' 274.

⁸⁶ מאיר בוזגלו, "מזרחיות, מסורת, כור-היתוך: עיון פילוסופי-פוליטי". בתוך: זאב הרוי (עורך) **ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח**, ירושלים: משגב, 2002, עמ' 623-644. לעמדה הממעיטה ממשקל המסורתיות בזהות המזרחית ראו: יהודה שנהב, היהודים-הערבים.

⁸⁷ המושג "היסטוריה ארוכה" נטבע על ידי ד"ר אביעד מורנו, תלמידו של צור, וניתן כשם לכנס ולספר שהוקדשו לפרופ' צור עם פרישתו לגמלאות. הכנס התקיים ב-2017 והספר יצא לאור ב-2022. להרחבה ראו: מורנו ואח', **ההיסטוריה הארוכה**.

⁸⁸ צבי זהר, "מגאבס לעיר יזרעאל עפולה" – הרב משה מימון בין 'היסטוריה ארוכה' ל'התחדשות ארץ ישראלית', בתוך: מורנו ואח', **ההיסטוריה הארוכה** (להלן: "זהר, מגאבס לעיר יזרעאל"), עמ' 301-326.

שאוכלס בעולי תימן,⁸⁹ ולחצור. להגירה הנרחבת של יהודים יש מקום חשוב בהיסטוריה המודרנית בכלל, ובזו של העם היהודי ושל מדינות ערב בפרט. במחצית השנייה של המאה ה-20, במידה רבה בעקבות הקמת מדינת ישראל ב-1948, החלה הגירת המונים של כמיליון יהודים שחיו בארצות האסלאם (לצד הגירה מקבילה של יהודים מאירופה). כשני שלישים מהם קבעו את מושבם בישראל, ושליש התפזר באירופה ובאמריקה.

חוקרים שונים, בעיקר בעלי גישות ביקורתיות, נוהגים להשתמש במונח "הגירה" במקום "עלייה", שכן הוא מרחיב את נקודת המבט המצומצמת של הנרטיב הציוני הרווח. דוגמאות לכך הם ארז צפדיה, שטען כי התרגום הנכון למונח Immigrants הוא "מהגרים", ושכל שימוש במונח אחר, כמו "עולים", אינו אובייקטיבי;⁹⁰ אלה שוחט, השוללת את שני המונחים, "עולים", ו"מהגרים", טוענת שאי אפשר לתאר את מעברם של רוב הערבים-היהודים לישראל כ"עלייה", משום שמניעי המעבר לא היו ציוניים, אך אי אפשר גם לתאר אותו כ"הגירה", שכן הוא לא נבע מהחלטות אינדיווידואליות של פרטים. חביבה פדיה השתמשה במושג "הגירה אידיאולוגית", המשלב בין המונחים הללו,⁹¹ ואומרת כי באמצעותה נותבו קהילות מרחבי המזרח לישראל, בדרכים של הטפה ושכנוע הנשענות על המסורות היהודיות.

מחקרי מזהה את התופעה כמשלבת מאפיינים ייחודיים-ישראליים עם מאפיינים כלליים-אוניברסליים, ולכן אני משתמשת לאורך העבודה במושגים "עולים" ו"מהגרים" לסירוגין. תושבי חצור היו בו-זמנית מהגרים ועולים: כעולים, הם שבו לארץ האבות כשהם נושאים עמם מסורת יהודית ארוכת שנים. ישראל לא הייתה עוד מדינת הגירה אקראית, והגירתם הייתה טבועה בחותם של געגועים לארץ ולמורשתה.⁹² מצד שני – כשאני מתארת את הקשיים שבהם הם נתקלו, הנובעים מהגירה ומעבר לארץ חדשה, אני משתמשת במונח "מהגרים".⁹³

בשימוש בהגדרה "עולים" אני הולכת בעקבות אסתר מאיר-גליצנשטיין, שהעדיפה מושג זה על פני "מהגרים" לא מפני שסברה כי יהודי עיראק, נושא מחקרה, היו ציונים, ולא מפני שיציאתם מעיראק לארץ הייתה תוצאה של אידיאולוגיה ציונית. להיפך – בעיקרו של דבר הם לא היו שונים לדעתה מקבוצות אוכלוסייה אחרות שהיגרו ממולדתן בגלל תנאים פוליטיים, כלכליים ואחרים, והיא ערה לכך שהגעת רבים מהם לישראל הייתה בלית ברירה. ולמרות זאת, מאיר-גליצנשטיין סבורה שישראל היא מקרה מיוחד של מדינת הגירה, ושבנסיבות העלייה וההשתלבות בה יש יסודות ייחודיים: היא קולטת מהגרים לא על בסיס של נתונים דמוגרפיים וחברתיים-כלכליים ומכסות אתניות, כמקובל במדינות הגירה אחרות, אלא על בסיס אתני בלבד (הגדרת "יהודי" בחוק השבות).

⁸⁹ כפר עבודה שאוכלס על ידי עולים מתימן ב-1950 ופורק ב-1953, בעקבות הקמת חצור. הכפר הוקם בסמיכות לכפר הערבי פיירעם, שניטש במלחמת העצמאות.

⁹⁰ ארז צפדיה, **מהגרים ביישובים פריפריאליים בחברת המתיישבים הישראלית: מזרחים בערי פיתוח מול הגירה רושית**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2003.

⁹¹ פדיה, העיר כטקסט והשוליים כקול, עמ' 128.

⁹² על ההווה הציונית של רבני חצור הגלילית ראו: רבי דויד סויסה, **מתוק מדבש**, חצור הגלילית: הוצאת המשפחה בסיוע עמותת נר לדוד, תשנ"ט (1999) (להלן: סויסה, מתוק מדבש), עמ' י.

⁹³ לדיון בהגדרה זו ראו: אביבה חלמיש, "עלייה סלקטיבית – ברעיון, במעשה ובהיסטוריוגרפיה הציוניים", בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), **עידן הציונות**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2000, עמ' 185; גור אלרואי, "עולים", מהגרים, ופליטים: גלגולים סמנטיים של המילה 'עולה' במחשבה הציונית", בתוך: עמנואל אטקס, דוד אסף דוד ויוסף קפלן (עורכים), **אבני דרך: מסות ומחקרים בהיסטוריה של עם ישראל**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2005, עמ' 347-361; פיקאר, ראשיתה של העלייה הסלקטיבית, עמ' 338; דהן, היסטוריה לאומית, היסטוריה עירונית, עמ' 274.

לכן, כיוון שהיא הגדירה את היהודים שהגיעו אליה "כעולים" והציבה רף אידיאולוגי לקליטתם, וכיוון שהחילה עליהם את הזכויות שהחוק הישראלי מקנה לכל היהודים בארץ, יש לבחון את קליטתם כ"עולים" ולא כמהגרים. להגדרה זו הייתה חשיבות לעניין הכללתם בלאום הציוני.⁹⁴

בגישתה של מאיר-גליצנשטיין מהדהדים דבריה של ז'קלין כהנוב, שבהם אני רואה הצדקה לשימוש במושג "עולים" ולא ב"מהגרים": "בכל פעם ששאלתי את עצמי מה אני עושה ואולי זו טעות, ולמה אני כותבת דווקא בארץ ישראל על לבנטיניות, אז התשובה תמיד הייתה: את שייכת, שייכת לשיירה של סבא משה, וזה מה שאת צריכה לעשות כאן ועכשיו".⁹⁵ חיזוק לכך יש גם בהתייחסותו של פיקאר לסוגייה: "ההתייחסות אל העלייה כאל 'הגירה' מקשה את הבנת מניעיהם של העולים ושל הממסד שעסק בהעלאתם".⁹⁶ בראיונות הרבים שקיימתי עם ותיקי חצור, הם הציגו תפיסה דומה.⁹⁷

"עלייה המונית" לעומת "העלייה הגדולה"

השימוש במילה "המונית" או "הגדולה" לתיאור אותה עלייה שנוי במחלוקת. בשנות המדינה הראשונות אכן עלו לארץ רבים, אך המילה "המוני" מסמנת לא רק אנשים רבים, אלא עשויה גם לרמוז על מסה של אנשים פשוטים, לעתים גסים ובורים. השימוש במונח "עלייה המונית" ממחיש כיצד נתפסו העולים בעיני הממסד הקולט והחברה הוותיקה. אני בחרתי לאמץ את המונח "העלייה הגדולה", שבו משתמשים חוקרים הנמנעים משיפוטיות כלפי העולים הללו, והמבקשים להבליט את המפעל המרשים של בינוי הארץ בשנים הנדונות.⁹⁸

"יוצאי ארצות האסלאם (יהודי אסיה ואפריקה)" לעומת "מזרחים"

כדי לתאר את תושבי חצור כדוגמה לעולים מארצות האסלאם שהופנו לפריפריה, אני משתמשת לרוב במונח "יוצאי ארצות האסלאם" ופחות במונח "מזרחים". ל"מזרחים" יש ממד אנכרוניסטי משנות ה-50 וה-60, והוא מתייחס בהכללה ליוצאי קהילות שונות זו מזו לא רק מבחינה גאוגרפית אלא גם מהבחינות החברתית, התרבותית, הכלכלית והמנטלית. האחדותם לקטגוריה אחת נעשתה לא-פעם על ידי היישוב הקולט, ובמשך כמה עשורים רווחו בהקשר זה המונחים "ספרדים", "אנשי המזרח", "בני עדות המזרח" וכו'. בסוף שנות ה-70, בתקופתם של בני הדור השני להגירה, החלה להתגבש זהות מזרחית מובחנת וכוללת,⁹⁹ והמושג "מזרחים", שהוא היום קטגוריה סוציולוגית המכלילה את כל יוצאי ארצות אסיה ואפריקה, החל להופיע בשנות ה-80. פעמים רבות השימוש בו היה בחירה פוליטית, כדי להפוך על פיו את ניסיון ההכללה והתיווג ולצקת במושג ערך חיובי. התפתחות זו שיקפה את צמיחתה של קבוצה אתנית יהודית חדשה, פרי החיים בארץ, שאליה חברו בני מיעוטים יהודיים שונים המובחנים על בסיס השתייכות מעמדית משותפת וחוויות דומות.

המחקר הנוכחי מראה שתושבי ראש פנה והקיבוצים הסמוכים ראו בתושבי חצור "אחרים". בהקשר זה אומר גיל איל כי עצם יישוב העולים בפריפריה, במושבי העולים ובעיירות הפיתוח, הוא

⁹⁴ מאיר-גליצנשטיין, בין בגד לרמת גן, עמ' 13-14.

⁹⁵ דוד אוחנה, (עורד), ז'קלין כהנוב, בין שני עולמות: מסות ופרקי התבוננות, ירושלים: כתר, 2005.

⁹⁶ פיקאר, עולים במשורה.

⁹⁷ סוליקה אביטן, שעלתה ממרקש שבמרוקו בינואר 1955 ונשלחה לחצור עם בעלה ושני ילדיה, נהגה לנשק את אדמת הארץ ולומר "בלה ביה" (blah biha), כלומר "אדמה שאלוהים בתוכה". שיחה עם אביבה בל-אביטל (אביטן) 26.6.2022.

⁹⁸ הכהן, עולים בסערה; עופר, בין עולים לוותיקים; ליסק, העלייה הגדולה.

⁹⁹ מאיר-גליצנשטיין, בין בגד לרמת גן, עמ' 8-10.

שהפך אותם לקטגוריה אתנו-לאומית מעמדית נפרדת בשם "מזרחים".¹⁰⁰ החוויות השליליות המשותפות שלהם בנו את המושג "מזרחיות", והעתיקו את היחסים העדתיים בקנה מידה רחב לאזורי הפריפריה של המדינה.¹⁰¹

שאלות החקר

סיפורה של חצור, יחד עם המקורות העשירים שנאספו במהלך המחקר, מעלים קשת של שאלות ברמות שונות, מהמיקרו ועד למקרו, ומזמנים אפשרות לחשיבה מחודשת על סוגיות מקומיות וכלליות.

שאלות ברמה המקומית

- כיצד התהוותה העיירה חצור? מי היו הסוכנים הארציים והאזוריים המרכזיים שתמכו ביסודה כיישוב עצמאי במרחב הגאוגרפי הגלילי, ומה היו שיקוליהם?
- מה היו התוכניות המקוריות להקמתה, וכיצד התגלגלו ההליכים התכנוניים בתוך הנסיבות ההיסטוריות למציאות הממשית שלה?
- מדוע לא שולבה העיירה במושבה הסמוכה ראש פנה, או לחילופין במועצה האזורית גליל עליון, כפי שהופיע בתכנון המקורי של אגף התכנון במשרד ראש הממשלה? מה היו המניעים, השיקולים והאינטרסים שהשפיעו על קבלת ההחלטות הללו? ומה היו התוצאות וההשלכות של הותרת חצור כיישוב עצמאי?
- איך השפיעו הרשתות החברתיות והפוליטיות של אנשי היישוב הוותיק על התפתחות היישובים הסמוכים אליהם, ואיך התבטא הדבר בעניין תושבי חצור נעדרי הקשרים הללו?
- מה היה מקומם של הרכיבים שהובנו "מלמעלה", על ידי מוסדות המדינה והחברה, בכינון זהותם המקומית של תושבי חצור? באיזה אופן פעלה הקהילה המקומית לעיצוב זהותה ומציאות חייה "מלמטה", על בסיס מורשת "ההיסטוריה הארוכה" של העולים וחוויותיהם המשותפות? שאלה זו תיבדק ביחס לתחומים כמו אורח החיים הדתי, החינוך, ההנהגה הפוליטית והאתוס המקומי שהתפתחו ביישוב.
- מה היו התנאים הכלכליים-חברתיים שהתפתחו בחצור? מה היו הגורמים לכך? עד כמה ניסו המוסדות הלאומיים והאזוריים, והתושבים עצמם, לפרוץ את מעגל הקסמים של הימנעות מהבאת תעשייה מתקדמת בגלל חוסר באוכלוסייה המסוגלת לתפעלה, וחוסר יכולת להביא אוכלוסייה חזקה בגלל היעדר מקורות תעסוקה? וכיצד השפיעו התנאים הללו על תפיסת תושבי האזור והמקומיים כי חצור היא יישוב המתקשה להצדיק את עצם הקמתו?

¹⁰⁰ גיל אייל, **הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות**, ירושלים: מכון ון ליר, 2005.

¹⁰¹ צור, הבעיה העדתית, עמ' 101-124.

- ולבסוף, איזה סיפור מקומי נוצר בחצור? אם בכלל, מה היו מרכיבי הנרטיב שלו? כיצד פירשו התושבים את חוזקות העיירה ואת חולשותיה? מי היו הדמויות ומה היו האירועים והמקומות שהוכללו בזיכרון המקומי או נדחו ממנו? מה היו הסיבות לכך?

כל אלה מתנקזות לשתי שאלות מחקר בעלות משמעות רחבה יותר

- הפערים שנוצרו בין עיירות הפיתוח ליישובים הוותיקים.** כאמור, השיח המחקרי הביקורתי טוען שקליטת עולי ארצות האסלאם שנשלחו לפריפריה לא הייתה שווה לזו של עולים מאירופה ואמריקה, וכי אפליה מכוונת זו מצד מוסדות המדינה (ממשלה, סוכנות, הסתדרות) היא שיצרה את הפערים שהחלו להתפתח ביניהם. בהקשר זה אשאל עד כמה מפריך או מחזק מקרה המבחן של חצור, כפי שנחקר כאן, את הטענה הזו. האם מדובר בתוכנית מאורגנת מראש שנועדה לשרת את האינטרסים של האוכלוסייה הוותיקה במרחב, או באוסף של נסיבות שהובילו לנחשלות המקום?
- הזהות המקומית שהתפתחה בחצור על רקע המרחב השונה שבו הוקמה.** חצור הייתה זירה לכוחות רבים, לעתים הפוכים זה מזה: מצד אחד היו מאמצי הגורמים הקולטים השונים בתחום החינוך, התרבות והפוליטיקה, ומצד שני ניצבו רצונותיהם ותפיסותיהם של התושבים, על שלל גווניהם, שהשפיעו על הזהות המקומית שבחרו לעצב. בהקשר זה אשאל מה היו מקומם ותפקידם של תושבי חצור בעיצוב הזהות המקומית שהתפתחה במקום, ועד כמה ניתן ללמוד מהתמהיל הזהותי שהתגבש בו על התופעה הכללית בעיירות פיתוח אחרות.

שיטות מחקר (מתודולוגיה), חומרים ותיקוף

שיטות מחקר ומתודולוגיה

מחקר זה שייך לתחום ה"היסטוריה המקומית" (מיקרו היסטוריה), שהוא חלק מהמגמה של היסטוריה חברתית. אני דנה בהיסטוריה של חצור תוך התבוננות ביחסי הכוחות החברתיים-פוליטיים שבמרחב ובדינמיקה ביניהם, כדי לחשוף מגמות חברתיות שהתקיימו בתקופה הנחקרת וללמוד עליהן. אני חושפת את השיח של הגופים שהיו מעורבים בהקמת חצור, ומשמיעה את קולן של הדמויות בנות הקהילה המקומית שעליהן אני כותבת. בעשורים האחרונים גדל העניין בהדרה ובהשתקה במסגרת חקר ה"היסטוריה החברתית"¹⁰², כשלובר מדובר בקבוצות שוליים שקיבוען ככאלה הוא לעיתים תוצאה של התרחשויות שלא זכו להיכתב או להיאמר.¹⁰³ במקרה של המחקר הנוכחי מדובר במקורות ראשוניים שלא זכו לחשיפה עד עתה.

מחקר זה עוסק בהיסטוריה של מקום, יישוב וקהילה, שהם מקטע מצומצם בתוך המרחב שסביבם. המתודה המיקרו-היסטורית שבה אני משתמשת התפתחה בשדה ההיסטוריוגרפיה בשנות ה-80 של

¹⁰² שני בר-און, מעם למעמד – ההיסטוריה החברתית של עובדים באופקים 1955-1981, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2006.

¹⁰³ דבורה ברנשטיין, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2008.

המאה הקודמת, כדי לתאר קבוצה מצומצמת של בני אדם בסביבה גיאוגרפית קטנה, ובאמצעותם לחשוף תהליכים נסתרים מהעין ולהאיר את ההיסטוריה הרחבה.¹⁰⁴ המיקרו-היסטוריה עושה שימוש אינטנסיבי בחומרי תיעוד מקומיים, ומנסה לנתח אותם לפרטיהם. ההתבוננות המיקרו-היסטורית מאפשרת ירידה לעומקן של שאלות היסטוריות ומבט קרוב ורגיש על ההתפתחות ההיסטורית, כדי ללמוד ממנה על התהליכים המעצבים של המציאות האנושית. היכרות מעמיקה עם חיי היום-יום מסבירה את המאקרו, וחיי היום-יום עשויים להסביר תופעות היסטוריות גם אם הן מקומיות.¹⁰⁵ זאת ועוד: להיסטוריה המקומית יש ערך מוסרי או פוליטי כיוון שהיא נותנת ביטוי לקבוצות שלרוב נדחקו מהתמונה ששרטטה ההיסטוריה "הגדולה". בעבר התרכזה ההיסטוריה המקומית בערים הגדולות שבמרכז הארץ, אך בשנים האחרונות מסתמנת מגמה של כתיבת ההיסטוריה מקומית גם על ערי הפיתוח.¹⁰⁶

אמנם מדובר בעבודה מיקרו-היסטורית ובחקר מקרה (case study) פרטני, אולם כיוון שחצור מגלמת בצורה מוקצנת הרבה מהקשיים, האילוצים והאתגרים שביסוד פיתוח הקֶסֶר הישראלי בשנים הפורמטיביות של המדינה, למסקנות העולות מהמחקר משמעות וחשיבות לא מבוטלות גם ברמת המקרו, בשאלות הנוגעות לדינמיקה של היחסים בין מרכז ופריפריה בישראל ולפער בין "ישראל הראשונה" ו"ישראל השנייה".

מתודה פרשנית הומניסטית

מחקר זה מושתת על הגישה הפרשנית-הומניסטית שלפיה האדם, בכל מקום שבו יימצא, וגם בתנאי אפליה ודיכוי, מפרש את סביבתו בהתאם למטען הערכי-ביוגרפי שלו ואינו מקובע לתבנית פרשנית אחת ידועה מראש.¹⁰⁷ הוא אמנם מושפע מהסביבה, אך בו בזמן גם יוצק תוכן פרשני למפגש שלו עמה.

רוב הנכתב עד היום על עיירות הפיתוח ועל חצור בפרט נכתב על ידי אנשים חיצוניים ליישוב, ורק מעט על ידי תושבי המקום. זו הסיבה לכך שלעיתים קרובות מדובר בכתיבה סטריאוטיפית. במחקר הנוכחי שאפתי להיות קרובה למציאות האותנטית שאותה אני חוקרת, כדי שלא להתעלם מהיבטים שהם חלק מהמטען הקולקטיבי-תרבותי של הקהילה הנחקרת.¹⁰⁸ ביקשתי להדגיש את זווית הראיה של הזהות המקומית, ולאפשר לאנשים לדבר בשם עצמם, בשם ערכיהם ובשם אמונותיהם, כפי שהתבטאו למשל במכתבים ששלחו לגופים הקולטים. הרעיון הוא לתאר את ההיסטוריה המקומית ולהדגיש את האופן שבו הקבוצה והפרט קוראים ומפרשים את המרחב ואת מבני הכוח, בלי להתעלם מהמציאות המבנית הקיימת על כל אילוציה.

¹⁰⁴ יואב גלבר, *היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ*, תל אביב: עם עובד, 2007 (להלן: "גלבר, זיכרון ותעמולה"), עמ' 114-116.

¹⁰⁵ Carlo Ginzburg, John Tedeschi and Anne C. Tedeschi, "Microhistory: Two or Three Things That I Know about It", *Critical Inquiry*, Vol. 20, No. 1 (Autumn, 1993), pp. 10-35.

¹⁰⁶ ראו רשימה של עבודות מחקר על עיירות הפיתוח בסעיף 2 בפרק המבוא שלעיל.

¹⁰⁷ קליפורד גירץ, *פרשנות של תרבויות* (מאנגלית: יואש מייזלר), ירושלים: כתר, 1990.

¹⁰⁸ Yitzhak Dahan, "Urban Distress and Political Narrative: Life stories of Local Leaders in a Poor, Underprivileged Suburb and the Reconstruction of Urban Order", *Qualitative Social Work*, 16, 2, 2016, pp. 255-257.

חוקרת, בת המקום – בין אמפתיה לביקורתיות

ירון צור זיהה מגמה שהתפתחה בדור האחרון, כשחלק גדול מחוקרי הבעיה העדתית הם מזרחים או צאצאים של נישואים בין-עדתיים, ושיש קשר בין מוצאם לבין המסע המחקרי שפיתחו.¹⁰⁹ מסע זה אמור לסלול לעצמם ולאחרים דרכים להבנת המציאות החברתית המבלבלת שהם חווים. גם אני, כחוקרת, נכללת בקטגוריה זו, ומושפעת מזהותי המזרחית כמי שנולדה להורים שעלו מהעיר גאבס שבטוניסיה ב-1955. בנוסף לכך גם נולדתי בחצור, שהיא נושא מחקרי, ושבח עדין מתגוררים חלק מבני משפחתי. לכן, בפועל אני מתעדת את המציאות של העשורים הראשונים בחצור מפרספקטיבה של בני המקום המזרחים.

אחרי שלמדתי לתואר ראשון ושני בביולוגיה בחרתי לעבור למחקר היסטורי, משום שזיהיתי היעדר של התייחסות מחקרית לחצור, ומתוך הכרה אישית בחשיבות של מסירת סיפורו של המקום האניגמטי והדרמטי הזה, שמעולם לא נחקר לעומק. בחרתי להתמקד בתהליך ההקמה של העיירה, בין ראש פנה לקיבוצי האזור, כי נושא זה מלווה אותי מאז ילדותי, הרבה לפני שידעתי שאעסוק בתחום.

כל חוקר מתמודד עם האתגר של השפעת זהותו (ובה גם עמדותיו והשקפותיו) על מחקריו. בהקשר של חקר הפריפריה, יש לשאול עד כמה יכול חוקר שאינו בן המקום להבין את הקשיים שבהם התנסו התושבים, ואת המציאות שמחקרו מתאר. עד כמה הוא יצליח לבטא במדויק את הפרשנות המקומית לסוגיות שהוא חוקר, ועד כמה יוכל להישמר מהצגתן באופן לא-מציאותי, שלא לומר "אוריניטליסטי"?¹¹⁰ אין להכליל בעניין זה, אך ודאי שאתגר כזה ניצב מול החוקר המנותק מעולם הסמלים ומהשיח של קהילות העבר שעליהן הוא כותב. מנגד – עד כמה יוכל חוקר בן המקום לשמור על מרחק מחקרי-ביקורתי ממושא מחקרו, כלומר מהקהילה שהיא חלק מזהותו (או לפחות מעברו)?

הקונפליקט האישי שלי בהקשר זה נבע מהאמביוולנטיות שבין זהותי ואמונתי בתיקון עוולות חברתיות והעצמת אוכלוסיות מוחלשות, לבין הכרתי המקצועית המחויבת לפוזיטיביזם מדעי גם בתחום חקר ההיסטוריה. הפוזיטיביזם מבוסס על רציונליות ואובייקטיביות, והוא מחויב להפרדה חדה בין עובדות לערכים, בין תיאור המציאות לשיפוט, ובין החוקר למושאי מחקרו. לאורך רוב המאה ה-20 ראו רוב החוקרים בהפרדות הללו ביטוי ליתרון של כלי המחקר המערביים, אך בעשורים האחרונים ספג הפוזיטיביזם ביקורת חריפה ומנומקת מהיסטוריוניות ופילוסופיות של המדע, שחקרו את מושג האובייקטיביות. על בסיס עבודותיהן החשובות של Helen Longino¹¹¹ ו-Lorrian Daston¹¹² קשה כיום להצדיק הפרדה חותכת בין החוקר למושאי מחקרו, שכן שניהם הם הכלאה של זהויות תרבותיות. לפי לונגינינו, דווקא המודעות לזהות והחיבור אליה צפויים להגדיל את האובייקטיביות של המחקר, כי אם אנשים בעלי נקודות מוצא שונות מגיעים לאותו תיאור או מסקנה – משמע שהיציבות (Robustness) והאובייקטיביות של המחקר גבוהות בהרבה מאלה שבין

¹⁰⁹ ירון צור, "ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית", **פעמים** 94-95, 2003 (להלן: "צור, ההיסטוריוגרפיה הישראלית"), עמ' 49.

¹¹⁰ לדיון בסוגייה זו ראו: פנינה מוצפי-האלר, "יש לך קול אוטנטי: מחקר אנתרופולוגי ופוליטיקה של ייצוג מחוץ לחברה הנחקרת ובתוכה", **תאוריה וביקורת** 11, 1997 (להלן: "מוצפי-האלר, יש לך קול אוטנטי"), עמ' 82-83.

¹¹¹ Lorraine Daston, *Objectivity*, New York: Zone Books, 2007.

¹¹² Helen Longino, *Social Knowledge: Values and Objectivity in Scientific Inquiry*, Princeton: Princeton University Press, 1990.

אנשים בעלי סט ערכים וזהויות זהים. לפיכך, ניגשתי למחקר הנוכחי מתוך הכרה ברורה שמתקיימים בי שני כוחות המושכים אותי לכיוונים מנוגדים: הבית שבו גדלתי בחצור, והמדע הפוזיטיביסטי שעליו התחנכתי באקדמיה. תנועה זו בין זהות לזרות,¹¹³ וההכרה בה, הדריכו אותי בעת כתיבת המחקר.

אני סבורה שמסלול החיים שלי, המשלב תנועה בין מקומות ותרבויות, מאפשר לי לחוש אמפתיה למקום, אך גם לחקור בביקורתיות ואובייקטיביות את היישוב שבו נולדתי. למעשה, לפי לונגיניו – ריבוי הזהויות שבתוכי משפר את יכולתי לנהל מחקר אובייקטיבי על ההיסטוריה של חצור, עיירה שאותה עזבתי בגיל 12 כשנשלחתי לפנימייה בירושלים. לימים הבנתי שמדובר ב"פנימיה למחוננים טעוני טיפוח בישראל",¹¹⁴ הגדרה שגרמה לי לאי-נוחות אך שבמהלך המחקר הנוכחי הבנתי טוב יותר את פשרה.

במהלך שנות המחקר התחזקה בי ההבנה שהיכרותי האישית והאינטימית עם המקום ותושביו, לצד ההון התרבותי שרכשתי בפנימייה בירושלים, בשירות הצבאי ובאוניברסיטה, הם שאפשרו לי לבטא זווית היסטוריוגרפית ייחודית. אני מקווה שהמיקום הכפול שלי כחוקרת ביחס לשדה המחקר, המכירה את רקעם ועולמם של תושביה של חצור מבפנים, במקביל לרכישת כלים המאפשרים לי להתבונן בהם בעין מחקרית מבחוץ, ולהשתמש בכלים אלה בצורה מושכלת ומאוזנת, ממקמים אותי ב"מרחוק נאות" ממושאי העניין שלי.

העובדה שרוב הכותבים על חצור עד כה הם יוצאי מרחבים וזהויות אחרים, הגבירה את מחויבותי להשמיע בעבודה הנוכחית את קול התושבים. לצד המחקר הארכיוני יש במחקר זה היבטים לא-מעטים של Oral History: הראיונות, ההדרכות והתגובות ברשתות החברתיות מעניקים הקשר רחב ומנומק למכתבים ותמונות שהתגלו בארכיונים, ואלה גם אלה משולבים בפרקים השונים.

אני מקווה שכתובת נרטיב היסטורי לחצור, שכדבריה של קמילה סטיברס (Stivers)¹¹⁵ מגשר "בין האישי לתאורטי", כמקרה מבחן לקהילה עירונית שהמזרחים הם המרכיב הדומיננטי בה, תתרום לכתובה נכונה ומאזנת יותר של ההיסטוריה הישראלית כ"היסטוריה אקטיביסטית-מעורבת".

לעובדה שאני חוקרת את המקום שבו נולדתי וגדלתי יש השפעה על מגמות המחקר. אציע כאן את הגישה המתודולוגית שפיתחתי, שאותה אני מכנה "היסטוריה אקטיביסטית-מעורבת".¹¹⁶ היא סייעה לי באיסוף המידע ובניתוחו, ויש לה יתרון במקומות שהתיעוד הארכיוני כמעט שלא שרד, ובחקר קבוצות בעלות נוכחות מוגבלת בכתיבה ההיסטוריוגרפית. כאמור, רבים מחוקרי הפריפריה ועיירות הפיתוח מתבוננים במושאי מחקרם מבחוץ, ולהתבוננות זו יש יתרונות שמקנה המרחק, כמו בחינה מרחוק של התופעה הנחקרת על בסיס של אמפתיה, אך עם רמת הזדהות מוגבלת. עם

¹¹³ אסף דרעי, "משורר אחד מרוקני: קונפליקטים של זרות וזהות בשירתו האישית של סמי שלום שטרית", בתוך: קציעה אלון (עורכת), **לשכון בתוך מילה: הרורים על זהות מזרחית**, הוצאת גומא, 2015 (להלן: "דרעי, משורר אחד מרוקני"), עמ' 257.

¹¹⁴ מדובר בפרויקט חינוכי של המדינה שהוצע לעולים ובני עולים יהודים מארצות ערב ("מזרחים") כאמצעי לחיבורם ולהיטמעותם בתרבות הממלכתית בישראל. מתוך: אבי שושנה, "אתניות ללא אתניות – אני מעבר לסיפור הזה: סדרי מדינה, חינוך וזהויות אתניות חדשות", **סוציולוגיה ישראלית כתב עת לחקר החברה בישראל** י"ד, 2, תשע"ג-2013, עמ' 245-266.

¹¹⁵ מצוטט אצל מוצפי-האלר, יש לך קול אותנטי, עמ' 95.

¹¹⁶ אני מודה לפרופ' אילת שביט מהמכללה האקדמית תל-חי שסייעה לי בהגדרת המתודה.

זאת, במקרים רבים מביאה ההתבוננות מבחוץ להחמצה של הקשרים, ניואנסים וזוויות יקרות ערך של המציאות ההיסטורית.¹¹⁷

המתודה שאני מציגה ומחדשת במחקר זה – היסטוריה אקטיביסטית-מעורבת (involved), מבוססת על הכרה בידע המקומי וביכולתו להשפיע. בעזרתה אני מוסיפה לתחום ההיסטוריה החברתית גם פן אקטיביסטי-פוליטי מוצהר. האקטיביזם שבו נקטתי, ושאותו אציג בהמשך, מעשיר את גוף הידע ומאפשר הגעה לעדויות סמויות מהעין באמצעות גיוס שיתוף פעולה של חלק מחברי הקהילה. יש לגישה זו גם צד פוליטי: כבת המקום אני מתבוננת בעבר וחושפת אותו בפני הציבור המגיב עליו, כדי שבעזרת הידע הנחשף תשתנה גם תפישת ההווה של המרחב. גישה זו מחייבת אותי כמובן בנקיטת משנה זהירות ובבחינה קפדנית של הממצאים ואופן ניתוחם, כך שיעמדו בכללים ובדרישות של הדיסציפלינה ההיסטורית הפוזיטיביסטית.

ההיסטוריה האקטיביסטית שונה מהמתודות שהוזכרו לעיל בכך שמדובר לא רק בתיאוריה אלא בעיקר במעשה. להלן אסקור בקצרה את צמיחת האקטיביזם המקומי, וחלק מתוצאותיו:

- א. בשנת 2016, במסגרת המיזם "אקדמיה בכיכר"¹¹⁸ של המכללה האקדמית תל-חי, העברתי בהתנדבות קורס על ההיסטוריה של חצור במתנ"ס המקומי. לקורס הגיעו עשרות מתושבי חצור והסביבה, שהפכו מכאן ואילך לשותפים פעילים. הם שיתפו אותי בידע רב, שהיה מבחינתי קצה חוט שאת המשכו מצאתי במסמכי ארכיון או בכתבות בעיתונות. מעורבות זו הובילה לאיסוף של חומר רב הכולל תמונות ומיצגים נוספים. נחשפתי גם לנרטיבים אישיים של התרחשויות מהעבר, שתרמו לעיבוי המחקר.
- ב. בעקבות פוסטים שפרסמתי ברשתות החברתיות,¹¹⁹ והמתארים אירועים היסטוריים שנחשפתי אליהם בארכיונים או בראיונות שערכת, פנו אלי עורכי "רוח מקומית", העלון האזורי של יישובי דרום עמק החולה הכולל את המושבות ראש פנה וייסוד המעלה ואת קיבוצי דרום העמק. התבקשתי לכתוב פינה קבועה על ההיסטוריה של חצור, כיישוב השייך אף הוא לאזור אך שעד אז לא ניתן לו ביטוי בעלון. לראשונה, לאחר שנים של היעדרות והתעלמות, היה גם לחצור ייצוג בעלון כחלק מיישובי הסביבה. הפרסום הביא אלי תגובות, סיפורים ועדויות בנושאים שעליהם כתבתי.
- ג. פעולות אלה, ומהלכים נוספים שבהם הייתי מעורבת, הכירו לי סיפורים נוספים, תמונות ומסמכים היסטוריים שהיו פזורים אצל תושבי חצור בגלל היעדר ארכיון מסודר במקום. חשובים במיוחד הם מאגר התמונות שבמתנ"ס המקומי, המנוהל על ידי שמעון נוי שהציל את התמונות מכליה, ומאגר התמונות המרשים של יצחק קבילו, שהיה מזכיר ההסתדרות בחצור. אני מקווה שלאוספים אלה ימצא בקרוב בית בארכיון נגיש וזמין לכלל האוכלוסייה.
- ד. האוספים המקומיים הללו, הכוללים תמונות בעלות חשיבות היסטורית, הובילו להקמת תערוכה המציגה את מאפייני הזהות המקומית. היא לוותה על ידי מיזם "אקדמיה בכיכר", והוצגה לראשונה במכללה האקדמית תל-חי. משם עברה למשכן הכנסת, לרגל יום ההוקרה

¹¹⁷ חוקרים שנקודת המבט שלהם היא "התבוננות מבפנים" הם אבי פיקאר; פנינה מוצפי-האלר; הסופר-משורר שמעון אדף; מירב אלוש-לברון; מאיר בוזגלו; יצחק דהן; אביעד מורנו, דוד דג'ר, והעיתונאית חן ארצי-סרור ונוספים.

¹¹⁸ "אקדמיה בכיכר" הוא פרויקט חברתי-רעיוני המשותף לתושבי אצבע הגליל וחוקרים מהמכללה האקדמית תל-חי, והוא מבקש להחזיר את האקדמיה לכיכר העיר כדי לשתף ידע מהציבור לאקדמיה, ובחזרה.

¹¹⁹ לדוגמה קבוצת תושבי חצור הגלילית והסביבה בפייסבוק, שמנהל בן המקום אבי מורד.

לעיירות הפיתוח, והוצגה גם בכנסים אזוריים כמו "כנס ראש פנה ה-9 לתולדות הישוב היהודי בגליל", שהתקיים בראש פנה.¹²⁰

ה. בעזרת פעילים מקומיים וציוד הסרטה של "אקדמיה בכיכר", ראייתי מספר רב של תושבים מחצור. יוטיוב הועלה מגוון של סרטונים קצרים שהפקנו, ושבם מספרים תושבי חצור על דמויות מכוננות בהיסטוריה של העיירה ועל הבתים שבהם הן התגוררו. לסיפורים אלה יש פוטנציאל לפיתוח תירותי כחלק ממסלולי "בתים מספרים", והם גם מקור לגאווה מקומית.¹²¹

ו. הצטברות החומר התיעודי על חצור יצרה הזדמנות לקידום תחום לימוד מעמיק של עיירות הפיתוח בגליל, כחלק מתוכנית הלימודים בחוג ללימודי גליל במכללה האקדמית תל-חי. בעקבות הרצאות שלי בכנסי "מחקרי גליל" בשנים 2016-2022 פנו אלי מרצים מהמכללה, והתעניינו בנושאים הקשורים להיסטוריה של חצור כדי לשלבם בהרצאותיהם. החוג ללימודי גליל מעניק ללומדיו תואר שני, ולימוד ההיסטוריה של חצור הוא כיום חלק מתוכנית הלימודים.

אני סבורה שפרסום המידע שפורט כאן ברמה המקומית והאזורית יוביל לשינוי הגישה כלפי ההיסטוריה של חצור, ושתושבי העיירה יזכו ליחס מכבד ולהכרה בחלקם בהתיישבות בגליל המזרחי.¹²²

חומרים ומקורות

במחקר זה שילבתי בין מתודות שונות ומקורות מגוונים כדי לייצר גוף ידע עשיר ורב-פנים. היקף העבודה הארכיונית כולל לא פחות מ-13 ארכיונים, לאומיים, תנועתיים-מפלגתיים, אזוריים ומקומיים, ונראה שאין כמעט דמויות ואירועים משמעותיים הקשורים להקמה ולהתפתחות של חצור בשלושת העשורים הראשונים להקמתה, שחמקו מעיני. חומרי הארכיון כוללים גם פרוטוקולים של ישיבות בנות הזמן, מסמכים מהתקופה הנחקרת, התכתבויות אישיות ורשמיות, דו"חות של ועדות, כתבים ונאומים, מפות, ותוכניות המתעדות התרחשויות בזמן אמת. בנוסף לכך עשיתי שימוש רב בעיתוני התקופה, בכתבי עת ובספרות המחקרית והלא-מחקרית שחצור מוזכרת בה. שטף המידע שהצלחתי לאתר דרך האתר 'עיתונות יהודית היסטורית' תרם מאוד למחקר גם באופן כמותי וגם באופן איכותי. תרומה זו יקרה מפז, דווקא במקומות חסרי ארכיונים מסודרים ולמעשה הארכיונים והעיתונות השלימו זה את זה. את הנתונים שאספתי מטקסטים כתובים, העמקתי באמצעות חומרי ראיונות עם תושבים מקומיים ועם דמויות מפתח

¹²⁰ הכנס התקיים ב-19-18 ביולי 2018.

¹²¹ ערוץ היוטיוב של שמחה גואטה-בוקובה, שאליו אני מעבירה את סרטוני הראיונות עם ותיקי חצור. <https://studio.youtube.com/channel/UCinWkihW4zOfK0vwASe8eTw/videos/upload?filter=%5B%5D&sort=%7B%22columnType%22%3A%22date%22%2C%22sortOrder%22%3A%22DESCENDING%22%22%7D>. אוחר ב-3.2.2023.

¹²² בין התגובות לפרסומים ברשתות החברתיות היו, למשל, שתי אלה: הרצל חן, בן למייסדי חצור, כתב לי ב-10.2.2022: "בעבודתך האקדמית את מעלה מן האוב את דור המייסדים של חצור שחלקם הגיעו ממעברת ראש-פנה ונשכחו כלא היו ובכך את עושה עימם חסד וזיכרון. זיכרון של אוכלוסייה נידחת ונשכחת"; עידית בן זקן-ניסים כתבה ב-28.10.2021: "את הפה של האנשים האלה, את משמרת משהו, שאם את לא היית עושה את זה, לא היו יודעים שזה קיים, את מספרת את הסיפור שלהם".

מהסביבה. את המכלול העצום של הממצאים זיקקתי למספר נושאים עיקריים המופיעים בשמונת פרקי המחקר.

הבחירה לחשוף את הנרטיב ההיסטורי לא רק מנקודת מבטו של הממסד הקולט אלא בעיקר מנקודת המבט של העולים החדשים, מחייבת קורפוס מתאים של מקורות. כדי לחלץ את קולם של תושבי המקום והסביבה נעזרתי גם בספרי זיכרונות משפחתיים, שנכתבו עשורים אחרי האירועים, ובתיעוד בעל פה. אלה הבהירו פרטים נסתרים או אווירה כללית שקשה היה לאתר במסמכים.

ארכיונים לאומיים

ארכיון מדינת ישראל (אמ"י)

בארכיון המדינה, ובעיקר בחטיבות של משרדי הדתות, השיכון, העבודה, החינוך, הבריאות והפנים, של משרד ראש הממשלה ושל המחלקות ליישוב עולים, איתרתי מידע רחב בעניין התכנון המקורי של חצור עוד לפני הקמתה. כן מצאתי מידע על ההקמה וההתפתחות שלה, על הקשיים שנלוו להן ועל הפתרונות שנתנו משרדי הממשלה השונים. ארכיון המדינה "פיצה" אותי על היעדר החומר התייעודי בארכיון המקומי של חצור, ולדוגמה – מצאתי בו את כל הפרוטוקולים של ישיבות המועצה המקומית בחצור.

הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ)

בארכיון זה איתרתי חומרים ראשוניים, בעיקר על השלב המוקדם של הקמת חצור: התוכניות המקוריות, הסיבות שהובילו לקביעת מיקומה של העיירה, ורכישת קרקעות בעבורה מתושבי ראש פנה. על בסיס אלה יכולתי להשוות בין התוכניות להקמת העיר לבין המציאות.

ארכיוניים מפלגתיים ותנועתיים

ארכיון תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון, תל אביב (ארכיון לבון)

בשנים 1953-1956 הייתה חצור "יישוב קבע" ללא מועצה מוניציפלית מלווה. מי שניהלו אז את היישוב למעשה היו מזכיר הוועד המקומי (מינוי של משרד הפנים) ומזכיר מועצת הפועלים (מינוי של ההסתדרות, ולמעשה של המפלגה השלטת בה, מפא"י), שהייתה להם השפעה רבה בחצור. בארכיון לבון איתרתי מסמכים חשובים המלמדים על המציאות ששררה ביישוב בשנים הראשונות לקיומו, כולל תכתובות בין מזכיר הוועד המקומי ומועצת הפועלים לגופים המרכזיים בתל אביב.

ארכיון מפלגת העבודה בבית ברל (אמ"ע) וארכיון בן גוריון, מכון בן גוריון בשדה בוקר (אב"ג)

מפא"י הייתה המפלגה הדומיננטית בארץ, ומשכך גם בכל הקשור להקמת עיירות הפיתוח ולניהולן. עם הפיכתה של חצור למועצה מקומית, באוגוסט 1956, הייתה מפא"י המפלגה השלטת בה, ומבין חבריה נבחר ראש המועצה הראשון. בארכיון מפלגת העבודה מצאתי אוסף גדול של מכתבים בעניין

העיירה, בעיקר סביב נושאים פוליטיים, כלכליים וחברתיים. גם ארכיון זה סייע לי לפצות על היעדר תיעוד מקומי מספק, ולחשוף דמויות שהיו להן תפקידים מרכזיים בחצור. ממסמכים שמצאתי בו למדתי גם על מאבקי הכוחות שהתנהלו ביישוב.

ממסמכים בארכיון בן גוריון למדתי על מידת מעורבותו של בן גוריון בהקמת חצור, על קשריו עם ראש המועצה הראשון, הלל לנדסמן, ועל הערוץ הפתוח שהיה לאנשי המושבה השכנה ראש פנה אליו. לצערי, לא תמיד הצלחתי לאתר מקורות ארכיוניים התומכים בתיעוד שבעל פה בעניין מעורבותו של בן גוריון בחיי הקהילה בחצור.¹²³

ארכיונים מפלגתיים נוספים: ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין (אק"מ); ארכיון לחקר הציונות הדתית באוניברסיטת בר אילן (אצ"ד); ארכיון יד יערי (ארכיון מפ"ם) וארכיון מכון ז'בוטינסקי. בארכיונים אלה נמצאו חומרים שסייעו לי בשני היבטים: הראשון, היכרות עם פעולותיהן של המפלגות המשמעותיות בחצור – אחדות העבודה, חרות והמפד"ל. אחדות העבודה העניקה אפיק הזדהות לחלק מהתושבים, שחיפשו כתובת פוליטית אקטיביסטית וסוציאליסטית שאינה מפא"י. "הפועל המזרחי", ולאחר מכן המפד"ל, הפכו בהדרגה לבית פוליטי לרבים מהתושבים הדתיים והמסורתיים בחצור; וחרות הפכה, בד בבד עם התפתחות העיירה, למזוהה יותר ויותר עמה, בעיקר סביב ההתנגדות למפא"י. בארכיון יד יערי מצאתי בעיקר התייחסות לקיבוצים שסביב חצור, שהייתה להם מעורבות ביישוב.

ארכיונים מקומיים ואזוריים

לצד הארכיונים הארציים השתמשתי גם בארכיונים מקומיים כמו ארכיון ראש פנה, ארכיון הקיבוצים אילת השחר ומחניים, ארכיון המועצה האזורית גליל עליון וארכיון חצור הגלילית. המידע שמצאתי בהם משלים את התמונה העולה מהארכיונים הלאומיים, ויש בהם, בעיקר בפרוטוקולי הישיבות השבועיים, גם דעות אישיות שלרוב לא יימצאו במסמכים או בכתבות בעיתון. במסמכים אלה מצאתי קולות נוספים של תושבי חצור, בנושאים הקשורים אליה ושלא הגיעו לארכיונים הלאומיים.

אחת מהעובדות המשמעותיות ביותר שאליהן נחשפתי, מיד בתחילת מחקרי, הייתה הפער העצום בתיעוד בין היישובים הוותיקים כמו ראש פנה, המועצה האזורית גליל עליון וקיבוצי הסביבה, לבין חצור, שם כמעט שלא נשמר תיעוד כלשהו.

ארכיון ראש פנה

ראש פנה הייתה מעורבת מאוד בשלבי התכנון וההקמה הראשוניים של חצור, ובספרי הפרוטוקולים של המועצה המקומית מצאתי את השתלשלות המעורבות הזו: החל מרצונה של המושבה, בתחילת 1951, להיות חלק מהעיר החדשה חצור כמרכז עירוני משותף בדרום עמק החולה, ועד להתנגדויות הנחרצות, החוזרות ונשנות, לאיחוד עם חצור לאורך השנים הנחקרות. מהפרוטוקולים השבועיים

¹²³ לא מצאתי תיעוד של ביקור בן גוריון בביתו של תושב המקום, יצחק ציווה, בראשית שנות ה-50, כחלק ממסע לעידוד הילודה. על הביקור ידוע לי רק מסיפורים של תושבי חצור, כולל ילדיו של יצחק ציווה.

למדתי עד כמה העסיקו ענייני חצור את המושבה, והבנתי את אופן ההתקשרות שלה עם משרדי הממשלה השונים. מקריאתם עמדתי על הפערים בין יכולת ההשפעה של ישובים ותיקים במוסדות המדינה ("כצבר אל צברי"), לבין הקשרים שלא היו לישובי העולים, מה שהוביל הרבה פעמים להכפפת רצונותיהם וצרכיהם לרצון הגופים המיישבים. ספרי הפרוטוקולים שבארכיון ראש פנה מספרים את מה שהמסמכים הרשמיים לא סיפרו, כמו דעתם האמיתית של חברי ועד המושבה על נושאים שנויים במחלוקת ביחסי ראש פנה וחצור.

ארכיוני המועצה האזורית גליל עליון והקיבוצים השכנים

בשנים הראשונות להקמת מעברת ראש פנה וחצור הייתה המועצה האזורית גליל עליון פעילה מאוד בענייניהן. מהתכתובות למדתי על מידת המעורבות שלה בחיי העיירה. בנוסף לארכיון המועצה האזורית ביקרתי גם בארכיונים המקומיים של קיבוצי עמק החולה, וגם שם איתרתי חומר שהרחיב את המידע שהיה לי על הקמת חצור במרחב של דרום העמק. במיוחד למדתי על הרשתות החברתיות הענפות שהיו ליישובים הוותיקים בקרב המוסדות שניהלו אז את המדינה.

הארכיון של קיבוץ אילת השחר, מהקיבוצים הוותיקים בגליל העליון, היה משמעותי מאד למחקרי, כיוון שדמויות מרכזיות בחצור של העשור הראשון היו חברות בו: הלל לנדסמן, ראש המועצה המקומית הראשון, שלומי ענתבי, ממנהליו הראשונים של המפעל המזוהה עם חצור – פרי הגליל, ושושנה שגב, שניהלה את "מטבח ההזנה" ביישוב. מתוך עלוני הקיבוץ, ומפרוטוקולים של אסיפות מזכירות הקיבוץ, למדתי על עמדתם של חברי אילת השחר בעניין עבודות הדחק של תושבי חצור כחלק מהעבודה השכירה בקיבוץ. בארכיון זה מצאתי גם התייחסות ענפה לחפירות בתל חצור, נושא שעליו אני מרחיבה במחקר הנוכחי.

בארכיון קיבוץ מחניים מצאתי פחות מקורות הקשורים להיסטוריה של חצור כיוון שהקיבוץ, שהשתייך לתנועת הקיבוץ המאוחד, התנגד לעבודה שכירה בתחומי. יחסי הגומלין בין מחניים לחצור היו בעיקר דרך מורים ומדריכים מהקיבוץ שעסקו בתחום החינוך בעיירה.

בארכיון קיבוץ כפר הנשיא, למרות שהעסיק עובדים מחצור, לא מצאתי מקורות מיוחדים. את מה שליקטתי אספתי מספרי העשור שיצאו בקיבוץ, מראיונות עם חלק מוותיקיו ומכתבות בעיתונות על מפעלי הקיבוץ, שבהם עבדו גם תושבי חצור.

ארכיון חצור הגלילית

בתחילת מחקרי ביקרתי בארכיון חצור הגלילית, כשהארכיונאי יאיר פרץ ז"ל עוד ניהל אותו ואפשר לי עיון מסודר במסמכיו. לצערי, הנגישות לארכיון הלכה ופחתה עם מותו של פרץ. בפרק השמיני, העוסק בזהות המקומית, אני מתייחסת בהרחבה למשמעות של היעדר ארכיון מקומי מתפקד.

כתבי עת ועיתונות

מקור חשוב נוסף שבו השתמשתי הן כתבות בעיתונות מפלגתית ולא-מפלגתית. באתר "עיתונות יהודית-היסטורית" מצאתי כתבות על פרשיות שונות שהתרחשו בחצור בתקופת המחקר. מאחר שהן נכתבו על ידי עיתונאים שפעלו בגליל או שהגיעו לעיירה ושיתפו את הקוראים בהתרשמותם, ניתוחן נעשה בזהירות ועל בסיס הצלבה עם מקורות ראשוניים מהארכיונים. לסיקור העיתונאי של

חצור יש ערך רב במסגרת ההתחקות שלי אחר האופן שבו נבנה סיפורה של העיירה בעבור קוראים ברחבי הארץ. בחלק מהכתבות מצאתי התבטאויות של תושבי המקום, שמהן הצלחתי לחלץ בזהירות את קולם בסוגיות שבהן עסקו הכתבות, וגם בהן נעזרתי כדי להשמיע את קולם הייחודי והנעדר של תושבי חצור בתהליך ההיסטורי.

ספרים פרטיים או משפחתיים בהוצאה עצמית

כבר בשלב הראשון של המחקר ניסיתי להגיע לספרים מקומיים שנכתבו על ידי תושבי חצור בעבר ובהווה. מספרים אלה, שנכתבו מנקודת מבט אישית-משפחתית שנים רבות אחרי האירועים, אפשר ללמוד על חווית העלייה והקליטה בחצור כפי שנצרבה בתודעת הנקלטים. בעזרת המתודה שהזכרה לעיל הגיעו לידי כמעט כל הספרים שנכתבו על ידי תושבי המקום. עיינתי בכולם, והתמקדתי בחלקים הקשורים להיסטוריה של חצור. הייתה זו קריאה ביקורתית ומודעת לאופי הסובייקטיבי של הכתיבה האישית והמאוחרת, ואת מה שלמדתי ממנה הצלבתי עם המידע שמצאתי במקורות הראשוניים. ספרים שנכתבו על ידי תושבי המקום עשויים להיות מקור לקול הפנימי שלהם, שאותו אני מנסה לאתר, והם מפצים במידת מה על היעדרם של מקורות מסודרים לדעותיהם והרהוריהם של התושבים בשנים הנחקרות. ספרים אלה יכולים גם ללמד על פרטים חסרים שהמקורות הארכיוניים והעיתונות לא הציגו.¹²⁴

ראיונות ותיעוד בעל פה

במהלך המחקר ערכתי עשרות ראיונות עם ותיקי חצור, ראש פנה וקיבוצי הסביבה, ובעזרתם התבהרו לי פרטים נסתרים כמו ההתמודדות היומיומית עם אתגרי הזמן, וגם רוח התקופה, שלא תמיד ניתן לזהותה בעזרת המסמכים.

מגבלות התיעוד בעל פה ומהימנות הזיכרון האישי ככלי מחקר היסטורי נידונות כבר שנים.¹²⁵ בטכניקת הריאיון המאוחר יש הטיות מובנות, הנובעות מהיותו של הזיכרון האנושי מתעתע, סלקטיבי ומושפע מאירועי ההווה. המודעות לכך היא תנאי הכרחי לשימוש בהיסטוריה אורלית, והיא מסייעת במידה מסוימת להתגבר על ההטיות, באמצעות מבט ביקורתי והצלבת מידע ממקורות הראשוניים.¹²⁶

¹²⁴ שמעון רובינשטיין, *מברלד עד מעברת ראש פנה: על מאבק הקיום וההסתגלות של משפחת עולים מרומניה בגליל (1950-1956)*, תל אביב: גולן, 1993 (להלן: "רובינשטיין, מברלד לראש פנה"); בנימין שלב, *נינו, למרות הכל שרדתי. בנימין שלב: חיי – התיישבות וביטחון*, הוצאה פרטית, 2007 (להלן: "שלב, נינו"); ורד שחף-גולן, *יוסי אוחנה – לזכרו, קריית אתא: הוצאת סיפורי חיים*, אפריל 2012; יפה סלומון, *לוחמת בלתי נלאית, זו מורשתי*, הוצאה פרטית, 2016; אורנה ריין, *ניחוחות מבית משפחת מנני ומרגושה בוכבזה*, הוצאה גלילית, 2015; אלישע לוי (הרב), *נחל איתן, ירושלים: הוצאה פרטית*, תשס"ז; יוסף בוחניק, *זה מה שהיה – סיפורים קצרים וחוויות מכוננות*, בני ברק: דף, 2014; רבקה חיות (נחמיה), *תהילה לקהילת ליבי*, הוצאה גלילית, 2021; שמואל יעקבי, *המתבונן*, הוצאה פרטית, 2017 (להלן: "יעקבי, המתבונן"); אופיר קבילו, *סיפורה של משפחה*, הרצליה: ספרי ניב, 2020 (להלן: "קבילו, סיפורה של משפחה"); רבי דוד סויסה, *מתוק מדבש*, חצור הגלילית: הוצאת המשפחה בסיוע עמותת נר לדוד, תשנ"ט (1999); עזיזו דיני (הרב), *דעה והשכל – דברי הגות ומחשבה*, חצור הגלילית: אגודת שערי דעה, 1992 (להלן: "הרב דיני, דעה והשכל"); יורם סער (סרוסי), *מחנה של חורף*, חיפה: הוצאה פרטית, 2013; יהושע כהן, *יומן מסע, 1949-2009*, חצור הגלילית: הוצאה פרטית, ללא ציון תאריך; יעקב בן פורת (באבאליה), *עד עלות השחר*, בית שאן: הוצאה משפחתית, 2008.

¹²⁵ Perks, Robert, and Alistair Thomson. *The oral history reader*. Routledge, 2015.

¹²⁶ גלבר, זיכרון ותעמולה, עמ' 98.

כדי להתגבר על קושי זה השתמשתי בתיעוד בעל פה רק בשלבים המאוחרים של המחקר, כשרכשתי בקיאות בהתרחשויות הכרונולוגיות על פי מסמכי הארכיון והכתבות בעיתונות. ואכן, היו ראיונות שבהם לא השתמשתי משום שהפרטים שנמסרו בהם לא תאמו את הידוע ממסמכי הארכיון. ואולם, דווקא בחקר קבוצות שנוכחותן בכתיבה ההיסטורית ובתיעוד מוגבלת, ובמקום שבו החולייה החסרה היא נקודת מבטם וקולם של תושבי המקום, אני נוטה לייחס חשיבות לראיונות. כאמור, ראיונות אישיים וסיפורים יכולים ללמד על מחשבתם ודעותיהם של תושבי המקום, ועל הדרך שבה הם בנו קהילה, עיצבו שיח והשפיעו באופן אקטיבי על המציאות ביישובם. ראיונות כאלה, הנותנים במה ליוצאי ארצות האסלאם, יכולים לתמוך במחקר אם ניתוחם הוא זהיר וקפדני ואם יש לו תיקוף על בסיס המסמכים הראשוניים.

הפער שמצאתי בין מספר המקורות שבארכיוני ראש פנה וקיבוצי עמק החולה, ואיכותם של המקורות הללו, לעומת מיעוט המקורות בחצור, הובילו אותי, כחוקרת, להשתמש בראיונות באופן זהיר. שימוש זה חשף בפני כמה פרשיות בעלות ערך להבנת המציאות ששררה בחצור לעומקה.

קשיים מתודולוגיים

1. היעדר ארכיון מסודר ונגיש בחצור, והעובדה שחלק גדול מהתיעוד שנשמר לאורך שנים נעלם.
2. היעדר תיעוד אישי ומשפחתי "בזמן אמת": תושבי חצור, בדומה לרבים מעולי ארצות האסלאם שהתמודדו עם חבלי קליטה קשים והיו לרוב הורים לילדים רבים, הותירו מעט מאוד תעודות בנות הזמן, יומנים ומקורות אישיים, כחלק מהיחס להיסטוריה הכתובה בקהילות המוצא שלהם.
3. עד לשנת 1968 נקרא היישוב חצור, כשמו של קיבוץ חצור שבדרום הארץ. בחלק גדול מהארכיונים, בעיקר אלה הארציים, קיבלתי בטעות תיקים של קיבוץ חצור ולא של העיירה הגלילית. אני מניחה שהרבה מהתיקים הנושאים את השם חצור והקשורים לעיירה הגלילית נמצאים תחת הקטגוריה של קיבוץ חצור.¹²⁷
4. במהלך ניסיונותיי לתעד תושבים בחצור נתקלתי אצל חלקם בהיעדר שיתוף פעולה, ולפעמים גם באדישות ובחוסר אמון ביכולתי לשמר את המקורות ההיסטוריים. חלקם טענו שבעבר הובטחו להם הבטחות בעניין הוצאה לאור של ספרים או חוברות זיכרון; הם הפקידו את מסמכיהם בידי אנשים שונים, ומאז לא נודע מה עלה בגורלם.

תיקוף המחקר: מ-1949 ועד 1977

טווח הזמן של המחקר הוא השנים 1949-1977, כלומר שלושת העשורים הראשונים של חצור. תיקוף זה נובע מהצורך להקיף את השנים המשמעותיות להתפתחות חצור בתחילתה, ולאפשר

¹²⁷ בכל ביקורי בארכיונים ארציים נאלצתי להפנות את תשומת לב הארכיונאים לנושא, והם הבטיחו להקפיד על ההבחנה בין שני היישובים בעלי השם הדומה.

ראייה רחבה יותר של התפתחות המקום וזהותו בהקשר הלאומי והאזורי. התיקוף מתבסס על היגיון מקומי וכלל-ארצי משותף:

מדוע 1949?

סיבה מקומית: בשנה זו הוקם מחנה העולים בבית המכס בראש פנה. הוא הפך בסוף 1950 למעברה, שמפניה יאכלסו את שיכוני חצור הראשונים. לכן זו נקודת התחלה מתאימה.

סיבה ארצית: בשנה זו תוכננה הפרוגרמה הראשונה להקמת ה"ערים החדשות". חצור, כחלק מאותן ערים, מופיעה בתוכניות המקוריות כמרכז עירוני אזורי משותף, יחד עם ראש פנה שבאותו שלב רצתה עדיין להפוך ליישוב עירוני מרכזי בדרום עמק החולה. יעד האוכלוסייה המתוכנן ליישוב היה 25,000 תושבים.

מדוע 1977?

סיבה מקומית: בשנים שקדמו ל-1977 התבסס שלטון המפד"ל- הליכוד בחצור, עם אלי חלפון כראש מועצה. יש זיקה בין השלטון המקומי בחצור להחלפת השלטון הארצית, ובראיונות עמו הביע חלפון ביטחון ש"יתור הזהב" של חצור עומד בפתח. בשלב זה עלה שוב רעיון האיחוד של ראש פנה וחצור, ומנכ"ל משרד הפנים לחץ על הגופים השונים לאשר אותו. אך כמו בעבר, גם תהליך זה – שרעג נדמה היה כי הוא הופך למציאות – התמסמס ונדחה, כשבתודעת בני חצור נצרבת ההכרה שהוא לעולם לא יתממש.

באמצע שנות ה-70 עזב את חצור רפי אדרי – בן המקום, שהוכתר מצעירותו כמנהיג העתידי של העיירה על ידי אנשי תנועת העבודה שפעלו בה. עזיבתו מבטאת בעיני את התמורות שהתחוללו בחצור, מיישוב שנוהל על ידי מפא"י ליישוב הבוחר בעצמו את מנהיגיו, נציגי המפד"ל והליכוד. עזיבתו של אדרי הייתה סיום תקופה מבחינת זהותו של היישוב, שבאמצע שנות ה-70 הוקמה בו קריה חסידית שחזקה את צביונו הדתי המובהק.

סיבה ארצית: המהפך הפוליטי במדינה ב-1977 נקבע כנקודת הסיום של העבודה, כדי לבחון את הקשר שבין המקומי לארצי. עם עליית הליכוד לשלטון הסתיימה תקופת ההגמוניה של תנועת העבודה, ונפתח עידן חדש בארץ.

תיקוף משני

1949-1953: בשנים אלה תוכננה חצור כיישוב עירוני על בסיס המושבה ראש פנה. במקביל נעשו ניסיונות התיישבות שונים באזור, שהובילו בסופו של דבר להקמת חצור כיישוב עצמאי: כפר העבודה פֶּאָר-עם, מעברת ראש פנה והצבת המבנים הראשונים של שיכוני חצור.

1953-1956: שנותיה הראשונות של חצור, שהתאפיינו בוואקום מנהיגותי והתפתחותי. בינואר 1953 הוגדרה העיירה כ"יישוב קבע" ללא מעמד של מועצה מוניציפלית עצמאית, מתוך הנחה שהיא תתאחד בסופו של דבר עם אחת מהמועצות הקיימות במרחב. אך כאמור, בסופו של דבר התקבע מעמדה כיישוב עולים נפרד.

1956-1965: באוגוסט 1956 זכתה חצור במעמד של מועצה מקומית, אחרי שראש פנה דחתה ניסיון נוסף לאיחוד עמה. הלל לנדסמן, איש מפא"י וחבר הקיבוץ הסמוך אילת השחר, נקרא לשמש כראש המועצה הראשון שלה ולסייע בפיתוחה וקידומה. בשנות כהונתו גדלה אוכלוסיית חצור, שקלטה

בעיקר עולים מצפון אפריקה ובמיוחד ממרוקו. שנים אלה התאפיינו בקשיים כלכליים, חברתיים ותדמיתיים, ושאלת נחיצותה של העיירה עלתה שוב ושוב. לנדסמן סיים את תפקידו ב-1965. עשר שנות שלטון מפא"י הסתיימו, ואת העיירה ניהלה קואליציה של המפלגות חירות והמפד"ל. שנים אלה התאפיינו בחוסר יציבות פוליטית: חילופי השלטון התכופים יצרו מצב כלכלי, חברתי ותדמיתי קשה, שהביא להגירה שלילית שהגדילה עוד יותר את ההומוגניות של האוכלוסייה.

מבנה המחקר

העבודה משלבת בין דיון כרונולוגי לתמטי. שני הפרקים הראשונים הם כרונולוגיים, ומתמקדים בהקמת חצור. ארבעה הפרקים הבאים הם תמטיים, ובוחנים את התפתחות העיירה, את אתגריה ואת ההתמודדות עמם עד לשנות ה-70 בתחומי הכלכלה, הדת, החינוך והפוליטיקה. שני הפרקים האחרונים מתמקדים בסוגיות הקשורות בזהות המקומית שהתפתחה בחצור ובהיבטים שונים של תהליכי עיצובה.

פרקי המחקר

הפרק הראשון עוסק ביחסי מושבה-מעברה בראש פנה, ובהעברת מפוני המעברה לשיכונני חצור הסמוכים. הוא בודק מדוע היא לא השתלבה במושבה, וכיצד הצליחה ראש פנה לאכוף את רצונה על משרד הפנים בעניין חיסול המעברה, קיום בחירות שלא מן המניין, וביטולן בהתאם לאינטרס המקומי.

הפרק השני (1950-1953) עוסק בשלבי התכנון של חצור, ובניסיונותיהם של הגופים המיישבים לשלב אותה באחת מהמועצות המוניציפליות הקיימות – ראש פנה או גליל עליון. אבדוק את השיקולים התכנוניים והפוליטיים ברמות המאקרו והמיקרו, ואת הסיבות לכישלון ניסיונות המיזוג. אתאר את הקשרים שבין המועצות המוניציפליות לגופים המיישבים, ואת השפעתם על עיצוב המרחב החדש.

הפרק השלישי עוסק בהיבטים הכלכליים והחברתיים של חצור כיישוב נפרד המתקשה לנהל את עצמו. אתמקד בשני שלבים: הקמת העיירה כיישוב קבע ללא ליווי מוניציפלי (1953-1956), והשנים שבהן היא פעלה כמועצה מקומית (1956-1977). אציג את הקושי לייצר בה מקורות תעסוקה, ואת ההגירה השלילית ממנה. אבחן את ההשלכות החברתיות והכלכליות של מצב זה על העיירה, שהפכה בהדרגה למובלעת אתנית, ואנסה להמחיש את המחיר הכבד, והידוע מראש, ששילמו תושביה על ההחלטה לקיימה כיישוב נפרד.

הפרק הרביעי עוסק בהשפעת ההנהגה הדתית המקומית על עיצוב זהותה הדתית של חצור. זהותם הדתית-מסורתית של אנשי העיירה הייתה זרה לאנשי היישובים הוותיקים: בראש פנה החלו כבר תהליכים מוקדמים של חילון ומודרניזציה, ובקיבוצים היה המרד בדת ובמסורת אתוס מרכזי של הווייתם. ולמרות שוני זה התעקשו תושבי חצור לשמור את זהותם התרבותית והמסורתית השונה. לפי תזת החילון אמור היה העולם המודרני לדחוק בהדרגה את הדת עד להיעלמותה,¹²⁸ אך אנשי

¹²⁸ יהודה גודמן ושלמה פישר, "להבנתן של חילוניות ודתיות בישראל: תזת החילון וחלופות מושגיות" בתוך: יוסי יונה, ויהודה גודמן, (עורכים): **מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל**. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2004, עמ' 346-390.

העיירה טיפחו את זהותם באופן שאפשר לקרוא לו גם לעומתי. אדגים את עיצוב הזהות הזו בעזרת מקרה המבחן של הקמת המקווה בחצור, שעוררה סכסוך וגררה איומים בעזיבת היישוב.

הפרק החמישי עוסק במאבק הפנים-יישובי על החינוך בחצור, בין תומכי החינוך הממלכתי למצדדי החינוך הממלכתי-דתי. אראה כי בניגוד לדימויים של העולים בפריפריה כקורבנות וכחומר ביד הממסד – גם בתחום החינוך עיצבו אנשי חצור את זהותם באמצעות בחירה בחינוך הממלכתי-דתי למרות האפליה המוסדית לטובת החינוך הממלכתי. אראה את הקשר שבין הצלחת המאבק הזה לבין המאבק בתחום הפוליטי, שהסתיים במהפך פוליטי שהתרחש בחצור כבר ב-1965.

הפרק השישי עוסק בהנהגה הפוליטית המקומית בחצור. אדגים את השינויים שחלו בה, ממנהלים שהוצנחו מבחוץ על ידי מפלגת השלטון ועד לדמויות שנבחרו על ידי התושבים בניגוד לציפיות השלטון הארצי. כהונתו של הלל לנדסמן כראש מועצה אמורה הייתה לשקם את חצור ולטפח לו יורש-ממשיך כרוחו (רפי אדרי), אך בפועל התוכניות הללו נדחו על ידי תושבי חצור, ושלטון מפא"י הסתיים בעליית מנהיגים מקומיים מהחוגים הדתיים-לאומיים.

הפרק השביעי עוסק בהיווצרות של היררכיה מרחבית, מעמדית ותרבותית בין חצור לבין ראש פנה והקיבוצים שבסביבה. בעזרת כמה מקרי מבחן, כמו היעדר הזיקה בין האתר הארכיאולוגי תל חצור, שעל שמו קרויה העיירה, לבין תושבי חצור שעבדו בו כפועלים במסגרת "עבודות דחק" שדחקו אותם לתחתית הסולם המעמדי, אדון בשאלה מדוע לא קיבלו אנשי חצור את הזהות ההגמונית שהוצעה להם, ושהייתה דומיננטית במרחב שבו חיו.

הפרק השמיני עוסק בהתגבשות הזהות הקהילתית בחצור. למרות שמחקר זה מספר על דמויות חילוניות שפעלו ביישוב והיו חלק מהאתוס הציוני של קליטת עלייה והתיישבות בספר, סיפורן לא הפכו לחלק מהאתוס המקומי בעיירה. אתאר את ניסיונם של תושבי חצור לשמר באופן אקטיבי את הזהות הדתית-מסורתית שהביאו אתם לארץ, כחלק מהבחירה ב"היסטוריה הארוכה", ואראה כיצד התפתחה בזהותם ובתודעתם זיקה לדמויות רבניות מקומיות ולמרכיבי זהות מסורתיים, כמו קברו של חוני המעגל ובתי הכנסת הרבים שנבנו במקום.

חשיבות המחקר ותרומתו הפוטנציאלית

המחקר הנוכחי עשוי לתרום בכמה תחומים לגוף הידע המעמיק על תולדות מדינת ישראל. טרם נכתב מחקר מקיף על הקמת חצור בהקשר הרחב של קליטת העלייה וההתיישבות בגליל, ובמעט שנכתב מצאתי, כבר בקריאה ראשונית, ניסוחים לא-מדויקים החוזרים על עצמם במקורות שונים, המעידים על תחום מחקר חסר. כך לדוגמה, המשפט "חצור הוקמה לאחר שהתברר לגורמים המיישבים, שאין בראש פנה הסמוכה מקומות מגורים לעולים", חוזר מילה במילה בכמה מקורות,¹²⁹ אך כבר בשלב מוקדם מצאתי שהוא אינו מדויק: גיליתי כי במקביל לסירובה של ראש פנה לקלוט את מתיישבי המעברה ותושבי חצור, היא הפנתה למוסדות בקשות חוזרות ונשנות לקלוט עולים, בעיקר מאירופה ומבני מעמד הביניים.

בשנים האחרונות זוכה חקר הגליל לפריחה, ואני מקווה שאצליח לתרום לשילוב ההיסטוריה של חצור בלימוד תולדות האזור. אני מקווה להבליט את חלקם של תושביה בהיסטוריה ההתיישבותית של הגליל, להדגיש את ההיבט המרחבי ואת יחסי הגומלין בין היישובים השונים, ולתרום להצבת

¹²⁹ אפרת, עבר או עתיד, עמ' 87; צמרת ואח', עיירות הפיתוח, עמ' 47; שחר, עולם מעגלי, עולם יישר זוית, עמ' 72.

העיירה על מפת הזיכרון הישראלי.¹³⁰ לזיכרון הקולקטיבי יש תפקיד חשוב בהבניית זהות בהווה,¹³¹ ואני סבורה שלמחקר הנוכחי תהיה תרומה גם בנושא זה: הוא חוקר לעומק תחום שהיה בשולי המחקר האקדמי, ויש לו פוטנציאל לעורר עניין ודיון ביחד עם מחקרים נוספים על עיירות הפיתוח. מתוקף עיסוקו ביחסי עיירת הפיתוח חצור עם המושבה הוותיקה ראש פנה ועם המועצה האזורית גליל עליון, הוא עשוי להיות מקרה מבחן לסוגיות מרחביות מרכזיות בחקר היחסים שבין ישובים בעלי אפיונים שונים בפריפריה הישראלית, ובהמשך גם בחקר יחסי מרכז-פריפריה. ראש פנה חולשת על שטחי קרקע משמעותיים המניבים לה הכנסות גבוהות מארנונה. הם הוקצו לה עוד לפני הקמת המדינה, כשמספר היישובים היהודים במרחב הגליל היה קטן. גם המועצה האזורית גליל עליון מעבדת, באמצעות היישובים החברים בה, אדמות בהיקף גדול מאד. הנימוקים לדחיית שילובה של חצור באחת מהן, ותיאור היחסים המורכבים שהתהוו והדרך שבה עיצבו אינטרסים כלכליים, חברתיים ותרבותיים את המרחב – אלה עשויים להיות נקודת מוצא להבנת יחסי הכוח בפריפריה, שהובילו בסופו של דבר ליצירת מרחביים עדתיים הומוגניים. במרחב שבו נמצאת חצור הדבר בולט במיוחד, שכן היא התפתחה כמובלעת אתנית שונה באזור הגאוגרפי והחברתי שבו הוקמה.

הבנת האופן שבו הצליחו שתי המועצות המוניציפליות הוותיקות לכפות את עמדתן על המוסדות מסייע לחקר היווצרותו של אי השוויון בפריפריה בעשורים הראשונים למדינה, ולהבנת הפער הסוציו-אקונומי בין יישובים מחוזקים למוחלשים גם בתחום האתני-עדתי. המחקר הנוכחי מדגיש את חלקן של נסיבות מקומיות בהתהוות היישוב, בלי להתעלם מהזיקה הכוללת שבין חצור ותושביה, יוצא צפון אפריקה, לבין פרויקט פיזור האוכלוסין והיבטים כמו ניצול כלכלי ואפליה. במחקר זה אני חושפת נרטיבים ודמויות לא-מוכרות שלא זכו עד כה להתייחסות, ושסיפורן הגלילי זורה אור חדש על הקמת עיירות הפיתוח וגיבוש הזהות הקהילתית שלהן. תפקידה המרכזי של המנהיגות הדתית בחצור נחשף כאן באמצעות הרב עזיזי דיעי, הרב מסעוד אדריעי ורבי דוד סויסה, שגישתם ליחסי הגומלין בין העיירה לממסד הייתה מגוונת. זה נושא שלא זכה להתייחסות מחקרית, ואני מביאה את קולם המשותק של אישים משמעותיים מהתקופה שבה עברו עולי ארצות האסלאם משברי זהות.

חידוש נוסף שאני מקווה להציע כאן נוגע בחלקם של מתיישבי חצור בעיצוב זהותם. בניגוד לנטיית המחקר בעבר, להציג את יוצאי ארצות האסלאם כפסיביים בכל הקשור בקליטתם, עבודתי משתלבת במגמה ההיסטוריוגרפית של זיהוי הסוכנותיות (agency) אצל נשואי המחקר. אני מנתחת את גיבוש הזהות המקומית הדתית-מסורתית על ידי התושבים: האיום בנטישת המקום אם לא יוקם בו מקווה; הדרישה לבחור בעצמם את סוג החינוך לילדיהם; קביעת ההנהגה הפוליטית המקומית בניגוד למצופה מהם, ויצירת האתוס המקומי של חצור. כל אלה ממחישים את העובדה שיכולת ההשפעה של הממסד בפריפריה הייתה מוגבלת, וחושפים את כוחם של המתיישבים מול ניסיונו להקנות להם זהות שונה.

אני מקווה שהמבט האמפתי והביקורתי שאני מציעה על מקרה המבחן של חצור יוסיף נדבך לחקר הגליל והקמת עיירות הפיתוח בפריפריה. בתוך כך, אנסה לתרום תובנות בעלות ערך לחקר

¹³⁰ בעקבות מחקריי, שהועברו גם למאמרים ולהרצאות מוקלטות ביוטיוב, נוספו שני ערכים לוויקיפדיה: "מעברת ראש פנה" ו"כפר העבודה של יוצאי תימן, פאר עם".

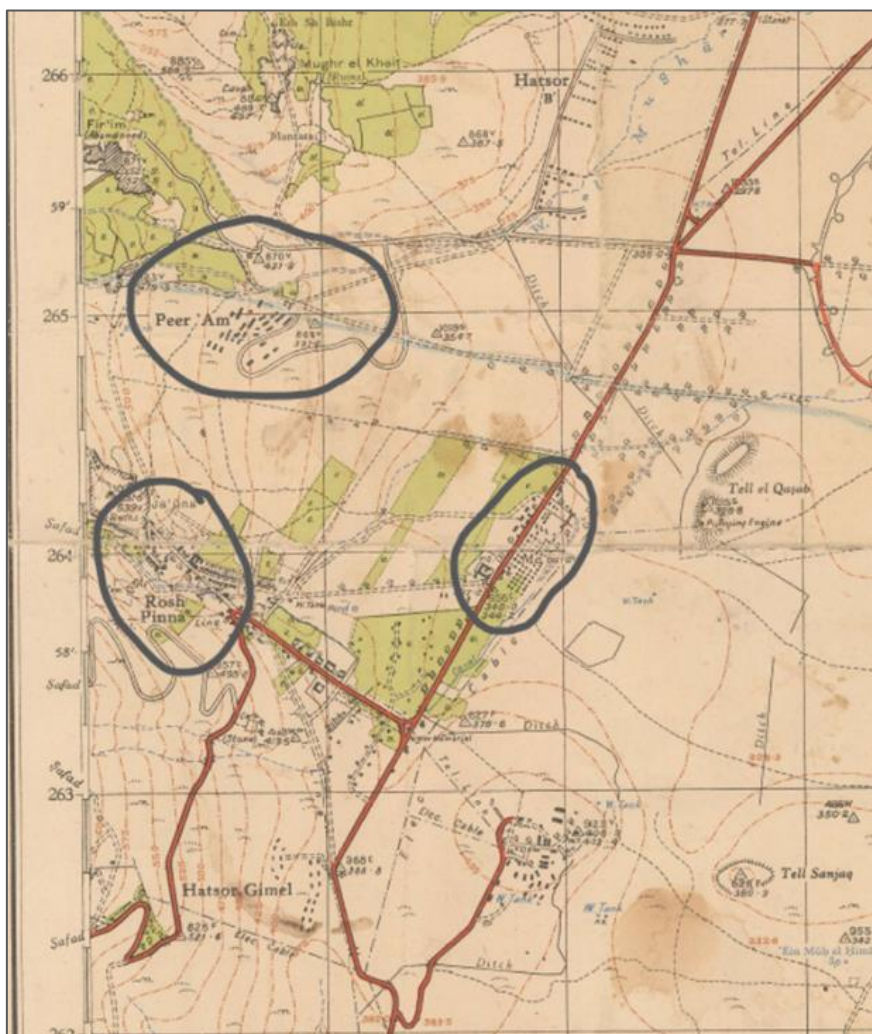
¹³¹ אני שומעת הרבה אמירות כמו: "לפני שפרסמת את מחקרייך על חצור, חשבנו שאין לחצור היסטוריה", או "חשבנו שההיסטוריה של חצור מסתכמת בחוני המעגל ובמעגל פרי הגליל".

התהליכים החברתיים, התרבותיים, הכלכליים והפוליטיים שחלו בחברה הישראלית בעשורים הראשונים שלאחר הקמת המדינה.

פרק ראשון: מעברת ראש פנה

"כדין יתר תושבי ראש פנה, כך דין התושבים במעברה"¹³²

בינואר 1953 החל פינויים של רוב תושבי המעברה שבשיפולי המושבה ראש פנה אל שיכוני העיירה החדשה חצור, שהחלה להיבנות בקרבת מקום.¹³³ בראש פנה הוקמו שתי מעברות: האחת הוקמה בנובמבר 1950 במחנה אוהלים בבית המכס, והשנייה, שכונתה "הצרפיים הפיניים", הוקמה מאוחר יותר בחלקה הדרומי של המושבה, מול מחנה פילון. בפרק זה תידון השאלה מדוע לא שולבו תושבי מעברת ראש פנה שבבית המכס, הגדולה והמרכזית מהשתיים, במושבה.

מפה מספר 1: ראש פנה, מעברת ראש פנה ושיכוני חצור, ראשית 1953. באדיבות ארכיון המפות של המכללה האקדמית תל-חי

¹³² מהמחלקה ליישובי עולים למועצה המקומית ראש פנה, משרד הפנים, 24.1.1951, א.מ"י, ג-1901/7.
¹³³ מספר קטן מאוד של משפחות שלא רצו להתפנות נשאר במעברה עד 1957.

א.1. רעיון המעברות וייחודה של מעברת ראש פנה

בשנתיים הראשונות של המדינה נקלטו בה מעל 500,000 עולים. שהייתם במחנות ארעיים נמשכה חודשים ארוכים מעבר למתוכנן, ועלותה הגיעה לכחצי מיליון דולר בחודש – יותר משליש מתקציב מחלקת הקליטה. הדבר הקשה על הסוכנות היהודית להמשיך ולכלכל את העולים במחנות,¹³⁴ ועלה גם חשש שהם יפתחו תלות כלכלית במוסדות ויתקשו להשתלב בחיים היצרניים בארץ. לוי אשכול, אז גזבר הסוכנות ומנהל מחלקת ההתיישבות, הציע להקים מעברות סמוך ליישובים ותיקים ולשכן בהן את המוני העולים.

בנוסף לתפקידן של המעברות בקליטת העלייה, הן היו גם מכשיר לביצוע עקרון פיזור האוכלוסין. עד לסוף 1950 קמו 49 מעברות חדשות, וב-1952 גדל מספרן ל-194. והן אכלסו 250,000 אנשים שהתגוררו במבנים ארעיים.¹³⁵ חלק מהעולים הופנו למושבות או למעברות שהוקמו בקרבתן.¹³⁶ תושבי המושבות היו בדרך כלל איכרים ותיקים ממוצא אשכנזי, בעלי קרקעות ועם תודעה התיישבותית בורגנית-אזרחית. הם היו פחות מקושרים לשלטון בהשוואה לקיבוצים. מצבן הכלכלי של מושבות הגליל אחרי מלחמת העצמאות היה קשה, ועם זאת טוב בהרבה מזה של המעברות הסמוכות. אלה היו עולם בפני עצמן, מבודדות מבחינה גאוגרפית וחברתית, והרכבן שיקף תחילה את הרכב העולים שבאו לארץ עם הקמת המדינה.

מקור המילה "מעברה" במילה "מעבר", כלומר מדובר במגורים ארעיים עד למציאת מקום מגורים קבוע. אשכול רצה שהיישובים הוותיקים יסייעו בקליטת העולים ויספקו להם עבודה ושירותים מוניציפליים, וכך יתמזגו החדשים בוותיקים מבחינה חברתית-תרבותית וייעשו בהמשך לאזרחים טובים ופרודוקטיביים.¹³⁷ עשרות מעברות הוקמו בכל הארץ, חלקן הגדול לצד יישובים ותיקים, ואחת מהן בראש פנה.

הרוב מ-98 המעברות שהוקמו ליד יישובים ותיקים, שולבו בהם בסופו של דבר. דוגמאות לכך הן מעברת יציב, שאוחדה עם המושבה קדימה ב-1958; מעברת הדר שצורפה להוד השרון ב-1953; מעברת גלילות שצורפה להרצליה ב-1954; מעברת כפר נחמן שאוחדה עם רעננה ב-1958; מעברת קריית אונו שצורפה לקריית אונו ב-1954; מעברת עמישב שצורפה לפתח תקוה ב-1956, ומעברת זרנוגה שצורפה לרחובות ב-1957.

מתישבי מעברת ראש פנה לא רק שלא שולבו במושבה, אלא הועברו לחצור בניגוד לרצונם, בחופזה, ועוד לפני שהוקמו בעיירה תשתיות בסיסיות לקליטתם. כפי שאראה בהמשך, חיסולה הסופי של המעברה היה לפי דרישת המושבה, שבנובמבר 1950 הסכימה לקבל אותה תחת חסותה, אך כשלוש שנים מאוחר יותר דרשה את חיסולה המיידית.¹³⁸

להלן אדון בסיבות שבשלן הסכימה ראש פנה לקבל את המעברה בשטחה, ובגורמים שהביאו אותה לשנות את יחסה הראשוני אליה. אבלט את חלקם של המרכיבים הכלכליים והפוליטיים, שבשלב זה של עיצוב האזור היה להם תפקיד לא-מבוטל בהחלטת המושבה, לצד פערים אתניים-תרבותיים שהתפתחו בין הוותיקים לעולים שבתקופה ההיא כבר היו ברובם יוצאי ארצות האסלאם.

¹³⁴ מרים קצ'נסקי, "המעברות" (להלן: "קצ'נסקי, המעברות"), בתוך: מרדכי נאור (עורך), **עולים ומעברות: 1948-1952: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1986 (להלן: "נאור, עולים ומעברות"), עמ' 70.

¹³⁵ הילה שלם-בהרד, **היתוך בחום נמוך – שפה, דת, חינוך ויחסים בין-עדתיים במחנות ומעברות העולים**, עבודת דוקטורט, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2019 (להלן: "שלם-בהרד, היתוך בחום נמוך").

¹³⁶ עמירם גונן, "עיור המושבות בארץ ישראל", **מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל** 31-34, תשל"ח, עמ' 33.

¹³⁷ לוי אשכול, **בחבלי התנחלות**, תל אביב: עם עובד, 1958 (להלן: "אשכול, בחבלי התנחלות"), עמ' 2.

¹³⁸ מהמועצה המקומית ראש פנה למחלקה ליישובי עולים, משרד הפנים, 27.2.1953, **אמ"י**, 1901/7.

מאפיין מרכזי של הטיפול במעברות בשנות המדינה הראשונות היה ריבוי המוסדות והגופים שפעלו בתוכם, והטשטוש בהגדרת הסמכויות והתפקידים שלהם. הגורמים המרכזיים שפעלו במעברת ראש פנה היו מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית, שהקימה את מחנה האוהלים לעולי תימן כבר בנובמבר 1949, בבית המכס הבריטי שבמעבר לסוריה ולבנון, והמועצה האזורית גליל עליון, שאליה השתייכו קיבוצי עמק החולה ושהייתה באת כוחה של הסוכנות וקשורה למפלגה השלטת, מפא"י. המועצה האזורית הייתה גוף דומיננטי בגליל, שניהל את המחנה של עולי תימן לפני הפיכתו למעברה. משרד הפנים, שבראשו עמד אז שר ממפלגת הפועל המזרחי, היה גוף ממסדי נוסף שאליו הועברו סמכויות הטיפול במעברות, והוא שמינה את המועצה המקומית ראש פנה כרשות המוניציפלית שהמעברה תחת חסותה. המשרד גם כפה על המועצה האזורית גליל עליון להפסיק את מעורבותה בה.

לצד אלה, אתאר את השפעתו של המרכיב הכלכלי בדחיית המעברה. ראש פנה הייתה אז מושבה פריפריאלית מוחלטת, שלא יכלה להרשות לעצמה לנהל מעברה שמספר תושביה (שלא שילמו מיסים) עולה על מספר תושביה שלה. ולמרות זאת, הנטל של משימה לאומית זו הועמס בעיקר על התושבים הוותיקים במושבה. במקביל לדחיית העולים המזרחים, בני התרבויות השונות ובעלי הזהויות השונות, חסרי ההון והקשרים הפוליטיים, חזרה ראש פנה ודרשה מהגופים הממשלתיים שיפנו אליה באופן מבוקר עולים מהמעמד הבינוני, יוצאי מזרח אירופה. היא עשתה כל שביכולתה להקל על קליטתם ושהותם של עולים אלה, כי ראתה בהם גורם היכול להשפיע לטובה על פיתוחה. זאת, כאמור, בניגוד מוחלט ליחסה למתיישבי המעברה.

א.1.1 ראש פנה לאחר הקמת המדינה

ראש פנה היא מחלוצות ההתיישבות היהודית המודרנית בארץ, והוקמה בתקופת העלייה הראשונה, ב-1882, על בסיס ניסיון התיישבות קודם של אנשי היישוב הישן מצפת. במהלך מלחמת העצמאות ברחו ללבנון 1,200 תושבי הכפר הערבי הסמוך לה, ג'עוני, שהתרוקן מיושביו,¹³⁹ והיא ראתה בכך הזדמנות להתרחבות ופיתוח. עם הקמת המדינה היו במושבה כ-350 נפש,¹⁴⁰ והיא נחשבה ליישוב מרוחק ומוחלש. תושביה סבלו ממיעוט מים, ממחסור בכבישים פנימיים ותאורת רחוב, ומרמה נמוכה של שירותים רפואיים. רבים מהם נטשו אותה, והיה חשש שיצטרפו אליהם נוספים.¹⁴¹ תושביה ראו בה מקום לא-מפותח ומופלה לרעה: "ומדוע זה כל כפר וכל מושבה בנויה על תילה ורק ראש פנה מושפלת עד שאול תחתיות, מדוע כל המושבות התפתחו ורק בראש פנה שורר החורבן והקיפאון?"¹⁴² תיאור דומה נשלח לראש ממשלת ישראל, דוד בן גוריון, על ידי תושב ראש פנה לשעבר שנרתם לסייע בפיתוחה: "מאוד אודה לראש הממשלה אם ייתן דעתו על פיתוחה של המושבה הנחשלת בגליל אשר שימשה אבן פינה ליישוב העברי בגליל".¹⁴³ דרישתה של המושבה לקליטת עולים בשטחה הועלתה כחלק מניסיון לפתחה ולהרחיבה.

¹³⁹ לקריאה נוספת: בירן וזלצר, יחסי יהודים וערבים, עמ' 425-426; מוריס, לידתה, עמ' 168-172; מוריס, 1948, עמ' 179.

¹⁴⁰ מהמועצה המקומית ראש פנה לשר העבודה מרדכי נמיר, 27.7.1958, אמ"י, ג-1510/43.

¹⁴¹ מתושבי ראש פנה לשר הפנים, 17.8.1952, אמ"י, ג-2638-32.

¹⁴² משמעון בנדל מראש פנה לישראל רוקח שר הפנים, 27.7.1953, אמ"י, ג-2638-32.

¹⁴³ מאהרון אבן חן לדוד בן גוריון, 22.11.1957, אמ"י, ג-5432/3.

א.2.1 קליטת עולים בראש פנה לפני הקמת המעברה

עולים חדשים נקלטו בראש פנה בעיצומה של העלייה הגדולה, עוד לפני שאשכול הגה את רעיון המעברות.¹⁴⁴ המושבה סבלה מקיפאון דמוגרפי לאורך שנים בגלל ריחוקה ממרכז הארץ, וכעת קיוותה לשדרוג מעמדה. היא רצתה להתרחב באמצעות קליטת עולים, וכבר ב-11 בינואר 1949, כחצי שנה לאחר הקמת המדינה, מינתה את חבר הוועד המקומי נחום סלומון לאחראי על קליטת עלייה בה. בפגישתו עם יהודה ברגינסקי, ראש מחלקת הקליטה בסוכנות, דרש סלומון מקור קיום או תקציב מסודר לעולים שהתגוררו בראש פנה, כדי שיוכלו להתאקלם במקום.¹⁴⁵ כשבועיים מאוחר יותר, ב-27 בינואר 1949, הקצתה המושבה 10,000 ל"י מתוך תקציבה שעמד על 32,000 ל"י לבניית שיכונים לעולים, וכעבור חודשיים החליטה על הקמת שיכון למאה עולים נוספים. נכונותה של המושבה הענייה, שהפכה בפברואר 1949 למועצה מקומית, להשקיע כספים בקליטת עלייה מעידה על התקוות שתלתה בה. לקראת סוף 1949 סיכם ועד המושבה את הפעילות בתחום: "להתפתחות המושבה דאגנו לקליטת עולים חדשים וזכינו שכבר עכשיו נקלטו במושבה כארבעים משפחות עולים חדשים. זוהי פעולה שעדיין נמשכת ומצריכה הרחבה".¹⁴⁶

בקרב החוקרים המעטים שכתבו על מעברת ראש פנה יש בלבול בין העולים שהגיעו למושבה לפני הקמת המעברה, לבין אלה שהתגוררו בה מאוחר יותר.¹⁴⁷ מדובר בקבוצות עולים שונות, בעלות מאפיינים שונים, שגרו במקומות שונים במושבה. בעוד שתושבי המעברה התגוררו במבנים ארעיים מחוץ לה, הרי שהעולים שהגיעו אליה לפני הקמת המעברה התגוררו במושבה עצמה והיו חלק בלתי נפרד ממנה. היו אלה עולים מארצות מזרח אירופה, ובעבורם הוקמו שתי שכונות חדשות – "שכונות הבלוקונים", עם 60-70 בתים דו-משפחתיים. הדירות היו קטנות, וליד כל בית חלקה של שני דונמים עם לול כמשק עזר.¹⁴⁸ המועצה המקומית ביקשה לווסת את מספר העולים, ועשתה מאמצים ניכרים להקל על קליטתם. בפגישה של אנשיה עם נציגי משרד הפנים ואגף השיכון במשרד העבודה, בספטמבר 1950, הוחלט לסייע בזירוז הקמת השיכונים, בסלילת כבישי גישה ובהתקנת תשתיות חשמל ורשת מים חדשה. משרד האוצר מימן 75% מההוצאות, בנימוק שעבודות הפיתוח "הן חיוניות לקיומם ולהקלת קליטתם של העולים החדשים".¹⁴⁹ גם משרד הפנים העניק לראש פנה מענקי קליטה, ומהמסמכים שבידי עולה כי העבודה עם משרד זה השביעה את רצון המושבה. בסוף מאי 1950 הוזמנו נציגי העולים, ששמותיהם מעידים על מוצאם – גבירץ, גרטנברג, ויטלשטיין, פיין, ברקוביץ ווינברגר, לקביעת הסדרי המיסים שאותם הקפידו לשלם. כמעט בכל פרוטוקול של ישיבת הוועד השבועית יש לפחות סעיף אחד המתייחס לצרכי העולים, ונושאים אלה נדונו בכובד ראש. כך למשל הדרשה לאפשר לעולים ייצוג בלשכת העבודה, שהייתה מוקד כוח ומפתח להתפרנסות ולהשתלבות בחיי הארץ. כדי שהקליטה תהיה מוצלחת הייתה הקפדה על קצב קבלת העולים ועל מספרם. נציגי ראש פנה תבעו מגורמי הקליטה לשלוח אותם באופן מבוקר, שיאפשר תכנון מראש ויצירת תנאים נאותים לקליטתם בתחום החינוך (כמו הוספת כיתות בבית הספר) ואפילו סידור גינות נוי.

¹⁴⁴ במרץ 1950 הגה לוי אשכול את רעיון המעברות, ובמאי אותה שנה הוקמה המעברה הראשונה בהרי ירושלים.

¹⁴⁵ ספר הפרוטוקולים של ועד המושבה ראש פנה, 11.1.1949, אר"פ (להלן: "ספר הפרוטוקולים").

¹⁴⁶ שם, 4.11.1949.

¹⁴⁷ מיקי מלכה, מעברת ראש פנה – ממחנה עולים לעיירה 1950-1956, מכללת תל חי, 2015.

¹⁴⁸ דוד ניב (עורך), ראש פנה בת מאה תרמ"ב-תשמ"ב, הוצאת המועצה המקומית ראש פנה, תשמ"ג (להלן: "ניב, ראש פנה בת מאה").

¹⁴⁹ מהמועצה המקומית ראש פנה לחשב הכללי במשרד האוצר, 22.7.1951, אמ"י, ג-1975/59.

דב רוזן, מנהל המחלקה ליישובי עולים במשרד הפנים, עודד את המועצה להמשיך ולקלוט עולים: "אנו מקוים שתדעו למלא חובתכם בקליטת עלייה כיתר הרשויות המקומיות במדינה שברכה רבה בה להתפתחות מושבתכם". הוא איחל שבמושבה "יוסיפו לקלוט עולים חדשים אשר יתנו ידם בפיתוח המקום ושגשוגו".¹⁵⁰ קליטת העולים בשלב הזה נתפסה כערובה לשגשוג ופיתוח, והתפתחה זיקה חיובית בינה לבין התפתחות מואצת של המושבה.

א.3.1 המעבר ממחנה האוהלים למעברה בראש פנה

בשלהי 1949, כשנה לפני הקמת המעברה ועם התגברות העלייה והצורך במציאת פתרונות מגורים בעבורה, הוקם מחנה אוהלים לעולים מתימן בבית המכס סמוך לצומת ראש פנה, על כביש מטולה-טבריה. הוא נבנה אמנם בשטחה המוניציפלי של המושבה, אבל היה מרוחק ממנה. ניהולו היה באחריות הסוכנות היהודית, ובפועל עשתה זאת המועצה האזורית גליל עליון. האתר שבו הוקם היה מוזנח ועזוב, ועם ההחלטה לאכלסו ביצעו הסוכנות וקיבוצי דרום העמק עבודות להכשרתו. בתחילה נשלחו אליו 64 משפחות של עולים מתימן שכללו כ-250 נפשות, מתוכם כ-90 ילדים.¹⁵¹ בחודשים הראשונים של 1950 עזבו רוב עולי תימן, ובמקומם הובאו עולים ממצרים, טורקיה, פרס, רוסיה, פולין, רומניה, מרוקו, תוניס, לוב, עיראק ואלג'יר.¹⁵² המועצה האזורית גליל עליון דאגה לאספקת המים במחנה ולכלל הפעילויות שנדרשו בו.

ב-1.11.1950 הופיעה לראשונה המילה "מעברה" במסמכי המועצה המקומית ראש פנה. היה זה בפנייה של דב רוזן אליה, כדי שתנהל את המעברה שהוקמה במקום מחנה האוהלים:

כידוע לכם הוקמה גם בראש פנה מעברה שלפי התוכנית ישוכנו בה 300 משפחות וברובם נמצאים כבר במקום. אנו פונים אלכם לקבל על עצמכם את העול למתן שירותים לעולים וילדיהם כפי שניתנים ליתר תושבי המקום. ומשרדי הממשלה הנוגעים בדבר יושיטו עזרתם כפי שניתנים לרשויות מקומיות אחרות. אנו מקוים שמועצתכם תמלא את חובתה כלפי קליטת העלייה בסופה מביאה ברכה ופיתוח למקום ותשובתכם החיובית לא תאחר לבוא.¹⁵³

דברים אלה מחזקים את קישור בין קליטת עלייה לפיתוח המושבה. לימים טענה המועצה המקומית ראש פנה כי קבלת המעברה נכפתה עליה בניגוד לרצונה, אך פרוטוקול של ישיבתה השבועית מ-15.11.1950 מלמד כי היא אישרה את העברתה לאחריותה: "מר ברנשטיין ראש מועצת ראש פנה מוסר על הפגישה עם מר דב רוזן בעניין המעברה והחלטתנו החיובית לקבל את המעברה אל תחת חסותנו" (ההדגשה שלי, שג"ב).¹⁵⁴ ההנחה הייתה שקליטת העולים במעברה תמשיך את מגמת הפיתוח שלה ייחלה המושבה, ושניצנה החלו עם קליטת העולים האשכנזים. העולים ענו גם על

¹⁵⁰ מדב רוזן למועצה המקומית ראש פנה, 8.3.1950, א"מ"י, ג-1975/59.

¹⁵¹ דו"ח על היגיינה וסניטציה במחנה המעבר בראש פנה, 15.1.1950, א"מ"י, ג-1901/7.

¹⁵² רובינשטיין, מברלד עד ראש פנה, עמ' 59-62.

¹⁵³ דב רוזן מהמחלקה ליישובי עולים למועצה המקומית ראש פנה, 1.11.1950, א"מ"י, ג-1901/7.

¹⁵⁴ ספר הפרוטוקולים, 15.11.1950.

הצורך בידיים עובדות במושבה, שהושתתה ברובה על חקלאות ושסבלה ממחסור בעובדים בעקבות עזיבת תושבי הכפר ג'עוני. הקליטה השתלבה בתקווה שראש פנה תהפוך למרכז עירוני אזורי. ההחלטה החיובית בעניין הצריכה את העברת הסמכויות והאחריות מהסוכנות ומהמועצה האזורית גליל עליון, שניהלה את המחנה עד אז, למועצה המקומית ראש פנה, וכפי שאראה בהמשך – המעבר נתקל בקשיים רבים שהעיבו על ניהול המעברה ועל קליטת העולים הרבים שנשלחו אליה.

א.1.4 ראש פנה רבתי – תוכניותיה של המושבה להפוך למרכז עירוני

הצורך לארגון מחדש את מרחב עמק החולה עלה גם בגלל שפע הקרקעות שהתפנו עם נטישת הכפרים הערביים, והרצון לחלקן לטובת העלייה החדשה שנהרה ארצה. במהלך 1951, כחלק מעיצוב המרחב, תוכננה ראש פנה יחד עם ה"עיר החדשה" חצור, שהייתה בשלבי תכנון, להיות מרכז עירוני משותף ליישובים החקלאיים של דרום העמק.¹⁵⁵ הדבר השתלב בתוכניות הארציות שפיתח אגף התכנון במשרד ראש הממשלה מיד אחרי הקמת המדינה, ושנועדו להגדיל את מספר היישובים העירוניים בגליל לשישה: ראש פנה, צפת, טבריה, מטולה, חלסה (קרית שמונה) ולוביה (כיום יער לביא).¹⁵⁶ במסגרת התוכנית הוחלט על פירוק כפר העבודה פאר-עם ועל שילוב אדמותיו במרכז העירוני החדש.¹⁵⁷ תוכנית זו לא התממשה לבסוף, וראש פנה וחצור התפתחו כשני יישובים נפרדים, בעיקר בגלל מכשולים שנבעו מהתנגדות היישובים הוותיקים לארגון החדש של המרחב אחרי המלחמה.¹⁵⁸

קבלת המעברה על תושביה הרבים, שמספרם עלה על מספר אנשי המושבה, שירתה את הכוונה להפוך את ראש פנה בהדרגה למרכז עירוני. נראה שניסיונה המוצלח (גם אם המועט) של המושבה בקליטת העולים האשכנזים תרם להחלטתה החיובית בנושא, שהשתלבה ברצון לפתחה.

א.1.5 אוכלוסיית המעברה

מעניין לבחון את מוצאם של תושבי מעברת ראש פנה, ואת השינויים הדמוגרפיים שחלו במקום בשנות קיומה. במושבה עצמה היו עם הקמת המדינה 350 נפשות בלבד, מרביתן צאצאים של אנשי העלייה הראשונה מרומניה, כמה משפחות של עולים מרוסיה ומעט בני עדות המזרח שהגיעו לראש פנה מסוריה ולבנון בעלייה הבלתי לגלית. קליטת העלייה ממזרח אירופה הגדילה אותה ל-950 נפשות בחמש השנים שאחרי הקמת המדינה, כשההרכב האתני שלה נותר הומוגני פחות או יותר.¹⁵⁹ במעברת ראש פנה היו בין השנים 1950 ל-1953 כ-300 משפחות, ובהן יותר מ-1,000 נפשות. לפי חלק מהמקורות היה מספר התושבים כ-1,500.¹⁶⁰ כך או כך, מספרם עלה על זה של תושבי המושבה,

¹⁵⁵ ראו פרק ב'.

¹⁵⁶ גולן, שינוי מרחבי, עמ' 198.

¹⁵⁷ סימוכין לטענה שראש פנה תוכננה להפוך למרכז עירוני יש גם במכתב שלשל מ' חזני מהמרכז החקלאי של תנועת הפועל המזרחי לאשר רוזנבלום ממשרד הפנים ב' 31 בינואר 1951, ובו נכתב כי לפי התוכנית שהעביר אריה שרון, אדמות כפר העבודה פאר-עם "יצורפו לראש פנה אשר לפי השמועות עמדה להפוך ממושבה לעיר", אצ"מ KKL\8379; ב-8 בפברואר 1951 פנה המרכז החקלאי של הפועל המזרחי לאגף לשלטון עצמי ביישובי העולים, ודרש את התערבות אגף התכנון בגורל הכפר פאר-עם: "מנהל התכנון הממשלתי, אשר קבע כי כל השטח של פאר-עם יהיה מיועד להרחבת העיר ראש פנה... יהיה צורך לפזר את המושב היפה הזה ואדמתו תשמש, כרזרבה לקריית ראש פנה הגדולה והמורחבת", אצ"מ, ג-1973/23.

¹⁵⁸ פרק ב' עוסק בנושא זה בהרחבה.

¹⁵⁹ תקציב לבחירות בראש פנה, 17.6.1953, ארכיון לבון, IV-208-1-7016.

¹⁶⁰ מהמועצה המקומית ראש פנה אל שר הפנים, 21.5.1952, אצ"מ, ג-1901/7.

כולל העולים שנקלטו ב-1949. בשלביה הראשונים היה הרכב האוכלוסייה במעברה מגוון יותר מאשר בשלביה המאוחרים. היו בה כ-400 אשכנזים מרומניה ומעט מפולין, 300 עולים מעיראק, כ-200 עולים מצפון אפריקה (תוניס, לוב ומרוקו), כ-100 עולים ממצרים ומעט מאוד עולים מתימן, שנשארו מתקופת מחנה האוהלים.¹⁶¹ לייזר פריץ, ששימש כמנהל המעברה מטעם המועצה האזורית גליל עליון מאוגוסט 1950 ועד לאוגוסט 1951, ציין את קיבוץ הגלויות המרשים ("כור היתוך בהתגלמותו") ומנה בו גם עולים מפרס, כורדיסטן, אלג'יר, ספרד וטורקיה.¹⁶² ואולם, קיבוץ הגלויות לא ארך זמן רב, ותוך כמה חודשים עזבו רוב העולים הרומנים והפולנים ועברו לצפת הסמוכה. במרץ 1952 העיד הרב דיעי, ששימש כרב וכשוחט ובודק, ש"המעברה הזאת היא עכשיו ספרדית טהורה ואין עוד אשכנזים במעברה". הוא ציין ש"כמעט כל עדת האשכנזים עברו לשיכון בצפת ולא נשאר אפילו מניין".¹⁶³ כמו במעברות נוספות, גם כאן היה קל יותר למשפחות האשכנזיות לצאת מהמעברה, כיוון שהן הסתייעו בקרובים ומכרים שהיו מעורים בארץ. בנוסף, מספר הילדים ברוב המשפחות האשכנזיות היה קטן מאשר באלה המזרחיות, ובהמשך – השילומים מגרמניה, שהחלו להגיע ב-1953, סייעו להן ברכישת דירה. עובדות אלה הקלו על יוצאי אירופה לעבור למקום חדש.

כך נשארו במעברת ראש פנה ברוב שנותיה, בדומה לשאר המעברות בארץ, בעיקר עולים מארצות האסלאם, חסרי ההון והקשרים הפוליטיים והמשפחתיים. כשהוחל בחיסול המעברה ב-1953 עבר רוב רובה של אוכלוסייה זו לשיכונים חצור הנבנים, ובמעברה נשאר מספר קטן מאוד של משפחות שלא הסכימו להתפנות עד 1957.¹⁶⁴

2. השינוי ביחסה של ראש פנה למעברה, וסיבותיו

כאמור, בראשית 1953 דרשה ראש פנה ממשרד הפנים לסגור סופית את המעברה. היה זה שיאו של תהליך שהשתקף בהתכתבות ענפה בין המועצה המקומית למשרד הפנים. מה שהחל בשלהי 1950 בהסכמה לקבל את "המעברה במושבתנו",¹⁶⁵ הסתיים בדרישה חד-משמעית לסגירת המעברה והעברת תושביה לחצור.

בעמודים הבאים אפרוס את הסיבות שבגללן שינתה ראש פנה את גישתה כלפי קליטת תושבי המעברה. התמורה בעמדתה התרחשה במקביל לדחיית רעיון האיחוד בינה לבין חצור, ועם ההחלטה ששני היישובים יתפתחו כיישובים עצמאיים, נפרדים ומובדלים. אראה כיצד שילוב של גורמים פוליטיים, תרבותיים וכלכליים הביא לנסיגה מהכוונה ליצור אינטגרציה של העולים והמעברה ביישוב הוותיק.

א. 1.2 מתחים פוליטיים וארגוניים

במקביל להפיכת מחנה האוהלים בבית המכס למעברה, הועברו סמכויות הניהול שלה מהמועצה האזורית גליל עליון למועצה המקומית ראש פנה. משרד הפנים, שבראשו עמד אז השר משה שפירא,

¹⁶¹ ביקור נציג המועצה הדתית במעברה, 4.4.1951, אמ"י, גל-6296/1.

¹⁶² מפרץ לייזר אל הלשכות, 15.8.1951, אמ"י ג-1901/7.

¹⁶³ מהרב דיעי אל משרד הדתות, 22.4.1952, אמ"י, גל-6296/1. מגמה דומה עולה גם מעדותה של חיה זמר (בנצ"יק), "במעלה הדומינו בגיא אוני", תיק מעברת ראש פנה, אר"פ.

¹⁶⁴ המעברה המשיכה להתקיים עד 1957. ראו: "שובתי מעברת ראש פנה חזרו לבתיהם", דבר, 8.11.1957.

¹⁶⁵ ספר הפרוטוקולים, 16.11.1950.

איש המפלגה הדתית הפועל המזרחי, קיווה לצבור כוח פוליטי עם הקטנת ההשפעה של קיבוצי הגליל עליון שזוהו עם מפא"י ומפ"ם.¹⁶⁶ המועצה האזורית גליל עליון, שביקשה השפעה במעברה, התנגדה להוצאת הניהול מידיה בטענה שראש פנה אינה מסוגלת לטפל במאות העולים: "לכשמועצת ראש פנה תקבל על עצמה לטפל במעברה כראוי, נהיה מוכנים למסור לה את הכבוד הזה".¹⁶⁷ המועצה האזורית גליל עליון התלוננה גם שהעברת הניהול למושבה לא תואמה עמה: "אנו תמהים מאוד והננו מלאים התמרמרות על כך שלא מצאתם לנחוץ להודיע לנו ולסוכנות היהודית בדבר השינויים מרחיקי הלכת שבכוונתכם להכניס במעברה".¹⁶⁸

האשמה זו גררה חילופי דברים קשים בין דב רוזן ממשרד הפנים, שהיה כאמור בראשות הפועל המזרחי, לבין המועצה האזורית גליל עליון שביטאה את עמדות מפא"י. רוזן כינה את המועצה "קוץ זר".¹⁶⁹ הפוגע בניהול התקין של המעברה, והטיח בחבריה: "העובדה שאנשי המעברות [ראש פנה וחלסה] מועסקים במשקי מועצה אזורית גליל עליון על יסוד הלוואות שניתנו לכם על ידי הממשלה, עדיין אינה מקנה לכם כל זכות על הרכב האדמיניסטרציה במעברה".¹⁷⁰ אך המועצה האזורית התעקשה להמשיך את מערבותה במעברה למרות הבהרות חוזרות ונשנות של משרד הפנים. מאז היוסדה היא ראתה את עצמה כשותפה מלאה בהתמודדות עם סוגיות ביטחוניות, כלכליות וחברתיות במדינה, ומשום כך גם התגייסה לסייע במקרה חירום זה של קליטת עולים בגליל. היה לה גם אינטרס כלכלי מובהק בעולים אלה, כי קיבוצי עמק החולה נזקקו לידיים העובדות שלהם בעונות החקלאיות הבווערות.¹⁷¹ לכך נוסף גם הרצון להשפיע עליהם לאמץ את השייך הפוליטי של הקיבוצים ו"לנכס" אותם מבחינה פוליטית.¹⁷² יש לזכור גם שקיבוצי העמק, למרות שרובם היו במצב לא-קל (חלקם הוקמו אחרי קום המדינה) ונזקקו לאנשיהם למטרות פנימיות, שלחו את חבריהם למעברה בחלסה ובראש פנה כדי לסייע לעולים, כפי שדרשה מהם המועצה האזורית שלהם.¹⁷³ אם כך, לצד האינטרס הכלכלי במעברות לשם השגת עובדים, אפשר בהחלט לזהות גם רצון לסייע להן ולשלבן באזור.

המועצה המקומית ראש פנה דרשה ממשרד הפנים לממן את הוצאות המעברה (תאורה, פינוי אשפה ומים), והתקשתה לעמוד בנטל הניהול שלה; בניגוד לציפיות משרד הפנים מעורבותה במעברה הייתה נמוכה, והיא אפשרה למועצה האזורית גליל עליון להמשיך ולנהל אותה בפועל. החוזה הארגוני של המועצה, ויכולתם של הקיבוצים השיתופיים להקצות כוח אדם למשימות הקליטה, הם שעמדו בבסיס המצב הזה. נוצר חוסר בהירות: "למי בעצם שייכת מעברה זו? ולאיזה אזור שיפוט היא שייכת? האם למועצה המקומית ראש פנה או מועצה האזורית גליל עליון?"¹⁷⁴ הגדיל לעשות משרד הסעד, שהמשיך לשלוח למועצה האזורית תקציבים בגין מעברת ראש פנה הרבה אחרי שניהולה עבר למועצה המקומית ראש פנה, שלא חדלה מלהתלונן שכספים המיועדים למעברה אינם מגיעים אליה.¹⁷⁵ לשאלת משרד הסעד וחברת "מקורות" "למי שייכת מעברה זו?" השיב משרד

¹⁶⁶ דבורה הכהן, "היישוב הוותיק מול העולים: רשויות מקומיות מול מעברות" (להלן: "הכהן, היישוב הוותיק"), בתוך: עופר, בין עולים לוותיקים, עמ' 98-116.

¹⁶⁷ מהמועצה האזורית גליל עליון למשרד הפנים, 1.11.1950, אמ"י, ג-1901/7.

¹⁶⁸ מהמועצה האזורית גליל עליון למשרד הפנים, 3.12.1950, שם.

¹⁶⁹ מדב רוזן למועצה האזורית גליל עליון, 24.1.1951, שם.

¹⁷⁰ שם.

¹⁷¹ יומני דוד בך גוריון, 16 במאי 1949, מצוטט אצל גולדשטיין, הקיבוץ והמעברה, עמ' 7.

¹⁷² הכהן, עולים בסערה, עמ' 238-243.

¹⁷³ גולדשטיין, הקיבוץ והמעברה.

¹⁷⁴ ממשרד הסעד לאגף לשלטון עצמי, 15.3.1951, אמ"י, ג-1901/7.

¹⁷⁵ מהמועצה האזורית גליל עליון למשרד הסעד, 9.1.1952, אמ"י, ש-62/3.

הפנים כי האחריות לניהולה היא בידי המועצה המקומית ראש פנה, אך בגלל ה"משולש" שנוצר (מעורבותה של המועצה האזורית גליל עליון במעברה), אמרה המועצה המקומית ראש פנה כי "אין אנו מוכנים לטפל במעברה מבלי שתהיה הנהלת המעברה בפיקוח שלנו".¹⁷⁶ בינתיים נזרקו תושבי המעברה ככדור משחק בין הרשויות הממשלתיות והמועצות המוניציפליות, שייצגו אינטרסים מנוגדים.

א.1.2.1 ניהול המעברה

ארבעה מנהלים היו למעברת ראש פנה בין השנים 1950-1953: פריץ לייזר, אברהם טבק, צבי כהן וישראל ימיני. האחרון הוביל בראשית 1953 את רוב מפוני המעברה לחצור, ואף התמנה למזכיר הראשון של הוועד המקומי של היישוב.

המתח בין המועצה האזורית גליל עליון (נציגת הסוכנות היהודית) לבין המועצה המקומית ראש פנה (מינוי של משרד הפנים) התבטא גם בשאלת מינוי מנהל המעברה. פריץ לייזר, איש קיבוץ אילת השחר שמונה על ידי הסוכנות והמועצה האזורית, ניהל אותה במשך שנה, מאוגוסט 1950, כשעוד הייתה מחנה אוהלים. עם העברת האחריות לניהולה למועצה המקומית ראש פנה, ב-15.11.1950, מינה משרד הפנים את אברהם טבק, איש הפועל המזרחי, למנהל שלה, כחלק מניסיונו להחלשת שליטתן של הסוכנות והמועצה האזורית במעברה.¹⁷⁷

המועצה האזורית גליל עליון ראתה במינויו של טבק כפיות טובה ומשחק ב"פוליטיקה" על גבם של העולים לקראת "החורף המתקרב".¹⁷⁸ לטענתה, בהנהלת לייזר התגייסו חברי קיבוצים מהאזור לארגון המעברה בכל שטחי החיים, והעבירו אותה להתנהלות ראויה להערכה: חברות ממשקי הסביבה הקימו מוסדות לילדים וטיפלו בהם; הוקצבו סכומי כסף ניכרים, והייתה דאגה לעבודה. ה"מינוי הפוליטי" של מנהל חדש, ש"בשום אופן לא יכול להחליף את הנוכחי – איש הסביבה ... שהוכיח את יכולתו בארגון המעברה", גרם למועצה האזורית לאיים בהסרת כל אחריות למעברה אם לייזר יאלץ לעזוב את תפקידו. האיום השפיע כנראה, שכן לייזר המשיך לנהל את המעברה עד לסוף אוגוסט 1951 במקביל לטבק. האחרון, שנתר למעשה ללא התפקיד שמשרד הפנים ייעד לו, התפטר כעבור חודשיים בנימוק ש"הונחו מכשולים רבים עם כניסתי לעבודה ... בשל כך שאינני נמנה למפלגה מסוימת השלטת ביישוב. כי ידוע להם שהנני חבר ב'הפועל מזרחי'".¹⁷⁹

התיאורים השונים של החיים במעברה מציגים תמונות הפוכות. בחלקם היא מתוארת כמנוהלת היטב בכל התחומים,¹⁸⁰ ובחלקם ככושלת במיוחד.¹⁸¹ ניתן להסביר את הפערים הללו במקור הכתבה ובוהות העומד מאחוריה, וכן בשלבים השונים שבהם נמצאה המעברה. בשלב הראשון, כשהיא נוהלה על ידי המועצה האזורית גליל עליון, מחלקת הקליטה של הסוכנות, קיבוצי הסביבה ומוסדות ממשלתיים, היא תפקדה באופן תקין יחסית לתנאים המאתגרים במעברות. ואולם, מאז פרישתה הסופית של המועצה האזורית מניהולה הלך מצבה והחמיר. בכל המקרים – בין אם העדויות מציגות תמונה חיובית של המעברה ובין אם שלילית – נעדרת מעורבות של המועצה

¹⁷⁶ מהמועצה המקומית ראש פנה למנכ"ל משרד הפנים, 16.5.1951, שם.

¹⁷⁷ דבורה הכהן, "התכנית ליקליטה ישירה" של העלייה ההמונית בשנות ה-50 ותוצאותיה", עיונים בתקומת ישראל 1, שדה בוקר, 1991 (להלן: הכהן, התכנית לקליטה ישירה), עמ' 3.

¹⁷⁸ המועצה האזורית גליל עליון למשרד הפנים, 3.12.1950, אמ"י, ג-1901/7.

¹⁷⁹ מכתב ההתפטרות של אברהם טבק, 16.1.1951, אמ"י, 1901/7.

¹⁸⁰ "עזרת אחים ניתנת למעברות העולים בראש פנה ע"י משקי הגליל", על המשמר, 7.12.1950.

¹⁸¹ "במעברת ראש פנה שואלים עד מתי?", הבוקר, 30.10.1952.

המקומית ראש פנה. מעבר לדרישותיה החוזרות ונשנות לקבלת התשלומים המגיעים לה ממשרד הפנים, היא כמעט שלא הייתה נוכחת בחיי המעברה. לדוגמה, ב-1.1951.1 הזמין הוועד המקומי של ראש פנה את פריץ לייזר לשיבתו השבועית, לדון בענייני המעברה, אך הפגישה לא התקיימה. רק ב-25 באוקטובר 1951 נפגש הוועד עם מנהל המעברה החדש, צבי כהן, כלומר חלפו כתשעה חודשים מהרגע שבו הוחלט להזמין את מנהל המעברה ועד לקיום הפגישה בפועל. וכל זה התרחש בזמן שהמציאות במעברה הולכת ונעשית קשה יותר ויותר.

היחס הזה כלפיהם לא נעלם מתושבי המעברה. סימי וחיים וייצמן, שעלו לארץ ממרקש שבמרוקו ב-1952, הופנו מיד עם עלייתם למעברת ראש פנה. בנם רפאל תיאר בזיכרונותיו עד כמה כמהו הוריו לעלות ארצה:

כאשר בקזבלנקה הודיעו להם כי תורם לעלות לארץ נדחה, הם החליטו לקיים שביטה כדי לזרז את עלייתם ארצה. וכאשר שמם של עולים אחרים נשמע בכרזה במחנה המעבר במרסיי ככאלה שהגיע זמנם לעלות לארץ, הם קינאו בהם ללא גבול. כשהגיע סוף סוף היום המיוחל לעלייה הרגישו כביום חג, אך חווייתם נפגעה כתוצאה מהיחס שלו זכו. דומה היה שנשכחנו על ידי הרשויות.¹⁸²

א.2.1.2 מתחים פוליטיים-מפלגתיים בתחום החינוך

ראש פנה התנערה מהאחריות למעברה וליושביה. אך בנסיבות אחרות, כשהיה לה אינטרס לשלב אותם בתחומה, היא השתמשה בהם כחיילים על לוח משחק. כך היה בתחום החינוך, כשהמושבה כללה בין תלמידיה את בני העולים שהעדיפו חינוך דתי, כדי למנוע את סגירת בית הספר הדתי שלה בגלל מיעוט תלמידים.

עוד בשנת 1928 (תרפ"ח), הרבה לפני הקמת המדינה, החליטו פרנסי ראש פנה להעביר את בית הספר וילקומיץ שבמושבה לזרם "המזרחי", שדגל בחינוך דתי-מסורתי. במשך 26 שנים, עד 1954, נוהל בית הספר בידי המזרחי. ב-1949, עם הקמת המדינה והרוחות הממלכתיות-חילוניות שהחלו מנשבות, פנו רבות מהמשפחות הצעירות במושבה, שהתרחקו מהמסורת, למשרד החינוך בדרישה להעביר את הבעלות על החינוך בה מהמזרחי לרשת החינוך הכללית. הם נימקו את בקשתן בכך שהיו "רוצים מאוד בהחלפת זרם החינוך במושבה בכדי לשחרר את ילדינו מן הצביעות ההכרחית בתנאים בהם אנו חיים. כשההבדל בין חיי הבית ובין הלימוד בבית הספר הוא כה עמוק".¹⁸³ לטענתן, למרות שמספר גדול של הורים חתם על עצומה, הכשילה המועצה המקומית, שבראשה עמד הדור הוותיק, את המהלך, וזרם המזרחי המשיך להוביל את בית הספר שבמושבה. חלק מאותם הורים שלחו את ילדיהם ללמוד בבית הספר שבקיבוץ מחניים הסמוך, שהשתייך ל"זרם העובדים" החילוני. החשש מסגירת בית הספר הדתי בראש פנה בגלל מיעוט תלמידים בכיתה אי הביא את מנהלו לפנות יחד עם המועצה המקומית למפקח על החינוך הדתי, ולדרוש לצרף אליו את

¹⁸² מתוך האתר <http://www.literatura.co.il/website/index.asp?id=26422>. ליטרטורה – מעברת ראש פנה מאת וייצמן רפאל. אוחר ב-12.8.2018.

¹⁸³ משרה פרידמן למפקח משרד החינוך, 12.6.1949, אמ"י, גל-835/27.

41 ילדי המעברה שבחרו ללמוד בזרם המזרחי. בדרך זו גדל מספר התלמידים הרשומים בבית הספר, וסגירתו נמנעה. "אם נרצה להחזיק מעמד בראש פנה, עלינו לספק את דרישת האוכלוסייה ולהגדיל את כוח הקליטה של בית ספרינו כדי שנוכל לקלוט כל ילד המוכן להיקלט", כתב המנהל, ז'ונובר.¹⁸⁴

המפקח על בתי הספר של המזרחי אישר את השילוב, בנימוק כי "בתחום שיפוטה [של ראש פנה] נמצאת המעברה".¹⁸⁵ הטיעון הזה תאם את צרכי המושבה, ללא התחשבות בתושבי המעברה וברצונותיהם. התוכנית הייתה שתלמידי כיתות א'-ב' (בני 6-7), שהחוק לא אפשר לחייבם לצעוד את המרחק הרב במעלה ההר אל המושבה, ילמדו במעברה, ותלמידי הכיתות הבוגרות ילכו לבית הספר ברגל. אך הדרישה לפנות צריף במעברה לילדים הצעירים לא נענתה, וכך נאלצו כל התלמידים, מכתה א' ועד ח', לכתת יום יום את רגליהם מהמעברה למושבה.

א.3.1.2 בחירות במעברה – בחירות מוניציפליות שלא מן המניין, שבוטלו

השינוי שחל בעמדת המושבה כלפי המעברה הובלט סביב הבחירות המוניציפליות. ביולי 1952, כשנתיים לאחר הבחירות המוניציפליות בארץ, הודיעה המועצה המקומית ראש פנה למשרד הפנים על התפטרותה בשל קשיים כלכליים, מצבה הכלכלי של המושבה תואר בצבעים קודרים:

עול המיסים רובץ על שכם התושבים הוותיקים. המשתכנים החדשים בחלקם מסרבים לשלם את המיסים, ואילו אנשי המעברה אינם משתתפים בתשלומי המיסים כלל. לעומת זאת על המועצה מוטלת החובה לספק לאוכלוסייה את כל השירותים, ונוסף גם עבודה ופרנסה.¹⁸⁶

ראש פנה דרשה קיום בחירות שלא מן המניין, ושר הפנים, ישראל רוקח, אישר הקמת ועדת בחירות למועצה המקומית, וקבע שכל מי שהתגורר במושבה ב-1.1.1953 הוא בעל זכות בחירה ("היום הקובע"). סביב סוגייה זו פרץ עימות: ראשית כל, ומאחר שמדובר היה כאמור בהתיישבות זמנית, נוצרה אי-ודאות משפטית בעניין הכנת פנקס הבחורים ורשימת בעלי זכות הבחירה, שכן לא הייתה הגדרה חוקית למונח "מקום מגורים קבוע".¹⁸⁷ מספר תושבי המעברה (1,100) היה גדול ממספר תושבי המושבה (כ-950, כולל שיכונים העולים),¹⁸⁸ כך שהיה ברור כי השתתפותם בבחירות המקומיות תעניק להם השפעה לא-מבוטלת על צבינה של ראש פנה. השאלה האם הם מוגדרים כתושבי המושבה, ולכן בעלי זכות בחירה, או שהיותם תושבים ארעיים אינה מקנה להם זכות כזו, עוררה דיון משפטי ופוליטי שארך כשנה וחצי. בסופו שינתה המועצה המקומית את דעתה, ולא קידמה את הבחירות. בפרשה מרתקת זו, שעל ההתרחשויות מאחורי הקלעים שלה ניתן ללמוד מאוספי הארכיונים השונים, היו מעורבים שני שרי פנים: משה שפירא מהפועל המזרחי, שאישר

¹⁸⁴ ממנהל בית הספר המזרחי למפקח בתי ספר המזרחי במשרד החינוך, 14.11.1950, אמ"י, ג-835/27.

¹⁸⁵ מהמפקח על בית הספר של המזרחי בצפון לקלמן לוין, מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית, 8.9.1952, שם.

¹⁸⁶ ממזכיר מועצת ראש פנה לאגף לשלטון עצמי, 11.7.1952, אמ"י, ג-2638-32.

¹⁸⁷ מהמפקח הארצי על הבחירות למנהל הבחירות מחוז טבריה, 8.1.1953, אמ"י, ג-1901/7; דב רוזן (עורך), מעברות

ויישובי עולים באספקלריא של משרד הפנים, ירושלים: משרד הפנים, 1985, עמ' 312.

¹⁸⁸ תקציב לבחירות בראש פנה, 17.6.1953, ארכיון לבון, iv-208-1-7016.

לראשונה את קיום הבחירות לפי בקשת המושבה, וישראל רוקח מ"הציונים הכלליים", שהחליף אותו בדצמבר 1952 ואישר את אי-קיומן של הבחירות. בזירה המקומית פעלו במושבה נציגים של שתי מפלגות – מפא"י והציונים הכלליים, ורשתות חברתיות שהשפיעו מאחורי הקלעים.

בשלב הראשון הוחלט על ידי ועדת הבחירות, שהיא הגוף המוסמך לקביעת רשימת הבוחרים,¹⁸⁹ כי תינתן זכות בחירה לתושבי המעברה. ההחלטה התבססה על מפקד שנערך במעברה, ושממנו עלה כי מתוך 300 משפחות ששהו בה רק 100 רצו לעבור לחצור, והיתר ראו עצמן קשורות למושבה. מבחינה זו, נכון היה להתייחס למעברה כאל מגורי קבע ולתת לתושבים זכות בחירה. ההחלטה נבעה גם מהרצון לשלב את תושבי המעברה באופן מלא בכל שטחי החיים במושבה, כולל מתן הזכות להשפיע על הרכב המועצה המקומית.¹⁹⁰ אלא שכאמור, לשיתוף העולים בבחירות המקומיות עשויה הייתה להיות השפעה מרחיקת לכת, ובראש פנה התפתח מאבק בין-מפלגתי.

מפא"י, שכוחה במעברה היה גדול, שאפה לשתף מספר מרבי של בוחרים מקרב העולים החדשים, ולכן דרשה את רישומם בפנקס הבוחרים של ראש פנה. הציונים הכלליים, מנגד, חששו מהשפעת העולים וניסו לשכנע את הוועדה שלא להכלילם בפנקס הבוחרים. הנושא היה חלק ממאבק כולל בין השותפות הקואליציוניות בממשלה, בעניין צירוף המעברות לתחום שיפוטם של היישובים הוותיקים שבשכנותן. הציונים הכלליים חששו מהשפעת תושבי המעברה על אופי היישוב הוותיק¹⁹¹ ומעוצמתה הפוליטית של מפא"י והשפעתה על העובדים במעברות. בראש פנה דרשה מועצת הפועלים, שייצגה את האינטרסים של מפא"י, "לתת זכות בחירה למאה משפחות ממעברת ראש פנה שחיים כבר למעלה משנה בשטח שיפוטם של הרשות המוניציפאלית בראש פנה", בנימוק ש"אין כל רשות לשלול מהתושבים האלה את הזכות של כל אזרח במדינת ישראל בבחירת נציגיו למועצה המקומית. ויש להעניק לאחים שלנו העולים מהמעברה זכות בחירה".¹⁹² מפא"י, ששאפה כאמור להגדיל את כוחה במועצה המקומית על חשבון הציונים הכלליים, ביקשה לפתוח ב"מלחמת הבחירות".¹⁹³

משהחליטה ועדת הבחירות להעניק זכות בחירה לתושבי המעברה, מיהרו הציונים הכלליים לערער על כך בבית המשפט. הם טענו כי המעברה, כפי שמעיד שמה, היא מגורים זמניים, ואין להתייחס אליה כאל מקום מגורים קבוע. ועדת הבחירות, מצדה, טענה ש"מקום מגורים קבוע" הוא מושג יחסי, ואם תושבי המעברה התכוונו שראש פנה תהיה מקום מגוריהם כשהגיעו אליה, הרי שהעובדה כי הדירה שבה הם מתגוררים אינה קבועה, אינה יכולה לשלול מהם זכות בחירה לרשות המקומית. השופט קיבל את טענת ועדת הבחירות, ודחה את הערעור ביחס לכל תושבים שביום הקובע ישבו עדיין במעברה. פסק הדין קבע תקדים שהעניק זכות בחירה בבחירות המוניציפליות לתושבי המעברות בכל הערים והמושבות בארץ.¹⁹⁴

עיתרתם של הציונים הכלליים יכולה להתפרש כגרסה גלילית-מקומית של ה"חרדה האשכנזית משינוי המאזן הדמוגרפי הפנימי" שעליה כתב ירון צור. החשש הזה, מפגיעה באופייה המערבי של החברה הישראלית הצעירה, החל לגבור עם העלייה הגדולה בשנותיה הראשונות של המדינה.¹⁹⁵

¹⁸⁹ מפקיד הבחירות במועצה המקומית ראש פנה למפקח הארצי על הבחירות, 4.1.1953, אמ"י, ג-2638/32.

¹⁹⁰ מהוועד הפועל למנהל האגף לשלטון עצמי, ירושלים, 9.11.1952, אמ"י ג-2638-32.

¹⁹¹ מצוטט אצל רוזין, חובת האהבה הקשה, עמ' 147.

¹⁹² מיו"ר ועדת הבחירות לשר הפנים, 29.12.1952, אמ"י, ג-2638-32.

¹⁹³ ממועצת פועלי ראש פנה למחלקה המוניציפלית של הוועד הכללי, 9.4.1953, ארכיון לבון, iv-208-1-7016.

¹⁹⁴ "הכלליים מערערים על זכות בחירה של אנשי המעברה", דבר, 30.6.1953; "פסק דין עקרוני בעניין זכות בחירה

לתושבי המעברה", הצופה, 13.7.1953.

¹⁹⁵ צור, ההיסטוריוגרפיה הישראלית, עמ' 9.

דבורה הכהן כתבה שהחשש היה כי צירוף מספר גדול של עולים לפנקס הבוחרים של יישוב קטן ביא להשתלטות העולים על ניהול הרשות המקומית וישנה את אופייה ואת דמותה החברתית.¹⁹⁶ בהנחיית שר הפנים רוקח נדחה היום הקובע למרץ 1953, ואז נדחה שוב לאפריל 1953. התקווה הייתה שעד אז יעברו רבים מתושבי המעברה לחצור הסמוכה, שתיקבע סופית כמקום מגוריהם. שמעון בנדל, אחד מחברי ועדת הבחירות, פנה אישית לשר רוקח על סמך היכרות עמו, וביקש ממנו "כצבר אל צבר"¹⁹⁷ להתערב בהחלטה. ייתכן שהפנייה השפיעה על שר הפנים, שהחליט לקבל את עמדת המושבה ולבטל את הבחירות הצפויות כדי למנוע מתושבי המעברה ליטול בהן חלק. בביטוי "כצבר אל צבר" מהדהד ה"אנחנו" לעומת ה"הם", כמעין תמונת מראה למגמת האוריינטליזם הפנימי. מדובר בקונפליקט יהודי פנימי שהתרחש בארץ, פרי ההשפעות הסותרות של הסדר הקולוניאליסטי ההיררכי והסדר הלאומי השוויוני.

פרשה זו מעידה על חשיבות הרשתות החברתיות בתהליך קבלת ההחלטות בשנים הנחקרות. בשעה שבנדל, חבר ועדת הבחירות, יכול היה לפנות לשר הפנים על סמך היכרות אישית אתו, לעולים החדשים לא היו קשרים חברתיים, וקולם לא נשמע בדיון הנוגע לעתידם. הרשתות החברתיות הללו התבטאו בעיקר במאבק הפוליטי בין שתי קבוצות של ותיקים, שהעולים עצמם כלל לא היו מעורבים בו. נוסח פנייתו של בנדל לרוקח רמז לדמיון התרבותי ביניהם – בשפה, בוותק, בקודים התרבותיים, בתרבות הפוליטית וברשת הקשרים החברתיים – שהתבטא בביטוי "כצבר אל צבר". ההבדלים הללו העניקו יתרון ברור לאנשי המושבה, בניגוד לעולים המזרחים שנותרו במעברה. ביולי 1952 ביקשה ראש פנה וקיבלה את הבחירות הללו. שנתיים מאוחר יותר, ביולי 1954, ובעקבות שינוי עמדתה, חתם מנכ"ל משרד הפנים את הסוגייה כשהודיע כי המועצה המקומית ראש פנה ממשיכה בתפקידה, ושהבחירות לה תיערכנה יחד עם הבחירות לרשויות המקומיות במדינה כולה, ביולי 1955. בפרק הזמן שהעניקה דחיית "יום הקובע" הוחשה העברת תושבי המעברה לחצור, ואפשר לזהות את הקשר בין אי הרצון לתת להם זכות בחירה במושבה לבין זירוז פניוים. כך הצליחה המועצה המקומית לשמור על הדומיננטיות הדמוגרפית, התרבותית והתודעתית של קבוצת הרוב בראש פנה.

א.2.2 מתחים אתניים, תרבותיים וחברתיים

להבדלים שבין תושבי ראש פנה הוותיקים, בניס ליוצאי מזרח אירופה, לבין העולים יוצאי ארצות האסלאם, היו היבטים רבים: ביחסים הפנים-משפחתיים; בחלוקת המגדרית ובגישה לתכנון המשפחה; בדפוסי הבילוי ובתרבות הפנאי; בסגנון הלבוש וההופעה החיצונית; ביחס לסביבה, ובתחומי העיסוק: הגברים עבדו בעבודות דחק ובעבודות חקלאיות מזדמנות, והנשים הועסקו בניקיון ביישובי הסביבה הוותיקים. פערים אלה צמצמו את האפשרות של הקולטים, ובעיקר של הנקלטים, להיטמע אלה באלה.

מתוך מדגם אקראי של 50 זוגות, שהודעה על נישואיהם פורסמה בעיתונות בין השנים 1952-1957 ושהושאו על ידי הרב דיעי, שכונה ה"רב המחתן", רק זוג אחד היה של חתן מראש פנה וכלה

¹⁹⁶ הכהן, התוכנית לקליטה ישירה, עמ' 372.

¹⁹⁷ משמעון בנדל לשר הפנים רוקח, 27.7.1953, אמ"י, ג-2638-32.

ממעברת ראש פנה.¹⁹⁸ רשימה שכתבה רבקה גוטפריד, תושבת המושבה, ממחישה כיצד התרשמו אנשי ראש פנה והעולים ממחנה האוהלים (שהפך למעברה) אלה מאלה:

העלייה התימנית הגיעה למעברת ר"פ בשנות ה-50. הכל היה עלוב מאוד. לכל משפחה היה צריך "פחון" עם חדר אחד שכל המשפחה ישנה בו. באותו חדר היה גם המטבח. השירותים היו בחוץ. הכרתי אותם כשהם התחילו לעלות למושבה כדי לבחון מה זה מושבה. באחד הימים כשיצאתי החוצה מהגינה ראיתי בחורה שישבה על האבנים והסתכלה על בית הספר וילקומיץ שהיה מול ביתי. שוחחתי איתה היא הייתה אומללה ומפוחדת, הכנסתי אותה הביתה כדי שהיא תתחמם. דברנו עד כמה שהיא הבינה אותי. מהדברים התברר לי שהיא הגיעה לארץ עם בעלה ומשפחתו. הם הגיעו עם ילדה קטנה בת שנה שעברה איתם את כל התלאות הדרך. ולפני שהגיעו לר"פ היו אנשים שטפלו בהם והחליטו שהילדה צריכה זריקות האחות לקחה את הילדה כדי לחסן ולא הרשתה לאמה להתלוות אליה. אחרי שעות ספורות התחננו לדעת איפה הילדה? ואז ענו להם שהיא חייבת להישאר בבית החולים. הצעקות והבכי לא עזרו להם. ואז הודיעו להם שהילדה מתה ולא אמרו להם היכן נקברה והם כמובן האמינו להם עד היום. בר"פ לא היה להם עבודה. אני ריחמתי עליה ואמרתי לה אם היא רוצה אני מוכנה להעסיק אותה פעם בשבוע בעבודות הבית. היא נענתה לזה בשמחה ולמדה בקלות וברצון. כשהיא נכנסה לשירותים ולחדר האמבטיה, הדבר הראשון שהיא אמרה "אפילו למלך מתימן אין דבר כזה". היא שאלה אם מותר לה להביא את בעלה כדי להראות לו איך נראה בית בארץ ישראל ואיך בנוי חדר האמבטיה. נתתי לה מעיל חורפי שהבאתי מחו"ל שהיה עם צווארון של פרוות כבש. באותו זמן היה קר מאוד וירד שלג לפי בקשתה אמרתי שתבוא בשבת לפני הצהריים ואנחנו נשמח לארח אותם. וכך היה כשנפתחה הדלת והם נכנסו הביתה, נשארנו עם פה פתוח. את המעיל החורפי לבש בעלה הוא היה גבוה, השרוולים הגיעו לו עד המרפק, המעיל קצר ומתחת הוא לבש טרנינג צבעוני למדי. והיא הלכה כמו שראיתי אותה ביום הראשון קפואה ובקושי לבושה. שוחחנו איתם ובעלי תקשר איתם בערבית. כמובן הזמנתי אותם לכיבוד.¹⁹⁹

תיאור זה כולל כמה ממרכיבי השוני המהותי בין היישוב הוותיק לעולים המזרחים: פערים כלכליים ותרבותיים, הבדלים ביחסים בין המינים – ויתורה של האשה על המעיל החם למען הגבר במקום שהוא יגונן עליה, והתייחסות למה שיכונה לימים "פרשת ילדי תימן". אפשר לראות בתיאור של גוטפריד את זוג העולים גם התייחסות אוריינטליסטית, מתוך מבט מתנשא ומרוחק אל מי שאינם מ"אנשינו".

¹⁹⁸ טבלה המרכזת כ-50 מקרי נישואין שערך הרב דיעי, שנאספו מהאתר "עיתונות יהודית היסטורית", בתוך: שמחה גואטה-בוקובזה, הרב דיעי עיזי – מהאי ג'רבה אל 'שלוש החצורים', עבודת סמינריון בקורס "קיצן של קהילות צפון אפריקה", אוניברסיטת תל אביב, 2016.

¹⁹⁹ סיפורה של רבקה גוטפריד, תיק מעברת ראש פנה, אר"פ.

תיאורים שליליים של תושבי המעברה היו גם בכתבות שהתפרסמו בעיתונות התקופה. באחת מהן סופר על תושב מעברה, בן שישים, שהיכה את אשתו בת השש עשרה כי הלכה לעבוד במושב במקום להשיג על הילדים. הבעל תואר כאלכוהוליסט המבזבז את כל כספו על שתייה חריפה.²⁰⁰ כעבור חודש דיווח העיתון חרות על תושבת המעברה שגנבה שעון מידו של שוטר והובאה לתחנת המשטרה המקומית.²⁰¹ אנשי ראש פנה הביעו חשש מ"התפרצותם של מרי נפש אלה שאין להם מה להפסיד",²⁰² וההתבדלות ביניהם הייתה רבה: המבוגרים התפללו בבתי כנסת שונים, הילדים למדו בבתי ספר ובגנים אחרים (למעט חלק קטן מילדי המעברה שלמדו כאמור בבית הספר של המזרחי במושב), והיו להם מרכזי קניות שונים. הנשים טבלו במקוואות שונים, כשנשות המעברה נדרשות לשלם לירה על השימוש במקווה במושב. היה זה סכום גדול, בערך בגובה המס החודשי למשפחה במעברה; במחנה הסמוך של חיל ההנדסה דרשו מתושבי המעברה חמישה גרוש למקלחת; על חציבת סל מלא חצץ קיבל פועל חמישה גרוש, כך שמחיר השימוש במקווה היה גבוה מאד, וגם משרד הדתות הלן על כך בפני המועצה הדתית של ראש פנה.²⁰³ האם מטרתו של המחיר המופקע הייתה להדיר את תושבות המעברה מהמקווה שבמושב? להלן אתאר צירי מתח שונים בין התושבים האשכנזים – הוותיקים והעולים – לבין תושבי המעברה יוצאי ארצות האסלאם.

א.2.2.1 "מתח עדתי" בתוך המעברה

העולה החדש נתן רובינשטיין, אב למשפחה מרומניה שהגיעה למעברת ראש פנה בשלהי 1950, סיפר כי הם הושמו במחנה המעבר "שער עלייה" שבחיפה וסבלו מאד מהחום ששרר שם. פקיד סוכנות פולני, שלדבריו זלזל בהם כי היו רומנים, הציע להם לעבור ליבנאל שבגליל התחתון, אך פקיד אחר, הפעם מ"שלהם", כלומר רומני, הזהיר אותם שביבנאל חם יותר מבחיפה. הם החליטו לעבור לגליל העליון, למעברת ראש פנה. רובינשטיין כתב בספרו:

העלו אותנו עם כמה משפחות אחרות על המשאית ואתנו כמה חפצים ושלוש מיטות ברזל עם מזרונים שקיבלנו מהסוכנות היהודית ... תוך כדי הנסיעה חשבנו שאנו משתגעים עד שמגיעים. בסיבובים הקשים שהיו בין צפת לראש פנה ... חשבנו שאנו נופלים מהאוטו. כשהאוטו נעצר לבסוף ניגשה בחורה שחרחרת גבוהה ויפה אל הנהג ודיברה אתו במהירות ובשפה מוזרה. הייתי משוכנע שהיא מדברת צוענית, כי ברומניה היו הרבה צוענים ... הגענו למעברת ראש פנה ... נתנו לנו אוהל משפחתי קטן ... היו באוהל נמלים גדולות ... בלילה היו באים השאקלים (התנים) שהיו מתגנבים לאוהל וחוטפים את האוכל מתחת המיטה, ובמעט השאריות היו מטפלות הנמלים ... בלילה השאקלים היו מייללים ואילו אנחנו לא יכולנו לישון. המשחקים עם ילדים אחרים הביאו עלינו צרה גדולה ... בתנו מרים שהייתה אז בת שלוש, נדבקה במחלת עיניים בשעה שהייתה משחקת עם ילדים קטנים אחרים במעברה ... מתימן ומטוניסיה. היא שכבה כמה ימים עם עיניים מנופחות ומלאות

²⁰⁰ "שפט במעברה על יין ועבודה", מעריב, 4.3.1953.

²⁰¹ "אחרי שנעצרה גנבה שעון מעל ידו של השוטר", חרות, 12.4.1953.

²⁰² מהמועצה המקומית ראש פנה למשרד הפנים, 22.4.1953, אמ"י, 1901/7.

²⁰³ מהרב אורנשטיין במשרד הדתות למועצה הדתית ראש פנה, 21.1.1952, אמ"י, גל-1-6296.

מוגלה ... התחלנו לחשוש אפילו מעיוורון ובמיוחד שבמעברה לא היה כל רופא. בגלל מרים החלטנו לעזוב את המעברה ... היה לנו חבר ותיק מעירנו ברומניה שהתגורר בצפת מ-1948 והוא סייע לנו לשכור בצפת חדר קטן.²⁰⁴

תיאורו של רובינשטיין משקף את תהליך קליטת העולים במעברת ראש פנה: דברי רמייה מצד חלק מהקולטים; תחושה של העדפת יוצאי ארצות מסוימות; "יחסי עדות" גם בין אשכנזים לבין עצמם (רומנים שחשו כי הפולנים מתנשאים עליהם); קליטה של בני עדות שונות שלא הבינו לאן מוליכים אותם ולא ידעו מה יעלה בגורלם; קליטה במקום מרוחק מהמרכז ובאזור שהטבע בו פראי ("שאקלים" ונמלים); מצוקה רפואית והיעדר טיפול הולם; "יחסי עדות" בין אשכנזים למזרחים, כשבני עדה אחת מאשימים את האחרות בהעברת מחלות להם ולילדיהם, והתארגנות של משפחות, בעיקר אשכנזיות, בסיוע קרובים או מכרים, לצאת מהמעברה ולעבור לעיר "גדולה".

א.2.2.2 אפליה על רקע עדתי בלשכת העבודה

בין העולים מעיראק היה גם שבתאי גורג'י, שנשלח עם משפחתו למעברת ראש פנה והתגורר בצריף מספר 80. גורג'י רצה לפרנס את משפחתו ודרש עבודה כמו יתר תושבי המעברה. כשדרישתו לא מולאה הוא שלח כמה מכתבים ומברק אחד לדוד בן גוריון, ראש ממשלת ישראל, בהם התלונן על אפליה במתן רישיונות לפתיחת חנויות בין מזרחים ל"מערביים" במעברה:

באנו לארץ ... לחיות כאן חיים חופשיים, נכונים לעבוד בכל עבודה בשיתוף פעולה עם אחינו היהודים כאן למען הקמת מדינתנו היקרה. ואולם נתקלנו בהפליה שמפלים בין העדות המזרחיות והמערביות ובשל ההפליה נמנעת מאתנו המזרחיים כלומר הספרדים השגת מישרות וחנויות וביחוד העבודות השוטפות המצויות על אף היותן בפיקוח הלשכה. וזו דוחה אותנו תמיד כאילו היו עבודות אלה חלקם ונחלתם של המערביים בלבד, אותם דוברי האידיש והרומנית, בעוד שידוע כי הננו בעלי משפחות וכי איננו עובדים למעלה מעשרה ימים בחודש, והשכר הניתן לנו פחות בהרבה משכרם. תמהני אם הפליה זו מצויה בכל רחבי המדינה או רק אצלנו? פליאה בעיני אם ידוע הדבר לממשלה או אולי אין זה אלא מעשה של אנשים מסוימים העוסקים בכך.²⁰⁵

המכתב ביטא את אכזבתו של גורג'י ממה שהגדיר כאפליה הנהוגה במעברה, ואולי בארץ כולה, כלפי עולים שונים בנושא רגיש כמו פרנסה. הוא כינה את דוברי היידיש והרומנית "מערביים" ולא "אשכנזיים". במכתב אחר ביקש מראש הממשלה שיפנה באופן אישי למועצה המקומית כדי לתקן אפליה זו. המציאות שחוה במעברת ראש פנה, ושאותה חוו כנראה עולים נוספים, ביטאה היררכיה קולוניאלית. זו הייתה מנוגדת לאתוס הציוני, שדגל עקרונית בשוויון בין יוצאי התפוצות השונות,²⁰⁶

²⁰⁴ רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראש פנה, עמ' 57-63. ספרו של רובינשטיין נקרא אמנם בשם המעברה, אך רק שישה עמודים ממנו מוקדשים לה.

²⁰⁵ משבתאי גורג'י לראש הממשלה דוד בן גוריון, 30.4.1951, אמ"י, 1901/7.

²⁰⁶ צור, אימת הקרנבל, עמ' 138.

וסביר להניח כי השוויוניות המוצהרת ענתה על ציפיותיו של גורג'י כשבא לארץ מעיראק. ההיענות לדרישת העולים האשכנזים במושבה למנות נציג מטעמם בלשכת העבודה מעידה כי דבריו של גורג'י התבססו על מצב אמיתי, ולא היו תלונת שווא.

בריאיון שקיימתי עם אריק לובובסקי, בן המושבה הסמוכה יסוד המעלה, הוא סיפר שבהיותו ילד הרבה להתלוות לאביו בנסיעותיו בארץ, והם ביקרו פעמים רבות בבית המכס שבצומת ראש פנה, הסמוך למעברה. הוא ציין שכל החנויות במתחם בית המכס היו שייכות לעולים אשכנזים, וכי מי שהגיעו בעגלותיהם אל אביו ביסוד המעלה כדי לרכוש ירקות ופירות במחיר נמוך לחנויות במעברה היו רק רומנים ופולנים. לשאלתי איך הוא מסביר את העובדה הזו הוא ענה שהאשכנזים היו יוזמים ואקטיביים, בניגוד למזרחים שהיו פסיביים.²⁰⁷ מכתבו של גורג'י, המעיד ממקור ראשון כי החנויות ניתנו רק לדוברי היידיש והרומנית, מעיד שלובובסקי לא פירש נכון את הדברים.

אם כך – הייתה אפליה ממוסדת, שהעניקה יתרון לעולים מאירופה והקשתה על הקליטה וההתערות של עולי ארצות האסלאם. בשעה שהעולים המזרחים במעברת ראש פנה התלוננו על אפליה בין רומנים למזרחים בלשכת העבודה, גוף ממלכתי שאמור להעניק שירותים שווים לכל העולים, העולים האשכנזים במושבה דרשו ייצוג בלשכה ואף קיבלו אותו.

א.3.2.2 אפליה על רקע עדתי בתחום הדת

בשלביה הראשונים כללה המעברה עולים אשכנזים (יוצאי רומניה ופולין) ועולים מזרחים (יוצאי עיראק, פרס, תוניס, מצרים, מרוקו ולוב). בהתחלה ניהל את צרכי הדת במעברה השוי"ב (שוחט ובודק) יוצא רומניה יצחק מרדכי אפל, שלא היה מוסמך לרבנות. ביוני 1951, כשהגיע למעברה הרב עזיזי דיעי מגירבה שבתוניסיה, הוצע לו תפקיד רב המעברה והוא החל לנהל את ענייני הדת של התושבים. אפל המשיך לשמש כשוי"ב, יחד עם ניהול ענייני הדת של התושבים האשכנזים. עם הזמן עזבו רוב העולים האשכנזים את המעברה, ופרנסתו של אפל נפגעה. מצעד מרשים של גופים, מוסדות ואנשים נרתם לסייע לו לשמור על מקור פרנסתו, ביניהם דוד רוזנר, יו"ר הוועד הדתי במעברה,²⁰⁸ צבי כהן, מנהל המעברה מטעם הסוכנות היהודית,²⁰⁹ נציג הסתדרות הפועל המזרחי בראש פנה,²¹⁰ והרב אברהם אורנשטיין, מנהל המחלקה ליישובי עולים במשרד הדתות, שהבטיח לטפל בעניין.²¹¹ גם מקרה זה יכול ללמד אותנו על כוחן של הרשתות החברתיות. לצידו של אפל עמדו כל הגופים המשפיעים במעברה, במושבה, במפלגה ואף במשרד הדתות, שהתערבו אישית לטובתו. כפי שצינתי, קיומן של רשתות משמעותיות כאלה הוא חלק מההסבר להבדלי הקליטה בארץ בין אשכנזים למזרחים, שלהם חסרו באותה עת רשתות חברתיות משפיעות.

עדות נוספת לקיומה של אפליה עדתית יש בעובדה ששכרו של הרב דיעי היה נמוך משכרו של השוי"ב אפל. כשהרב גילה זאת הדבר חרה לו מאוד, והוא כתב מכתב חריף למשרד הדתות ולמשרד ראש הממשלה. לטענתו, הוא המטפל בכל ענייני הדת במעברה, בשעה שהשוי"ב אפל כמעט שלא נמצא בה ומשמש כשוי"ב גם במעברת צפת ובמקומות נוספים. ואכן, כמעט בכל דו"חות הביקורים של נציגי

²⁰⁷ ריאיון עם אריק לובובסקי, 8 במאי 2018, יסוד המעלה.

²⁰⁸ מדוד רוזנר למשרד הדתות, 24.6.1951, אמי"י, גל-6296/1.

²⁰⁹ מצבי כהן, מנהל המעברה, למשרד הדתות, 8.1.1952, שם.

²¹⁰ מנציג סניף הפועל המזרחי בראש פנה למשרד הדתות, 7.1.1952, שם.

²¹¹ הרב אורנשטיין במכתב תשובה למנהל המעברה, 29.9.1951, שם.

משרד הדתות במעברה מצוין כי הפגישה מתקיימת בנוכחות הרב דיעי בלבד, תוך ציון העובדה שאפל נעדר מממנה.²¹²

הרב דיעי, ששהה בארץ פחות משנה, חווה באופן אישי את ה"אפליה", והשתמש במילה זו במכתבו:

הנני להודיע שלדאבוני הגדול נאלץ אני להגיש לשר הדתות וגם לראש הממשלה בראותי הבדל והפליה אשר אתם עושים בענייני המשכורת. שאף שאני המטפל בכל צרכי הקהל והמרכז כל ענייני הדת במעברה אתם משלמים רק 35 ל"י והשוחט אפל שאין לו שום עבודה ואינו רב משלמים אליו 45 ל"י והפלא הנורא שאני בעל משפחה כפלים על השוחט-ואף על פי כן משלמים לי פחות מהשוחט השכנזי ... הלא ראיתם איך ההפליה שאין כל מין אנושי יכול לסבול את זה – ושגם אבן מקיר יזעק – כי איך יציבא בארעא וגירא בשמי שמיא?²¹³ הרב פחות ערך משוחט? ועוד אני מודיע לכם שמעברה הזאת היא עכשיו ספרדית טהורה ואין עוד אשכנזים.²¹⁴

הרב דיעי דרש גם את המגיע לו אישית, במשכורת חודשית, וגם את מה שנוגע לצרכי הדת במעברה. עם זאת, יש במקורות עדויות לשיתוף פעולה בין-עדתי במעברה, בטקסים דתיים כמו הכנסת ספרי תורה, שבהם השתתפו העולים האשכנזים והמזרחים אלה לצד אלה. קהל מעורב הגיע גם לדרשות של דמויות רבניות, אשכנזיות ומזרחיות כאחד, שבאו למעברה. הוועד הדתי כלל עולים אשכנזים ומזרחים ששיתפו פעולה ביניהם, מדובר בתמונה דומה לזו שתיארה הילה בהרד שבחנה במחקרה את ההיבט הדתי של יחסי העדות במעברה.²¹⁵

א.2.2.2 מרחב גאוגרפי משותף, מרחב תרבותי נפרד

לכאורה התקיימו המושבה והמעברה בסמיכות גאוגרפית זו לזו, וחלקו מרחב גלילי משותף. אך מחקרים אחרונים מתחומי ה"מפנה המרחבי" (spatial turn) והתיאוריות הפוסט-מודרניות, שהתפתחו בהיסטוריוגרפיה בעשורים האחרונים, מדגישים את היות המרחב קטגוריה מרכזית בדרכי ההתבוננות במציאות, ומפנים את תשומת הלב לפערים רבים שהתקיימו ביניהם, עד כדי קיומם של מרחבים מקבילים ולא נפגשים. חוקרים מתחומים אלה טוענים כי האדם מייצר מרחב על ידי "שימוש" בו, והמרחב, על הכוחות הפועלים בו, מעצב את תודעת האדם ואת הסביבה שבה הוא חי.²¹⁶ המרחב הציבורי איננו חלל ניטרלי שקוף וריק, אלא תוצר של הבניה חברתית ושיח ציבורי הנתונים בשינוי מתמיד. כל חברה מייצרת לה מרחב ייחודי ונבדל ממרחביהן של חברות אחרות. מעברת ראש פנה הוקמה בשטח שיפוטה של המושבה, אך מוקמה מחוץ לגבולותיה באותן שנים, ופער זה לא היה שייך לתחום הגאוגרפי בלבד.

²¹² ביקור המחלקה ליישובי עולים של משרד הדתות במעברת ראש פנה, 3.3.1952; מהרב דיעי לרב אורנשטיין, 14.8.1951, אמ"י, גל-6296/1.

²¹³ בארמית: האזרח בארץ, והגר בשמי השמים. כלומר, מצב של העדפה לא-סבירה, ביטוי תמיהה על דבר שלא יתכן.

²¹⁴ מהרב דיעי לרב אורנשטיין ממשרד הדתות, 3.5.1952, אמ"י, גל-6296/1.

²¹⁵ שלם-בהרד, היתוך בחום גבוה.

²¹⁶ פוקו, הטרופייה; Bhabha, Homi K., *The Location of Culture*, Routledge, 2004.

צור מזהה בקהילות היהודיות בארצות שנשלטו על ידי מעצמות קולוניאליות, כמו בצפון אפריקה, שם שלטו הצרפתים והאיטלקים, חלוקה לשלושה מגזרים: אירופי, מתמערב וילידי, המשלבים היבטים תרבותיים, מעמד אזרחי ומעמד כלכלי.²¹⁷ לפי הגדרה זו, ועל סמך בדיקת המקורות השונים, רוב העולים המזרחים שנשארו במעברת ראש פנה היו בעיקר מהמגזר הילידי. רק מעט באו מהמגזר המתמערב, ואלה עזבו לרוב את המעברה בשלב כזה או אחר. דבורה ברנשטיין כתבה כי המעברות אוכלסו על דרך השלילה, כשמי שהופנו אליהן היו העולים חסרי הקשרים המשפחתיים או הפוליטיים. כך נוצר בהן רוב גדול של מזרחים לעומת אשכנזים. ב-1951 היו 75% מתושבי כלל המעברות בארץ מזרחים, וב-1952 עלה שיעורם ל-83%.²¹⁸ מצב דומה היה גם במעברת ראש פנה, שהרכבה האתני הלך ונעשה הומוגני עם עזיבת עולי רומניה ופולין לצפת ולמרכז הארץ. רוב התושבים שנתרו בה היו דתיים או מסורתיים, שהונהגו על ידי הרב דיעי. עזיזה כזו ראתה במציאות זו ביטוי לדיכוטומיה שבין מזרח למערב, שבה השתמשו האשכנזים כדי לצייר את יהודי ארצות ערב כחסרי יכולת להסתדר בחברה מודרנית ומתועשת ולתרום לעיצובה וצמיחתה. "מזרח" ו"מערב" אינם רק אזורים גיאוגרפים אלא שני מצבי קיום לא-תואמים,²¹⁹ וסיפורה של אסתר אלוף, שהגיעה למעברת ראש פנה ב-1952, ממחיש זאת: בריאיון שערכתי אתה היא סיפרה שבאחת מהפעמים שבהן הייתה במקלחת הציבורית במעברה התבוננה אחת מהעולות האשכנזיות באחוריה, ואמרה: "אמרו לנו שיש לכם זנב. מה אין לכם זנב...?" אלוף ציינה שעד היום היא כועסת על עצמה על שלא הצליחה לענות לאותה אשה בגלל המבוכה שאחזה בה.²²⁰

ההפרדה הגיאוגרפית והשוני החברתי-תרבותי בין המעברה למושבה תמכו בתחושות הזרות וההתבדלות של האוכלוסיות השונות, והעצימו את הניכור.

א. 3.2 מתחים כלכליים

החידוש הגדול של הקמת המעברות היה הציפייה מתושביהן לעבוד למחייתם, בשונה מדיירי מחנות העולים שנתמכו על ידי הסוכנות היהודית. משום כך הוקמו המעברות סמוך ליישובים ותיקים, שיכלו לספק להן תעסוקה. כמו במעברות אחרות, גם במעברת ראש פנה ציפיות אלה לא התממשו במלואן, ותושביה התלוננו שוב ושוב על חוסר עבודה. מסתבר שהיה קל יותר להביא עשרות אלפי עולים לארץ, מאשר ליצור להם תעסוקה. הארעיות, שאפיינה את כל מערכות החיים במעברה, בלטה במיוחד בתחום העבודה. מושגים כמו "עבודות יזומות", "עבודות דחק", "עבודות סעד" ועבודות פיתוח ציבוריות היו שגורים אז במערכת התעסוקה, והדאגה לנושא הועמסה בעיקר על משרד העבודה וההסתדרות הכללית, באמצעות לשכות העבודה. לעובדה שמשפחות העולים במעברה, שהיו לרוב גדולות, לא הצליחו לכלכל את עצמן, היו השלכות בתחומים רבים.²²¹

העולים האשכנזים, שהגיעו למושבה כבר ב-1949, הועסקו בעבודות חקלאיות במושבה לצד משקי העזר שניתנו להם. למשתכני המעברה לא הייתה תעסוקה קבועה, והם עבדו בעבודות דחק ובחקלאות בקיבוצים כמו אילת השחר ועמיעד, עבודות שמומנו בהלוואות שנתנה הממשלה

²¹⁷ צור, קהילה קרועה.

²¹⁸ דבורה ברנשטיין, "המעברות בשנות ה-50", מחברות למחקר ולביקורת 5, 1980, עמ' 8.

²¹⁹ כזו, תרבות מערבית, עמ' 407.

²²⁰ ריאיון עם אסתר כהן-אלוף, 2.1.2019.

²²¹ מרים קצינסקי, המעברות, עמ' 82.

למועצה האזורית גליל עליון. ראש פנה התלוננה שאינה יכולה לדאוג לתעסוקה לדרי המעברה, כי הממשלה לא אישרה לה הלוואות למימון עבודות ציבוריות בדומה לקיבוצים.²²²

א.1.3.2 "לחם עבודה" – מחאה במעברה

במעברות ברחבי הארץ התקיימו הפגנות בדרישה לעבודה. הן לא פסחו על תושבי מעברת ראש פנה, שם הייתה האבטלה קשה מאוד. יש תיאורים רבים של הפגנות שנערכו בסמוך למעברה, בצומת מרכזי על כביש טבריה-קרית שמונה. יוסף וייץ כתב בזיכרונותיו:

יצאתי מטבריה לגליל העליון ובהגיעי לצומת הדרכים ליד ראש פנה, והנה עדה גדולה הקפתני בקריאה "לחם! לחם! רוצים לאכול! זה עשרה ימים שלא עבדנו. תן לנו עבודה ולחם". ניסיתי לדבר איתם – והם עולי רומניה וטריפולי ותימן – ולהסביר להם, כי לא איש הממשלה אני, ולא איש הסוכנות אך לא שמעו לי, כולם, גברים ונשים צעקו לחם! לחם! אמרתי להתחמק מהם ולהתייעץ עם מדריכי המחנה – ולא נתנוני. לבסוף שכנעתי אחד מהם שהתנהגות כזאת לא תועיל להם [...] נאלצתי להבטיח להם עבודה למאה איש ולמשך 20 יום. עבודה שצריכה להיעשות בעוד 8 חודשים, כהכנה לייעור.²²³

ההפגנות המשיכו להתקיים גם בעת הפינוי הראשוני של המעברה. באחת מהן חסמו המובטלים ציר תנועה מרכזי, והמשטרה שהגיעה למקום עצרה 11 מהם. השאר התפזרו רק לאחר שהובטח להם כי 100 מהם יקבלו עבודה.²²⁴ מנהל המעברה, פריץ לייזר, תיאר את המראה הקשה שנגלה לעיניו כשבא אליה לראשונה, כשתושביה דרשו בכוח פרנסה. גם אירוע זה הסתיים בהבאת משטרה:

צריך מוקף המון אנשים, לבושים בגדים בלויים, צעקות והמולה, זהו מראה עיני בהיכנסי בפעם הראשונה למעברת ראש פנה. הדלת נעולה מבפנים ושמורה על ידי מספר עולים צעירים. בהסתכלי בעד החלון אני רואה את מנהל המעברה באחת הפינות בחדר ומסביבו כ-30 עולים מפרס המקיפים אותו ומאיימים עליו בצעקות ובהרמת ידיים. לאט לאט מתברר לי כי תובעים הם את העברתם למקום אחר משום שאין עבודה, אין תשלומים, אין צרכנייה וכו'. המנהל שבוי, ונשבעו העולים לא לשחררו עד אשר יסדר את העברתם. בינתיים מגיעה המשטרה, מפזרת את הצובאים על משרד ההנהלה ומשחררת את המנהל. זו הייתה חוויתי הראשונה במעברה, אשר עתיד הייתי לעבוד בה שנה תמימה.²²⁵

²²² מהמועצה המקומית ראש פנה למשרד הפנים, 6.8.1952, אמ"י, 1901/7.

²²³ יוסף וייץ, **יומני ואגרות לבנים**, כרך 4 (1949-1956), תל אביב, תשל"ג (להלן: "וייץ, יומני"), רישום מיום 22.2.1951, עמ' 124-123.

²²⁴ "מובטלי ראש פנה הפריעו לתנועה", **זמנים**, 23.2.1954.

²²⁵ מפרץ לייזר למוסדות, 15.8.1951, אמ"י, ג-1901/7.

בחירתו של לייזר לפתוח כך את סיכום שנת עבודתו מעידה על המרכזיות של בעיית התעסוקה, שהייתה בעוכרי המעברה והמשיכה ללוות גם את חצור בהמשך. כפי שאראה, היו למצב הכלכלי השלכות מכריעות על דרישתה של ראש פנה לנתקה מהמעברה. גם שרת העבודה, גולדה מאיר, הייתה עדה לאחת מההפגנות בצומת ראש פנה. חיה זמר (בנצ'יק) מראש פנה עבדה בלשכת העבודה במעברה, ובזיכרונותיה הכתובים היא מספרת על התקרית עם מאיר:

גם לראש פנה מושבתי הגיעו "עולים" למעברה מכל העדות ... וגם להם היה עלי למצוא עבודה. לפתרון האבטלה הביא מנהל לשכת העבודה כמה עשרות פטישים וסלי גומי, הביא כמה מובטלים אל בין הסלעים והורה להם לחצוב בסלע אבני חצץ שהיו מוצר מאוד מבוקש לבנית הבתים. כל מי שמילא סל היה זכאי לחמישה גרושים. תוכנית עבודה זו הייתה קצרה כי ההספק היה דל. מכאן הלך והחמיר המצב, עד אשר בוקר אחד נהגה של גולדה מאיר נכנס למלא דלק בתחנת הדלק של קלמן בראש פנה סמוך למיקום המעברה. עשרות מובטלים צעדו לעבר המכונית בה ישבה הגב' מאיר, שרת העבודה דאז, כשהם דורשים "לחם עבודה לחם עבודה". היא לא העזה לפתוח אפילו סדק בחלון המכונית כדי להשיב להם. ביקשתי מכולם לפנות לי מעבר ולהיות בשקט. שוחחתי עמה על המצב הקריטי והוזמנתי לתל אביב. תוצאות מפגשנו היו סכומי כסף שאפשרו כמה מאות ימי עבודת דחק בהם ניטעה באמצעות קק"ל שדרת האקליפטוסים מראש פנה לקריית שמונה.²²⁶

ההפגנות גלשו לשטח המושבה עצמה, ותושביה נחשפו למצוקה ולתסכול של מחוסרי העבודה, שאותם לא הרבו לפגוש. באחד מהמקרים הללו, במרץ 1953, התלוננו תושבים מראש פנה כי הפגנה "פגעה קשות בתושבי המושבה אשר לא היה כל ספק בכנות רצונם לעזור לאחיהם מהמעברה הגרים בשכנות".²²⁷

האנתרופולוג אלכס ויינגרוד טען כי התלות באחרים, כמו בנציגי המוסדות, גרמה למתח בקרב תושבי המעברות והובילה לאלימות ולמשברים רבים.²²⁸ הם לא קיבלו את האבטלה כגזירת גורל, והביעו מחאה והתנגדות. סימונס, ובעיקר של המזרחים שבהם, כ"פסיביים" בשיח הציבורי והאקדמי, אינו מתיישב עם המחאות הרבות שהתקיימו במעברת ראש פנה בעניין התעסוקה. במחאות כאלה טוענת קבוצה מוחלשת כי הממסד נוקט כלפיה במדיניות בלתי צודקת ומפלה, והן חושפות את הבסיס הלא-שוויוני שהחברה מושתתת עליו. ייתכן שיש בכך הסבר לתגובתה החריפה של המשטרה, נציגת הממסד, כלפי מפגינים שכל חטאם היה הרצון הבסיסי לכלכל את משפחתם.²²⁹

²²⁶ חיה זמר (בנצ'יק), "במעלה הדומינו בגיא אוני", תיק מעברת ראש פנה, אר"פ.

²²⁷ מהמועצה מקומית ראש פנה למשרד העבודה, 29.3.1953, אמ"י, ג-1901/7.

²²⁸ ויינגרוד, "תוקפנות, קונפליקט ומבנה חברתי", מחקר המצורף למכתב מיעקב גורן ליוסף קליבנר (עמיעד), 22 באוקטובר 1958, אצ"מ S99/128, מצוטט אצל סמדר שרון, **כך כובשים מולדת – תכנון ויישוב חבל לכיש בשנות ה-50**, חיפה: פרדס, 2017 (להלן: "שרון, כך כובשים מולדת"), עמ' 263.

²²⁹ הנרייט דהאן-כלב, "מחאה", בתוך: אורי רם וניצה ברקוביץ (עורכים), **אי/שוויון**. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2006, עמ' 242-249.

רובי בראיין, שחקר מחאות אקטיביות של מתיישבי מעברות ברחבי הארץ,²³⁰ טוען כי למשטרה ניתן כוח מעל ומעבר למקובל במדינות דמוקרטיות. לדבריו היא שירתה את האינטרסים של האליטה האשכנזית באמצעות מניעת חופש התנועה, ולמעשה גם חופש תעסוקה. תיאור ההפגנות של תושבי מעברת ראש פנה מתווסף למאגר היידע ההולך ומצטבר על מחאות נוספות שהתקיימו על רקע כלכלי במעברות בשנות ה-50. מתיאור ההפגנות על ידי נציגי הממסד עולה כי הם ראו בהן איום על הסדר החברתי-ציבורי.

א.2.3.2 "מתים מרעב במעברת ראש פנה"

האבטלה החמורה במעברה והיעדר מקורות פרנסה גרמו לרעב בה. במאי 1951 שלח שבתאי גורגיי מברק לראש הממשלה בן גוריון, ובו כתב "מתים ברעב במעברת ראש פנה".²³¹ כשלא קיבל תשובה כתב מכתב מפורט לבן גוריון, בו תיאר את המציאות הקשה במקום:

כבר הגשנו כמה בקשות ועדיין לא נענו לנו ואין אנו יודעים אם יהודים אנחנו בישראל או לא. היינו כצאן ללא רועה ואין שומע לתלונותינו על המנהל, הצרכנייה, הלשכה, הרופא ועל עניינים אחרים במעברה. הייתי עובד במעברה במשכורת של שבעים ל"י במשך שלושה חודשים ואולם עדיין לא קיבלתי אף פרוטה. אם כי אני בעל משפחה. מהיכן תמצא פרנסתם? על תלונתי השיב לי המנהל כי אלך לבן גוריון ואגבה ממנו את הכסף לחנות הירקות ... נבקשכם כי תעשו מאמץ לתקון המצב ונהיה ככל אחינו היהודים, שכן ראויים אנחנו יותר מאחרים, מאחר שנשארנו בחוסר כל ואין מחלקות הממשלה דואגות לנו.²³²

מהמכתב, המעיד על הלנת שכר חמורה, ניכר עד כמה היה גורגיי מאוכזב מהיעדר התשובה של ראש הממשלה למברקו הדרמטי. הוא התאכזב גם מתפקוד משרדי הממשלה. למי התכוון כשכתב "אחרים"? האם לתושבי המושבה האשכנזים, או לתושבי המעברה ה"מערביים דוברי האידית והרומנית"?²³³ מחוויות אלה החלו לנבוט תחושות של אפליה, זעם ועלבון, שילוו את תושבי המעברה והעיירה חצור בהמשך.

רפי וייצמן, שעלה עם משפחתו ממרוקו, תיעד את ילדותו במעברה. תיאורו רווי באופטימיות למרות המציאות הלא-פשוטה שהוא מתאר. גם הוא חווה את ההזנחה וחוסר הטיפול של הרשויות בעולים שזה עתה הגיעו לארץ. סיפורו המשעשע הוא עדות למחסור ששרר במעברה:

כך החלה דרכנו במעברה. דומה היה שנשכחנו על ידי הרשויות. עד גיל חמש לא למדתי. הייתי יושב ליד הכביש ומתבונן בחיילים הרצים. משועמם החלטתי

²³⁰ Bryan K. Roby, *The Mizrahi Era of Rebellion: Israel's Forgotten Civil Rights Struggle, 1948-1966*, Syracuse University Press, 2015, pp. 2-6.

²³¹ מברק משבתאי גורגיי לדוד בן גוריון, 7.5.1951, א"מ"י, 1901/7.

²³² מגורגיי לבן גוריון, 1.6.1951, א"מ"י, ג-1901/7.

²³³ מגורגיי לבן גוריון, 30.4.1951, ש"מ.

להצטרף אליהם בצעידה ובריצה והייתי נע בחברתם: מאחור כמאסף, או כחלוץ לפני המחנה. תוך כדי הריצה היה חייל שראה בי ילד שעשועים הוא הרים אותי על כתפו ורץ אתי. כך מדי יום הצטרפתי לריצת החיילים ובסיומה במחנה, הם התפזרו ואני הסתובבתי בין המבנים. ליד מבנה אחד לכד ריח ניחוח את תשומת ליבי וגירה את חושיי. העזתי ונכנסתי פנימה, היה זה חדר האוכל הצבאי. התיישבתי לשולחן בחברת החילים ואכלתי מכל הבא ליד עד ששבעתי. שמח וטוב לב חזרתי אל הצריף במעברה ושכבתי לישון על המזרון ברצפה.²³⁴

במצב שנוצר היה למתיישבים צורך דחוף לאלתר מקורות מזון חלופיים, שכן לא היה כסף לתשלום בצרכנייה או בחנות הירקות. משפחה בת 11 נפשות לא יכלה להסתפק בתלושי המזון שניתנו לה ונאלצה למצוא מזון בטבע. כך סיפר וייצמן:

אנחנו הילדים היינו יוצאים וקוטפים את "החיוביזה" ועוד סוגי ירק בר אשר דמו לירקות תרבותיים כמו החורפיש והברקן. מהירק בר אשר קטפנו היינו אוכלים לשובע. הלחם שניקנה מדי יום נוצל עד לפירור האחרון וכל פרוסה שנתרה היינו מיבשים ואמא הייתה טוחנת את זה במכונת בשר ידנית ועושה מזה מעין קוסקוס שניקרא בשם "אלמפואר", שפירושו מאודה.²³⁵

תיאורים אלה יכולים ללמד גם על חיוניותם של תושבי המעברה ועל כושר האלתור שלהם. בשעה שממעברת ראש פנה נשלח מברק שכותרתו "מתים מרעב", במושבה עצמה זכו העולים ממזרח אירופה – אברמוביץ, גלר, גרגור, זינגר, לייבוביץ, פביאן, פיין, שוורץ וגרשטיין²³⁶ – לערבי אופרה ופעילות תרבותית. מזכיר המושבה אף ביקש להגדיל את התדירות של הגעת האומנים לראש פנה, שכן העולים הללו "צמאים לתכנים אומנותיים בעברית".²³⁷

א.3.3.2 אי-תשלום מיסים במעברה

משרד הפנים תקצב את מחצית מעלות השירותים לאדם במעברות, והרשות המקומית הייתה אמורה להשלים את היתרה באמצעות גביית מיסים, שלרוב לא שולמו על ידי אנשי המעברה כי לא היה להם מקור מימון. ככל שמספרם של תושבי הרשות המקומית היה קטן, כך גדל העומס על הרשות.²³⁸ המשרד העביר למושבה את התקציב לשירותי המעברה – תאורה, פינוי אשפה, מים, שמירה ושירותי בריאות – בניכוי סכום המיסים שהיא אמורה הייתה לגבות מהתושבים. הוועדה המרכזית לדיור הודיעה למועצה המקומית שלא תאשר לתושבי המעברות לעבור לשיכון (מגורי

²³⁴ מתוך האתר: <http://www.literatura.co.il/website/index.asp?id=26422>. ליטרטורה – מעברת ראש פנה מאת וייצמן רפאל. אוחזר 12.8.2018.

²³⁵ שם.

²³⁶ רשימת חלקית של העולים שהתגוררו בשיכונים העולים במושבה, 25.9.1949, אמ"י, ג-826/39.

²³⁷ ממזכיר המועצה המקומית ראש פנה למחלקת התרבות במשרד החינוך, 8.6.1949, אמ"י, ג-826/39.

²³⁸ קצינסקי, המעברות, עמ' 77.

קבע) אלא אם יהיה בידם אישור על תשלום מיסיהם המוניציפליים.²³⁹ עד מהרה התברר למועצה המקומית שהוצאותיה גדלות בגלל הקושי לגבות מיסים במעברה, והיא איימה לנער את חוצנה ממנה אם לא תקבל את כל התקציבים הנדרשים לטיפול בה. התנגדות כזו לא הייתה נדירה באותם ימים: מועצות מקומיות שונות התנגדו להקמת מעברות בשטחיהן כי לא יכלו לשאת בנטל הטיפול בהן, וככל שמספר תושביהן היה קטן כך קטנו אפשרויותיהן הכספיות.²⁴⁰ המועצה המקומית ראש פנה כתבה למשרד הפנים והסבירה:

רשות מקומית כמו ראש פנה אשר הכפילה את מספר אזרחיה, על ידי קליטת עולים שאי אפשר להטיל עליהם עול של מיסים מפני שקיומם הוא על יום עבודה פה ושם, אינה יכולה בשום אופן לקבל על אחריותה את השירותים במעברה ... כל הכבוד לזכותנו לגבות מיסים מתושבי המעברה שאתם מעניקים לנו ביד נדיבה, אבל אף פעם לא נשתמש בזכות זו כדי לתבוע לדין עולים המתגוררים בתנאים איומים בפחונים ובחוסר עבודה.²⁴¹

סביר מאד שמצבה של המושבה היה קשה מזה של מקומות אחרים בגלל קוטנה, ריחוקה והיעדר משאבים וקשרים שיסייעו לה להשיג תקציבים. בניסיון לפתור את בעיית המיסים במעברה היא החליטה למנות אחר מתושביה לאחראי על גביית המיסים (לירה) אחת לחודש, אך גם צעד זה לא שיפר את הגבייה. חובות המועצה המקומית הלכו ותפחו, והיא החליטה שלא להיענות לדרישת משרד הפנים לספק שירותים למעברה, כי אין לה אמצעים לכך וכי אינה סומכת על תשלומי המיסים של אנשי המעברה בזמן הקרוב. אי-מתן שירותים מוניציפליים, לרבות פינוי האשפה (שהחריף את מצב התברואה), היה פרקטיקה נפוצה בארץ, אך לא תמיד הוא מנע איחוד של מעברה עם היישוב הוותיק, למרות התנגדותו. במקרה הנדון כבר היה ברור לראש פנה ולמשרד הפנים כי תושבי המעברה יועברו לשיכונים ההולכים ונבנים בחצור,²⁴² ומראשית 1953 הלכה המעברה והתחסלה בהדרגה. מפונייה יכלו לקבל דירה בחצור, בתנאי שישלמו את חובם על מיסים לראש פנה.

א.3.2.4 הזרז לחיסול המעברה – משבר המיס עם חברת "מקורות"

עד כה תוארו הסיבות הפוליטיות-ארגוניות והחברתיות-תרבותיות העשויות להסביר את סירובה של ראש פנה לספח אליה את המעברה. עיון מדוקדק במכתבי המועצה המקומית למשרד הפנים מראה שביטויים המעידים על רצון להתנתק מהמעברה החלו כשהמועצה, שלא קיבלה את התקציבים שסברה כי עליה לקבל, חויבה לשלם לחברת "מקורות" על צריכת המים במעברה, שתושביה לא שילמו, כאמור, את מיסיהם למושבה. פרק זה מציג את הגורם הכלכלי, שיחד עם

²³⁹ מהמחלקה ליישובי עולים למועצה המקומית ראש פנה, 7.5.1951, אמ"י, 1901/7.

²⁴⁰ דבורה הכהן, "היישוב הוותיק מול העולים: רשויות מקומיות מול מעברות", בתוך: דליה עופר (עורכת), **בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1996 (להלן: "הכהן, היישוב הוותיק מול העולים"), עמ' 102-104.

²⁴¹ מהמועצה המקומית ראש פנה למשרד הפנים, 22.4.1953, אמ"י, ג-1901/7.

²⁴² שם.

הגורם החברתי הביא את ראש פנה לדרוש את חיסול המעברה. הדבר קרה בעקבות איום של מקורות לנתק את המים בשל אי-תשלום החוב גם לשיכוני העולים במושבה. ראש פנה חששה כי ניתוק המים יגרום לעולים האשכנזים לעזוב אותה.

לפני הקמת המעברה סופקו המים למחנה האוהלים של עולי תימן על ידי המועצה האזורית גליל עליון, במימון הסוכנות היהודית. עם העברת המעברה לאחריות ראש פנה הוטל עליה לספק לה מים, ולצורך זה נחתם חוזה עם חברת מקורות. במקביל סופקו מים גם לשיכוני העולים במושבה, לצריכה ביתית ולקיום משקי העזר שלהם. בתקציב שהגישה המועצה המקומית ראש פנה למשרד הפנים במאי 1951, היא דרשה סכום של 316 לירות על אספקת המים מאוגוסט 1950 ועד לסוף מרץ 1951. המחלקה ליישובי עולים טענה שהסכום מופרז, והסכימה לכסות את חוב המים בסך של 180 ל"י בלבד החל מאמצע נובמבר, שהוא המועד הרשמי שבו עברה המעברה לאחריות ראש פנה. היא הנחתה את המועצה המקומית לדרוש את התשלום על התקופה המוקדמת יותר מהסוכנות, מה שעורר את כעסה של המועצה:

גם את הספקת המים שאנו מקמצים מפי אוכלוסייתנו במושבה ובשיכון העולים החדשים [העולים האשכנזים שגרו בשיכוני העולים], מייבשים את הגינות ומעט עצי הפרי, ומתחלקים במים עם שוכני המעברה – לא משלמים לנו. לנו אין כל גישה למחלקת הקליטה של הסוכנות ואין לנו פקידים שידפקו יומם על דלתותיהם.²⁴³

ב-20 בפברואר 1952 הגיע לראש פנה דב רוזן, מנהל המחלקה ליישובי עולים במשרד הפנים, כדי ליישב את הסכסוך, אך הצדדים לא הגיעו להסכמה. מקורות התריעה כי אספקת המים למעברה ולשיכוני העולים במושבה תופסק לאלתר אם החוב לא יסולק תוך שלושה ימים, אך דרשה לדעת מי אחראי על חוב המים במעברה ועל מי תוטל האחריות להשאת משפחות רבות ללא מי שתייה. משרד הפנים השיב: "מכיוון שהמעברה נמצאת בשטח שיפוטה של המועצה המקומית ראש פנה היא נושאת באחריות חוקית להספקת שירותים לתושבי המעברה לרבות מים".²⁴⁴ מרגע שמקורות איימה בניתוק המים גם לשיכוני העולים שבמושבה, זירזה המועצה המקומית מאוד את פינוי המעברה ואף דרשה את חיסולה. היא ביקשה ממשרד הפנים להפסיק את "ההתעללות בנו ובאזרחנו",²⁴⁵ ולתת הוראה מידית לספק מים לשיכוני העולים כדי שיוכלו להתקיים ולהישאר במושבה.

המשבר לא נפתר, וראש פנה פנתה לבוררות מול מקורות. הבורר, עוה"ד מרדכי קלינגר, פסק לטובת ראש פנה, משום שתושבי המעברה לא שילמו מיסים והייתה בכך מעמסה כבדה על מושבה קטנה. ההתמודדות של ראש פנה עם משבר החוב הידוע מראש מראה כי העמסת המשימה של קליטה מורכבת על קהילה חלשה נדונה לכישלון. ראש פנה, כקהילה שנלחמה על חייה, לא הייתה מסוגלת לעמוד באתגר הקליטה ללא עזרה מקיפה, וכשהבינה שעזרה כזו לא תינתן, התנערה מהעולים. משבר המים מעיד כי שני גורמים מהותיים הביאו לדרישה להינתקות סופית מהמעברה ולהפניית תושביה לחצור: מצד אחד הגורם הכלכלי של אי-תשלום מיסים, שהיו הכרחיים לפיתוח המושבה,

²⁴³ מהמועצה המקומית ראש פנה למחלקה ליישובי עולים, 2.5.1951, שם.

²⁴⁴ ממשרד הפנים לחברת מקורות, 21.5.1953, א"מ, ג-1901/7.

²⁴⁵ מהמועצה המקומית ראש פנה למשרד הפנים, 7.8.1953, שם.

ומצד שני החשש שהעולים האשכנזים המתגוררים בשיכונים העולים שבה יעזבו בגלל הרעת התנאים. אפשרות זו החרידה ממש את ראש פנה, שבמקביל להינתקותה מהמעברה חזרה וביקשה לקבל מספר מבוקר של עולים מהמעמד הבינוני – בעלי הון, מקצוע ומאפיינים הדומים לאלה של תושביה – שהיא תוכל לטפל באופן הולם בקליטתם, ושהתבססותם במושבה תהפוך אותם לגורם משמעותי בצמיחתה.

א.3. המשכה של מעברת ראש פנה היא חצור

א.3.1 מעברת ראש פנה בין המעברות הראשונות שפנו

המעברות נעלמו מנוף הארץ בקצב איטי יותר מזה שבו הופיעו. פירוקן החל רשמית במהלך 1952, והגיע לקיצו רק במחצית השנייה של שנות ה-60. בשלב הראשון נסגרו מעברות שהוקמו בתחילת שנות ה-50, ובמקביל הוקמו מאמצע שנות ה-50 מעברות חדשות לעולי צפון אפריקה, שפורקו מאוחר יותר. רוב היוצאים מהמעברות עברו לשיכונים קבע בין השנים 1957-1960. בסוף 1963 נשארו במעברות בארץ 15,300 נפשות בלבד.²⁴⁶

מעברת ראש פנה הייתה אחת משש המעברות הראשונות שפנו,²⁴⁷ יחד עם מעברות סקיה, אונא, עמק חפר, תל מונד ומגדל. התוכנית הייתה שתושביה יעברו לשיכונים קבע במהלך 1954, אך כבר בראשית 1953 עבר חלק ניכר מהם לחצור. המקורות מלמדים שחלק גדול מדרי המעברה ראו את עצמם משתלבים במושבה ראש פנה, והמעבר לחצור נכפה עליהם.

בינואר 1952 נשאל יעקב ניב מאגף החינוך של "זרם העובדים" "האם המעברה הועברה לרשות המועצה המקומית ראש פנה?"²⁴⁸ ומכך ניתן להבין שבראשית אותה שנה היה מהלך כזה בגדר אפשרות סבירה. גם בסוף 1952, בעת ההכנות לבחירות המוניציפליות שלא התקיימו לבסוף, דווח ש"רק 100 משפחות מתוך 255 משפחות שנמצאות במעברה, מתכוונות לעבור לחצור. יתר אנשי המעברה רואים עצמם קשורים לראש פנה."²⁴⁹

בראשית 1953 התלונן יעקב גלילי, מזכיר המועצה המקומית ראש פנה, שקשה לשכנע את תושבי המעברה לעבור לחצור, ושאמצעי הלחץ אינם עוזרים.²⁵⁰ צבי כהן, שהחליף את לייזר בניהול המעברה, התנגד למעבר בטענה שבחצור טרם הוקמו מבנים לשירותים ציבוריים בסיסיים,²⁵¹ אך ישראל ימיני, שהחליף את כהן והיה מנהלה האחרון של המעברה ומזכיר הוועד המקומי הראשון בחצור, הצליח לשכנע את התושבים לעבור לחצור באיום של סגירת המים וחסול הצרכנייה והשירותים במעברה. בכך נשברה התנגדותן של רוב המשפחות, והן נכנעו ועברו לחצור לפי תוכנית הסוכנות. ימיני הודה שהדבר היה כרוך בעבודה קשה של "אנשי המקום והמוסדות",²⁵² כי תושבי המעברה העדיפו ישיבה בפחונים על בלוקונים חדשים בעיירה החדשה.²⁵³

²⁴⁶ קצינסקי, המעברות, עמ' 86.

²⁴⁷ "המעברות המתחילות", 13.11.1952, אמ"י, ג-9561/10; "תוכנית חיסול הבדונים והפחונים", על המשמר, 12.5.1954.

²⁴⁸ מ-גדיש ליעקב ניב באגף החינוך, 9.1.1952, ארכיון לבון, iv-215-472-A.

²⁴⁹ מהמחלקה המוניציפלית של הוועד הפועל למ"מ מנהל האגף לשלטון עצמי, 9.11.1952, אמ"י, ג-2638-32.

²⁵⁰ מהמועצה המקומית ראש פנה למשרד הפנים, 27.2.1953, אמ"י, ג-1901/7.

²⁵¹ נ' ריבון, "חצור – העיר שגוועה בהיולדה", זמנים, 25.10.1953.

²⁵² מישאל ימיני למנהל מדור שיכונים, 29.1.1953, אמ"י, ג-2315/21.

²⁵³ אהרון דולב, "השערורייה הייתה מתוכננת – עודף ערים בגליל העליון" מעריב, 12.6.1953; "חצור – עיירה התלויה על בלימה", על המשמר, 25.6.1953.

א.3.2 המעבר לחצור

בינואר 1953 הגיעו לחצור התושבים הראשונים, רובם עולי עיראק, תוניס, לוב ופרס. בעיירה עוד לא היו אז תשתיות בסיסיות כמו צרכנייה, מרפאה, לשכת עבודה, מרפאה ועוד. הבטחת הסוכנות להעברת התשתית המוסדית והארגונית מהמעברה לחצור לא קוימה, ובהיעדר תחבורה ציבורית נאלצו תושבי חצור לכתת את רגליהם מרחק כמה קילומטרים כדי לקבל את השירותים שנשאו במעברה.

בארכיון המדינה שמור אוסף של מכתבים שנכתבו בשם "מפוני מעברת ראש פנה" עם הגעתם לחצור, וסביר להניח שהם מבטאים גם את תחושותיהם ביחס לתקופה שבה גרו במעברה. המציאות בחצור הייתה קשה ביותר, והם כתבו לנשיא המדינה ולמשרד הפנים וקבלו על העברתם החפוזה, בטרם הוקמו במקום תשתיות אלמנטריות לקיום משפחות:

אנחנו החתומים תושבי חצור אי' מלפנים היינו במעברת ראש פנה – נכנסנו למקום – מצאנו רק קוצים ודרדרים, זאבי ערב ומדבר שומם – בשמחה רבה קיבלנו עלינו לבנות ולהפריח שממות וידענו את חובתנו כלפי מדינתנו הצעירה. ובחשבנו כי לאט לאט יסתדר הכל וסוף סוף יבוא על נכון בכי טוב. ניסינו בכל כוחנו לקדם המקום והוא פונה אחור. לא ידענו מה היה לנו ... ואנחנו בכל דרך רע – המכולת לא בסדר – אין לחם – אין מים – אין קופת חולים – אין מרפאה – אין לשכת עבודה – אין דואר – אין כביש – אין תחבורה – אין חלב – אין ירקות – אנחנו בעלי משפחות וילדים והכל צריך – האפשר למשפחות וילדים בלי מרפאה – הייתכן מקום כזה שיש בתוכו הרבה נשים הרות בלי טיפול לזה?²⁵⁴

המכתב מעיד כי הבאים לחצור היו חדורי מוטיבציה "לבנות ולהפריח שממות", וראו עצמם מחויבים למדינה שקלטה אותם, אך הם לא הבינו מדוע הם נסוגים במקום להתקדם, כדבריהם. כתבה עיתונאית, שלא מצאתי לה סימוכין במקור נוסף, דיווחה שבאחד הלילות החליטו חלק מהמתישבים לחזור למעברה, אך הסתבר להם שהפחונים שבהם גרו פורקו, והם נאלצו לחזור לחצור.²⁵⁵

נראה, אם כך, כי ראש פנה הצליחה לגרום לסוכנות ולגופים האחרים לסיים את פרשת המעברה במושבה, אך פירוקה והעברת תושביה לחצור נעשו קודם זמנם, באופן חפז ולא-מאורגן. את המחיר הכבד על כך שילמו מפוני המעברה שהועברו לחצור.

א.4. סיכום

באמצע שנות ה-50 החל פירוקן של עוד ועוד מעברות בארץ, חלקן בדרך ספונטנית ובלתי מאורגנת וחלקן באופן מכוון על ידי המדינה, כשהמטרה היא להפוך אותן לצורת התיישבות אחרת. דוגמאות

²⁵⁴ ממתיישבי חצור לנשיא המדינה ולמשרד הפנים, המחלקה ליישובי עולים, מרץ 1953, אמ"י, ג-1966/36.
²⁵⁵ אהרון דולב, "השערורייה הייתה מתוכננת – עודף ערים בגליל העליון", מעריב, 12.6.1953.

למעברות שהפכו לעיירות חדשות הן שדרות, בית שאן, בית שמש, ירוחם וקרית שמונה.²⁵⁶ בניגוד למעברת ראש פנה, הן לא הוקמו בסמיכות ליישוב ותיק, והמשכן היה עיירת עולים חדשה נפרדת. הסיפור של מעברת ראש פנה שונה בכך שהיא הוקמה בסמיכות למושבה ותיקה, אך לא השתלבה בה בסופו של דבר. הדבר שונה ממה שקרה ברוב המעברות שהוקמו ליד יישובים ותיקים, כמו אבן יהודה, מעברת חוטר בבאר יעקב, טבעון²⁵⁷ ועוד. העובדה שקרוב לראש פנה הוקמה חצור אפשרה למושבה להתנתק מהמעברה, לדרוש את הקמת העיירה בנפרד ולעמוד על העברתם אליה של מפוני המעברה המזרחים שהיא לא רצתה בהם.

יש מעברות שהפכו לשכונות בתוך ערים קיימות, כמו פרדס כץ בבני ברק, עמישב בפתח תקווה ועוד. ייתכן שאם התוכנית להפיכת ראש פנה למרכז עירוני הייתה מתממשת, כפי שהיא דרשה מלכתחילה, גם מעברת ראש פנה הייתה הופכת לשכונה בתוכה, יחד עם השיכונים החדשים שהחלו להיבנות בחצור, אולם במקרה זה הם היו חולקים מוסדות חינוך ציבור משותפים. הפרק הבא יספר על הקמת חצור כיישוב עצמאי ללא ליווי מוניציפלי, ועל השפעת הדבר על התפתחותו.

---

²⁵⁶ דניאל פלזנשטיין ואריה שחר, "הגאוגרפיה של המעברות", בתוך: נאור, עולים ומעברות, עמ' 94-95.

²⁵⁷ הולצמן, מעברות בטבעון.

פרק שני: ממעברה לעיירה נפרדת-הקמת חצור כ"יישוב קבע" ללא ליווי מוניציפלי

"עודף ערים בגליל העליון – הוותיקות מתקיימות בקושי ועוד באים להוסיף עליהן".²⁵⁸

בשלהי שנות ה-40 וראשית שנות ה-50 של המאה ה-20 נוצקו היסודות לתכנון של למעלה מ-30 "ערים ועיירות חדשות" בישראל, שלימים נודעו בשם הכולל "ערי פיתוח". הקמתן חוללה, כידוע, תמורה ארוכת טווח בפניה של החברה הישראלית, ושינתה את המרחב הישראלי כולו. חצור שבגליל הייתה אחת מה"ערים החדשות" הללו, שרובן התאפיינו במבנה תעסוקה לא-יציב, בשיעור גבוה של אבטלה, בהגירה שלילית וסלקטיבית, בניעות חברתית נמוכה, במערך שירותים ציבוריים לא-מפותח, בתחושת שוליות ועוד. אלישע אפרת הצביע על אחד ממקורות המציאות הזו:

גידול האוכלוסייה בעיירות הפיתוח במשך 60 השנים האחרונות מראה שמתוך 37 ישובים שהיו במצב של פיתוח עירתי ראשוני בשנות ה-50 ובראשית שנות ה-60 ... רק 24 ערים מסך היישובים שנכללו בקטגוריה של עיירות פיתוח, עשויים להיחשב כערים בעלות משקל אורבני בישראל. ייתכן ש-24 עיירות זהו המספר האופטימלי של עיירות שהמערך העירוני בישראל היה זקוק לו, ואילו כל היתר התחרו ביניהן על המשאבים המצומצמים שנועדו לפיתוח עיירות ולפיזור האוכלוסין.²⁵⁹

בפרק זה אבחן את השיקולים שעמדו בבסיס הקמת "העיר החדשה" חצור כיישוב עצמאי ונפרד, ואת השלכותיה של החלטה זו. אבדוק זאת על רקע המחלוקות באגף התכנון בסוגיית הקמת מספר רב של ערים קטנות במרחקים קטנים זו מזו, לעומת הקמת ערים גדולות יותר במרחקים גדולים יותר. כאמור, כבר בתוכנית הראשונה של פריסת האוכלוסייה, שחברה ב-1949, מופיעה חצור כחלק מהמושבה ראש פנה, שתוכננה כמרכז עירוני משותף ליישובי דרום עמק החולה עם יעד אוכלוסייה של 25,000 נפש.²⁶⁰ כפי שצינתי – "הערים החדשות" קרית שמונה וצפת התקשו לבסס את עצמן בשלב שבו הוקמה חצור, והשאלה שתישאל היא מה הייתה ההצדקה להקמת עיר חדשה נוספת.

אפתח את הפרק בסקירת ההיבטים התכנוניים באגף התכנון בשלב שקדם להקמת חצור. אבדוק עד כמה היו המתכננים מודעים לבעייתיות של הקמת עיר נוספת במרחב הגלילי, ומה היו השיקולים והאינטרסים שהכריעו בעד הקמתה. המשכו של חלק זה יעסוק בתוכניות לשלב את חצור בראש פנה בגלל היעדר מרחב מספק להקמת עיירה עצמאית, ואת הסיבות לכך שהן לא התממשו. בהמשך הפרק אעסוק בתחרות עם קרית שמונה על המשאבים המצומצמים, ובהשפעתה על התפתחותה של חצור. אטען כי בשל הדמיון במאפייני שתי העיירות התפתחה דחיקה תחרותית קשה, כשידה של קרית שמונה על העליונה בזכות הסיוע שקיבלה מהמועצה האזורית גליל עליון שאימצה אותה בראשית דרכה. חצור, לעומתה, לא זכתה לאימוץ מקביל ונותרה הרחק מאחור. לאורך שלושת העשורים שבהם עוסק מחקר זה עלתה שאלת הסיבות להקמתה של חצור שוב ושוב במלוא חריפותה. למרות כמה דיונים שהתקיימו על עתידה, בסופו של דבר היא לא צורפה ליישוב

²⁵⁸ אהרון דולב, "השערורייה הייתה מתוכננת", מעריב, 12.6.1953.

²⁵⁹ אפרת, עיירות הפיתוח, עמ' 61-62.

²⁶⁰ שכטר-אבני, מתכננים, פוליטיקאים, ביורוקרטים.

אחר. פרק זה, המתאר את הקמתה כיישוב נפרד ללא ליווי מוניציפלי, נקשר לפרק הבא, שיעסוק בהשלכות של הקמת יישוב ללא תנאים כלכליים-חברתית מתאימים, ובהפיכתו למובלעת מנותקת ומוחלשת בתוך הסביבה הוותיקה.

בפרק הנוכחי אטען כי בניגוד לתוכניות האיחוד של חצור עם ראש פנה או עם המועצה האזורית גליל עליון, לרשויות המוניציפליות הוותיקות הייתה השפעה רבה על אי-שילובה בהן ועל התהוות הריבוד החברתי במרחב שלהן.

ב.1. שלב התכנון

חודשים ספורים לפני הקמת המדינה התארגן "החוג לרפורמה התיישבותית" שכלל אדריכלים, מהנדסים, מתכננים, כלכלנים ועסקנים, ששאפו לשפר את הפריסה הגאוגרפית המקוטבת הצפויה במדינת ישראל הצעירה: 82% מיהודי הארץ היו מרוכזים באותה תקופה ברצועת החוף שבין תל אביב לחיפה, ו-11% בירושלים. תושבי הגליל והנגב היהודים היו רק 7% מתושבי המדינה העתידית.²⁶¹

עם הכרזת המדינה והקמת הממשלה הזמנית במאי 1948 הוקם מנהל התכנון הממשלתי, שבראשו עמד האדריכל אריה שרון לצד מתכננים נוספים כמו אליעזר ברוצקוס שהיה ממונה על מחלקת המחקר והסקר, ואחרים. גוף זה גיבש אידיאולוגיה של פיזור אוכלוסייה, שכללה בין היתר את עצירת הגידול הדמוגרפי בין חיפה לתל אביב; אכלוס אזורי ספר מסיבות ביטחוניות; ביסוס נוכחות לאומית ביישובים שניטשו על ידי הערבים במלחמת העצמאות; הפניית משאבים אנושיים וכלכליים לאזורים המרוחקים מהמרכז; שילוב של התיישבות חקלאית והתיישבות עירונית, ושמירה על ערכי נוף וטבע.²⁶²

במטרה ליצור מבנה מדרגי יישובי בישראל הוחלט על הוספת מרכזים עירוניים ויצירת חמישה דרגים בין כפר לעיר גדולה. המרכזים העירוניים, שהיו אמורים להשלים חוליות ביניים של יישובים קטנים או בינוניים, תוכננו לשמש כמרכזי שירותים ומוקדי תעשייה ומנהל, שימלאו פונקציות אזוריות לסביבה החקלאית. יצירת חבלים אוטונומיים המאורגנים ביחידה אזורית משותפת ביטאה תפיסה רגיונליסטית של חלוקת המרחב לאזורים המקיימים יחסי גומלין פנימיים בין יישובים קטנים וגדולים, כפריים ועירוניים. היעד הסופי היה יצירת מערך חדש ומאוזן של יישובים, בעיקר באזורים פריפריאליים דלים במתיישבים יהודים.

אגף התכנון החל מיד עם היוסדו לתכנן את פריסת האוכלוסייה בארץ ולקבוע את מיקומם של מרכזים עירוניים חדשים. לצורך זה חוברו כמה תוכניות: הראשונה, על ידי ארתור גליקסון והיינץ ראו, ב-1949, השנייה, על ידי אליעזר ברוצקוס, ב-1951. התוכנית השלישית, בנוסח שונה מעט מקודמתה, חוברת ב-1951/2 על ידי אריה שרון בהתייעצות עם גליקסון, והרביעית חוברת ב-1954 על ידי ברוצקוס, בהתייעצות עם אריאל כהנא.²⁶³ מדיניות "פיזור האוכלוסין", שציון הדרך המרכזי בהתווייתה היה "תוכנית שרון" מ-1951, נוסחה תחילה באגף התכנון ובמשרדי העבודה והבינוי, ואומצה מאוחר יותר על ידי ראש הממשלה בן גוריון, ובהדרגה גם על ידי רוב משרדי הממשלה.²⁶⁴

²⁶¹ הכהן, עולים בסערה, עמ' 126.

²⁶² להרחבה ראו: גולן, שינוי מרחבי; מוריס, לידתה; מוריס, 1948.

²⁶³ שמואל רייכמן ומ' יהודאי, פרקים בתולדות התכנון הפיסי בישראל: סקר תכנון פיסי-יוזם 1948-1965, חלק א', משרד הפנים: מנהל התכנון והאוניברסיטה העברית, 1984, עמ' 65-68.

²⁶⁴ ממשלת ישראל הראשונה אימצה את רעיון פיזור האוכלוסין וקבעה בקווי היסוד שלה "אכלוס מהיר ומאוזן של שטחי המדינה דלי האוכלוסין ומניעת ריכוז מופרז בכרכים". ישיבות הממשלה, 3.3.1949, אמ"י, כרך א: 6.

2.ב הקמת "הערים החדשות"

ב-1951 פורסמה תכנית פיזור האוכלוסייה של אגף התכנון, הידועה כ"תוכנית שרון".²⁶⁵ היא חילקה את הארץ ל-24 נפות, ובהן מדרג יישובי שיישוביו העירוניים והכפריים קשורים זה בזה לשם סיפוק צרכיהם. מטרת התוכנית הייתה, כאמור, פיזור האוכלוסייה היהודית בנגב ובגליל הדלילים ביהודים. ספרות המחקר הממסדית רואה בתוכנית ניסיון למתן פתרונות דיור לעולים החדשים ולאחיזה באזורים דלילי אוכלוסייה יהודית,²⁶⁶ אך מחקרים ביקורתיים מהשנים האחרונות מיחסים חשיבות לרצון המדינה לבסס את אחיזתה בשטחים שכבשה, ולמנוע את שיבת הפליטים הפלסטינים.²⁶⁷ במסגרת התוכנית הוקמו "העיירות החדשות", כדי לייחד את המרחב ולהרחיב את השליטה בקרקעות.

עם אימוצו של עיקרון פיזור האוכלוסייה בקווי היסוד של הממשלה הוחל בגיוס מתיישבים ליישובי הספר. הניסיונות לרתימת האוכלוסייה הוותיקה למשימה זו נכשלו, כי היא העדיפה ישובים מבוססים.²⁶⁸ אז נשלחו לאזורים אלה עולים, בעיקר מארצות האסלאם, שכאמור – רבים מהם היו חסרי הון פוליטי וכלכלי ותלותם במוסדות המדינה הייתה רבה.²⁶⁹ תוכנית שרון התבססה על ההנחה שהמדינה חייבת להדריך את העולים הללו בדרך שתקדם יעדים לאומיים. כוחה של המדינה וחולשת העולים אפשרו להעביר כ-200,000 מהם, בעיקר מזרחים, לערי פיתוח, לעיתים בניגוד לרצונם.²⁷⁰ ברוצקוס הודה שהדבר התנהל בכפייה:

התוצאות שתוארו לעיל הושגו ... לא תמיד מתוך רצונם החופשי של נושאי האכלוס, הינו העולים החדשים ... יצירת הערים החדשות ואכלוס האזורים המרוחקים הושגה בראש ובראשונה ע"י הכוונת העולים החדשים ורק במידה זעומה ע"י משיכת וותיקים.²⁷¹

"הנדסה דמוגרפית" היא פרקטיקה שבה סוכנים של המדינה מעודדים מהגרים להתיישב באזורי ספר ולחזקם, כדי למלא את התפקיד שהמדינה מייצגת להם. משנותיה הראשונות היה בישראל שימוש באסטרטגיות כאלה לצורך שליטה מרחבית וטריטוריאלית. ההתפשטות הגאוגרפית הזו נעשתה תוך הטמעת ערכים לאומיים כגון כיבוש השממה וגאולת הארץ, כדי לפתח במתיישבים תחושת שייכות ללאום ולמפעל בינוי האומה, אך בה בעת היא הרחיקה אותם ממרכזי הכוח וההון. פיזור העולים בעיירות הפיתוח היה למעשה אמצעי למידור גיאוגרפי של קבוצה אתנית בעלת מעמד חברתי-כלכלי נמוך.²⁷² היא הופרדה מהמרכז ויצרה פריפריה עם מאפיינים אתניים ובעיות

²⁶⁵ שרון, תכנון פיסוי.

²⁶⁶ ליסק, העלייה הגדולה, עמ' 21-25.

²⁶⁷ קימרלינג, מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה, עמ' 167-208; אורן יפתחאל ואלכסנדר קדר, "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי", **תאוריה וביקורת**, 16, 2000.

²⁶⁸ רוזין, חובת האהבה הקשה.

²⁶⁹ פיקאר, עולים במשורה.

²⁷⁰ שרון, כך כובשים מולדת.

²⁷¹ אליעזר ברצקוס, "תכנון פיזור האוכלוסייה בישראל", **רבעון לכלכלה** יא (41-42), 1964, עמ' 47.

²⁷² Aziza Khazzoom, "Did the Israeli State Engineer Segregation? On the Placement of Jewish Immigrants in Development Towns in the 1950s", *Social Forces*, 84 /1, 2015, pp. 115-134.

חברתיות וכלכליות. חלק מהחוקרים טוענים שהמדינה ביקשה במתכוון להרחיק את עולי ארצות האסלאם אל השוליים הפריפריאליים של המדינה, בניגוד ליחסה לעולים מאירופה.²⁷³ ב-1964 הופסקה הקמתן של עיירות הפיתוח, שבהן התגוררו כבר 400,000 תושבים (16% מהאוכלוסייה בארץ), 75% מהם מזרחים, בעיקר יוצאי צפון אפריקה. חצור, שבה ידון הפרק, היא אחת מהיציירות של מדיניות פיזור האוכלוסייה.

3.3 ריבוי מרכזים עירוניים קטנים לעומת מספר קטן של מרכזים עירוניים בינוניים

כחלק מתכנון הערים החדשות ערך אגף התכנון סיורים לאיתור מקומות להקמתן. בשלב הראשון נמצאו כשבעים אתרים מתאימים, ומתוכם נבחרו לתכנון כשלושים "ערים ועיירות חדשות", שעשרים מהן הוקמו בגליל ובנגב עד לסוף 1954.

באגף התכנון התגלעו חילוקי דעות בשאלת מספר הערים הבינוניות-קטנות שיש להקים, ואלה בוטאו בתוכניות פריסת האוכלוסייה השונות שנערכו באגף בשנותיו הראשונות. הוויכוח נסב סביב ריבוי מרכזים עירוניים קטנים, כגישת ברזקוס ושרון, לעומת הקמת מספר קטן של ערים קטנות והתרכזות בערים גדולות יותר שכוננו "מרכזי נפה", כגישת גליקסון. ברזקוס צידד בהקמת רשת של יישובים עירוניים קטנים במרחק של 8-12 ק"מ זה מזה, שמספר תושביהם נע בין 3,000 ל-10,000 נפשות. גליקסון, לעומתו, תמך בהקמת מעט מרכזים עירוניים גדולים, במרחק של 20-25 ק"מ זה מזה, כשבכל אחד מהם 30,000 עד 50,000 תושבים.

אלה מהמתכננים שהתנגדו לריבוי ערים קטנות נימקו את התנגדותם בניסיון העבר. הובאו דוגמאות מטבריה ועפולה, שלא הצליחו ליצור קשר עם האזור החקלאי הסובב אותן, וצוין כי היישובים החקלאיים שסביבן לא נזקקו לערים שיתווכו בינם לבין המרכז בזכות קיומה של רשת שיווק ארצית. יעקב בן סירה, מהנדס עיריית תל אביב שהשמיע וכתב את דעותיו בנושא התכנון הארצי, סבר שאין מקום בישראל להקמת ערים קטנות, וטען שיש להמתין עד למיצי הפוטנציאל הקיים: תחילה לעבות ערים מרוחקות קיימות, להפוך מושבות לערים, ורק לאחר מכן להקים את הערים הקטנות.²⁷⁴ מתכננים אלה ציינו כי ערים חדשות שיוקמו ללא תעסוקה שתביא אליהן תושבים ייצרו בעתיד בעיות דמוגרפיות וכלכליות קשות. למעשה, אם כך, לא הובאו תימוכין להקמת ערים שיתבססו על היותן מרכז לעורף החקלאי. ד"ר אריה לודוויג, שהיה לימים ראש האגף לתיאום ולתכנון כלכלי במשרד ראש הממשלה, ושהתנגד אף הוא להקמת ערים קטנות, אמר: "רובצת אחריות גדולה כלפי היחיד שנשלח למקום נידח".²⁷⁵

כבר ב-1949, כשאגף התכנון העלה את מפת הפריסה הראשונה שהתבססה על רעיון פיזור האוכלוסייה, ביקרו כלכלנים את החוסר בבסיס תעשייתי איתן לערים החדשות. כתוצאה מכך מינה בן גוריון באמצע 1949 את "ועדת הופייך" בראשות אליעזר הופייך, אז מנכ"ל בנק לאומי לישראל, לבדוק את הבסיס הכלכלי של תוכניות אגף התכנון. הוועדה דנה גם בריבוי מרכזים עירוניים קטנים לעומת מיעוט מרכזים בינוניים, והמליצה על הקמת מספר מצומצם יותר של ערים בינוניות בשילוב עם פיזור מקביל של תעשייה. כן המליצה הוועדה על החייאת ערים נטושות לפני הקמת ערים חדשות, ועל תמיכה במדיניות של שמירת קרקע חקלאית. היא התריעה בזמן אמת על הפער שבין

²⁷³ אבי פיקאר, "מי ומי ההולכים: אכלוסן של עיירות הפיתוח" בתוך צמרת ואח, עיירות הפיתוח (להלן: "פיקאר, מי ומי ההולכים"), עמ' 195-216; יפתחאל וצפדיה, מדיניות וזהות בערי הפיתוח.

²⁷⁴ אפרת, עבר או עתיד?; עמ' 39; שאול קרקובר, 1977, "לשאלת הגודל המצומצם של יישוב עירוני: המקרה של שדרות, נתיבות ואופקים", **נופים**, 1977, עמ' 182.

²⁷⁵ מצוטט אצל בר-און, אורגים קהילה, עמ' 8.

יכולתה של ישראל לשכן עולים בערים החדשות, לבין חוסר היכולת שלה ליצור בהן בסיס תעשייתי-כלכלי. ואולם, אגף התכנון התנגד ליצירת "בסיס תעשייתי איתן" כתנאי להקמת הערים החדשות, ובפברואר 1950 יזם אריה שרון תערוכת תכנון שמטרתה להסביר לציבור הרחב את עבודת אגף התכנון ורעיונותיו. ברוצקוס, מבכירי האגף, הסביר שהמחסור בידיים עובדות במגזר החקלאי מצדיק את הניסיון הנועז לפזר אוכלוסייה ללא ליווי מקביל של מפעלי תעשייה. קצב העלייה, שהיה בשיאו 30,000 עולים בחודש (כמו למשל במרץ 1949 ובאפריל 1951), לא הותיר אפשרות לקליטת מספר כזה של עולים בשיכוני קבע וליצירת בסיס תעסוקתי בעבורם.²⁷⁶ נראה כי יהוד המרחב היה נושא בחשיבות עליונה, וכי נחיצותן של הערים לביסוס מדיני וביטחוני של האזור הצדיקה את הקמתן המיידית, כשפתרונות כלכליים יימצאו עם הזמן.

גם בעת תכנון של הערים החדשות בנגב התלבטו המתכננים בשאלת מערך המרכזים שיוקם. אגף התכנון סבר כי בתנאים הקשים ובמרחבים הגדולים של הנגב המדברי אין טעם לפזר את האוכלוסייה הלא-חקלאית במספר רב של יישובים, ועדיף להקים מרכז אחד גדול בדימונה, כפי שתוכנן. אך בעניין הקמת המרכזים המתוכננים בשרות, נתיבות ואופקים, יישובים חדשים וקטנים הסמוכים זה לזה, התחזית הייתה שהם יתקשו לספק שירותים מוניציפליים בסיסיים לתושביהם בגלל קוטנם.²⁷⁷ דוגמאות נוספות לקושי שברבי ערים קטנות היו המרכזים העירוניים שהוקמו בסמוך מאוד לערים גדולות, כמו קריית מלאכי ומגדל העמק, ושהדבר פגע בהתפתחותם. דעתו של ברוצקוס היא זו שהתקבלה בסופו של דבר, ובדיעבד הוא הודה כי ייתכן שהגזים במספר הערים הקטנות שבהקמתן תמך. השינוי בעמדתו חל על רקע המחלוקות בשאלת פיזור המאמצים והתקציבים לעיירות קטנות כמו אופקים, חצור ואחרות.²⁷⁸

סוגית ריבוי המרכזים הקטנים-בינוניים לעומת מרכז עירוני גדול לא פסחה גם על תכנון הערים החדשות בגליל העליון המזרחי, וכזכור – עוד לפני הקמת חצור נדונה יצירתו של מרכז משותף שלה עם ראש פנה, קרית שמונה או צפת.

4.2 תוכניות אגף התכנון לשילובה של חצור במושבה ראש פנה

הסטת המוקד מיישובים חקלאיים ליישובים עירוניים הייתה פרי יוזמה ותכנון של אגף התכנון וממשלת ישראל.²⁷⁹ במפת הפריסה הראשונה, זו שפורסמה ב-1949 ושהייתה כאמור "אקולוגית" יותר ותמכה במרכזים עירוניים גדולים, מופיעה חצור בצמידות לראש פנה, כחלק מהאידיאולוגיה של הרחבת מושבות למרכזים עירוניים. מסמכי הארכיון של המושבה יודעים לספר שב-7.1.1951, כשבוע לאחר העברת קרקעות הכפרים הערבים הנטושים לאפוטרופוס על נכסי נפקדים במשרד האוצר, נפגשו נציגי ראש פנה יוסף הורביץ ונחום סלומון עם מתכנני חצור, חנן פבל ומתתיהו שילון, ושיתפו אותם ברצונה של המושבה להיות חלק מהעיר החדשה: "העלינו לפנינו את שאלת העיר שעומדים להקים ע"י ראש פנה והצענו להכליל את המושבה בתכנון העיירה הזאת".²⁸⁰ לפנינו דוגמה לאופן שבו פרוטוקולים מקומיים משמרים לפעמים מידע שארכיונים ומסמכים מוסדיים אינם שומרים בשל רשמיותם. על פי הפרוטוקול, המתכננים פבל ושילון – שכתושים ותיקים בארץ חלקו

²⁷⁶ אליעזר ברוצקוס, "החלומות שהיו לערים", בתוך: נאור עולים ומעברות (להלן: "ברוצקוס, חלומות שהיו לערים"), עמ' 127-140.

²⁷⁷ כהן, התהוותן של ערי הפיתוח, עמ' 296; רייך, דימונה, עמ' 47. גם אלישע אפרת טען שהיו עיירות שהוקמו בריכוז יתר, כמו שדרות, אופקים ונתיבות.

²⁷⁸ שכטר-אבני, מתכננים, פוליטיקאים, ביורוקרטים, עמ' 206.

²⁷⁹ שרון, תכנון המרחב הלאומי בשנים הראשונות.

²⁸⁰ ספר הפרוטוקולים, 11, 7.1.1951, אר"פ.

"הביטוס משותף" עם תושבי ראש פנה, ושהיו שותפים לתבניות החשיבה המובנות מאליהן ולשפה ולקודים התרבותיים שלהם²⁸¹ – המתיקו עם אנשי המושבה סוד: "הם השתדלו לשכנע אותנו שלא כדאי לנו להיכנס בכל ענין קשה זה הכרוך בצרות רבות ושאלנו נהייה מיעוט קטן בתוך העיר ולא אבות העיר".²⁸² הערה זו מעלה תהיות עד כמה היה אגף התכנון נאמן לעקרונותיו. מתברר כי שתי דמויות מרכזיות בגוף הממלכתי שדגל באידיאולוגיה ההומניסטית של התכנון המודרני, זו שגרסה כי תכנון "נכון" יכול להביא לעולם טוב יותר²⁸³ – התערבו וניסו להשפיע על ראש פנה שלא להשתלב בעיר החדשה. למה התכוונו המתכננים כשלחשו כך על אוזנם של נציגיה? האם הם, שידעו מה יהיה הרכבה האתני של העיר החדשה חצור, ניבאו מראש שהניסיון לאחד בין אנשי היישוב הוותיק האשכנזי לעולים מארצות האסלאם לא יצליח?

המשך הפרוטוקול מתאר את תגובת נציגי המושבה להצעת המתכננים:

אנחנו אמרנו כי אנו מקבלים עלינו את כל הצרות וחושבים שזכותה של מושבתנו רבת הסבל היא ששמה יקרא על העיר החדשה שתבנה על המרחבים הרזרביים של מושבתנו. הבטיחו לנו להביא את פנייתנו בחשבון ולהתייעץ עם מועצתנו בכל הקשור עם הקמתה של העירה החדשה. בכל אופן אנו צריכים להיות ערים ולעמוד על המשמר. אנו צריכים להגיש תזכיר בעניין זה למוסדות המוסמכים.²⁸⁴

למחרת נשלח מכתב מפורט אל מדור הגליל באגף התכנון, בו נימקה המועצה המקומית ראש פנה את החלטתה להשתלב בעיר החדשה חרף האזהרות. הסיבה הייתה רצונה להיות מרכז יישובי של האזור, כי היא "נפתלה קשות על קיומה ורק עתה עם השחרור המדיני החלה להתאושש",²⁸⁵ אך **בתנאי שהעיר המשותפת תישא את השם ההיסטורי ראש פנה ולא תקרא על שם העיר המקראית חצור**.²⁸⁶ מעניין לעקוב אחר הנימוקים לרצון בשילוב, תשעה במספר, שכן בחלק מהם תשתמש ראש פנה מאוחר יותר, כשתסרב לאיחוד.

בסעיף ב' במכתב נכתב: "הוצאתה של המושבה ממסגרת התכנון תהפוך אותה לפינה נשכחת וחלומם של חלוצינו הראשונים לראות במושבה 'ראש פנה' לא יתגשם עוד לעולם". סעיף ג' התייחס לסוגיית התעסוקה לעולים בעיר החדשה: "מושבתנו מתעתדת בתקופה הקרובה להחל בנטיעת מטע עצי פרי שיהיה בהם לתת קיום ופרנסה למספר רב של עובדים עבריים ואנו שואפים לשלב את מפעלנו בתכנון הכללי של היישוב שיתהווה". סעיף ה' התייחס לאזהרת המתכננים "שהיישוב הוותיק שלנו עלול להיחפז למיעוט בלתי ניכר בתוך המתישבים החדשים", וחברי המועצה הבהירו: "אין לנו לומר אלא רק שאנו מתפללים לאפשרות זו". הרצון לפרוץ את גבולות המושבה הקטנה והנחשלת בוטא בהבעת תקווה שאגף התכנון יסייע להפיכת ראש פנה ל"עיר רבתני". ייתכן שהרצון העז הזה קשור לאישור שהעניק כמה ימים קודם לכן האפוטרופוס על נכסי נפקדים, להעברת קרקעותיהם של הכפרים הערבים הנטושים באזור לעיר העולים החדשה חצור.²⁸⁷

²⁸¹Bourdieu, P, *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste* (Translated from French by R. Nice). Cambridge: Harvard University Press, 1984.

²⁸² ספר הפרוטוקולים 11, 7.1.1951, אר"פ.

²⁸³ שרון, עיצוב המרחב הלאומי, עמ' 31-58.

²⁸⁴ ספר הפרוטוקולים 11, 7.1.1951, אר"פ.

²⁸⁵ מהמועצה המקומית ראש פנה למשרד ראש הממשלה, 8.1.1951, אמ"י, ג-2704/11.

²⁸⁶ שם.

²⁸⁷ משרד האוצר, האפוטרופוס לנכסי נפקדים, לזסלבסקי – המחלקה לפיתוח, 1.1.1951, אמ"י, ג-2315/13.

כשבועיים מאוחר יותר, ב-22.1.1951, נפגשו נציגי ראש פנה עם אנשי מחלקת המחקר והסקר באגף התכנון, ודבקו ברצונם לשלב את חצור במושבה תחת השם ראש פנה. הם טענו שיישובם אינו יכול להתפתח כמושבה חקלאית, כפי שנקבע לו, ויהיה נכון לפתחו כעיר. הנימוקים לכך היו המחסור במים, אי-התאמתן של קרקעות המושבה לעיבוד חקלאי, והעובדה שכמחצית מהמפרנסים הוותיקים אינם עוסקים בחקלאות אלא במקצועות כמו פקידות, מסחר, שירותים, תחבורה וכו'. נציגי המושבה אמרו כי מיקומה במרכזם של כמה יישובים חקלאיים, על הדרך לארצות השכנות סוריה ולבנון, מצדיק את הפיכתה למרכז עירוני עם פיתוח מואץ של מסחר ותעשייה.²⁸⁸ בסיכום הפגישה כתבו אנשי אגף התכנון את הדברים הבאים תחת הסעיף "תכניות לעתיד":

- א. לקרוא לעיר החדשה ראש פנה ולא חצור.
- ב. להשאיר את חצור בשלב הראשון ללא שלטון מוניציפלי כדי לאפשר את צירופה בעתיד לשטחה המוניציפלי המשותף עם המושבה הקיימת ראש פנה.
- ג. בניית היחידות השכנות הראשונה בחצור תתחיל מ[ה]צד של ראש פנה הקיימת.
- ד. אדמות חקלאיות של ראש פנה הקיימת ישמשו גם בעתיד למטרות חקלאיות בלבד.
- ה. הצביון המסורתי של ראש פנה הקיימת ישמר בבנייה בחצור.

מי שמסייר היום בבתים הראשונים של חצור א', הסמוכים מאוד לבתי ראש פנה, יבחין בבתי אבן המשמרים את הצביון האדריכלי המסורתי של המושבה. אלה מעידים כי בשלבים הראשונים של הבניה בחצור א' נעשה ניסיון לשמר את הצביון הארכיטקטוני של בתי המושבה הבנויים מאבן, כדי לשלב בין היישובים.

תמונה מספר 2: בית אבן בחצור א'. צילום: שמחה גואטה-בוקובה

²⁸⁸ סיכום פגישת המועצה המקומית ראש פנה עם מחלקת מחקר וסקר. מדור לחקירות מקומיות. 22.1.1950, אמ"י, גל-2756/6.

כשלושה עשורים אחרי הפגישה מ-1951, ב-25.6.1981, כתב ברוצקוס הערה על גבי המסמכים שתיארו אותה, וקרא לה "הערה מעניינת מבחינה היסטורית".²⁸⁹ כלומר, גם הוא הבין עד כמה היה השילוב של שני היישובים קרוב למימוש, ועד כמה גרם אי-מיצויו להעמקת הפערים וליצירת שונות ביניהם.

דרישת ראש פנה לקרוא לעיר המורחבת ראש פנה לא התקבלה על ידי אגף התכנון, ובאפריל 1952 הודיע אריה שרון כי נקבע שמה של העיר – חצור, על שם חצור המקראית. כשבוע ימים לאחר מכן התקבלה הודעה על הפסקת הבנייה באבן בחצור א', מה שסתם, לפחות זמנית, את הגולל על האפשרות להקים מרכז עירוני משותף לעיירה החדשה ולמושבה הוותיקה.

מתניהו שילון, שתכנן את חצור, אמר בריאיון ב-1990 כי אילו הסכים אז שהעיר תיקרא ראש פנה היה הדבר מאפשר את חיבורן של חצור והמושבה, אך בזמן תכנון העיר הוא התעקש לשנות את שמה מ"עיר ד"ר ורבר" (על שמו של יוזם הקמתה) כפי שנקראה תחילה, לחצור, ולדעתו גם זה השפיע על סירובה של ראש פנה לאיחוד המוניציפלי ואף עיכב את התפתחות העיירה.²⁹⁰ בשנות ה-70, כשמשרד הפנים ניסה לקדם שוב איחוד של ראש פנה וחצור, הובטח לראש פנה שהיישוב המשותף ייקרא בשמה, אך זה היה כבר מאוחר מדי, וההצעה לא שינתה את התנגדותה של המושבה לאיחוד.²⁹¹

הבחירה בשם חצור הייתה חלק ממגמה מכוונת באגף התכנון, של חידוש שמות היסטוריים ממקורות תנכיים. ועדת השמות המרכזית ראתה בכך מסר כי מדינת ישראל היא ממשיכתה הלגיטימית של הממלכה העברית הקדומה, ורצתה ליצור הקבלה סמלית ביניהן.²⁹²

5.2 תוכניות אגף התכנון לגבי הקמת עיר נוספת בין קרית שמונה לצפת

כאמור, כבר בשלבים הראשונים של הכנת הפרוגרמה של חצור עלתה שאלת נחיצותה של עיר נוספת במרחב הגאוגרפי שבו קיימות כבר הערים החדשות קרית שמונה וצפת. דוד זסלבסקי – מהנדס ואדריכל מרכזי באגף השיכון, שתמך בריבוי מרכזים עירוניים קטנים, טען באחת מישיבות האיתור של נקודות התיישבות בגליל כי העובדה שברדיוס של 12-15 ק"מ אין ריכוז עירוני היא תנאי מספיק להקמת עיר חדשה נוספת. לדבריו, במהלך הזמן ידאג משרד העבודה לביסוס משקי עזר, לעבודות בניין, לאזורי תעשייה ומסחר, לצידוד, חשמל, כבישים ועבודות ציבוריות, כדי לאפשר את התפתחות המקום. לעומתו טענו אחרים שיש להתמקד קודם בחיזוקן של צפת וקרית שמונה.²⁹³ מעניין לעקוב אחרי נימוקי המתכננים להקמת חצור למרות קרבתה לשתי אלה.

5.1.1. תכנון חצור ביחס לצפת

המתכננים ראו במרכז המוצע בחצור מרכז מקביל שישלים את צפת מבחינה כלכלית ותעשייתית. בניגוד לצפת, שהוצעה כעיר נופש והבראה בזכות אקלימה, המסורת העתיקה שלה וריכוזם של

²⁸⁹ האגף לתכנון ארצי (ברוצקוס) – מרכזים עירוניים חדשים, הערה מספר 11 שנכתבה ב-25.6.1981, אמ"י, גל-2756/6.

²⁸⁹ שכטר-אבני, מתכננים, פוליטיקאים, ביורוקרטים, עמ' 146.

²⁹⁰ שם.

²⁹¹ מדב רוזן לסמנכ"ל לשלטון מקומי, 11.8.1975, אמ"י, גל-60762/2.

²⁹² חנה ביתן (עורכת), חמישים שנות התיישבות – אטלס שמות היישובים והמקומות בישראל, ירושלים: משרד ראש הממשלה, 2000 (להלן: "ביתן, חמישים שנות התיישבות"). המתח בין שם תנכי לשם מראשית הציונות התבטא גם בהתנגדותו של ראש עיריית תל-אביב, ישראל רוקח ב-1949 לשם "יפו-תל-אביב" שהוצע לעיר המאוחדת כדי לשמר את הזיקה לעיר התנכ"ית יפו.

²⁹³ דוד זסלבסקי, שיכון עולים בישראל, תשי"י-תשי"ג, תל אביב תשי"ד, עמ' 91.

מוסדות מנהל ותרבות בה, חצור הוצעה כמרכז לתעשייה כבדה יותר שאינה יכולה לפרוח בצפת הגבוהה מסיבות טופוגרפיות וכלכליות (עלות ההובלה של חומרי הגלם). צפת לא תוכל לשרת את יישובי עמק החולה בכלל הפרש גובה של יותר מ-500 מטר. המתכננים אף ניבאו שאחרי פתיחת הגבול עם סוריה ישמש המרכז שבחצור לתחבורה ומסחר עמה. הם ציינו את מגוון הענפים התעשייתיים המתאימים לחצור, כמו עיבוד תוצרת חקלאית מסוריה (עורות, בשר וכדומה), מתכת, כימיה (למרבצי הכבול שבחולה), חומרי בניין ועוד. באופטימיות שקשה להבינה הם טענו כי חלק ממפעלי התעשייה והתחבורה שיוקמו בחצור יספקו עבודה גם לתושבי צפת.²⁹⁴ בדיונים נוספים נטען כי מאחר שלצפת אין שטחים נרחבים הדרושים לפיתוח תעשייה וחקלאות, יש מקום להקמת עיר נוספת לידה, שתהיה מרכז סיטונאי לסביבה החקלאית המתפתחת ולתעשייה של אזור חקלאי פורה. חצור נחשבה כמתאימה בזכות תנאיה הטופוגרפיים והגאולוגיים ומצבה הגאוגרפי הנוח.²⁹⁵ מעניין שיוסף וייץ, איש מחלקת ההתיישבות בסוכנות היהודית, ראה בהקמת חצור סכנה להתפתחותה של צפת, ואף ניסה לשכנע את אנשי האגף לבחון אפשרות להקימה בסביבות נבי יושע, צפונית למיקום שהוצע. הוא גם תמך בהקמת חצור כ"אזור תעשייה עם שיכון בלבד", ולא כעיריה בפני עצמה.²⁹⁶

ב.2.5. תכנון חצור ביחס לקרית שמונה

בחלק הדרומי של עמק החולה, שבו תוכננה חצור, הייתה צפיפות היישובים החקלאיים נמוכה יחסית לצפון העמק. המתכננים לקחו בחשבון את הקרבה לקרית שמונה, אך ציינו ש"המרחק מהמרכז המוצע ובין קרית שמונה בערך 22 ק"מ כך שאין לחשוש מפני תחרות בין שני המרכזים".²⁹⁷ בתקופה זו החלו ייבוש אגם החולה והקמת "רשות החולה", והצורך הצפוי באלפי עובדים הביא למסקנה שגם חצור, ולא רק קרית שמונה, תהיה מרכז לעובדי רשות החולה ומפעלי מים אחרים.²⁹⁸ גם ברמה המקומית נשמעו קולות שונים בסוגיה זו. כבר ב-1950, בעת הקמתה של קרית שמונה כמרכז עירוני, התנגדו אנשי כפר גלעדי, ובראשם נחום הורביץ, להקמת יישוב עירוני, והציעו להקים יישוב חקלאי קואופרטיבי שיתאים לרוח ההתיישבות הקיימת באזור. הורביץ הציע להקים את המרכז העירוני המתוכנן מעל נחל דישון (ואדי חנדאג'), מצפון לאילת השחר, בנימוק שעיריה גדולה אחת באמצע הדרך תשרת את אזור עמק החולה טוב יותר משתי עיירות כמו קרית שמונה וחצור.²⁹⁹ בסופו של דבר התקבלה דעתו של שמואל (מילק) מאירי (שרייבר), חבר קיבוץ דן שבצפון העמק, שהתמנה על ידי שר החקלאות בממשלה הזמנית לרכז את המדור לתכנון ופיתוח עמק החולה. מאירי טען שיש לזרז את הקמתו של מרכז עירוני באזור, והתעקש על מיקומה של קרית שמונה בצפון העמק ולא "באמצע הדרך" בין ראש פנה למטולה. המיקום שהציע הורביץ הוצע גם על ידי עמנואל קרינסקי, איש אגף התכנון, שתמך במציאת מקום לחצור מול אגם החולה, בין ראש פנה

²⁹⁴ נתונים על חלסה וחצור, 7.8.1950, אמ"י, ג-2761/12.

²⁹⁵ פרוגרמות לתכנון חצור, 15.8.1950; 22.8.1950; 12.2.1951, אמ"י, ג-2761/50.

²⁹⁶ וייץ, יומני, 10.7.1951, עמ' 144.

²⁹⁷ פרוגרמות לתכנון חצור, 15.8.1950, אמ"י, ג-2761/12.

²⁹⁸ נתונים על חלסה וחצור, 7.8.1950, ש.ם.

²⁹⁹ אריה ליברמן, "שנים ראשונות בקרית שמונה", בתוך:

²⁹⁹ אריה ליברמן, "שנים ראשונות בקרית שמונה", בתוך: נאור, אצבע הגליל, עמ' 190-191.

לנבי יושע שבאזור מלחה,³⁰⁰ כי "פיתוח וייבוש החולה יצריך ידיים עובדות' ולכן כדאי לשכן אותם קרוב למקום עבודתן".³⁰¹

המעניין הוא שבינואר 1957, כשכתבות בעיתונות התייחסו להקמת חצור כאל משגה, וכשגם בקרית שמונה היה המצב קשה, "הרהר" אליעזר ברוצקוס, אז הממונה על התכנון הארצי, באפשרות של הקמת עיר נוספת בעמק, בין קרית שמונה לחצור, כדי לספק את הצורך בידיים עובדות ברשות החולה. אשר נזרי, שהיה אז ראש המועצה המקומית קרית שמונה, הגיב בתרעומת, וברוצקוס חזר בו מהרעיון והרגיע את נזרי במילים הבאות: "רצינו לברר את האפשרות של הקמת שכונה בצורה נאותה ותכליתית". נראה, אם כן, שאגף התכנון לא הפנים את המציאות הקשה בקרית שמונה ובחצור, וראה בהן מקור לידיים עובדות בלבד, ללא מחשבה מספקת על תשתית כלכלית שתבטיח את פריחתן. המציאות הקשה בחצור, ממש באותה שנה שבה "הרהר" ברוצקוס בהקמת "שכונה נוספת", תוארה על ידי סנטה יוספטל: "מצב התעסוקה בחצור בכי רע, צפת וקרית שמונה מונעות סיכוי לתעסוקה רצינית, העולים מאירופה ברחו מהמקום. חצור עושה רושם כאילו נשכחה כליל במוסדות".³⁰² התיאור מעיד על העדפת יעדים לאומיים, גם אם זמניים, על פני צורכי האנשים שנשלחו ליישב את העיירות.

3.5.ב. הנימוקים לבחירת האתר להקמת חצור

הראשון שהגה את הרעיון להקמת חצור ליד ראש פנה היה ד"ר אברהם ורבר, מומחה לתחום המים שלא היה חלק ממערך התכנון אך הצליח לשכנע את חבריו לחוג לרפורמה התיישבותית, ובהם גם ברוצקוס, לממש את רעיונו. הצעתו נסמכה על ההנחות כי שפע המים של עמק החולה יעזור בפיתוח תעשיות כימיות, וכי אדמת הכבול של עמק החולה טובה לשימוש. ורבר האמין כי המקום יהיה לצומת דרכים עם סוריה, וכי בתוך זמן קצר יתאחדו חצור וראש פנה.³⁰³ נימוקיו השתלבו ברצון לקלוט את גלי העלייה במסגרת של פיזור אוכלוסין, וליישב את שטחי הכפרים הערבים שניטשו. ליד הכפר הנטוש פיירעם הוקם כפר העבודה "פאר עם", שאוכלס ב-70 משפחות שעלו מתימן ב-1950. בפברואר 1951 החליט אגף התכנון לפרק את כפר העבודה, כדי לאפשר את הקמת חצור. כפר העבודה התקיים במשך שלוש שנים, וב-1953 פורק סופית. רוב מתיישביו עברו למושבים חדיד וכפר יעבץ.³⁰⁴

בדומה לעיירות נוספות שהוקמו בסמיכות למשאבי טבע – כמו דימונה שהוקמה ליד מחצבי המכתשים ואזור ים המלח – גם חצור הוקמה בקרבת מרבצי הכבול וכמויות המים הגדולות שבעמק החולה.³⁰⁵ מדיניות הפיתוח של המדינה דגלה בהרחבת הפעילות החקלאית לשטחים שיושבו באגם החולה, ומי שמילאו מדיניות זו היו העולים שמרביתם יושבו בערי פיתוח כמו חצור ודימונה.³⁰⁶

ב-1950.7.4 פנה אריה שרון לראשי המדור לתכנון פיזי וביקש מהם להכין תוך שבוע תוכנית לאיתור מקומות התיישבות חדשים מצפון לחדרה. באוגוסט 1950 נכתב מסמך "הערות ונתונים לאיתור

³⁰⁰ צפונית לצומת שדה אליעזר.

³⁰¹ סיכום ישיבת ועדת התיאום, 9.10.1950, אמ"י, ג-2761/12.

³⁰² מסנטה יוספטל ל-סלייפר באגף השיכון, 16.11.1957, אמ"י, ג-4357/11.

³⁰³ שכטר-אבני, מתכננים, פוליטיקאים, ביורוקרטים.

³⁰⁴ שחר, עולם מעגלי, עולם ישר זווית, עמ' 21-60.

³⁰⁵ ברוצקוס, החלומות שהיו לערים, עמ' 127-140.

³⁰⁶ אורן יפתחאל, "בינוי אומה וחלוקת המרחב ב'אתנוקרטיה הישראלית': התיישבות, קרקעות ופערים עדתיים", עיוני משפט (יוני) כ"א (3), 1998, עמ' 637-663.

מרכזים חדשים בגליל – תוכניות מקוריות לפני הקמת המקומות", והתקיימה ישיבה של ועד התיאום באגף התכנון בקריה, כל זה לקראת סיור בגליל לקביעת האתרים שבהם יוקמו הערים המתוכננות. הסיור לאיתור מקומה של חצור התקיים ב-2.9.1950, ובעקבותיו התקיימה ישיבה של וועדת התיאום לתכנון עיירות בגליל שדנה באיתור הסופי ובנימוקים לו.

בפרוגרמה שנכתבה בעקבות המפגשים הללו פורטו היתרונות המקומיים: המקום נמצא בחלקו הדרומי של עמק החולה ויכול להיות מרכז של אזור חקלאי פורה. הוא נמצא על מדרון נוח בגובה ממוצע של 300 מטר. הוא שולט על שני צירי תנועה מרכזיים: כביש טבריה-ראש פנה-מטולה, וגם על הכביש ראש פנה-משמר הירדן-דמשק. קרבתו לצומת דרכים שיהיה בעתיד מעבר לארצות השכנות עמדה בבסיס ההערכה שהעיר תוכל להתפתח כמרכז מסחרי חשוב. ב-12.2.1951 נוסחה הפרוגרמה סופית, שכללה התייחסות להיבטים מגוונים כגון אזור ההשפעה של העיר; אספקת המים אליה; מחצבים; חשמל; אקלים; התייחסות לתעשיות המיוחדות המתוכננות בה; סיכויי תעשייה ודמוגרפיה בשלבי ההתפתחות השונים שלה; מכסת הקרקע הדרושה לה; פירוט המגורים לפי השלבים בתקופות השונות, והרכב השטחים והמוסדות. חלקה השני של הפרוגרמה עסק בבתי ספר, מוסדות דת, מבני ציבור ועוד.³⁰⁷ הכל היה מתוכנן להפליא על הנייר, אלא שהמציאות סמוך לכתיבת המסמך הייתה רחוקה מהתכנון.

ב.5.4. איתור קרקעות להקמת העיר החדשה חצור

במקביל לכתיבת הפרוגרמה עסקה הסוכנות באיתור קרקעות לחצור, כשהמקורות שמהם הן נלקחו היו אלה: קק"ל (231 דונם), פיק"א (113 דונם), שטח פרטי של יהודים, בעיקר איכרי ראש פנה (910 דונם),³⁰⁸ מטרופה ממשלתי (170 דונם) ומירי ממשלתי (480 דונם), ו"שטח נטוש" (של הכפרים פירעם, מע"ר אל חיט וואזיא, שתושביהם נמלטו ללבנון)³⁰⁹ (2,371 דונם). סך כל השטח הראשוני שיועד להקמת חצור היה 4,275 דונם, אך שטחה היה רק כ-3,000 דונם.³¹⁰ ב-1.1.1951 המליצה המחלקה לנכסי המדינה בפני המחלקה לתכנון ופיקוח להקצות קרקעות ממשלתיות ונטושות להקמת עיירת העולים חצור.³¹¹ כפי שאפשר לראות, חלק מכריע מהשטחים שאותרו אכן נלקח ממאגר הכפרים הנטושים.

כבר בשבועות הראשונים שאחרי הסתלקות הערבים מהעמק החלו קיבוצי המועצה האזורית גליל עליון לעבד את אדמותיהם.³¹² המועצה, שהוקמה במרץ 1950 על בסיס "ועד הגוש" ושהייתה מבוססת מבחינה כלכלית וחברתית, חלשה על כל קיבוצי עמק החולה וסייעה בהקמת קיבוצים חדשים אחרי קום המדינה. קיבוצים כאלה קמו גם בדרום העמק, כמו כפר הנשיא (אז "הבוניס") וגדות (אז "הגוברים") הסמוכים לחצור. למרות שפע השטחים החקלאיים שהועברו למועצה האזורית, עוררה הקצאת הקרקעות לחצור לא-מעט מתחים, וחורף 1951 היה חורף "חס" בדרום

³⁰⁷ פרוגרמות לתכנון חצור, 12.2.1951, אמ"י, ג-2761/50.

³⁰⁸ במרץ 1951 הורה מנהל המחלקה לתכנון ופיתוח באגף השיכון לקק"ל להגיע להסדר עם המועצה המקומית ראש פנה בנוגע לרכישת אדמות אלה, הכלולות בשטח המיועד להקמת חצור. בעלי הקרקעות הפרטיות במושבה היו מוכנים להחליף חלק מהן בשטחים אחרים, וחלק אחר הסכים למכור במחיר של 30 ל"י לדונם, בתנאי שכל בעל קרקע יוכל להשאיר מגרש לעצמו. המחיר היה גבוה יחסית, כי עד אז שילמה הקק"ל בין 18 ל-20 ל"י לדונם. תכתובת הקק"ל – המועצה המקומית ראש פנה – אגף השיכון, 31.7.1951, אמ"י, תיק KKL9/232.

³⁰⁹ מוריס, לידתה, עמ' 168-172; מוריס, 1948, עמ' 179.

³¹⁰ הוועדה לקביעת עתידה של חצור, 9.4.1956, אמ"י, ג-1945/31.

³¹¹ מהמחלקה לנכסי המדינה למנהל ופיתוח אגף השיכון משרד העבודה, 1.1.1951, אמ"י, ג-2315/13.

³¹² גולדשטיין, הקיבוץ והמעברה, עמ' 274-314.

עמק החולה. מיקומה של העיר המתוכננת באזור חקלאי ברובו היה חריג, לפחות בעיני המתיישבים הוותיקים.

בינואר 1951 הודיע צבי גת מהסוכנות היהודית כי הסוכנות אינה מאשרת את השטח שהוצע על ידי אגף התכנון להקמת חצור. גת, כנציג המחלקה להתיישבות חקלאית, נימק את הסירוב כך:

מה לעשות והמציאות טופחת על פנינו. ניגשנו לתכנון השטחים ליישובים החקלאיים בדרום עמק החולה, ונוכחנו שקיים דוחק רב בקרקע כדי ספוק צרכי היישובים הקיימים. מטעם זה אמרנו לנסות ו"להרויח" שטח חקלאי מהאיתור של העיר חצור. עומד השיקול בין צרכים מידיים של התיישבות קיימת לבין הצעה מוקדמת לעיר. נראה לנו שיש להכריע לטובת הראשון.³¹³

גת דרש תוספת קרקע ליישובים החקלאיים בדרום העמק על חשבון השטח שהוקצה לחצור, ועל כך ענה לו אריה שרון כי "אין דוחק קרקע למספר מצומצם של יישובים חקלאיים קיימים יכול לבטל איתור עיר בישראל שאיתורה הגיוני וחברתי".³¹⁴ זסלבסקי מאגף השיכון הצטרף למאמץ להגן על שטחי העיירה החדשה, והבהיר: "אין אנו דנים בהצעה מוקדמת לעיר אלא בהצעה מסוכמת אשר החלו בביצועה. אין התכנון יכול להתחשב בצרכים מידיים אלא בעיקר בראיית המטרה הסופית".³¹⁵ תוכניתו של גת לא צלחה, והוא נאלץ להסביר כי "לא התכוונו לבטל אתור עיר בישראל", אלא להתאימו לצרכים של כמה יישובים בישראל שגם להם זכויות קיום מסוימות.³¹⁶ חילופי דברים אלה יכולים ללמד על תחושת הזכות לקרקע שהייתה ליישובים הוותיקים בעמק החולה, ועל הייצוג שלהם בדרגים הגבוהים, שאפשר להם לנסות ולהשפיע על יחסי הכוחות. בה בעת, במקרה זה, אפשר להתרשם גם מכך שהפקידות המקצועית הייתה מחויבת להגן על האינטרסים של תושבי העיירה העתידית.

מתחים אלה לא נעלמו גם עם אכלוס חצור. בראשית 1954, כשהיא קיבלה מעמד של יישוב קבע ללא מועצה מקומית שתייצג את האינטרסים שלה, ביקשו המועצה העליונה לתכנון והוועדה לשמירה על קרקע חקלאית במשרד הפנים מאגף השיכון לשחרר חלק מהאדמות החקלאיות בחצור, משום שיש החלטה לתכנן אותה מחדש. הכותבים ציינו כי מופעל עליהם לחץ חזק על ידי משקי האזור, הקק"ל והמחלקה להתיישבות, הדורשים שהקרקעות הללו יינתנו למשקי הסביבה הסובלים ממחסור בקרקע. לא ברור מה היה המשך הטיפול בכך, אך ניתן לזהות גם במקרה זה את הסיוע המשמעותי שקיבלו קיבוצי האזור כדי "להרויח" שטחים לעיבוד על חשבון עיר העולים חצור.³¹⁷

ב.6 שלב ההקמה של חצור

חצור הוקמה בסבב השני של "הערים החדשות", ב-1951, כשנה לאחר סבב ההקמה הראשון שהחל ב-1950 וכלל את חלסה (קרית שמונה) וערים נוספות. ביולי 1951 החלו להיבנות בתי העיירה הראשוניים על ידי אגף השיכון, על פי תוכניות של אגף התכנון. היו אלה 30 בתים טוריים מאבן

³¹³ מצבי גת לזסלבסקי, 7.2.1951, אמ"י, ג-2315/13.

³¹⁴ מאריה שרון לצבי גת, 21.2.1951, אמ"י, ג-2315/13.

³¹⁵ מזסלבסקי לצבי גת, שם.

³¹⁶ מצבי גת לאריה שרון, 28.2.1951, שם.

³¹⁷ מהוועדה לשמירה על קרקע חקלאית לאגף השיכון, 23.2.1954, אמ"י, גל-2315/16.

שהוקמו ב"שיכון עולים חצור א", בסמיכות רבה לראש פנה, כשרק ואדי מפריד ביניהם. כחודשים מאוחר יותר, בספטמבר 1951, סומנו 83 מגרשים ל-166 יחידות דיור ב"שיכון עולים חצור ב", שמוקם כשני ק"מ צפונית מזרחית לחצור א'. השיכונים אוכלסו לקראת סוף 1952, בשלב הראשון על ידי 488 תושבים שרובם הגדול הגיע ממעברת ראש פנה, לפני הפינוי הכפוי בינואר 1953.

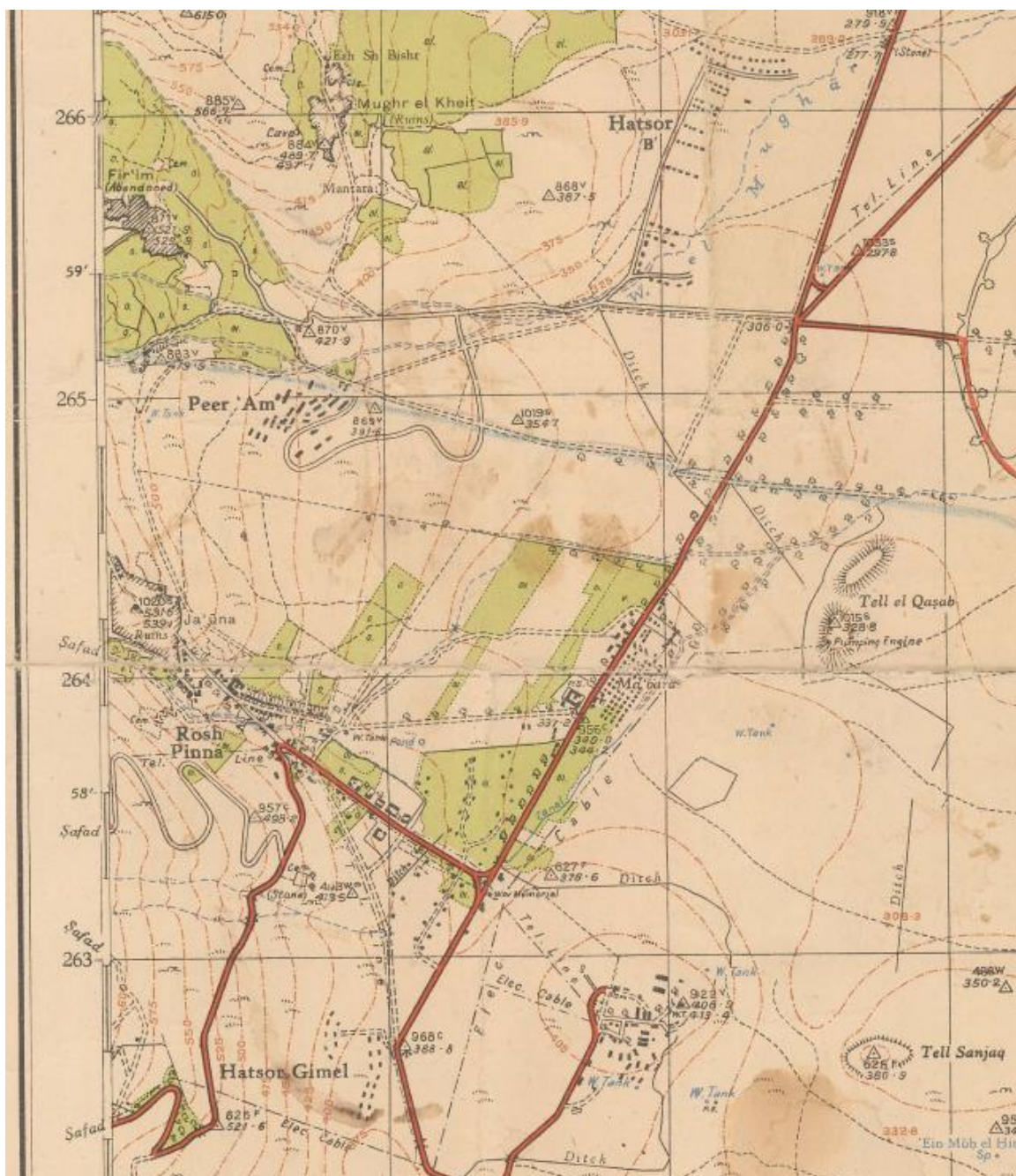
ב-16.11.1952 הודיעה הסוכנות למחלקה ליישובי עולים במשרד הפנים על אכלוס שני יישובי עולים בגליל: מוגידל (מגדל העמק) וחצור. בניגוד למגדל העמק, שהקמתה לוותה על ידי המועצה האזורית קישון (המופיעה כמכותבת למסמך), חצור מופיעה ללא ליווי של מועצה כלשהי. תאריך ההקמה הרשמי שלה נקבע רטרואקטיבית ל-1.1.1953³¹⁸, ובפועל רוב מפוני המעברה הגיעו אליה בחודש מרץ 1953.

תכנונה של חצור לווה בשינויים רבים תוך כדי הקמתה. בשלב הראשון סיפק אגף השיכון צריפי עץ פיניים ושבדיים לשיכון העולים בחצור ב', כדי לשכן בהם את המשפחות שהגיעו ממעברת ראש פנה עד שבתי האבן והלבנים בחצור א' יהיו מוכנים. העולים, שעזבו זה עתה את המעברה וציפו שהמעבר למבנים קבועים יעניק להם יציבות ותחושת שייכות, התאכזבו לגלות שהתנאים ביישוב החדש גרועים מאלה ששררו במעברה.

לחצה של המועצה המקומית ראש פנה לזרז את פינוי המעברה הביא את אגף השיכון לבצע באוקטובר 1952 שינויים דחופים בצריפים הפיניים שיועדו למגורים זמניים בחצור ב', כדי להתאימם לשמש כמוסדות ציבור כמו גני ילדים, חנויות ובית כנסת לשני שיכונים העולים. מציאות זו הקשתה על תושבי חצור א', שנאלצו ללכת בדרכים קשות משכונתם המרוחקת כשני ק"מ מהמוסדות המאולתרים והלא-מתוכננים שהוקמו בחופזה בחצור ב'. כתוצאה משינויים דחופים אלה הוזנח במידה רבה התכנון הפיזי של חצור.

במקביל לשיכונים חצור א' וחצור ב' הוקמה שכונה נוספת שכונתה חצור ג'. היא נבנתה בחלק הדרומי מזרחי של ראש פנה, כשבתי המושבה מפרידים בינה לבין חצור א' וב'. השכונה אוכלסה בעיקר על ידי עולים ממרוקו בראשות הרב מסעוד אדרעי. לימים כונתה שכונה זו בפרוטוקולים של המועצה המקומית ראש פנה "הצריפים הפיניים". העובדה שהיא נקראה גם חצור ג', למרות מיקומה בתוך המושבה, מלמדת על כך שהיא הייתה שריד מהתוכניות המקוריות של אגף התכנון ליצור מרכז יישובי אחד שיכלול את ראש פנה וחצור. עם השנים פורקו הצריפים הללו, והעולים שהתגוררו בהם התפזרו לראש פנה, לחצור ולמקומות אחרים כמו קרית ים.

³¹⁸ יום הקמת חצור 1.1.1953. שאלון משרד הפנים, המחלקה ליישובי עולים, אמ"י, ג-2315/15.

מפה מספר 2: שכונת חצור ג' (Hatzor Gimel) בתוך המושבה ראש פנה, 1953. באדיבות ארכיון המפות של המכללה האקדמית תל-חי (מצפון, בשטח חצור, מופיעות השכונות חצור ב' ושכונת פארעם – הכוונה לחצור א')

ב.1.6 ביקורת בזמן אמת על אגף התכנון

הגוף המרכזי שעיצב את העשייה התכנונית במדינה בשנות ה-50 היה אגף התכנון הממשלתי, שהתבסס על עבודתם של מתכננים מקצועיים. ביקורת על שיקול הדעת של האגף בקבלת ההחלטה על הקמת חצור החלה להישמע ולהיכתב כבר בראשית 1953, זמן קצר אחרי שהתוכניות החלו להפוך למציאות וראשוני המתיישבים נשלחו למקום. כותרות בעיתונות המגוונת סיפרו את מה שאגף התכנון היה אמור למנוע: "תאבונו המוגזם של ה'תיכנון' הוליד את אחת השערוריות

המתוכננות ביותר בתולדות המדינה, עוד 'עיר' ושמה חצור".³¹⁹ העיתון **זמנים** תיאר את הקמת חצור במילים "העיר שגוועה בהיולדה".³²⁰ בעל המשמר היא תוארה כ"עיירה התלויה על בלימה", וגם בו הופנו האשמות לאגף התכנון: "מה ראה אגף התכנון הארצי לתכנן הקמת יישוב עירוני דווקא במקום זה שאין קיימים בו גורמים כלשהם העשויים בעתיד לסייע להתפתחותו? ... דבר אחד ברור – אגף התכנון עשה צעד פזיז ובלתי שקול".³²¹ עיתון **הארץ** חתם במילים "חצור – יישוב ללא זכות קיום" ואף כינה את תוכניות האגף "תכנון ערטילאי ותלוש מהמציאות".³²² אברהם הרצפלד, שנודע בפעילותו להקמת יישובים ברחבי הארץ, תהה: "לשם מה היה צריך להקים את חלסה ומספר קילומטרים ממנה את חצור?"³²³

לימים הודו יהודה תמיר, איש אגף השיכון, ויצחק עילם, לשעבר מנכ"ל משרד העבודה, שהיו מעורבים בתכנון ובהקמה של חצור, כי הקמתה הייתה טעות.³²⁴ ברוצקוס אף הודה שבהקמת הערים החדשות הייתה מידה לא-קטנה של אלתור. ההיגיון שעמד בבסיס הקמתה של חצור שירת את הצרכים הלאומיים של המדינה: אכלוס כפרים ערביים שהתרוקנו, קליטת עלייה ופיזור אוכלוסין, בנוסף לאספקת כח עבודה למשקי הסביבה. אבל גם באלה אין להסביר מדוע לא צורפה העיירה לאחת מצורות ההתיישבות שהיו קיימות באזור.

תחושת ה"מיותרות" הגיעה גם לחצור. חיים חדד, אחד מוותיקיה, סיפר לי על "אגדה" המסופרת בה כמענה לשאלה "איך הוקמה חצור?": בזמן הקמתה של חלסה-קרית שמונה, משאית גדולה שהעבירה לשם חומרי בניין נתקעה בכביש 90, בין מחניים לראש פנה, בגלל תקר בגלגל. הנהג וצוותו רוקנו את המשאית כדי לתקן את הצמיג, וכשסיימו אמרו: אין טעם להעלות הכל בחזרה למשאית, בואו נקים עיר במקום הזה, ודי.³²⁵ כידוע, בכל "אגדה" כזו מסתתרת איזו אמת, תשובה לשאלה תמוהה ולא-מפוענחת, והסיפור ההומוריסטי מדגיש בעיניי את העובדה שתחושת חוסר ההיגיון שבהקמת חצור כיישוב עצמאי הגיעה גם לתושבי המקום.

ב.7 הקמת חצור כיישוב נפרד מראש פנה

רוב העיירות החדשות הוקמו באזורים דלילי אוכלוסין: 16 מתוכן נוסדו במקומות חדשים, ו-11 שולבו בגרעינים יישוביים שהיו קיימים לפני קום המדינה.³²⁶ בפרוגרמה לתכנון חצור, סמוך לסעיף העוסק בהקמת בתי חצור א' תוך שמירה על הצביון הארכיטקטוני של ראש פנה, נכתב שיש "להשאיר את חצור בשלב הראשון ללא שלטון מוניציפלי כדי לאפשר את צירופה בעתיד לשטחה המוניציפלי המשותף של המושבה ראש פנה".³²⁷ הסיבות שבגינן רצתה אז ראש פנה באיחוד היו אלה:

- א. רצון לנכס לעצמה אדמות נטושות שהתפנו עם בריחת ערביי האזור.
- ב. הזדמנות בשבילה, כמושבה פריפריאלית קטנה ולא-מפותחת, לשדרג את מעמדה כמרכז עירוני ולשקם את מצבה הכלכלי והחברתי. במושבה האמינו שהאיחוד עם חצור יחזק

³¹⁹ אהרון דולב, "השערורייה הייתה מתוכננת – עודף ערים בגליל העליון", **מעריב**, 12.6.1953.

³²⁰ נתן ריבון, "חצור – העיר שגוועה בהיולדה", **זמנים**, 25.10.1953.

³²¹ צבי גולדברג, "חצור – עיירה התלויה על בלימה", **על המשמר**, 25.6.1952.

³²² י' אביאל, "חצור – יישוב ללא זכות קיום", **הארץ**, 6.7.1953.

³²³ "מדברי חכמים", **דבר**, 23.3.1953.

³²⁴ שכטר-אבני, מתכננים, פוליטיקאים, ביורוקרטים, עמ' 147.

³²⁵ ריאיון עם חיים חדד ז"ל, 19.12.2017.

³²⁶ אפרת, עיירות הפיתוח, עמ' 108.

³²⁷ פרוגרמה של חצור, 22.2.1951, **אמ"י**, גל-2756/6.

אותה, ובעיקר יסייע לה להתבסס כלכלית, לצבור משאבים ולהגדיל את מספר תושביה, שהתמעטו בחודשי המלחמה.

ג. תקווה שהמוני העולים שהגיעו בעלייה הגדולה יספקו "ידיים עובדות וזולות" לעבודות החקלאיות במושבה, בעיקר לאחר שהכפר הערבי הסמוך גיעוני ניטש על ידי יושביו.

אלא שלא חלף זמן רב, ובראש פנה גבר הספק בדבר יתרונות האיחוד עם העיירה המתוכננת. לדעתי, אלה הסיבות האפשריות שבגינן השתנתה דעתה:

א. ההבנה שהעולים שנשלחו לחצור לא רק שלא יסייעו בפיתוחה, אלא אף יהיו נטל כלכלי וחברתי עליה.

ב. פערים אתניים, תרבותיים וחברתיים בין תושבי המושבה, בעיקר האשכנזים, לעולים המזרחים בחצור, נתפסו כמקשים על האפשרות ליצור יישוב מאוחד.

ג. ככל שחלף הזמן והתברר הפער התרבותי, נוצר חשש שמבחינה מספרית יהיו תושבי חצור רוב, ותושבי ראש פנה מיעוט, ושהאיחוד יעניק לעולים כוח רב על פני תושבי המושבה.

בשל כל אלה כדאי היה לראש פנה ליצור בידול בינה לבין היישוב החדש, וכפי שנראה – היא פעלה להבטיח את הפיכתו למובלעת מנותקת ממנה, ובכך לשמור את הדומיננטיות הדמוגרפית, התרבותית והתודעתית שלה. תהליך זה גרם להיווצרותם של שני יישובים נפרדים, וככל שחלף הזמן הלכו הפערים הכלכליים והחברתיים ביניהם והעמיקו, וכך גם הבידול בין שתי האוכלוסיות.

ב.7.1 ראש פנה נעזרת ברשתות חברתיות משפיעות כדי לקדם את עצמה: "כצבר אל צבר"³²⁸

עיצוב המרחב הישראלי הוא תחום שהמחקר הביקורתי נוטה להסבירו כנגזרת של אינטרסים, וכמקום שבו ידה של האליטה היא תמיד על העליונה. הדוגמה הבאה מאמתת את הטענה הזו: במאי 1954, בעקבות התאוששות מסוימת במצבה של ראש פנה, פנה חיים רוקח, נציג מפא"י בעיריית תל אביב, לאברהם ציגל ממחלקת הקליטה בסוכנות. הוא שטח בפניו את דרישת נציגי מפא"י במועצה המקומית ראש פנה: "חברינו בראש פנה העלו בישיבה את התביעה לקליטת 200 משפחות עולים חדשות לרגל מצב העבודה הטוב בראש פנה. אנו מעלים הצעה על הקמת 150 יחידות דיור חדשות בחצור".³²⁹ כחודש ימים מאוחר יותר עדכן ציגל את אגף השיכון במשרד העבודה על הוספת משתכנים לחצור, ועל ההחלטה "להמליץ על בניית 100 יחידות דיור בחצור".³³⁰ אך במקביל לכך סירבה ראש פנה לצרף אליה את חצור, מה שמביא למסקנה שבמושבה היו מעוניינים בתושבי העיירה כפועלים לעבודות החקלאיות ולסיוע בפיתוחה, אך לא כתושבים מן המניין. בדומה לתושבי העיירות האחרות שהוקמו בפריפריה ליד יישובים ותיקים, גם תושבי חצור היו כוח עבודה זול שהביא רווחה ועושר לקבוצות וליישובים מבוססים, ותרם רק מעט לשיפור החיים בעיירות עצמן.

³²⁸ ציטוט ממכתב אישי של שמעון בנדל מראש פנה לשכנו בעבר בתל אביב, שר הפנים ישראל רוקח. בנדל ביקש משר הפנים לסייע לראש פנה. 27.7.1953, אמ"י, ג-32-2638.

³²⁹ מחיים רוקח לאברהם ציגל, 4.5.1954, אמ"י, גל-2315/16.

³³⁰ מאברהם ציגל לאגף השיכון, 17.6.1854, אמ"י, גל-2315/16.

עולים-מהגרים מוחלשים, בעיקר מארצות ערב, היו מטרה קלה יותר לתמרון מפני שנתפסו כנחותים מבחינה תרבותית ואף כסוג של "פועלים טבעיים".³³¹

כאמור, ההפרדה קיבעה באזור זה של הגליל העליון שני מעמדות: תושבי ראש פנה, דור שני ושלישי לאיכרים ותיקים שעלו לארץ לפני 1948, חלקם הגדול בסוף המאה ה-19. רובם באו מארצות מזרח אירופה ובזכות כישוריהם, הכרתם את המערכת וקשריהם החברתיים, נהנו מגישה מועדפת למוקדי כוח פוליטיים ולמשאבים ציבוריים. לצידם צמחו מתיישבי חצור כמעמד של עובדים-פועלים, חלקו הגדול ממוצא מזרחי, שאין לו רכוש פרטי ושגישתו למוקדי כוח פוליטיים מוגבלת. שני המעמדות הללו חיו במציאות שהתעצבה בין חצור לראש פנה, ובסיטואציה היסטורית-חברתית זו נוצרו ניצני קונפליקט חברתי על רקע הבדלים תרבותיים ופערים חברתיים-כלכליים.

המציאות שנוצרה בחצור בין השנים 1953 ל-1956, ושתנוח בפרק הבא, לא יכלה להימשך זמן רב: בינואר 1956 יזם משרד הפנים את הקמתה של ועדה שדנה בעתיד העיירה, בדיון שהשתתפו בו מנהל המחלקה למועצות אזוריות, נציג משרד הפנים, ראש המועצה המקומית ראש פנה וראש המועצה האזורית גליל עליון. אף שבאותו זמן כבר נבחר בחצור ועד מקומי מתושבי היישוב, נציגיו הוזמנו לדון בגורל יישובם רק בשלבים מאוחרים יותר. בדיון האמור הוצעו שתי הצעות: סיפוח חצור למועצה המקומית ראש פנה, או העברת תושביה לקרית שמונה וחיסול המקום. בסוף הישיבה הוחלט שחצור תסופח לראש פנה,³³² למרות שיעקב רובינשטיין, ראש המועצה המקומית, שהיה ידוע בהתנגדותו לסיפוח חצור למושב, הסביר שהיא אינה יכולה לספח את העיירה בשלב זה בגלל מצבה הקשה. הוחלט שהמענק לחצור, שיועבר דרך המועצה המקומית ראש פנה, יגדל, ואילו פרסום רשמי של הסיפוח יבוצע רק בעוד זמן.³³³ רובינשטיין הבטיח להביא את ההצעה בפני חברי המועצה המקומית, שדחו את הרעיון באופן גורף. בדומה ל-1951, שבה השהתה ראש פנה את שילובה עם חצור, גם במקרה זה נדחה המיזוג למועד לא מוגדר, אך לא ירד מהפרק.

עם פרסום ההחלטה להקים מועצה המקומית נבדלת בחצור, ב-1956, הדגיש משרד הפנים כי הכוונה היא לספח את העיירה לראש פנה בעתיד, ולמזג ביניהן. דגם התנהלות זה ילווה את הדיונים על האיחוד גם בשנים הבאות. משרד הפנים עשה מאמץ ניכר כדי שראש פנה תתאחד עם חצור, אך במושב העדיפו את האינטרסים שלה ולא אפשרו למוסדות המדינה לכפות עליה את האיחוד. קיומם של שני יישובים סמוכים ונפרדים הוביל לתחרות ביניהם, שגברה עם בחירתו של הלל לנדסמן לתפקיד ראש המועצה המקומית הראשון של חצור באוגוסט 1956. לנדסמן, חבר קיבוץ אילת השחר, היה מקורב לדמויות מרכזיות בשלטון הארצי והחל לבקש מגופים שונים שיסייעו בפיתוח העיירה. הוא דרש גם להעביר קרקעות מראש פנה לצרכי הפיתוח של חצור, והמושב יצאה נגד הרעיון ומחתה על יחס המדינה אליה. "המהפכה החקלאית", שכללה תוספת של קרקעות, תקציבים, מענקים והלוואות לצרכי פיתוח, שמהם נהנתה המועצה האזורית גליל עליון, פסחה על המושבה הוותיקה. יעקב גלילי, מזכיר המועצה המקומית ראש פנה באותן שנים, כתב לימים:

יחס הממשלה לראש פנה היה מייאש. מי פילל שכך תקפח המדינה את המושבה שהייתה ערש ההתיישבות בגליל! לא רק שלא קיבלנו מענה על פניותינו בעניין פיתוח המושבה

³³¹ סבירסקי, לא נחשלים.

³³² עתידה המוניציפלי של חצור, 2.1.1956, אמ"י, גל-17-61378.

³³³ שם.

אלא אף ביקשו להפקיע מאתנו אדמה חקלאית ... רוצים לספח אותנו לחצור – ואין לתאר גודל העוול הזה.³³⁴

בסוף שנות ה-50 וראשית שנות ה-60 של המאה שעברה חשה ראש פנה מאוימת על ידי חצור. הממשלה התנתה את תקצובה בנכונותה להתאחד עם העיירה, ודב גולדשטיין, ראש המועצה המקומית בראשית שנות ה-60, הודה שהמושבה מסתירה ממשרד הפנים את התנגדותה לאיחוד כדי להמשיך לקבל תקציבי פיתוח בלי שהאיחוד יצא לפועל.³³⁵ רובינשטיין נאבק בניסיונות ההפקעה של קרקע לטובת חצור, האשים את מוסדות המדינה ביחס מפלה כלפי ראש פנה ואף איים להתפטר. הוא טען כי המוסדות מונעים את התפתחותה הטבעית של המושבה ומעוניינים להפוך אותה ל"פרבר של חצור החדשה".³³⁶ ביובל ה-75 לראש פנה, ב-1957, הוא אף ביטל את החגיגות בטענה שאין להן סיבה. הוא הסתייע בדמויות פוליטיות ובחברי כנסת, כמו בשאילתה שהוגשה לשר העבודה מרדכי נמיר (שאילתה מספר 18992, 2.1.1959), אך התאכזב מיחסו של השר אליה. הוא דרש את הקמת ההרחבה החקלאית והכפלת האוכלוסייה בראש פנה, וכינה את תכנית האיחוד עם חצור "מסוכנת".³³⁷ סירובה של המושבה להתאחד עם חצור נשאר בעינו גם כשהופעלו עליה סנקציות כלכליות בגינו. רובינשטיין "הפך עולמות", כדבריו, כדי למנוע את הקשר הזה, ואמר:

הלכתי לירושלים, לבן גוריון ולבן צבי ואמרתי להם: מה זה, ראש פנה זה כלב? חצור וקרית שמונה ברוך ה' מושבות גדולות ואנחנו מה? אמרתי להם: תנו עולים חדשים וכסף ונבנה את המושבה כדי שאבותינו ובנינו הגיבורים לא "יתפכו" בקבר. ... נכון זו הייתה עבודת פרך, דפקתי על כל הדלתות ימים רבים. אבל הם הסכימו לשלוח עולים חדשים למושבה להרחבה החקלאית. ... ראש פנה לא מתה.³³⁸

דב גולדשטיין, ממשיכו של רובינשטיין כראש המועצה המקומית ראש פנה, שהבטיח על קברו כי ימשיך את דרכו, נהג לדרוש את פיתוח המושבה במכתבים חוזרים ונשנים לבן גוריון ולפנחס ספיר. הוא לא הסכים לקבל את תשובת המוסדות כי "בקרבתכם עיירת העולים חצור, שאליה מופנות כל פעולות הפיתוח",³³⁹ וחזר וטען שלראש פנה "קיימים נתונים לפיתוחה והפרחתה בלי קשר עם העיירה חצור".³⁴⁰ רובינשטיין וגולדשטיין האמינו שניהם שיש להם השפעה על השלטון, וכי בעזרת הפניות החוזרות לנציגיו – גם אם נחשבו לטורדניות – יצליחו לשנות את ההחלטות בדרגים הפוליטיים הגבוהים. בניגוד לתושבי חצור, שסיפקו את צרכי המדינה הפיזיים, ראש פנה דאגה לאינטרסים שלה ואף הצליחה בכך, גם אם התהליך ארך שנים.

³³⁴ גלילי ציטט את אהרון אבן חן: "ראש פנה ויהמהפכה החקלאית הגדולה", **מעריב**, 21.9.1980. אבן חן, בן ראש פנה, היה סופר ועיתונאי שנהג לפנות אישית לראש הממשלה בן גוריון ולהתלונן על הקיפוח המתמשך של המושבה. בן גוריון אף ענה לו אישית. ראו: תכתובת אבן חן ובן גוריון, 10.4.1961, **אמ"י**, ג-6307.

³³⁵ ספר פרוטוקולים, 14.9.1964, **אר"פ**.

³³⁶ "ראש מועצת ראש פנה מאיים להתפטר כמחאה על יחס השלטונות", **הבוקר**, 9.10.1957.

³³⁷ מיעקב רובינשטיין לשר העבודה מרדכי נמיר, "ההרחבה בראש פנה", 2.1.1959, **אמ"י**, ג-4391.

³³⁸ דוד שליו, "נצחנו של אבו פישל", **דבר**, 1.12.1960. גם אביב קלר, מי שהיה חבר מועצה בראש פנה, סיפר לי שליו אשכול הבטיח תמורת האיחוד עם חצור את מחיקת החובות של ראש פנה, ולמרות זאת הם סירבו. ריאיון עם אביב קלר, 20.11.2016.

³³⁹ ספר הפרוטוקולים, 13.9.1961, **אר"פ**.

³⁴⁰ שם.

ב.7.2 סלקציה בקליטת עלייה בראש פנה, אך לא בחצור

ראש פנה שיוועה לגידול דמוגרפי. היא עודדה חקלאים צעירים מהגליל ועולים מהמעמד הבינוני להצטרף אליה, כי ראתה בהם כוח שיסייע בפיתוחה, ובמקביל פעלה למנוע הגעה של עולים מזרחים שהופנו אליה. בדרך זו היא שמרה על אופייה ועל הרכבה הדמוגרפי, ויצרה תנאים לצמיחה כלכלית, בעוד ששכנתה החדשה, חצור, שעמה סירבה להתאחד, נשאה בנטל של קליטת משפחות עולים חסרות משאבים.

כאמור, מיד לאחר הקמת המדינה דרשה ראש פנה הפניה מבוקרת של אוכלוסייה שתוכל למנף אותה. מהמוסדות המיישבים היא ביקשה "קליטת עליה מהמעמד הבינוני ולבדוק את האפשרות להרחבתה לממדים ניכרים".³⁴¹ במושבה הודאגו מעזיבת העולים החדשים שהגיעו אליה עם הקמת המדינה, ושיתפו את מחלקת הקליטה של הסוכנות בחשש מעזיבת "המוכשרים שבהם".³⁴²

גם חצור ביקשה להפנות אליה עולים ממעמד סוציו-אקונומי גבוה ובעלי מקצועות חופשיים, כדי שלא להקשות יותר על המצב הכלכלי-חברתי הקשה שבה. הדרישה הייתה "להעביר עולים אשר יוכלו להתפרנס מיגיע כפם כגון בעלי מקצועות חופשיים, ושלא יזדקקו לחסדי המדינה".³⁴³ הלל לנדסמן, כראש המועצה המקומית, דרש להעלות את רמתו הכלכלית-חברתית של היישוב בעזרת עולים מהמעמד הבינוני. באותן שנים תוארה חצור כ"מקרה סוציאלי ... וכמחנה עבודה ענק שכל תכליתו לספק פועלים בשכר לכל הסביבה".³⁴⁴ גם חבר המועצה ראובן ארביב ביקש לשפר את רמת העולים הנשלחים אליה: "מינואר 1962 ועד ספטמבר 1962, הגיעו לחצור 102 משפחות מרובות ילדים, מתוכן 38 עזבו את חצור. מ-64 המשפחות שנתרו בחצור, 34 הם מקרים סוציאליים, כרוניים חמורים או חלקיים". הוא הביע חשש שחצור תיהפך לעיירה סוציאלית, על כל הסכנות הצפויות מכך לאזור ולמדינה.³⁴⁵ ואולם הדרישות הללו לא מולאו.

בראשית שנות ה-60 אושרה בראש פנה הקמת ההרחבה החקלאית הראשונה, וניתנה לה הלוואה של 100,000 ל"י מהגורמים המיישבים, שהחלו לגלות יחס אוהד כלפיה. ההרחבה כללה 40 יחידות דיור שלכל אחת מהן שטח חקלאי של 40 דונם. בחגיגות ה-80 להקמת המושבה הצליח רובינשטיין לשכנע את לוי אשכול כי "ראש פנה זכאית לתוספת איכרים",³⁴⁶ ולהרחבה הצטרפו משפחות של יוצאי קיבוצים כמו דן, כפר גלעדי, יפתח, דגניה ונוספים, שהבינו את ההזדמנות הכלכלית. בפועל, ומשום שחלק גדול מהיחידות שהוצאו לא אוכלס בגלל חוסר האטרקטיביות של המקום, ניתנו הבית והמשק למתיישבים בחינם.³⁴⁷ בשנים אלה סבלה ראש פנה מהגירה שלילית, כשרוב העולים שהגיעו אליה בסוף שנות ה-50 עזבו, ומהיעדר פיתוח בגלל העברת חלק מהתקציבים לחצור השכנה. רובינשטיין השתמש במילה "איכרים", כלומר מתיישבים עם רקע חקלאי, ובאותן שנים היו אלה כמעט רק בני היישוב הוותיק, האשכנזי ברובו. האם המילה "איכרים" הייתה שם קוד לאנשי היישוב האשכנזי, להבדיל מהעולים המזרחים של חצור, שאת שילובם במושבה הוא דחה שוב ושוב? בפועל, כאמור, שמרה המושבה על ההרכב הדמוגרפי הרצוי מבחינתה, וראש המועצה שלה ציין "נקודת אור ... שהצלחנו לקלוט מספר ניכר של משפחות בעלות רמה תברואתית וכושר"

³⁴¹ שם, 16.1.1957.

³⁴² שם, 1.4.1963.

³⁴³ מהממונה על מחוז צפון לסוכנות היהודית, 1.2.1955, אמ"י, ג-19-4356.

³⁴⁴ "עיר פועלים להשכרה", **הבוקר**, 9.3.58.

³⁴⁵ דני צדקוני, "חצור זקוקה לחברת פיתוח", **למרחב**, 2.12.1962.

³⁴⁶ "רוחות חדשות במושבות הישנות", **מעריב**, 6.3.1961.

³⁴⁷ ריאיון עם יורם מאירי, 27.1.2020.

אינטלקטואלי".³⁴⁸ יש לציין כי בין המאכלסים את ההרחבה היה גם מספר מצומצם של משפחות מחזור, אך הרוב הדמוגרפי הדומיננטי נשמר. כל עוד היה מדובר בבודדים ראש פנה לא התנגדה, אך כשדובר במספרים העשויים להפר את האיזון הדמוגרפי היא גילתה התנגדות משמעותית ואפקטיבית.

בין השנים 1961 ל-1964 עלו לארץ כ-80 אלף מיהודי מרוקו ב"מבצע יכין". עולים מגל זה נשלחו גם לחזור ולראש פנה, אך המושבה, ששיוועה כאמור לעולים, לא קיבלה אותם בשמחה. ביוני 1963 דרש ראש המועצה, גולדשטיין, מקלמן לוי, מנהל מחלקת הקליטה של הסוכנות בצפון, שלא לשלוח אליהם עולים נוספים בחודש הקרוב, "לרגל הבעיות הרבות שנוצרו עם קליטתן של עשרים וארבע משפחות עולים בעלות רמה נמוכה... והרצון במושבנתו הקטנה לחיות ללא זעזועים ושלא להזדקק לקרנות סעד וטיפול משטרתי".³⁴⁹ גולדשטיין איים בהתפטרות אם יוכרח לקלוט חמש משפחות "נחשלות" מצפון אפריקה, בנימוק ש"שליחת עולים נחשלים למושבה פירושה הריסת הצביון של ראש פנה... וכי אין הוא רואה מקום לתוספת עולים מצפון אפריקה המכבידים על המושבה מבחינת אפשרויות קליטתם...". הוא הדגיש: "על גופתי הם יעברו".³⁵⁰ שלוש מוניות עמוסות באותן חמש משפחות, שהיו בדרכן לראש פנה, המתינו ליד בניין המועצה המקומית עד שהגיעה הוראה טלפונית לנהגיהן להמשיך לחזור.

הנימוק של "הריסת הצביון של ראש פנה" שימש גם להתנגדות לאיחוד עם חזור וגם לסירוב לקלוט את אותם עולים. גולדשטיין צוטט בעיתונות: "בחזונו המסויט הוא רואה את המושבה השקטה והשלווה הופכת למין שיכון-עולים עם צעקות ורעש ומשטרה ולשכת סעד".³⁵¹ הדי הפרשה הגיעו עד לכנסת, וגולדשטיין הואשם בגזענות. נטען כנגדו "שאינן מקום במדינה לנושאי תפקידים נבחרים שהם בעלי דעות מסוגו",³⁵² ונשאלה השאלה האם זה הוגן שחזור, עיירת עולים הסמוכה למושבתו, והמאוכלסת גם כך באלפי משפחות מאותו מוצא, תקלוט גם את המשפחות שהוא דחה. ובכלל, האם עיירות העולים בגליל לא הרסו לדעתו את נופו היפה של הגליל העליון? שאל קורא של **מעריב** במכתב למערכת.³⁵³ ההד התקשורת גרם לגולדשטיין להסביר את עמדתו בעניין הדרך לקליטת העלייה, והוא עשה זאת בחוברת מושקעת שפרסם:

כדי להצליח בקליטת עולים בישוב קטן כמו ראש פנה, הכרחי לשלוח את העולים בקצב שיתאים לאפשרויות הקליטה הממשיות של הישוב. יש צורך לתת מענקים מידיים לרשות המקומית... יש לאפשר למשקיעי הון לקבל הלוואות ניכרות, בתנאים נוחים, באם יבואו להקים תעשייה או מפעלים שיבטיחו תעסוקה לעולים חדשים בישובים אליהם נשלחים העולים. הכרחי להקל על העולים את חבלי הקליטה הראשונים ע"י פתיחת משרד של מחלקת הקליטה בקרבת מקום מגוריהם ומתן הקלות בסידור העבודה ע"י לשכת התעסוקה ולא לזרוק אותם מהרגע הראשון לתוך הקלחת הגדולה של ביקוש עבודה ליד הלשכה המוקפת אנשים ממורמרים ומעל הכל יש לראות בכל משפחה מקרה מיוחד הדורש טפול אישי ע"י הרשות המוניציפלית... רק כך יראו את

³⁴⁸ ספר הפרוטוקולים, 17.6.1963, אר"פ.

³⁴⁹ מדב גולדשטיין לקלמן לוי, 3.6.1963, ארכיון חזור הגלילית.

³⁵⁰ "ראש מועצת ראש פנה מסרב לקבל משפחות נחשלות", **מעריב**, 23.6.1963.

³⁵¹ צבי לביא, "גולדשטיין התנגד לעולים החדשים", **מעריב**, 26.6.1963.

³⁵² הצעה לסדר היום – הצהרתו של ראש המועצה המקומית ראש פנה בעניין קליטת עולים, 19.11.1963 - 12.3.1964,

אמ"י, כ-483/25.

³⁵³ חיים כהן, "דעות גזעניות / קוראים כותבים", **מעריב**, 27.6.1963.

עצמם כאזרחי המושבה. ... אנחנו מבקשים שהקליטה תעשה באופן הדרגתי ובתאום

אתנו.³⁵⁴

במצב שבו אלפי עולים נשלחים בתנאים קשים למקומות פריפריאליים כמו חצור, הסבריו של גולדשטיין דווקא המחישו את תנאי הקליטה הבלתי אפשריים שנוצרו בגליל (ובמקומות רבים אחרים). מי שהגיב לדבריו היה ראש המועצה המקומית חצור, לנדסמן, שתהה אם מתקיימת "סלקציה בקליטת העלייה בראש פנה?".³⁵⁵ לנדסמן, בעל הראייה הממלכתית, טען שהמושבה לא כיבדה את חלקה ב"הסכם" עם מוסדות המדינה: היא תבעה גידול והרחבה, והמוסדות נענו לה ורכשו ממנה אדמות להקמת יחידות דיור לעולים, אך כשראשוני העולים הגיעו היא דרשה "עלייה סלקטיבית" של בעלי הון ומקצוע. לנדסמן התייחס גם לחווייתן של המשפחות שנדחו מראש פנה, ותיאר את הרושם הקשה שפרשה זו הותירה על תושבי חצור הסמוכה. "האם זה הקו המנחה את בני הראשוניים?" שאל.³⁵⁶

בשעה שחצור שהסתגלה להגירה שלילית ולקליטת עולים חסרי רכוש, ובעת שראש המועצה שלה לא התנגד לקליטת עולים נוספים וראה במדיניות הממשלה "משימה לאומית" – ממש באותה שעה מנעה ראש פנה מהגופים המיישבים להכתיב לה את אופי העולים שייקלטו בה.

ב. 3.7 אוריינטליזם

ההגירה לישראל מארצות האסלאם נתפסה בראייה האוריינטליסטית של היישוב הוותיק בארץ כמסכנת את הדומיננטיות של התרבות "המערבית" והמודרנית במדינה. יישוב העולים המזרחים במקומות רחוקים מהמרכז השקיט במידה מסוימת את החשש מפניהם.³⁵⁷ הלך הרוח האוריינטליסטי שרווח אז בארץ התבטא בסדרה של ניגודים בינריים בין קבוצות אתניות שונות. לאשכנזים יוחסו מודרניות, קדמה ופרודוקטיביות, וליוצאי ארצות האסלאם מסורתיות, פרימיטיביות וחוסר יוזמה.³⁵⁸ אפשר לומר שהנגדה בינרית זו שועתקה בעשורים הבאים גם ליחסי ראש פנה-חצור. כשראש פנה דרשה לחסל את המעברה שבשטחה ולהעביר את המפונים לחצור, אפשר לזהות חששות כאלה ברמה האזורית. נראה שההסתייגות מהעולים המזרחים וחוסר הרצון שיהפכו לגורם דומיננטי ביישוב הם שעמדו בבסיס השינוי בעמדת ראש פנה. התנגדותו של גולדשטיין לקליטת חמש המשפחות הייתה ביטוי מפורש של עמדה זו, וחשפה את התפיסה הרווחת במושבה כלפי תושבי חצור. דברים דומים עלו גם בריאיון עיתונאי עם איש ראש פנה אנונימי: "להתאחד עם הקבצנים המלוכלכים האלה? תביט איזו גינה מטופחת יש לי, תביט איזה תפוחים. אתה מתאר לך איך כל זה היה נראה לו היו הילדים השחורים שלהם באים ומתחילים לטפס לי על העצים?"³⁵⁹

מסרים דומים עלו גם בראיונות שאני ערכתי. אסתר כהן-אלוף, למשל, הגיעה עם משפחתה למעברת ראש פנה, וכשזו פונתה הם ביקשו לרכוש דירה במושבה. לדבריה, נאמר להם באופן מפורש שבראש פנה "לא מכניסים ספרדים". כהן-אלוף, שעלתה מפס שבמרוקו במסגרת עליית הנוער וראתה

³⁵⁴ דב גולדשטיין, "קליטת עלייה", 2.7.1963, אמ"י, ג-6307/13.

³⁵⁵ הלל לנדסמן, "סלקציה בראש פנה?", דבר, 14.7.1963.

³⁵⁶ טענות על יחס לא-שוויוני לעולים מזרחים ליוו את ראש פנה מסוף המאה ה-19. ראו: שרי ארליך, "ראש פנה עילית

ראש פנה תחתית", מעריב, 29.3.1991.

³⁵⁷ צור, קהילה קרועה, עמ' 239-241.

³⁵⁸ כוזם, תרבות מערבית, עמ' 385-428.

³⁵⁹ רומן פריסטר, "עבר והווה בחצור", על המשמר, 22.3.1963.

בעצמה "חלוצה ציונית", נושאת עד היום צלקות מהתקופה ההיא. היא חוותה אפליה ועלבונות כמו "לראש פנה לא יכניסו" שווארצתוכאס". כמה שנים מאוחר יותר, כשבראש פנה לא הצליחו למצוא תושבים לבתי ההרחבה הראשונה, הוצע לאסתר ויצחק אלוף לעבור אליה, אך הם סירבו. ב-1975 עזבה המשפחה את חצור לנהריה, ולדבריה זה היה גם בגלל זיכרונות "מהתקופה הקשה בגליל".³⁶⁰ ירון צור עמד על המתח שבין השיח הלאומי-ציוני לזה האוריינטליסטי שאפיין את החברה הישראלית בשנות הקליטה הגדולה, בשלב שבו ביקשה להכליל בה בתוך זמן קצר ציבור גדול של עולים מארצות האסלאם.³⁶¹ תפקידו של התיוג האוריינטליסטי היה להציג את המתייג כ"מערבי" ו"מודרני",³⁶² ובמקרה של ראש פנה הדבר בולט במיוחד: הזלזול המופגן בתרבותם של אנשי חצור ותיוגם כנחותים היו ביטוי להיותם של תושבי ראש פנה, יוצאי מזרח אירופה ברובם, "מערביים". ההנגדה לתושבי חצור, יוצאי האוריינט הנחות והנכשל, כוונה לחולל תמורה בתדמיתה של ראש פנה, שנחשבה עד 1948 למושבה פריפריאלית, ענייה ורחוקה ממוקדי השפעה פוליטיים. הנה, כעת היא משתייכת למחנה המודרני והמתקדם. וכך, כפי שתושבי חצור מילאו תפקיד כלכלי בהתחזקות המושבה, הם גם מילאו תפקיד תרבותי בבנייה המחודשת של תדמיתה.

אני מוצאת שגם בשינוי שחל ביחסם של ותיקי ראש פנה לקבר חוני המעגל יש סוג של אוריינטליזם. עד להקמת המדינה ולייסוד חצור נהגו חלק מאיכרי ראש פנה והסביבה להשתטח על הקבר ולבקש גשמים, לעיתים יחד עם תושבי פירעם, שהאמינו כי תפילת היהודים משפיעה יותר מזו שלהם.³⁶³ מנחם בן אריה, בן הדור השלישי למייסדי ראש פנה, סיפר: "שומר נאמן היה למערת חוני המעגל, הוא ר' אהרן קלר [מראש פנה] ... דואג היה לנקות את המערה, לשפצה ולתקנה וכי נר תמיד יהא דלוק בה. בשנות הבצורת היה מארגן מניין ומאיץ בזקני צפת וראש פנה לעלות ולהשתטח על קבר חוני המעגל להתפלל על הגשם".³⁶⁴ מאפיינים אלה דומים מאוד לעליות לקברי צדיקים המזוהות עם יהודי צפון אפריקה.

בשנות ה-50, עם הקמת חצור ו"אימוץ" קבר חוני המעגל על ידי עולי צפון אפריקה, כהמשך למסורת שהביאו אתם,³⁶⁵ חשו ותיקי ראש פנה שקבר הצדיק כמו הופקע מהם: "הוא (חוני) עובד עתה בשביל המרוקנים של חצור, יסוחו לך בראש פנה בשמינית של לגלוג".³⁶⁶ בדומה לחלוקה הבינארית שהוזכרה קודם, גם הקבר הודר עתה על ידי תושבי ראש פנה, שראו בו אתר "אוריינטליסטי" המייצג את התרבות המזרחית של תושבי חצור. בכך הם הגדירו את עצמם כ"שונים מהם", כחלק מיצירה של שתי אוכלוסיות מובחנות באזור, השונות זו מזו מהבחינות האתנית, התרבותית, החברתית והמסורתית.³⁶⁷

הפיחות במעמדו של המקום הקדוש נבע גם מההתרחקות של הציבור בראש פנה, אחרי הקמת המדינה, מהמסורתיות של הדור הוותיק, אך המהירות שבה נזנח המנהג הישן, זמן קצר אחרי אימוץ הקבר על ידי המזרחים, מלמדת גם על רצונם של תושבי המושבה להימנע מלקשור את עצמם לפרקטיקה תרבותית שרווחה בחצור, שהם החלו לסמן כ"פרימיטיבית".

³⁶⁰ ריאיון עם אסתר אלוף-כהן, 2.1.2019.

³⁶¹ צור, אימת הקרבול, עמ' 126-164.

³⁶² כזום, תרבות מערבית, עמ' 385-428.

³⁶³ ריאיון עם אבנר קוזווינר; רות מייסטר סיפרה לי שסבה, משה בוקששתר, דהר על סוסתו לקבר חוני המעגל לבקש שיפתחו ארובות השמים, וכי לאחר התפילה עלו עננים ממערב וירד גשם. שיחה עם רות מייסטר, 4.8.2022.

³⁶⁴ מנחם בן אריה, "סיפור תולדות ראש פנה וקורותיה" אר"פ, מספר 1226.

³⁶⁵ יורם בילו, שושביני הקדושים.

³⁶⁶ ג' שרוני, "חוני הב מיס", מעריב, 21.1.1966.

³⁶⁷ סעיד, אוריינטליזם, עמ' 285.

ב.7.4. הימנעות מסלילת כביש מחבר בין ראש פנה לחצור

עשרות מטרים בלבד מפרידים בין בתי חצור א' לבתי ראש פנה הצפוניים, ולמרות זאת, עד לשנת 2022 טרם נסלל ביניהם כביש ישיר. תושב חצור הרוצה להגיע לראש פנה צריך לצאת מביתו, לעלות על כביש 90, להיכנס למושבה, ורק אחרי נסיעה של כ-15 דקות הוא יגיע לבתי ראש פנה הקרובים מאוד בקו אווירי לביתו. זה כמובן נתון סמלי ומהותי, המעיד כי לא רק שהאיחוד של ראש פנה וחצור לא התממש, אלא שהבידול בין היישובים מופגן כניכור בוטה. סלילת הכביש המחבר תוכננה כמה פעמים, אך מעולם לא הוצאה לפועל בגלל התנגדותה של ראש פנה.

כבר בשלבי התכנון המוקדמים של חצור ביקש המתכנן שלה, מתתיהו שילון, לסלול כביש גישה בינה לבין המושבה, כדי להפוך אותן בבוא הזמן לישות יישובית אחת. אך לאורך השנים, גם כשנמצאו תוכניות ותקציבים ייעודיים לכך במשרדי ממשלה שונים, סירבה ראש פנה לאפשר את החיבור התחבורתי. ב-1951 כללה תוכניתו של שילון כביש בן 300 מטר המחבר בין חצור למושבה, וגם ברצקוס מאגף התכנון הדגיש את חיוניותו. שנתיים מאוחר יותר, ב-1953, כשהוצע לספח את חצור למועצה האזורית גליל עליון, הובטח תקציב לסלילת כביש של 800 מטר שיחבר בין חצור לראש פנה.³⁶⁸ עם הקמת המועצה המקומית, ב-1956, פירט לנדסמן בעבור אגף השיכון את התשתיות הדחופות הנדרשות בחצור, וביניהן כביש מחבר בין שני היישובים. עשור מאוחר יותר, ב-1966, הוצע לסלול את הכביש, "הנחשב חיוני לביצוע האיחוד המוצע בין חצור לבין ראש פנה". ביוני 1970 שאל דב רוזן את אגף השיכון "אמתי ייסלל הכביש שיחבר את שני ים הנ"ל?".³⁶⁹ בכל הפעמים הללו הייתה זו ראש פנה שהתנגדה לסלילה, והיא אף הגדילה לעשות כשנטעה עצי זית ("נטיעות פוליטיות")³⁷⁰ בשביל העפר שחיבר בין היישובים, ולאחר מכן הניחה מחסומי בטון על הדרך וקיבעה אותם בעמודים שמנעו באופן מוצהר וגלוי את סלילת הכביש. (ראה תמונה מספר 1 בעמוד 18)

הבידול המשתקף באי-סלילת הכביש הוא סמלי, ומעיד על חוסר רצון ביצירת קשר ושיתוף פעולה בין היישובים. אבל גבול אינו רק דבר פיזי, ישות גלגלית-משפטית. הוא מערכת תפיסית שלמה, קו שבר כמשמעותו אצל פוקו. משני צדדיו שוכנות קבוצות אנושיות שונות, שלהן מערכות התייחסות שונות. אי-סלילת הכביש יצר מרחב טריטוריאלי שבו סומנו גבולות ונוצרו זהויות שונות של נורמות חברתיות, אמונות, ערכים מוסריים, אסטטיים ודתיים, הזדהות רגשית וזהות עצמית משני צדי הגבול.³⁷¹

את פרשת הכביש אפשר לסכם בציטוט מהסרט **גדרות**: "יש אנשים שבונים גדרות כדי לשמור אנשים בחוץ, ואחרים בונים גדרות כדי לשמור אנשים בפנים".³⁷²

ב.7.5 סוגיית איחודה של ראש פנה עם חצור

ראש פנה התמידה לדחות על הסף את ההצעה לאיחוד שלה עם חצור. בינואר 1956, כשהאיחוד היה קרוב מתמיד מבחינת משרד הפנים, התנגדו כל חברי המועצה המקומית להצעה. באוגוסט 1959 היא הועלתה שוב והפעם היה יוסף הורביץ, חבר המועצה, היחיד שתמך בה. ראש המועצה וכל החברים האחרים תתנגדו. היה זה המקרה היחיד שבו תמך אחד מחברי המועצה באיחוד, ובכל הפעמים האחרות ההתנגדות הייתה מלאה. במאי 1964 שוב הוצע האיחוד על ידי משרד הפנים, וגם

³⁶⁸ עלון גליל עליון, "חצור", 8.9.1953, אמ"י, ש-62/3.

³⁶⁹ מדב רוזן למנכ"ל סלילת כבישים, 21.6.1970, אמ"י, גל-60762/2.

³⁷⁰ "נטיעות פוליטיות", מעריב, 30.6.1986.

³⁷¹ פוקו, תולדות השיגעון בעידן התבונה, עמ' 10.

³⁷² גדרות - Fences, 2016.

הפעם דחו אותו כל חברי המועצה. אחרי מלחמת ששת הימים, ב-1968, כשהחלו התוכניות להקמת עיר מרכזית בגולן והדבר עורר בחצור חשש להתפתחותה שלה, העלה ראש המועצה המקומית דאז, רפי אדרי, את רעיון האיחוד במשרדי הממשלה.³⁷³ ב-1972 החרים שמואל דנינו, ראש המועצה הנבחר של חצור, את חגיגות ה-90 לראש פנה, והתפטר מראשות המועצה בגלל אי-קיום הבטחות שניתנו לו לאיחוד עם ראש פנה. גם באמצע שנות ה-70 נדמה היה שהאיחוד עומד להתממש, אך הוא הורד מסדר היום בסיועם של גופים כמו התאחדות האיכרים בישראל, שפעלה מאחורי הקלעים.³⁷⁴

תמיכתו הנדירה של חבר המועצה הורביץ באיחוד היישובים נומקה על ידו ב"ראייה ממלכתית לשילוב שני היישובים ולא מתוך אינטרסים מקומיים".³⁷⁵ הוא הבין את משמעות ההפרדה בין שני היישובים לעתיד האזור ולעתיד החברה הישראלית בכלל. מדובר במתח בין האינטרס של ראש פנה לשמר את ייחודה לבין האינטרס החברתי הכללי, הרואה את הצביון החברתי של כלל האוכלוסייה, שעליו אמורים משרדי הממשלה לשמור.

גישושים נוספים המשיכו וממשיכים להתקיים אחת לזמן מה, וגם אם נדמה לרגע שהפעם ההצעה עומדת להבשיל – תהליך המיזוג נבלם בשלבי המוקדמים. ב-2016 עלתה ההצעה שוב לסדר היום, על ידי משרד הפנים, אך ראש פנה המשיכה להתנגד לה. הניסיונות הללו מדגישים את ההיגיון שבהפיכת שני יישובים נושקים ליישוב אחד, ואת ההכרה בכך שהתפתחותה של חצור כיישוב נבדל, בתנאים שתוארו לעיל, היא חסרת סיכוי.

מאמצים לאיחוד רשויות בישראל ובעולם נתקלים תדיר בהתנגדות ובמאבק, בעיקר של היישוב הקטן או החזק מהשניים. במקרה שלפנינו, הסיבה המרכזית להתנגדות תושבי ראש פנה לאיחוד הייתה, לדבריהם, הרצון לשמור על צביונה הכפרי של המושבה, למרות שרוב תושביה כבר אינם חקלאיים. סיבות נוספות שהועלו היו סנטימנטליות, וייתכן שהן הסתירו את האינטרס הכלכלי-חברתי שבבסיסן. היו שהתנגדו לכך שמושבה עם עבר היסטורי תבלע בתוך חצור, וטענו כי איחוד לא יכול להיות פתרון ליישובים בעלי אופי כה שונה. הם חששו שהוא יהיה מעין קבורה ג'נטלמנית לראש פנה.

תושבי חצור, שרצו באיחוד, טענו שהמיזוג יעניק תנופה לפיתוח יישוב אחד מאוחד ומבוסס, הממוקם בצומת דרכים מרכזי, ויקטין הוצאות מיותרות. אחרים טענו שקיומה העצמאי של ראש פנה כופה על חצור תחרות לא-הוגנת ומפריע להתפתחותה כעיר, בשל העובדה שחלק מהאדמות שסביבה שייכות לחקלאי המושבה. היו שהדגישו כי המיזוג לא יפגע באופייה הכפרי של המושבה, אלא יסייע לפיתוח ענפים חקלאיים אחרים, מה גם שמספר החקלאים בה קטן. יש שצינו את חשיבותו של המרכיב החברתי, ואת התקווה שהאיחוד יקטין את הבידול והפערים החברתיים והאתניים בין היישובים.³⁷⁶ עם השנים הפכה החברה בחצור למסורתית יותר, בניגוד לאופייה החילוני של ראש פנה, מה שהקטין את סיכויי האיחוד ביניהן, במיוחד עם הקמת הקריה החרדית בחצור בשנות ה-70 (חסידות גור).

במחקרים ובספרים שהתייחסו לאי-שילובה של חצור בראש פנה מצאתי פסקה זהה החוזרת על עצמה, כאילו בפונקציית "העתק הדבק": "חצור הוקמה כיישוב נפרד לאחר שהתברר לגורמים המיישבים שאין בראש פנה הסמוכה מקומות מגורים לעולים". פסקה זו חוזרת על עצמה במחקרים

³⁷³ מרפי אדרי לראש הממשלה לוי אשכול, 13.1.1969, אמ"י, גל-5628/4.

³⁷⁴ מיצחק זיו למנכ"ל משרד הפנים, 15.2.1974, אמ"י, גל-60762.

³⁷⁵ פרוטוקולים של המועצה המקומית ראש פנה, 3.8.1959, אמ"י, ג-2033-2.

³⁷⁶ מרפי אדרי לראש הממשלה לוי אשכול, 13.1.1969, אמ"י, גל-5628/4.

העוסקים ביישובי העולים ובהקמת עיירות הפיתוח, כולל חצור, ואני סבורה שכל מה שכתבתי לעיל מראה עד כמה היא אינה מדויקת. העתקתה מספר לספר מעידה על תחום שלא נחקר דיו.³⁷⁷ עצם השימוש בטיעון השגוי הזה להצדקת הבידול, מלמד אולי שגם ההיסטוריוגרפיה אימצה במשך שנים רבות עמדה לא-ביקורתית.

8. הקמת חצור ללא תמיכת המועצה האזורית גליל עליון

חלק זה יעסוק בניסיונות לשלב את חצור במועצה האזורית גליל עליון, בדומה לסיועה של המועצה לקרית שמונה, ובתחרות שהתקיימה ביניהן בעיקר על רקע כלכלי ומקורות פרנסה. בשל העובדה שהמועצה האזורית ליוותה את שנותיה הראשונות של קרית שמונה, מה שלא קרה בחצור, התייחסות לקרית שמונה תהייה בהקשר של מעורבות המועצה האזורית בה.

1.8.ב דרישת המועצה האזורית גליל עליון להקמת שני יישובי עולים בתחומה

שנות המדינה הראשונות התאפיינו, כאמור, בהקמת תשתית פיזית בסיסית על רקע הגבולות החדשים, הטריטוריה הריבונית והעלייה המסיבית. בשל המצב הביטחוני והיעדים הלאומיים של התיישבות וקליטת עלייה, העמידה המדינה בראש עדיפויותיה את ההתיישבות בספר.

בגליל העליון, שהתרוקן ממתיישביו הערבים, היו במאי 1948 המושבות הוותיקות ראש פנה, יסוד המעלה ומטולה, שהפכו בהמשך לרשויות מוניציפליות עצמאיות, ולצידן קצת יותר מ-20 קיבוצים ומושבים שהתארגנו במסגרת הארגונית של "ועד הגוש". לוועד, שבמרץ 1950 הפך למועצה האזורית גליל עליון, הייתה השפעה מכרעת על עיצוב המרחב הצפוני בזכות כושר הפעולה שלו, רוחו היזמית והאפשרות של יישובים שיתופיים להקצות כוח אדם לפעילות ציבורית משותפת. אין להתעלם כמובן גם מהיותו מקורב להנהגה הפוליטית של תנועת העבודה.

המועצה האזורית גליל עליון נחלקה לשני חבלים: חבל תל-חי שכלל 13 יישובים, בעיקר קיבוצים בצפון העמק, וחבל תל חצור שכלל שישה יישובים בדרום העמק. כוחו הדמוגרפי, הכלכלי והפוליטי של חבל תל-חי היה גדול יותר, והדבר התבטא במספר גדול יותר של צירים במועצה (25), כולל נציגים מקיבוצים דומיננטיים כמו כפר גלעדי, דן וכפר בלוס. לחבל תל חצור היו רק שישה צירים, ומבין ששת היישובים שבו, רק קיבוץ אילת השחר הגיע לביסוס.³⁷⁸

יישובי המועצה החלו לעבד את קרקעות הערבים זמן קצר אחרי שעזבו, ועשרות אלפי דונם מהן הועברו רשמית לרשותם. מצב חדש זה, יחד עם הפיתוח המואץ של האזור, הביא לצורך של היישובים בידיים עובדות,³⁷⁹ ואלה נמצאו בעלייה הגדולה. המועצה דרשה להקים שני יישובי עולים בעמק החולה, אך כפי שאראה להלן – היה הבדל משמעותי בין הקשר שלה עם קרית שמונה לבין זיקתה לחצור.

כבר במאי 1949, בפגישה עם ראש הממשלה בן גוריון, דרש ועד הגוש להיות מעורב בהקמת שני יישובי עולים: האחד בצפון, שיישרת את יישובי חבל תל-חי, והשני בבית המכס שבצומת ראש פנה, שם ישבו אז משרדי ועד הגוש, שיישרת את יישובי חבל תל חצור.³⁸⁰ דרישה זו תעלה שוב כשהמועצה

³⁷⁷ בין הספרים שמשפט זה מופיע בהם באופן זהה: צמרת ואח', עיירות הפיתוח, עמ' 47; אפרת, הקמת עיירות הפיתוח, עמ' 87; אפרת, עבר או עתיד? עמ' 81.

³⁷⁸ עד 1975 כללה המועצה האזורית גליל עליון גם מושבים. בשל טענות לאפליית המושבים לעומת הקיבוצים יזם רענן נעים, ממקימי מושב רמות נפתלי, את הקמת המועצה האזורית מבואות חרמון, שאליה עברו כל מושבי האזור.

³⁷⁹ גולדשטיין, היום השחר של קריית שמונה, עמ' 219-238.

³⁸⁰ רישום מיום 16.5.1949, אב"ג.

האזורית, שראתה בייבוש אגם החולה מנוף משמעותי לפיתוח האזור, תבקש "לרכז מיד עולים בשני ריכוזים עיקריים בחלסה ובסביבות ראש פנה ... ולקראת הקיץ יהיו מוכנים לצאת לעבודה".³⁸¹ כמסגרת ארגונית ותיקה וממוסדת זיהתה המועצה את ההזדמנות למינוף השינויים הדמוגרפיים, השלטוניים והכלכליים במדינת ישראל לביסוס יישוביה. דרישתה השתלבה בתוכניתו של אגף התכנון להקים שני מרכזים עירוניים חדשים בצפון העמק ובדרומו, ואכן – עם תחילת עלייתם של יהודי תימן, ב-1949, הקימו מחלקת הקליטה של הסוכנות והמועצה האזורית שתי מסגרות יישוביות לקליטתם: בחלסה שבצפון העמק, ובבית המכס שבצומת ראש פנה, בדרומו. אליעזר קרול מכפר גלעדי ניהל את המחנה של עולי תימן בחלסה,³⁸² ופריץ לייזר מאילת השחר את מחנה האוהלים לעולי תימן בראש פנה.

עד מהרה נתקלה התוכנית המקורית במכשולים רבים, בעיקר על רקע מאבקים המאפיינים תקופות של פוסט מלחמה סביב הארגון מחדש של המרחב. התימנים נטשו את הגליל,³⁸³ ובמקומם באו עולים מארצות אסיה וצפון אפריקה שאכלסו את מחנה האוהלים שהפך ל"מעברה". כאמור, משרד הפנים העביר ב-15.11.1950 את סמכויות הניהול של מעברת ראש פנה למועצה המקומית, והמועצה האזורית הפסיקה את מעורבותה בה. היא המשיכה להעניק ליווי צמוד לקרית שמונה עד להפיכתה למועצה מקומית ב-1953. הניסיון לשייך את תושבי המעברה בראש פנה למושבה, ובהמשך גם את חצור, למרות שלא צלח, השפיע על העיירה באופן נוסף, בהתרחקותה של המועצה האזורית גליל עליון ממנה. המועצה סירבה לבקשת משרד הפנים ללוות מוניציפלית את חצור בראשית 1953, לפני הפיכתה ליישוב קבע, בנימוקים של עומס המעורבות בקרית שמונה, הקושי הרב לייצר אפשרויות תעסוקה לעולים, ומיקומה המרוחק מחצור.³⁸⁴

המועצה האזורית גליל עליון התיישבה בקרית שמונה, שהייתה בשטחה המוניציפלי, הקימה בה מפעלים ראשוניים בשנות ה-50, וסייעה בהקמת מרכז בריאות אזורי. אמנם, שתי העיירות לא הפכו עד לשנות ה-90 למרכזיים המסחריים של האזור, כפי שצפה אגף התכנון, אך קרית שמונה התבררה כיעילה יותר בריכוז השירותים לפעילות החקלאית. זיקתה הגדולה יותר ליישובי עמק החולה, שהיו ברובם סמוכים אליה, סייעה לפיתוחה המהיר יחסית לעומת חצור.³⁸⁵ קרית שמונה התמודדה עם אתגרים כלכליים וחברתיים קשים, שכמו בעיירות פיתוח אחרות, נבעו מהתשתית הכלכלית הרעועה שלה, אך חצור נקלעה לריק תעסוקתי קשה במיוחד והשתרכה הרחק מאחור גם ביחס לעיירות הפיתוח האחרות.

2.8.ב התחרות על מקומות עבודה ברשות לפיתוח החולה

תחרות על מקורות פרנסה התקיימה בכל סוגי התעסוקה: בעבודות היזומות שפיתחה המדינה בעבור העולים, כמו "מטעי האומה", וגם בעבודות הייעור וסלילת הכבישים.³⁸⁶ היא חרפה בסוף שנות ה-50 ובשנות ה-60, כשפנחס ספיר היה שר התעשייה והמסחר והחלו לקום מפעלי תעשייה

³⁸¹ עלוני גליל עליון, 17.3.1950, **ארכיון לבון**.

³⁸² גולדשטיין, איש "השומר" אליעזר קרול, עמ' 151-178.

³⁸³ שחר, עולם מעגלי, עולם ישר זווית; גולדשטיין, על יוזמה ונחישות, עמ' 141-162.

³⁸⁴ זיכרון דברים מישיבה על עתידה המוניציפלי של חצור, 2.1.1956, **אמ"י**, גל-17-61378. זאת בניגוד לטענה שחצור היא שהתנגדה לשילובה במועצה האזורית. ראו: חיים הלפרין, "המבנה המוניציפאלי של ההתיישבות העובדת", **הרבעון לכלכלה**, תמוז תשכ"ב, 1962 (35), עמ' 282.

³⁸⁵ אפרת, עבר או עתיד? עמ' 97.

³⁸⁶ "חצור – יישוב ללא זכות קיום", **הארץ**, 6.7.1953.

באזור. הלל לנדסמן, ראש המועצה המקומית חצור, התלונן שההתפתחות התעשייתית כוונה כולה לקרית שמונה ופסחה על חצור. להלן אציג כמה דוגמאות שימחישו זאת.

הפרויקט הלאומי של ייבוש אגם החולה היה הצדקה מרכזית להקמת חצור, למרות קרבתה לקרית שמונה. כאמור, ההנחה הייתה שהרשות לפיתוח החולה, הגוף הממשלתי שהוקם כדי לנהל את העבודות החקלאיות באדמות הייבוש, תזדקק לאלפי עובדים. בגלל מיקומה של הרשות בין שתי העיירות, הוקצו לה פועלים לפי מפתח של 60% מקרית שמונה ו-40% מחצור. ואולם, התקוות שתלו פרנסי חצור במבצע הייבוש כעוגן תעסוקתי נכזבו במהרה, ובפועל באו רק 10% מפועלי הרשות מחצור. אלה חוו שם חוויות קשות, ומנהל לשכת העבודה בחצור יצא נגד אפלייתם לעומת הפועלים מקרית שמונה. הוא טען שהם זוכים ליחס לא-הוגן, שאין משלמים להם על זמן ההמתנה להסעה, ושהם נדרשים לבצע את העבודות הקשות ביותר.³⁸⁷ בדצמבר 1956 כתבה סנטה יוספטל, מנהלת מחלקת הקליטה והפיתוח בהסתדרות, ליצחק שטיינר, ראש מועצת פועלי קרית שמונה, כי היא מבקשת לקיים בירור הסתדרותי בין קרית שמונה לחצור על מספר תושבי חצור שיועסקו ברשות החולה. אך מי שהוסיף לתת את הטון ברשות החולה הייתה מועצת פועלי קרית שמונה, שדאגה לשמור על רוב מוחלט של פועלים מהעיירה הצפונית, ששיוועה למקורות פרנסה בשלב שבו קלטה אלפי עולים נוספים מצפון אפריקה.³⁸⁸

ב.3.8 המאבק על הקמת מפעל "פרי הגליל" בחצור

רשות החולה לא הפכה, אם כן, לעוגן תעסוקתי לחצור. לכן, ובעקבות דרישות חוזרות ונשנות להקמת מפעלים בה. הובטח לה בספטמבר 1957 שיוקם בה מפעל לייבוש ירקות ש"יכול לפתור את בעיית חצור לחלוטין מבחינת תעסוקה".³⁸⁹ מפעל "פרי גליל" לייצור שימורי ירקות, מיסודה של "כור תעשיות" ההסתדרותית, הוקם לבסוף ב-1960 והפך עד מהרה למעסיק הגדול ביותר ביישוב ולמזוהה מאד עמו.³⁹⁰ הקמתו לוותה במאבקים, כי למרות הבטחתו של ספיר להקימו בחצור, הופעלו לחצים להעקתו לרשות החולה. בגלל שיקולי עלות דרש מנהל החווה ברשות החולה שהוא יוקם בשטח הרשות, מה שעלול היה להקטין את סיכוייהם של תושבי חצור לעבוד בו.

הלל לנדסמן ויחיאל וקנין, נציגי חצור, נפגשו עם נציגי ההסתדרות בתל אביב והתנגדו לשינוי התוכנית: "אנו לוחמים שהמפעל יקום על אדמת חצור ... כי בזה מותנה קיומה של חצור ועתידה", אמר לנדסמן,³⁹¹ ווקנין צרף לכך איום: "נסכים למסור את השלטון בחצור למישהו אחר ... הולכת ומתגבשת הדעה שחצור היא המקום היחידי בארץ שכדאי לתת את השלטון למשהו אחר. מכל מקום אנו לא יכולים להמשיך לשאת בעול".³⁹² בסופו של דבר הוקם המפעל בחצור, אבל הוא לא פטר לחלוטין את הבעיה הכלכלית שלה. התוכנית המקורית הייתה שהוא ייצר שימורי ירקות ופירות, אבל בקרית שמונה כבר הוקם בית אריזה לפירות.³⁹³ בפניה לשר עקיבא גוברין, שעסק בענייני מסחר ותעשייה, כתב מזכיר מועצת פועלי חצור כי "חצור נשארה היום בתחתית הרשימה מתוך עיירות פתוח שטרם התפתחו, בזמן שבהרבה ישובים הוקמו מפעלים במשך השנתיים

³⁸⁷ תכתובת עם מנהל לשכת העבודה בחצור, 26.10.1960, אמ"י, גל-61367/11. תושבי חצור תיארו את העבודה בשדות הכותנה כסוג של עבודת בנוסח כורי הפחם, רק בצבע לבן. ריאיון עם אסתר כהן-אלוף 2.1.2019.

³⁸⁸ מסנטה יוספטל ליצחק שטיינר, 30.12.1956, ארכיון לבון, Iv-208-1320.

³⁸⁹ א' רוזיאל, "תיעוש אזורי פיתוח", אל מנהל אגף התעסוקה במשרד העבודה, 19.9.1958, אמ"י, גל-61378/17.

³⁹⁰ אהרון וכהן, עבודת האזרחות, עמ' 215.

³⁹¹ פגישה עם אנשי חצור, 2.7.1959, אמ"ע, 2-13-1958-386.

³⁹² שם.

³⁹³ ממזכיר מועצת פועלי חצור, אליעזר בן מאיר, לשר גוברין, 13.2.1964, אמ"י, ג-2698/35.

האחרונות בחצור שום מפעל לא הוקם".³⁹⁴ שר המסחר והתעשייה, ספיר, הודה בכנס עיירות פיתוח שהתקיים במגדל העמק ב-1963:

היו משגים ממדרגה ראשונה. לא הייתה כל הצדקה להקים עיירה כמו שלומי ליד יישוב גדול כמו נהריה. ולא הייתה כל הצדקה להושיב אנשים בעיירה כמו חצור ליד קרית שמונה. אילו היינו דנים בזה היום והדבר היה תלוי שוב בנו, כפי שזה היה לפני הקמת העיירות האלה, אין לי ספק, כי לא היינו מקימים אותן.³⁹⁵

דוגמאות אלה ממחישות עד כמה השיקולים הכלכליים של הקמת חצור לא הביאו בחשבון את הקושי הקיומי שאליו היא עלולה להיקלע בגלל הקרבה לקרית שמונה. בנוסף למיקום הפריפריאלי המרוחק של קרית שמונה וחצור, שפגע ביכולת הצמיחה וההתפתחות של שתייהן, צמידות היישובים החמירה גם את המצב הדמוגרפי שלהן. אף אחת מהן לא הגיעה לגודל האוכלוסייה הצפוי לה לפי התחזיות: במפקד של 1961 היו בקרית שמונה כ-14,000 תושבים, כשלפי התוכניות היא הייתה אמורה להכיל כ-30,000. בחצור היו באותה שנה כ-5,000 נפשות, כשהתחזיות ניבאו 15,000.³⁹⁶ יש מודלים המראים את הצורך במסה קריטית של תושבים כדי שער תוכל להתפתח.³⁹⁷ מדובר בתנאי מוקדם בלבד, ולא היחיד. בחצור היה חשש תמידי שאם יופסקו הקליטה וגידול האוכלוסייה היא תתנוון, וייתכן שזו הסיבה לכך שהיא קלטה את כל העולים שהופנו אליה, למרות הדרישה לגיוון שלהם.³⁹⁸ אך ההגירה השלילית לא אפשרה הצטברות של מספיק תושבים לשם פיתוח הולם שלה. אפשר לומר כי הקמתן של חצור וקרית שמונה כשני יישובים נפרדים הרחיקה את שתייהן מהאפשרות להתפתח כיישוב המחזיק את עצמו ומספק לתושביו שירותים הולמים, מה שהגדיל את ההגירה השלילית מהן. יהודה גיל ממשרד המסחר והתעשייה אמר בנושא זה כי "מקום המונה פחות מ-15,000 תושבים – הנו מקום כושל".³⁹⁹ באותו דיון הוסיף מרדכי סורקיס: "המינימום צריך להיות – 20,000 תושבים, כדי שאפשר יהיה לתת שירותים נאותים למקום".⁴⁰⁰ גם אלישע אפרת, מהמומחים לחקר עיירות הפיתוח, אמר כי לשם הבטחת שירותים נאותים הצטרכו העיירות לכלול בין 20,000 ל-30,000 נפשות.⁴⁰¹ ייתכן ששני היישובים הצפוניים יכלו להגיע למספר אוכלוסין כזה אם היו יישוב אחד. תמיכתה של המועצה האזורית גליל עליון בהתפתחות הכלכלית של קרית שמונה, וההקמה של בית-ספר תיכון עיוני מתפקד בעיר, השאירו בה גרעין גדול יותר של מעמד ביניים יחסית לחצור. בסופו של דבר לא נוצר בחצור מעמד ביניים יציב, ורובו עזב את המקום בשכיחות גדולה יותר משבקרית שמונה, שגם היא סבלה מהגירה שלילית קשה.

³⁹⁴ שם.

³⁹⁵ דב גולדשטיין, "בשביל אשראי – אנחנו לא פירמה", מעריב, 11.6.1963.

³⁹⁶ אפרת, עבר או עתיד? עמ' 26.

³⁹⁷ אבירם זרח מראיין את פרופ' דורון שגיא, "מעגל סגור", ידיעות קרית שמונה, 1.2.2019.

³⁹⁸ "מעגל קסמים בחצור – עיירת העולים לא חגגה את חג העשור לקיומה", דבר, 11.1.1962.

³⁹⁹ פרוטוקול מפגישת בן גוריון עם ראשי עיירות פיתוח בשדה בוקר, 15.11.1963, אמ"ע, 3-1960-902-2.

⁴⁰⁰ שם.

⁴⁰¹ אלישע אפרת, עיירות הפיתוח בישראל, עמ' 66.

ב.9 סיכום

פרק זה עסק בשלבי התכנון וההקמה של חצור כחלק מתוכנית פיזור האוכלוסין, ובניסיונותיהם של הגופים המיישבים לשלב אותה באחד מהגופים המוניציפליים שבאזור. כבר עם הקמתה כיישוב קבע נפרד, בראשית 1953, נשמעה ביקורת על הקמת יישוב עולים חדש ליד קרית שמונה וצפת, שטרם התבססו אז מהבחינות הכלכלית והחברתית. בגלל קרבתה של חצור לראש פנה נעשו ניסיונות רבים למימוש התוכנית המקורית להקמת העיר המשותפת "ראש פנה-חצור", אך הם נכשלו בגלל התנגדותה של ראש פנה, שמנעה אפילו סלילת כביש מחבר ביניהן. גם ניסיון לגייס את המועצה האזורית גליל עליון לתמוך בחצור, כפי שתמכה בקרית שמונה, נכשל, בגלל התנגדות המועצה האזורית ועל רקע המחסור במקורות פרנסה לשני יישובי עולים.

פרק זה הראה את כוחן של המועצות הוותיקות לעצב את המרחב שסביבן ולהתנגד לתכתיבי המדינה, והמחיש את תועלתן של הרשתות החברתיות שנקמו בין ותיקי הארץ. הן אפשרו לוותיקים לשמור על האינטרסים שלהם, בעוד שהעולים החדשים מארצות האסלאם לא נהנו מקשרים כאלה.

לאי-שילובה של חצור במועצות הוותיקות, ולהכרזתה כיישוב ללא ליווי מוניציפלי, הייתה השפעה על התפתחות הריבוד המעמדי והחברתי בין העולים המזרחים ליישובים הוותיקים במרחב. הפרק הבא יציג את המציאות הכלכלית והחברתית שהתפתחה בעיירה, ואת השלכותיה.

פרק שלישי: היבטים כלכליים וחברתיים של הקמת חצור

"הנני להודיעכם כי חצור היא לא יותר מעברה".⁴⁰²

בינואר 1953, כשמפוני מעברת ראש פנה נשלחו לשיכונני חצור א' וב' הסמוכים, כתב ישראל ימיני, מזכיר הוועד המקומי בחצור ומנהל מעברת ראש פנה בעבר: "הנני להודיעכם כי חצור היא לא יותר מעברה".⁴⁰³ גם במסמכים המתארים את הקמת השיכונים הללו הוגדר המקום כ"שיכון" חדש וקבוע למפונים. הייתה בכך הבטחה לשינוי תנאי המגורים של מי ששהו עד כה במעברה, לתנאים יציבים ונוחים יותר.

חמש שנים מאוחר יותר כתב דב רוזן – מי שליווה את הקמתן של מועצות מקומיות ביישובי עולים שהפכו בהמשך לערי פיתוח, כי "חצור היא אמנם מועצה מקומית עצמאית, אך למעשה יש להתייחס אליה כ'מעברה' שכן אין במקום כל מקורות פרנסה והתושבים מתפרנסים מעבודות יזומות ודחק ועבודות עונתיות".⁴⁰⁴ ככל שגברה העלייה מצפון אפריקה ואתה מספר העולים שנשלחו לחצור, בעיקר מ"המגזר הילידי",⁴⁰⁵ הפך השיכון שנקרא חצור ב' למעיין מעברה שבה שוכנו העולים בצריפים ארעיים עד להעברתם למבני קבע בחצור.⁴⁰⁶ הכינוי "מעברה", כלומר מקום שטרם התפתח, הוצמד לו עד לאמצע שנות ה-60.⁴⁰⁷ שיעור האבטלה בקרב המתיישבים, עולי ארצות האסלאם, היה גבוה משיעורו בקבוצת עולים אחרות, וכדי להתמודד עם הדבר יזמה המדינה מבצעים של עבודות יזומות, במטרה להקטין את עוצמת הזעם שלהם ולאפשר להם תעסוקה ראשונית.⁴⁰⁸

פרק זה יבחן את המציאות הכלכלית והחברתית שהתפתחה בחצור. בפרק הקודם הצגתי את ההבנה בקרב הגופים המיישבים שלמעשה אין לה, כעיריה נבדלת, זכות קיום כלכלי בין צפת לקרית שמונה. הצגתי גם את דחיית האפשרות שהיא תסופח לראש פנה – בעיקר על ידי אנשי המושבה, מהלך שיכול היה לסייע לחצור לבסס את חוסנה הכלכלי-חברתי.

לאיחוד חצור עם ראש פנה היה פוטנציאל ליצירת מרחב חדש הכולל עולים מזרחים עם תושבים וותיקים – מה שהיה מביא להטרוגניות שלה ולהקטנת הפערים הכלכליים-חברתיים בה. כזכור, באוגוסט 1959 אמר יוסף הורביץ, חבר המועצה המקומית ראש פנה, על האיחוד שבו צידד, כי תמיכתו נובעת "מתוך נקודת ראות ממלכתית".⁴⁰⁹ לטענתו, גם אם האיחוד ייפגע באינטרסים של ראש פנה, יש לו חשיבות ברמה הממלכתית והאזורית הכוללת. במבט לאחור קשה להעריך עד כמה יכול היה האיחוד ליצור מסלולי ניעות חדשים לתושבי חצור, אך העובדה שהעיריה התפתחה כיישוב

⁴⁰² מישראל ימיני לממונה על התחבורה, 20.1.1953, אמ"י, ג-21-2315.

⁴⁰³ שם.

⁴⁰⁴ מדב רוזן למשרד הסעד, 18.8.1958, אמ"י, ג-48-1889.

⁴⁰⁵ ירון צור, קהילה קרועה, עמ' 33-34.

⁴⁰⁶ עם פינוי צריפי חצור ב' בסוף שנות ה-50 הפך המקום בהדרגה לאזור תעשייה.

⁴⁰⁷ צבי טל, "ישראל השנייה: ישוב קבע או תחנת רכבת", חרות, 28.9.1962; שפי גבאי, "חצור בתחתית הסולם", דבר, 22.4.1965.

⁴⁰⁸ משה ליסק, "המהפכה הדמוגרפית החברתית בשנות ה-50: קליטת העלייה הגדולה" בתוך: אניטה שפירא, (עורכת), עצמאות, 50 השנים הראשונות, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 1988 (להלן: "ליסק, המהפכה הדמוגרפית החברתית"), עמ' 38.

⁴⁰⁹ פרוטוקול מספר 85/59, 3.8.1959, אמ"י, ג-2-2033.

נפרד והומוגני, שחוה הגירה שלילית של האוכלוסייה בעלת האמצעים והמקצועית יותר, יצרה סלקציה כפולה שתרמה לגיבוש מובלעת מזרחית הומוגנית מובהקת בחצור, גם ביחס לעיירות פיתוח אחרות.

הקמת חצור כיישוב נפרד וקטן, ללא תשתית כלכלית, לא אפשרה לה לממש את יעודה כמרכז כלכלי-אזורי בדרום עמק החולה. התוכנית הייתה שהתוצרת של היישובים החקלאיים בסביבה תשווק דרכה, אך הקיבוצים והמושבות התארגנו לכך עוד לפני הקמתה, דרך גופים תנועתיים וארציים, ולא נזקקו לה בתחום זה. יותר מכך, תושבי חצור הם אלה שנוקקו לעבודה עונתית ולא מתגמלת ביישובי הסביבה, מה שהעצים את הפיכת העיירה למובלעת גם בתחום הכלכלי ויצר חלוקת עבודה ופערים מעמדיים בין תושביה לסביבה הוותיקה. דב רוזן תיאר זאת כך: "מבין כל יישובי העולים הנחשלים שזכו בשנים האחרונות למעמד מוניציפלי, נפלו תשעה קבין של עוני בחלקם של תושבי חצור, הזקוקים לרחמי שמיים ולחסדי הבריות".⁴¹⁰

ג.1. עבודות יזומות

העבודות היזומות היו הדרך שבה נקטה המדינה כדי להבטיח לעולים תעסוקה והכנסה כלשהי בשנים הראשונות של אי-יציבות כלכלית. אלא שבחצור ארכה התעסוקה הזו זמן רב יותר ממקומות אחרים – עד לסוף שנות ה-60, וכמחצית מאוכלוסייתה היצרנית עבדה בהן, כלומר הייתה תלויה בחסדי המדינה.⁴¹¹

בהיעדר בסיס כלכלי במקום, היו העבודות היזומות לתעסוקה הראשונה והעיקרית בחצור. תחילה הועסקו העולים בהקמת תשתיות פיתוח גם על ידי צה"ל, בעיקר חיל ההנדסה, אך רבים מהם פוטרו ב-1952 בשל קיצוצים בתקציב הביטחון.⁴¹² העבודות היזומות שהוקצו להם כללו ייעור וסיקול אבנים בקק"ל; סלילת כבישים ובנייה ב"סולל בונה"; שיקום מטעים ערבים נטושים דרך חברת "מטעי האומה"; קטיף זיתים אצל איכרי ראש פנה ועבודות במחצבה של המושבה, שם נגרמו להם פציעות רבות.⁴¹³ חלק מהם הועסק בחברות תה"ל (תכנון המים לישראל) ו"מקורות", בפרויקט המוביל הארצי, בחפירות תל חצור וברשות לפיתוח החולה. ספקי העבודה היזומה העיקריים היו הסוכנות היהודית, מע"צ, הקק"ל ולעיתים חברות ממשלתיות. הקיבוצים והמושבות העסיקו תושבים מחצור בבנייה, בתשתיות, בשירותים ובעיקר בעבודות חקלאיות לא-סדירות של קטיף, על בסיס יומי.

כל אלה הקלו אמנם על מצבם של המתיישבים, אך הפכו אותם לכוח עבודה זול בתנאי העסקה ירודים לעומת עובדים אחרים. לכל משפחה נקבעה מכסת ימי עבודה לשבוע או לחודש, אך גם זו לא הייתה מובטחת. בסוף שנות ה-50 הקציב משרד העבודה ימים בעבודות אלה לפי המפתח הבא: לרווק – 16 ימי עבודה בחודש; למשפחה בת עד חמש נפשות – 18 ימי עבודה, ולמשפחה בת שש נפשות ומעלה – 22 ימי עבודה.⁴¹⁴ הקצבה זו ניתנה למעסיקים על ידי לשכת התעסוקה, ובכך הם

⁴¹⁰ מדב רוזן לסגן מנהל משרד הסעד, 19.1.1960, אמ"י, ג-1889-48.

⁴¹¹ סופרנו בגליל, "מחצית המפרנסים בחצור עובדים בעבודות יזומות", למרחב, 20.1.1964.

⁴¹² משלמה בן יהודה, מרכז ועד הפועלים הזמני בראש פנה, לחיים צוקרמן במועצת פועלי חיפה. הכותב מתלונן שרבים פוטרו בלי הודעה מוקדמת וללא פיצויים. 1.6.1952, ארכיון לבון, IV 235-5-933.

⁴¹³ המחצבה הייתה בבעלות כמה משפחות מראש פנה, ובסוף שנות ה-60 נמכרה לחברת "סולל בונה".

⁴¹⁴ מהלל לנדסמן לרחל נאמן, 21.9.1958, אמ"י, ג-2635-11.

שימשו למעשה כקבלני משנה לעניין עבודת תושבי חצור. העובדים ששיוועו לפרנסה נאלצו לקבל כל עבודה, וכך יצא שבחסות המדינה התפתח שוק עבודה זול ללא תמריץ כלכלי, ללא יוזמות ובלי בעלות של המדינה.⁴¹⁵

היוזמה ליצירת מקורות תעסוקה הייתה של מי שהיה לו הון כלשהו, לרוב מקרב הוותיקים או עולים משכבות מבוססות. לחצור הגיעו לרוב מהגרים חסרי כל, ואלה מהם שהיו בעלי רכוש עזבו אותה כי ידעו שהאפשרויות במרכז הארץ גדולות יותר. בהגירה קלאסית מהגרים מגיעים לרוב לפרברי ערים גדולות, שם הסיכויים למצוא מקורות פרנסה ולהשתלב מבחינה כלכלית גדולים יותר. במקרה שלפנינו, כדי לאכלס את עיירות הפיתוח נשלחו עולים באופן יזום לעיירות מרוחקות מהמרכז, מה שהקשה עוד על התאקלמותם הכלכלית ויצר השלכות לא-פשוטות רבות. בנוסף, לצידן של העיירות החדשות היה מרחב כפרי יציב ובעל הון תרבותי גבוה, המקושר למוסדות השלטון. קיבוצים קיבלו הלוואות מקרן התעסוקה של ההסתדרות לשם העסקת עובדים בעבודות יוזמות, והשתמשו במערכת זו כדי להשיג כוח עבודה בעלות נמוכה. באופן פרדוקסלי – הם נהגו כאן כבעלי הון בשוק העבודה.⁴¹⁶

הלל לנדסמן הכריז לפני שנכנס לתפקיד ראש המועצה המקומית חצור: "ברור שהפונקציה העיקרית של חצור תהייה כמו בכל יתר עיירות העולים הדומות לה שהוקמו ברחבי הארץ, לספק ידיים עובדות לסביבה".⁴¹⁷ כלומר, המחשבה הייתה שהמציאות הזו תיטיב עם שני הצדדים, אלה הזקוקים לעבודה ופרנסה ואלה הזקוקים לפועלים. בפועל, כמו בעיירות אחרות, התפתח גם בחצור "שוק של מעסיקים": הרבה עובדים התחרו על מעט מקומות עבודה, והדבר העניק כוח רב למעסיקים שקבעו בעצמם את הכללים. בתקופה שטרם חקיקת חוקי העבודה המתקדמים בארץ, נדירות העבודה והיות העובדים נתונים לחסדי המעסיקים יצרו תלות רבה בהם, מה שהתבטא לעתים גם בהלנות שכר ובמתן תחליפי שכר, כמו מתן זיתים במקום תשלום במסיק בראש פנה,⁴¹⁸ שימוש בבריכה בקיבוץ גדות במקום תשלום לנערים שעבדו בקטיף בקיץ,⁴¹⁹ או חלוקת תוצרי המפעל בכפר הנשיא בשנותיו הראשונות.⁴²⁰

חוסר העבודה הקבועה, וההקצאה הזעומה של ימי עבודה, יצרו חוויה מעמדית נמוכה בקרב העולים. חוסר הוודאות והתלות ערערו את הביטחון ביכולתם לפרנס את משפחתם, שהייתה לרוב גדולה. בין ספקי העבודה, אנשי היישוב הוותיק שהתגוררו בקיבוצים ובמושבות (לרוב אשכנזים) לבין המהגרים חסרי הכל (לרוב מזרחים) החלו להתפתח פערים מעמדיים-אתניים. מכתבו של תושב חצור שעלה לארץ בראשית שנות ה-60 ונדרש לעבוד בחקלאות ביסוד המעלה הסמוכה מעיד על חוויה קשה:

אני הח"מ מצהיר בזה כי עבדתי ביסוד המעלה אצל האחראי ... הוא לקח אותי מהשטח שבו עבדו כל הפועלים לגינתו. עבדתי עד השעה 2:30 אחה"צ בגינתו ובאותה שעה

⁴¹⁵ בראון, אורגים קהילה, עמ' 31.

⁴¹⁶ שם, עמ' 31-32.

⁴¹⁷ א"י, "חצור הגלילית קולטת עולים", הארץ, 11.6.1956.

⁴¹⁸ ריאיון עם נינט סיטרוק ז"ל, 17.2.2019.

⁴¹⁹ ריאיון עם אילנה פרץ, 21.12.2020.

⁴²⁰ ריאיון עם רפי ויצמן, 27.12.2016.

ביקשתי אותו לקחת אותי לפועלים משום שאיני מכיר את הדרך לחצור והסברתי שאני עולה חדש. הוא אטם אוזנו ולא ידעתי לאן ללכת והתחננתי לפניו ואין קול ואין עונה. הלכתי לבד ותעיתי בדרך ולמזלי לא נכנסתי לגבול. את הדרך מיסוד המעלה עד חצור עשיתי ברגל ולאדם בגיל 54 כמוני, לא קל ללכת ברגל מיסוד המעלה עד חצור. כל מספר צעדים שאלתי מישהו ובדרך נס ניצלתי. כמו כן הפסדתי 7 ימים שעדיין לא שילם לי. אנא טפלו בענייני שלי. חוץ מה-7 ימים שלא שילם לי ישבתי מחוסר עבודה 12 ימים מסיבת מחלה שקיבלתי מההליכה והפחד. האם איש בגיל 54 יוכל ללכת כל אותה דרך? 421.

אין זה נדיר שמהגרים ברחבי העולם נתקלים ביחס דומה, אך העובדה שמנהל העבודה הרשה לעצמו לנהוג כך בעובד מנכיחה את השסעים החברתיים והעדתיים שהחלו להתפתח בגליל. גם בעדויות בעל פה יש התייחסות לכך, למשל בן חצור ששיתף אותי בזיכרונותיו כילד שחיפש עבודה בעונת הקטיף:

שמו אותנו בשוק העבדים של הקיבוצים והמושבות בסביבה. היינו כילדים עומדים והאדונים היו בוחרים את מי הם רוצים. מי שלא נבחר, אכל את הסנדוויץ' שאמא הכינה לו וחזר ברגל לחצור [מרחק של כעשרה ק"מ]. לעולם לא נשכח זאת, למרות שההורים שלנו שהיו ציונים לא נתנו לנו מעולם לדבר סרה על המדינה. תמיד רק ברכות ואהבה על מה שיש. 422.

הפער המעמדי התבטא גם בתהליך הקמת המפעלים בחצור (ראו להלן): מנהלי המפעלים היו לרוב בני היישוב הוותיק, אשכנזים שהיו קשורים בעבודות לממסד ההסתדרותי המקושר לפטרון הפוליטי מפא"י, 423 בעוד שהפועלים היו ברובם תושבי חצור ובהמשך גם מהכפר הבדואי הסמוך טובא-זנגריה. עליזה לבנברג, מחנכת ופובליציסטית שהתגוררה כמה שנים בקרית שמונה והתרשמה מהמצב העגום בחצור, כתבה: "המרחק הפיזי בין בתי המנהלים לבתייהן של הפועלות אינו גדול, אך שני העולמות – עולם הוותיקים והעולים החדשים – רחוקים מאוד זה מזה כאן, באזור הגלילי". 424 גם יוסי אלול, שהיה יו"ר ועד העובדים ב"פרי הגליל" ואחר כך ראש המועצה המקומית, העיד על הפערים המעמדיים במפעל:

המנהלים והסמנכ"לים היו מהקיבוצים, ותושבי חצור היו הפועלים – עבדים. כשתושבי חצור היו מסיימים את העבודה ועולים לבתייהם שבחצור, זה היה נראה כמו שיירה –

421 תלונת תושב חצור למשרד העבודה, 19.11.1963, אמ"י, ג-25-61366.

422 ריאיון עם דוד אוחנה, 17.11.1920.

423 דהן, תרבויות פוליטיות בערי הפיתוח.

424 עליזה לבנברג, פרקי קרית שמונה, ירושלים: שוקן, 1964 (להלן: "לבנברג, פרקי קרית שמונה"), עמ' 117-118.

לין של אנשים שעולים ברגל לבתיהם. הם היו אוכלים על הרצפה כי לא היו שולחנות וכסאות".⁴²⁵

סמי סמוחה רואה בפערים המעמדיים שנוצרו כישלון של הציונות ומוסדות המדינה ביצירת מבנה ריבוני מעמדי ואתני, בגלל שמירת החפיפה בין המעמד למוצא האתני.⁴²⁶ העובדה שהסימפטומים שתוארו עד כה אפיינו מפעלים רבים ביישובי עולים שהפכו לעיירות פיתוח, מעידה שהכשלים היו מערכתיים ולא מקומיים. אך בניגוד לחלק מהעיירות האחרות, לרוב אלה הקרובות יותר למרכז, שרמת התעסוקה בהן השתפרה עם הזמן, אפשר לומר כי על חצור פסחו תהליכי התיעוש, והמעט שהוקם מיצב אותה כספקית של כוח עבודה זול, לא-מקצועי, לא-יציב ותלתי. העובדה שהמנהלים והעובדים הבכירים באו מהיישוב הוותיק, בעוד העובדים היו עולים חדשים מארצות האסלאם, קיבעה בתודעה את הפערים המעמדיים ביניהם. מי שנשלחו להתיישב בחצור כוונו לרוב הכלכלי הנמוך, ומפרולטריוזיה זו נהנו אילי התעשייה הראשונים של ישראל וכן הקיבוצים והמושבים הוותיקים, בעלי הרוב האשכנזי.⁴²⁷

תקוות המדינה שעבודות הדחק יהיו פתרון זמני עד שיתפתחו ביישובים מקורות תעסוקה יציבים יותר – נכזבה. מועצת הפועלים והמועצה המקומית של חצור העבירו תלונות רבות על הקשיים הכלכליים שאליהם היא נקלעה, כעיריה ללא עורף כלכלי. באפריל 1956 התלונן מזכיר מועצת הפועלים כי מתוך קרוב ל-600 דורשי עבודה בחצור, רק 100 מסודרים בעבודות קבועות השאר עובדים בעבודות יזומות של משרד העבודה. במקביל התרבו מקרי הסעד בעירה. בראשית 1956 דיווח מזכיר מועצת הפועלים על "מקרים סוציאליים רבים וכ-60 נשים מפרנסות יחידות למשפחות גדולות".⁴²⁸ גם הפיכתה של חצור למועצה מקומית לא שיפרה את המצב. ביוני 1958 עדין התפרנסו כמעט 1,000 דורשי עבודה (מתוך 5,000 נפשות בעירה) מעבודות יזומות, וזו הייתה מציאות כלכלית שקשה היה להשלים אתה.⁴²⁹

אחת מעבודות הדחק של מתיישבי חצור הראשונים הייתה בחברת "מטעי האומה", שהוקמה בשנת 1951 על ידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים, ושטיפלה במטעים ערביים נטושים. חצור הוקמה כזכור ליד אדמות הכפרים הערבים פירעם, מע'אר אל ח'יט וקבעה, שמטעיהם ננטשו, וזלמן קלר מראש פנה נבחר כאחראי על הפועלים מחצור שעבדו בהם. לצורך מילוי תפקידו הוא אף עבר להתגורר זמנית בחצור.⁴³⁰ הניסיון לשלב את העולים החדשים, דוברי השפות השונות, באתוס הציוני באמצעות העסקתם במפעל הנושא את השם "מטעי האומה" לא צלח את מחסום השפה, שכן צמד המילים הזה הובן על ידי העולים כ"מטיומה" (Matauma), שיבוש שרוקן אותו מההילה הכרוכה בו. הרטוריקה של חלק מהמקורות הכתובים העלתה עבודה זו לגבהים מדומים נשגבים, כמו בכתבה בעיתון **דבר**: "ברוכה תבונת הידיים המגיעה מתקציב עבודת הדחק"; או: "יצחק רואיף

⁴²⁵ ריאיון עם יוסי אלול, 6.1.2019. בזמן שניהן כיו"ר ועד העובדים הוא התקין במפעל שולחנות וכסאות לארוחות העובדים.

⁴²⁶ סמי סמוחה, "שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל", בתוך: אורי רם (עורך), **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים**, תל אביב: ברירות, 1993, עמ' 180.

⁴²⁷ סבירסקי וברנשטיין, מי עבד במה, עמ' 5-66.

⁴²⁸ ממזכיר מועצת הפועלים בחצור לשר הפנים, 8.4.1956, **אמ"י**, ג-11-2635.

⁴²⁹ הלל לנדסמן, עלון העשור למדינה, 29.6.1958, **אמ"י**, ג-40-1967. על עבודות הדחק בקרב תושבי חצור ראו: שחף גולן, **יוסי אוחנה – לזכרו**, עמ' 25-26.

⁴³⁰ מישראל ימיני למשרד הפנים, אישור הוועד הזמני בחצור, 2.1.1953, **אמ"י**, ג-11-2635.

המדריך מחזור, לא מזמן היה פועל פשוט ועכשיו הוא מומחה לגידול עצים"; וכן: "העובדים הכניסו את נשמותיהם בהריסות גדרות, עקירת משוכות צבר ובהקמת חלקות פורחות".⁴³¹ ביטויים אלה ואחרים מעידים על הפער העצום בין תוכניות המדינה לשילוב העולים ב"בינוי האומה" לבין המציאות הממשית שבה הם חיו.

הקושי בתעסוקה היוזמה לא היה רק במיעוט האפשרויות שעמדו בפני התושבים, אלא גם במאמץ הפיזי שנדרש מהם במשך שעות רבות.⁴³² מי שעבדו בסיקול או בנטיעת עצים חיכו יום יום על הכביש לרכב שלקח אותם לעבודה המתישה, תמורת שכר נמוך וללא ההילה הרומנטית של "בניין הארץ", אלא במינוח המבזה "עבודת דחק". תמונות מאלבומים פרטיים שלהם מראות אותם לבושים בחולצות לבנות, המעידות עד כמה הייתה עבודת הכפיים הזו זרה להם.

תמונה מספר 3: תושבי חצור שעבדו ב"מטעי האומה". מאלבומה של מימי לוי

ראשי המשק ראו בעבודות היוזמות גם דרך "לחנך לערכי עבודה".⁴³³ המוסדות המיישבים האמינו כי בכוחה של עבודת האדמה לחזק את הפרודוקטיביות של המהגרים, ולסייע להם להשתלב בחברה באמצעות אימוץ ערכי היישוב הוותיק. אולם ההבדל היה שבמקרה של העולים מארצות האסלאם לא היה מדובר בבחירה מודעת שלהם, אלא בכורח המציאות. בארצות שמהן הם באו נחשבה עבודת האדמה לפחות-הרואיות ולבעלת מעמד נמוך.

⁴³¹ ישעיהו עשני, "עולים משקמים מטעים", דבר, 23.2.1955.

⁴³² ריאיון עם רפי וייצמן, 27.12.2016.

⁴³³ קמפ, נדידת עמים, עמ' 48-50.

2.ג תעסוקת נשים וילדים

ימי העבודה הקצובים והשכר הנמוך לא הספיקו לפרנסת המשפחות, שהיו לרוב גדולות, ולכן נאלצו גם נשים וילדים להצטרף למאמץ הכלכלי. נשות חצור עבדו בחקלאות ובניקיונות ביישובים הסמוכים. אלה גלילי מראש פנה, רכזת ארגון אימהות עובדות במועצת הפועלים המקומית, פנתה לרות דיין ממשרד העבודה,⁴³⁴ וביקשה סיוע ביצירת מקורות תעסוקה לנשים: "שוב אני פונה אליך בבקשת עזרה ליישוב האומלל הזה. המקום קולט עולים מדי שבוע ושבוע, אך תעסוקה אין. ... לו רק יכולת לתאר לעצמך את הנשים הצובאות על פתחי לשכת העבודה – ומי ידאג לנשים כשהגברים מחוסרי עבודה?"⁴³⁵

גם במפעלים "סריגי חצור" ו"פרי הגליל" (ראו להלן) עבדו בעיקר נשים – פועלות שהיו "מפרנסות משנה" במשפחה. בגלל העבודה העונתית של רוב הגברים, נוצר מצב שהאישה עבדה כפועלת קבועה במפעל תעשייתי ואילו הבעל בעבודות יזומות בשכר נמוך משלה, והיא גם נהנתה מהטבות סוציאליות וחופשות.⁴³⁶ הפער בין המבנה הפטריארכלי המזרחי שבו היה הגבר המפרנס הראשי, לבין המציאות שאילצה נשים לצאת לעבודה, יצר בעיות חברתיות כמו חשדנות יתר בקרב הגברים או תחושה של פחיתות כבוד ביחס לאשה. בתרבות המזרחית-מסורתית הייתה חלוקת העבודה בין בני הזוג ברורה ומוסכמת: הנשים מטפלות בילדים ובמשק הבית, והבעלים עובדים מחוץ לבית. גברים נהגו להתגאות בכך שנשותיהם אינן נאלצות לעבוד, והיו גם מקרים שברגע שהגבר קיבל עבודה קבועה, האשה הפסיקה את עבודתה.⁴³⁷

גם נערים הצטרפו למעגל העובדים למרות גילם הצעיר, לעיתים תוך הפרה של חוק חינוך חובה. הם נחשבו כנכס כלכלי בזכות יכולתם להשלים את ההכנסה המשפחתית. בשל תפיסה שונה של המושג "בוגר" בחברה מסורתית ובחברת מעבר, נערים בני פחות מ-14 נחשבו לבוגרים האמורים לסייע בכלכלת המשפחה.⁴³⁸ העובדים בקטיף הכותנה ברשות החולה, למשל, קיבלו שכר לפי מספר הסלים שמילאו, והיו מקרים שעובדים הביאו ילדים בגיל בית-ספר יסודי והסתירו אותם מתחת לגלבויות במשאית שאספה אותם. הילדים סייעו להורים באיסוף הכותנה כדי להגדיל את שכרם.⁴³⁹

בזמן שעיריות עולים אחרות החלו לפתח מקורות תעסוקה יציבים ולהקים מפעלים,⁴⁴⁰ חצור המשיכה להתבסס על עבודה יזומה עד לסוף שנות ה-60. אך לא היה זה באמת מקור תעסוקה יציב: היקף העבודות של חברת מקורות הלך וקטן, חברת מטעי האומה חילקה את העבודה בין פועלי צפת, ראש פנה, חצור וקרית שמונה, ועבודות הייעור ניתנו ברובן לפועלי צפת. חוסר העבודה בחצור הלך והחריף ככל שיותר עולים נשלחו "מאניה לכפר", והבעיה הייתה רחוקה מפתרון.⁴⁴¹ סנטה יוספטל כתבה: "עושה רושם כאילו נשכחה חצור כליל במוסדות. צריך להקים תעשייה במקום".⁴⁴²

⁴³⁴ בשנותיה הראשונות של המדינה פעלו בארץ מפעלי טקסטיל של חברת "משכית" שרות דיין הייתה המייסדת שלה. רבים מהמועסקים בהם היו עולים חדשים, כדי לספק תעסוקה ופרנסה בעיקר לנשים. החברה העסיקה מאות עובדים, מקרית שמונה שבצפון ועד לדימונה שבדרום.

⁴³⁵ מאלה גלילי לרות דיין, 17.7.1956, **ארכיון לבון**, Iv-230-1-139.

⁴³⁶ עליזה לבנברג, "האישה משתכרת יותר", **דבר**, 25.10.1962.

⁴³⁷ שמעון רפפורט, "מעגל הקסמים", **דבר**, 11.1.1962.

⁴³⁸ ליסק, המהפכה הדמוגרפית החברתית, עמ' 37.

⁴³⁹ שחף גולן, יוסי אוחנה – לזכרו, עמ' 25.

⁴⁴⁰ שפי גבאי, "האבטלה גוברת, כן גם המרירות", **דבר**, 9.8.1967.

⁴⁴¹ אביאל, "חצור – יישוב ללא זכות קיום", **הארץ**, 6.7.1953.

⁴⁴² מסנטה יוספטל ל-סלייפר באגף השיכון, 16.11.1957, **אמ"י**, ג-4357/11.

3.ג תהליכי תיעוש בחצור

בגלל המחסור בתעסוקה יציבה גדל הצורך בהקמת מפעלי תעשייה בחצור, אך זו עדיין לא התפתחה במידה שתוכל לבסס תעשייה מקומית בעלת פעילות כלכלית ועסקית רווחית. מספר תושביה היה עדיין קטן ורובם היו חסרי הון, כך שהקמת מפעלים הייתה בעיקר יוזמה של המדינה וההסתדרות, לעיתים בשיתוף המועצה האזורית גליל עליון.

ליזמים פרטיים לא היה עניין להקים מפעלים או עסקים בעיירות הפיתוח, ודאי לא בפריפריה. בגלל שיקולים כמו הצורך בתשתיות מפותחות, בתובלה נוחה ובקרבה לאזור הקולט סחורה (או לנמל), ובגלל היעדר כוח אדם מקצועי או בעל הכשרה כלשהי, העדיפו יזמים פרטיים להקים מפעלים באזור המרכז ולאורך מישור החוף. התמריצים שנתנה הממשלה וניסיונות ההסתדרות לסייע לא הצליחו לאזן חסרונות אלה, ולעיתים יצרו מלכוד: מפעלים קמים, מקרטעים ונסגרים, כשכל זכות קיומם בשכר הנמוך של העובדים ובסיוע הממשלתי לבעליהם.

מסוף שנות ה-50 ותחילת שנות ה-60 בלטה מעורבותה של המדינה בייזום ומימון של תעסוקה באזורי הפיתוח, באמצעות חוק עידוד השקעות הון. החוק, שעודכן ב-1959, ביטא את נכונותה הגוברת של המדינה להשקיע בערי הפיתוח וכלל מענקים למפעלים; הלוואות בתנאים נוחים; סיוע בהקמת מבני תעשייה ותשתיות; הוזלת מחיר הקרקע; הכשרת עובדים ומתן פטור ממס הכנסה. כל אלה הביאו להקמת תעשייה באזורי הפיתוח.⁴⁴³

הפיתוח החקלאי בארץ הגיע בשנות ה-50 לנקודת רוויה, ולא יכול היה לקלוט עוד כוח אדם. הדבר הוביל להכרה כי רק פיתוח תעשייתי יצמצם את הגירעון המסחרי של ישראל. מעורבותה הגוברת של המדינה בתחום הכלכלי לוותה בכניסת בעלי הון פרטי לשוק האזורי. בנובמבר 1955 נכנס פנחס ספיר לתפקיד שר המסחר והתעשייה, ומשרדו החל מיד בהכנת תוכניות לתיעוש המדינה, ואזורי הפיתוח בפרט. ספיר הציב את פיתוח התעשייה בראש סדר העדיפות של משרדו, וראה בו מענה לשלוש בעיות עיקריות של המדינה: פיזור האוכלוסייה וההתיישבות באזורי ספר, יצירת מקורות תעסוקה לעולים חדשים ולצעירים המצטרפים לכוח העבודה, ושיפור המאזן המסחרי של ישראל באמצעות הגדלת הייצוא והמרת הייבוא בתחליפים מייצור מקומי.⁴⁴⁴ הפתרון שהציע היה תיעוש מהיר של אזורים שבהם שוכנו עולים ללא תעסוקה, ובכך לספק תעסוקה מלאה לעיירות החדשות, ללא קשר לכדאיות הכלכלית של הפעילות. המדינה האמינה שלאחר תמיכתה הראשונית בהקמת המפעלים וביצירת מקורות תעסוקה, תתפתח בעיירות פעילות כלכלית יציבה שתמנע את עזיבת האוכלוסייה המבוססת, ויצמח בהן מעמד ביניים שיוכל להמשיך את מה שהמדינה התחילה.⁴⁴⁵ השאיפה הייתה שהשקעת ההון ציבורי בעיירות תפתח אותן מספיק לשם כניסת הון ויוזמה פרטיים, כך שהן יתחילו להתפתח בכוחות עצמן. תמיכת המדינה הבהירה כי האינטרס הראשי שלה הוא הישארות התושבים במקום ושמירת פיזור האוכלוסייה.⁴⁴⁶ בפועל, ההתפתחות הייתה שונה מהמצופה: תושבי הערים החדשות היו חסרי הון ותחושת יזמות, ונתרו תלויים במדינה. זו הייתה

⁴⁴³ אליהו בורוכוב, "התעשייה בערי הפיתוח ובעיותיה", נייר דיון מספר 13-88, תל אביב, המרכז לפיתוח על שם פנחס ספיר, 1998; ערן רוזן, "הרכב הבעלות על מפעלי התעשייה בערי הפיתוח", אופקים בגאוגרפיה 11-12, 1984 (להלן: "רוזן, הרכב הבעלות"); דפנה שוורץ, סקירת ספרות – חוק עידוד השקעות הון ותמריצי מיקום, אוניברסיטת בן גוריון, 2003.

⁴⁴⁴ יצחק גרינברג, "פנחס ספיר ותיעוש עיירות הפיתוח", בתוך: צמרת ואחי, עיירות הפיתוח (להלן: "גרינברג, ספיר ותיעוש עיירות הפיתוח"), עמ' 40-41.

⁴⁴⁵ קלמן, מפא"י והנהגת עיירות הפיתוח בנגב, עמ' 75-79.

⁴⁴⁶ בראון, אורגים קהילה, עמ' 43.

הביקורת המרכזית על חוק עידוד השקעות הון, ונטען שהשפעתו הייתה מוגבלת ושהוא עודד פיתוח תלות של רבים מהמפעלים והתושבים במדינה.

כך או כך, הניסיון למימוש היעד של פיזור האוכלוסייה באמצעות יצירה מהירה של מקורות תעסוקה לא צלח בחלק גדול מהעיירות, בעיקר באלה שבפריפריה הרחוקה. הוקמו מפעלים שכדאיותם הכלכלית הייתה מוטלת בספק מלכתחילה, והוזרמו לבעליהם כספים למרות שהם הפסידו ונתרו סמוכים על שולחן המדינה. ענפי התעשייה שנתמכו על ידי החוק לעידוד השקעות הון באזורי הפיתוח היו בעיקר טקסטיל, מזון, יהלומים ומתכת – ענפים מסורתיים.⁴⁴⁷ המפעלים שהוקמו השתמשו בטכנולוגיה פשוטה יחסית, לא עסקו בדרך כלל במחקר ופיתוח, והשתייכו לענפים שהתחרות בהם גבוהה.

מיומו הראשון של הלל לנדסמן כראש המועצה המקומית חצור הוא דרש לבסס אותה באמצעות הקמת תעסוקה יציבה שתחליף את העבודות היוזמות. אך התעשייה איחרה להגיע לחצור, בהשוואה לעיירות דומות, וכשהגיעה התקשתה להתבסס. בעיירה תוכננו מפעלים שונים, שבחלקם אף לא עברו את שלב הרעיון, כמו היוזמה להקמת "בית חרושת לקני סורגוס" (מזון לעופות), שבה תמך דוד זסלבסקי, יועץ משרד הפנים לפיתוח ביישובי העולים. להוציא פגישה אחת עם ד"ר לכימיה אורגנית ב-1957, לא היה ליוזמה זו המשך.⁴⁴⁸ ב-1959 הוקמו מפעלים שלא שרדו לאורך זמן, כמו מפעל סופרי סת"ם שהוקם על ידי משרד המסחר והתעשייה, ושבמסגרתו הוכשרו 12 פרחי סופרי סת"ם שהועסקו בכתיבת ספרי התורה, מגילות ומזוזות שנועדו לייצוא.⁴⁴⁹ גורל דומה פקד את המפעל לאריגת שטיחים של "משכית", שהעסיק 15 פועלים, וכן את מפעל הצורפות שהעסיק חמישה עובדים.⁴⁵⁰ גם בסוף שנות ה-60 הוקמו מפעלים קצרי זמן כמו "גד אלום", "מפעל ממור" ו"קרמקס".

ב-1955, כשאוכלוסיית חצור מנתה 2,000 נפשות, עבדו בתעשייה 134 עובדים בלבד. עשור מאוחר יותר, כשהאוכלוסייה מנתה 5,250 נפשות, הועסקו בתעשייה 426 עובדים בלבד.⁴⁵¹ העובדה שהמדינה ניסתה להקים בחצור מספר רב של מפעלים, גם אם קטנים וללא הצלחה רבה, מעידה על ניסיון עקבי ליצירת מקורות תעסוקה. המפעלים הוקמו בסיוע חברת "תיעוש אזורי פיתוח בע"מ", קונצרן שהוקם בסוף שנות ה-50 על ידי הממשלה וההסתדרות הכללית.⁴⁵²

בחלק זה אדון בשלושת המפעלים שליוו את תהליך התיעוש בחצור וששרדו זמן רב יחסית: "מפעל לחיתוך וליטוש יהלומים", מפעל "סריגי חצור", והמפעל המזוהה ביותר עם העירה – "פרי הגליל". כפי שאראה להלן, שלושתם חוו קשיים, ולפעילותם נלווה איום סגירה מתמיד שלווה בחשש מהרחבת האבטלה בחצור. פרי הגליל היה היחיד מהם ששרד עד היום. לצד דוגמאות אלה, שהוקמו ביוזמה חיצונית לעיירה, אדון בהקמת מפעל על בסיס יוזמה מקומית, "יוצקי הגליל – חצור", שגם הוא לא שרד זמן רב אך סיפורו הייחודי מטיל אור נוסף על המציאות הכלכלית בעיירה.

⁴⁴⁷ רזין, הרכב הבעלות, עמ' 223-242.

⁴⁴⁸ פרטוקולים של המועצה המקומית חצור, 2.1.1957, אמ"י, ג-48-2022.

⁴⁴⁹ "סופרי סת"ם בחצור הגישו מגילה לבן גוריון", דבר, 18.9.1959; צבי לביא, "עיירת העולים הגלילית רוצה להחליף את ראש המועצה הקיבוצניק מאילת השחר", מעריב, 6.10.1961.

⁴⁵⁰ רישום מיום ספטמבר 1959, תיק תכ"כ, אב"ג.

⁴⁵¹ גרינברג, ספיר ותיעוש עיירות הפיתוח, עמ' 135-138.

⁴⁵² לקריאה נוספת על מעורבות הזרוע הכלכלית של הסתדרות ראו: יצחק גרינברג, "חברת העובדים וקליטת העלייה הגדולה בשנות ה-50", עיונים בתקומת ישראל 2, 1992, עמ' 94-115.

ג.1.3 מפעל לחיתוך וליטוש יהלומים בחצור

תעשיית היהלומים נוסדה בארץ בשנות ה-30, ולאחר הקמת המדינה היא גדלה והפכה בשנות ה-50 לאחד מענפי התעשייה החשובים שלה. המדינה תמכה במפעלי היהלומים שבעיירות הפיתוח באמצעות סיוע לעובדים ותיקים בענף להקים מלטשות ברחבי הארץ. המפעל לחיתוך וליטוש יהלומים היה חלוץ התעשייה בחצור. כבר ביוני 1956, בתיווכו של לנדסמן, הביעו שלושה מנהלי מפעל יהלומים בתל אביב רצון לפתוח מפעל בחצור. הם דרשו מהמדינה להקים מבנה למפעל, מענק כספי לשלושה מנהלי עבודה לארבעת החודשים הראשונים, מענק כספי לשכר עבודה של 50 מתלמידים לארבעת החודשים הראשונים, והלוואה של 1,500 ל"י לכל מתלמד לתקופה המקובלת. המנהלים התחייבו שאחד מהם ישהה באופן קבוע בחצור כדי לנהל את המפעל מקרוב. המפעל הוקם בהתלהבות רבה בשנת 9-1958 והחל בהכשרת העובדים על ידי המדינה כפי שסוכם, אך הדרך לביסוסו הייתה רצופה מכשולים: תקלות טכניות, איחור בתשלום שכר, פיגור בתשלום התנאים הסוציאליים, מחסור בחומר גלם, תנודות גדולות בטיב החומר שהתבטאו בתנודות שכר, ועוד. אלה גרמו להתמרמרות ועזיבה של הפועלים, ובמשך חמש שנים עזבו את המפעל כ-200 עובדים. אחרי ניסיונות רבים של משרד העבודה והמוסדות המקומיים להפנות עובדים נוספים למפעל, החליטה המדינה על החלפת הבעלות עליו. ההנהלה אמנם התחלפה, אך היא לא הביאה לשינוי המיחול וביולי 1963 נסגר המפעל לראשונה בגלל חוסר רווחיות. בסיועם של מחלקת הקליטה של ההסתדרות, המזכיר הארצי של פועלי היהלומים, אריה גרדשטיין, וישראל יונגסטר ממשרד העבודה, נעשה ניסיון למנוע את סגירתו,⁴⁵³ אך ב-1967 הוא נסגר שוב בגלל הפסדים. מקורות מהתקופה רמזו על ניהול כושל,⁴⁵⁴ אך העובדה שגם בעיירות נוספות נסגרו מלטשות יהלומים מעידה שהבעיה הייתה מערכתית.

כשנה לאחר מכן, בינואר 1968, נפתחה בעזרת מועצת פועלי חצור מלטשת יהלומים פרטית שהעסיקה כ-20 איש, ושלפי עדות מנהלה באותה תקופה גם הצליחה כלכלית. מקימה היה יעקב עמרם, תושב חצור שעלה מעירק שהיה מדריך פועלים במפעל בסוף שנות ה-50, והיא התקיימה בין השנים 1967-1984. עמרם רכש ציוד ממפעל שנסגר בטבריה וקנה סחורה ברמת גן. במפעל שהקים בחצור ליטשו את היהלומים ושלחו אותם בחזרה לבורסת היהלומים. עמרם מעיד שהמשבר הכלכלי בענף היהלומים בסוף שנות ה-70 והעלייה במחיר חומרי הגלם, בנוסף לנסיעות התכופות לרמת גן ללא מזגן במכוניתו, גרמו לו לסגור את העסק. עם זאת, הוא אומר שהרוויח יפה מהמפעל הפרטי, שלא כמו בתקופה שבה עבד כמדריך והשתכר 15 לירות לחודש בעוד ששכרה של אשתו, מזכירת המועצה, היה 50 לירות.⁴⁵⁵

ג.2.3 סריגי חצור

מפעל סריגי חצור הוקם ב-1961 על ידי חברת "אומן", בתמיכת הממשלה וההסתדרות, כחלק מההשקעות הגדולות בענף הטקסטיל כמוביל בארץ. ענף זה זוהה יותר מאחרים עם תיעוש עיירות הפיתוח בשנים 1955-1965. הצמיחה המואצת שלו התחוללה במחצית הראשונה של שנות ה-60, אז

⁴⁵³ שרגא קידר ואלברט בן זקן, **הדי חצור**, 1963.

⁴⁵⁴ ריאיון עם אלברט בן זקן, 21.12.2020.

⁴⁵⁵ ריאיון עם יעקב עמרם, 10.7.2018.

הוקמו מפעלי טקסטיל גדולים כמו "פולגת" בקריית גת, "כיתן" בדימונה ו"חולה טקסטיל" בקרית שמונה, שהעסיקו מאות עובדים כל אחד. לתעשיית הטקסטיל לא נדרשו עובדים מיומנים במיוחד, ותקופת ההכשרה שלהם הייתה קצרה. שיקול זה היה חשוב במיוחד לעיירות הפיתוח, שטרם נוצרה בהן תשתית של כוח אדם מקצועי ומיומן המתאים לתעשייה מתקדמת. הענף ענה על הצורך ליצור מקורות תעסוקה רבים ככל האפשר.⁴⁵⁶

מפעל הטקסטיל שהוקם בחצור הסתמך על חומר גלם מקומי – הכותנה שגודלה בעמק החולה, ושבאותן שנים תוכנן להמשיך ולפתח אותה כענף מרכזי באזור. ואולם, המפעל לא הצליח לרכוש מעמד של "מפעל עוגן תעסוקתי", כפי שקרה בחלק מעיירות הפיתוח האחרות. בשלב הראשון עבדו בו כ-40 עובדים, וכשנה בלבד לאחר הקמתו כבר דובר על סגירתו.⁴⁵⁷

סגירה של מפעלים מקומיים, ובעקבותיה הפגנות של תושבים וסיקור תקשורתי נרחב, חזרה על עצמה בכמה עיירות פיתוח לאורך השנים. התופעה נצרכה בתודעה ותרמה לדימוי הנמוך שלהן.⁴⁵⁸ ההפגנות הראשונות בחצור היו סביב האיום לסגירת "סריגי חצור" ב-1962, כשהוחלט לראשונה על סגירתו שהתרחשה בפועל מאוחר יותר. המועצה המקומית ומועצת הפועלים הובילו את ההפגנות, בכוונה לגייס את תמיכת השרים הכלכליים, ההסתדרות ומפא"י במניעת הסגירה. מבחינת התושבים, ההפגנות הצליחו לדחות את הקץ בכמה שנים, שבהן הם המשיכו לעבוד ולהתפרנס. מוסדות המדינה ניסו למנוע את ההפגנות הללו, שסקירתן הרחבה בעיתונות הציגה אותם באופן שלילי ורמזה לחוסר אחריות כלפי העולים שנשלחו הרחק ללא בסיס כלכלי,⁴⁵⁹ אך משלחות, פגישות, פרסומים בעיתונות ואף התפטרות של המוסדות המקומיים בחצור אילצו לבסוף את חברת "אומן" לבטל את רוע הגזירה. הוחלט להשעות את סגירת המפעל ולבנות מבנה גדול יותר בעבורו, שיעסיק יותר עובדים ויהיה רווחי יותר. כשהרחבת המפעל התעכבה, אולי מתוך כוונה שלא לבנותו כלל, איימו תושבי חצור שהועברו לעבוד במפעלים הסמוכים בקרית שמונה ובצפת, לעזוב את המקום.⁴⁶⁰ בעקבות סערה ציבורית והפגנות נעשה ב-1964 ניסיון נוסף להפוך את המפעל לרווחי. הוא הורחב ונחנך במעמד עקיבא גוברין, שהיה שר בלי תיק לענייני מסחר ותעשייה בעיירות העולים. גוברין נשא נאום אופטימי ביחס למצב התעסוקה בחצור, אך בניגוד לתחזיות של כ-200 עובדים במפעל בהמשך, הוא נקלע לגירעונות, פשט את הרגל ועבר לכונס נכסים. בראשית 1969 הוא ניטש על ידי מנהליו, ומזכיר מועצת הפועלים ניהל אותו בפועל. ועד העובדים הכריז על שביתה נוספת, הפעם בניגוד לעמדת מועצת הפועלים,⁴⁶¹ אך כל מאמצי המדינה, ההסתדרות והמפלגה לא הצליחו לייעל את המפעל, שנסגר סופית בראשית שנות ה-70.

⁴⁵⁶ גרינברג, ספיר ותיעוש עיירות הפיתוח, עמ' 145.

⁴⁵⁷ סופר למרחב בגליל, "משלחת עסקני חצור תעשה לפתיחת המפעל מחדש", **למרחב**, 16.10.1962.

⁴⁵⁸ רותה קופפר, "ניסו למחוק את הזהות של ההורים שלי. אני אשא את הדגל שלהם. זה תיקון", ריאיון עם טל אוחנה, ראש המועצה בירוחם, **מגזין כלכליסט**, 11.1.2019. הנושא היה גם השראה לשירים כמו "אתני עומרי" (סוגרים את המפעל). מיכה שטרית, יליד טבריה, סיפר שכתב את השיר אחרי שראה כתבה על סגירת מפעל "פולגת" בקרית גת. הכתבה התמקדה בזוג שעבד במפעל וראה בעיניים כלות איך עבודת חייהם נמוגה. שטרית סיפר שהזוג הזכיר לו את אמו, עובדת מפעל אף היא. מקור: https://www.mima.co.il/fact_page.php?song_id=1346, אוחר ב-25.2.2021.

⁴⁵⁹ שמעון רפפורט, "מפוטרי מפעל הסריגה בחצור מאיימים בשביתת רעב בבירה", **מעריב**, 30.12.1963; סופר למרחב בגליל, "התפטרו חברי מועצת חצור", **למרחב**, 23.10.1962; "עובדי סריגי חצור פתחו בשביתה", **למרחב**, 8.1.1969.

⁴⁶⁰ "מפוטרי חצור: העבירו אותנו למרכז הארץ", **על המשמר**, 9.1.1964.

⁴⁶¹ סופר דבר, "פועלי סריגי חצור פתחו בשביתה פראית", **דבר**, 8.1.1969.

ג.1.2.3. הקושי לגייס עובדים קבועים

סגירתו של "סריגי חצור" הייתה גם תולדה של חוסר היכולת לגבש צוות עובדים קבוע ולייצב את מספר המועסקים במפעל. בראשית שנות ה-60 הוא העסיק כ-35 עובדים. עם הרחבתו ב-1964 הוכפל מספרם ל-70, וב-1966 הוא אף הגיע לכ-150, אך לא לאורך זמן. בנובמבר 1966 שוב צנח המספר ל-70, וחוסר היציבות הוביל לאי-עמידה בהתחייבויות ויצר גירעונות. בהסכם שנחתם בראשית 1968 עם המנהל החדש של המפעל, מרדכי תג'ר, כלול סעיף האומר: "המעסיק יקבל אך ורק מתאמנים שנשלחו על ידי לשכת העבודה שבתחום שיפוטה נמצא המפעל".⁴⁶² הדבר נועד להבטיח את העדפת תושבי חצור בקבלה לעבודה, אבל בפועל היה קושי למצוא כוח עבודה מאומן מקומי, בנוסף לאנשי מקצוע. עובדים, לרוב צעירים, שסיימו את קורס ההכשרה לא התמידו בעבודה, והמפעל נאלץ להביא פועלים מטבריה, מה שייקר את העלויות. מנהל המפעל התלונן:

תושבי חצור מתקשים להסתגל לקצב עבודה קבוע. גם מי שעברו הכשרה ולמדו את המקצוע, ממצאיאים סיבות מגוונות להיעדרות מהעבודה. חצור זקוקה יותר מכל לאוכלוסייה מגוונת ובעלת יוזמה כדי לתת את התנופה הראשונה לעיירה.⁴⁶³

סביר להניח שהכתבות בעיתונות הארצית לא עודדו משקיעים להקים מפעלים חדשים בעיירה. דווקא במקום שבו החוסר במקומות עבודה יציבים הוא קשה, כמו בחצור, היה צפוי שהמפעל ימצא עובדים רבים. אך מנהל המפעל התלונן על מחסור בהם, וטען:

עקב המצב הבלתי סביר של התחלופה הגדולה במפעלנו, נאלצנו להכין דוח זה כדי להוכיח למוסדות הנוגעים בדבר את הקשיים הנערמים בדרכנו בניסיונו לבסס את המפעל באזור פיתוח זה. תחלופת העובדים המהווה 60% בשנה גוררת הוצאות עצומות ומעכבת את התפתחות והתבססות המפעל.⁴⁶⁴

המנהל גם הזמין את נציגי משרד העבודה לבקר במקום כדי להתרשם בקשיים של קליטת עובדים. הסוגייה נידונה בוועדת הכנסת בראשית 1969, והיא ניסתה להסביר את הפער שבין הדרישה לעבודה קבועה ויציבה לבין חוסר ההיענות של חלק מתושבי חצור לעבודה קבועה.⁴⁶⁵ בדיון השתתפו נציגי המועצה המקומית ומועצת הפועלים בחצור, שהציגו נתונים קשים על האבטלה בעיירה, בעיקר בקרב יוצאי צבא ונערים ונערות. אנשי משרד העבודה ומשרד המסחר והתעשייה הציגו לוועדה את הסיבות לקושי בפתרון בעיית האבטלה בחצור, ואמרו שאפשר למצוא עבודה לחלק לא-

⁴⁶² הסכם בין ממשלת ישראל לבין מנהל סריגי חצור בע"מ, 15.2.1968, אמ"י, גל-61378-25.

⁴⁶³ שמעון רפפורט, "בחצור אין אבטלה ואין תקווה", מעריב, 8.2.1965.

⁴⁶⁴ ממנהל סריגי חצור אל משרד העבודה, 25.6.1968, אמ"י, גל-61378-25.

⁴⁶⁵ פרוטוקול מספר 1, ישיבת ועדת המשנה של ועדת הפנים לעניין חצור, 21.1.1969. ארכיון הכנסת.

מבוטל מדורשי העבודה, אבל חלק מתושבי חצור מתנגד לפתרונות המוצעים. הסיבות לכך, לדברי הדוברים, היו אלה:

- א. חלקם לא מוכנים לעבוד במפעלים מחוץ לחצור, למרות שיש מערך הסעות מסודר לצפת ולקרית שמונה.
  - ב. דרישת העובדים בזמן קורסי ההכשרה לשכר גבוה מזה שמעניק משרד העבודה (2.5 לירות לשעת הכשרה לעומת דרישה ל-4.25 לירות).
  - ג. דורשי העבודה, בעיקר הנערים והנערות, מעדיפים לעבוד בקטיף בחודשי הקיץ, שם הם מקבלים שכר גבוה יותר, ואחר כך להירשם בלשכת העבודה.
- בעיית האבטלה לא נובעת תמיד ממחסור במפעלים. בחצור אין תקשורת טובה בין שירות התעסוקה לרשות המקומית, למשל – שירות התעסוקה דיווח על מחסור במקומות עבודה, כשבפועל המפעלים הקיימים בחצור נזקקו לעובדים.⁴⁶⁶

נראה שאצל חלק מאנשי חצור, נוצרה תרבות של חוסר רצון לעבוד וחוסר רצון להיחלץ מהמצוקה. החודשים שבהם היה קשה למצוא עובדים למפעל היו חודשי הקיץ, שבהם התנהל קטיף עצי הפרי בקיבוצים ובמושבות, שהיה מתגמל יותר מבחינה כספית. חלק מתושבי חצור, שהועסקו במפעלים בשכר נמוך מאוד, העדיפו לעזוב את העבודה ה"קבועה" במפעל ולעבוד זמנית בקטיף.

ג.3.3 פרי הגליל

מטרת המדינה ליצור עוגנים כלכליים ותעסוקתיים בכל אחת מהעיירות המרוחקות הביאה אל רובן מפעל תעשייתי, שהפך אותן ל"ערי מפעל".⁴⁶⁷ העשור השני למדינה כונה "תור הזהב של תיעוש הפריפריה", בזכות בניית עשרות מפעלים שנועדו לקלוט את העולים החדשים.⁴⁶⁸ בחצור, לצד המפעלים שנמנו לעיל, ושהם הועסקו כאמור מעט תושבים, היה צורך בהקמת מפעל מבוסס שיספק תעסוקה קבועה למספר גדול יותר של אנשים ויהיה "עוגן" שימנע את העזיבה הגדולה. מפעל "פרי הגליל" לייצור שימורי ירקות ופירות הוקם למטרה זו, והפך למעסיק הגדול ביישוב. בשלבי הראשונים עבדו בו כ-150 עובדים, ועם השלמתו הוא היה אמור להעסיק כ-500 עובדים ואף יותר. בפועל עבדו בו בקביעות כ-200 איש, ובעונות הבוערות גם מספר כפול מזה.

תוכנית המפעל ענתה על שני צרכים בסיסיים: הבטחת תעסוקה קבועה לתושבי חצור, ועיבוד התוצרת החקלאית של משקי הסביבה. הוא אמור היה לממש את התפקיד שיועד לחצור מלכתחילה, להיות מרכז עירוני שיתבסס על הפעילות החקלאית בעמק החולה ובשטחים שיושבו מאגם החולה. הקמתו אושרה על ידי השרים לוי אשכול, פנחס ספיר וקדיש לוז באוגוסט 1959, בניגוד לשיקול הכלכלי "הנקי" שהורה להקימו בשטחי רשות החולה שמצפון לחצור כדי לחסוך את הסעת חומרי הגלם לחצור. הרצון ליצור מקור תעסוקה יציב לתושבי העיירה גבר על השיקול הכלכלי.⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ ישיבות וועדת הפנים, 21.12.1971, אמ"י, כ-7-197.

⁴⁶⁷ אהרון וכהן, עבודת האזרחות בפרי הגליל, עמ' 215.

⁴⁶⁸ Gradus, "The role of politics in regional inequality, pp. 388-403.

⁴⁶⁹ גרינברג, ספיר ותיעוש עיירות הפיתוח, עמ' 41.

באוקטובר 1959 הונחה אבן הפינה למפעל, בדצמבר התחילה בנייתו וביוני 1960 החל הייצור בו. עד מהרה הוא הפך למעסיק הגדול ביישוב. הקמתו לוותה באופטימיות ובתקווה, שהתבטאו בביטויים כמו "קרן אור" ו"ניצוץ של תקווה", וניבאו את "פתיחת בעיית התעסוקה לחלוטין בחצור".⁴⁷⁰ בדבר נכתב על תור הזהב שעתיד להגיע לעיירה: "המפעל הגדול ביותר בארץ לשימורים של פירות... חצור שלפני שנה הייתה מקום שכוח אלוהים ואדם, קיבלה זריקה של תקווה".⁴⁷¹ ב-1961 קיבל המפעל תעודת יצואן מוסמך ממשרד המסחר והתעשייה, והוגדר כתורם לביצור כלכלת המדינה בזכות היקף היצוא שלו.

למעשה, פרי הגליל השתמש בידע של חברה הולנדית בעלת מפעל דומה (טינהווה). מומחים מהולנד באו לארץ כדי לפקח מקרוב על ניהולו התקין של קו הייצור, וסוכני החברה ההולנדית היו גם המפיצים של התוצרת הישראלית בעולם.⁴⁷² הלל לנדסמן, שהאמין לרגע קצר כי חצור עולה על דרך המלך, אמר כשביקש להקים "חברה לפיתוח חצור בע"מ": "עיירת העולים חצור הפכה לשם דבר באזור הגלילי של ארצנו ועוסקת במלוא התנופה והעוז ביישובם וקליטתם של עולים במקום ובביסוסם הכלכלי".⁴⁷³ בזכות ההבטחה לתעסוקה גם גדלה הפניית העולים לחצור.⁴⁷⁴ תקופה קצרת מועד זו של אופטימיות מתוארת בעבודתו של אורן קלמן, המציין כי בראשית שנות ה-60 חלה הטבה במצבן הכלכלי של עיירות נוספות.⁴⁷⁵ אלא שבחצור, האופטימיות נמשכה זמן קצר במיוחד.

כבר בשנה הראשונה התנפצו ההצהרות החגיגיות אל סלע המציאות. התברר שאין בסיס יציב לקבלת חומרי גלם לפי צרכי המפעל, וכל המאמצים להסדיר את אספקת הירקות נכשלו. המפעל לא עבד בתפוקה המתוכננת, מה שיצר הפסדים, אי-עמידה בהתחייבויות ומאזנים שליליים,⁴⁷⁶ ולא סיפק את היציבות הכלכלית שהייתה נחוצה כל כך לחצור. אחת לזמן מה הופסקה העבודה, או שהוקטן מספר העובדים. בשל העובדה שרוב המועסקים היו תושבי חצור, הם הפכו לבני ערובה בידי מנהלי המפעל שהשתמשו בהם בצנינות כדי לדרוש מהממשלה עוד ועוד תקציבים. בכל משא ומתן כזה הוזכר כי המפעל הוא מקור תעסוקה כמעט יחידי לתושבי העיירה.⁴⁷⁷ סגירתו עלולה הייתה להוביל לכך שעיריה שלמה תיקלע למצוקה, ועובדה זו סייעה לבעלים לקבל עזרה והטבות יחד עם תשלום שכר נמוך לעובדיהם מטעמים של כדאיות כלכלית.⁴⁷⁸ במקום לנקוט צעדי התייעלות, הם ביקשו סיוע ממשלתי בעזרה ישירה או בהגדלת התמיכה בייצוא התוצרת.

ההפגנות של תושבי חצור בעקבות סגירת פרי הגליל התרבו במקרה זה, שכן מדובר היה במספר גדול יותר של תושבים העלולים להיכנס למעגל האבטלה. בפברואר 1963, כשפוטרו לראשונה 300 פועלות, הדבר הוביל להפגנות ולהתרוצצות של פרנסי היישוב בפרוזדורי המוסדות, שמנעו בסופו

⁴⁷⁰ מהמשרד לתיעוש אזורי פיתוח לכוכבי במשרד העבודה, 19.9.1958, אמ"י, גל- 17-61378.

⁴⁷¹ "סיפורים מהגליל", דבר, 4.11.1960.

⁴⁷² משולח, "מפעל לייבוש ירקות ופירות ליצוא יוקם בחצור בגליל", דבר, 27.8.1959. ראו גם: "חברה בריטית הזמינה 500 טון עגבניות משומרות מ"פרי הגליל", דבר, 5.9.1961; "פרי הגליל בחצור", על המשמר, 21.12.1962; כתבנו בגליל העליון, "נשיא ליבריה מבקש מיץ תפוחים מהארץ", על המשמר, 5.12.1962.

⁴⁷³ מהלל לנדסמן לשר העבודה גיורא יוספטל, חברה לפיתוח חצור בע"מ, 13.6.1960, אמ"י, ג-18-61378.

⁴⁷⁴ "חצור דורשת תושבים נוספים", הבקר, 25.5.1960.

⁴⁷⁵ קלמן, מפא"י והנהגת עיירות הפיתוח בנגב, עמ' 82-84.

⁴⁷⁶ חשוב לציין כי כבר בשלב התכנון צוין שהמרחב החקלאי של דרום עמק החולה אינו מאפשר תעסוקה יציבה, שכן רוב הפעילות החקלאית מתמקדת באזור הצפוני, שם הוקמה קרית שמונה שסביבה היו יותר יישובים חקלאיים.

⁴⁷⁷ מהמנהל החדש אל שר המסחר והתעשייה, 3.10.1966, אמ"י, גל- 61382/4.

⁴⁷⁸ Spilerman and Habib, "Development towns in Israel", pp. 794.

של דבר את הפיטורים עד למשבר הצפוי הבא.⁴⁷⁹ המדינה ניסתה למנוע את סגירת המפעל מחשש להחרפת המציאות הכלכלית והחברתית הקשה ממילא, והתושבים למדו שההפגנות, גם אם הן פוגעות בתדמית היישוב ויוצרות נזק תודעתי, מסייעות לשמירת מקורות הפרנסה המעטים שהיו להם. זה היה השיקול המכריע מבחינתם.

חוסר היציבות של המפעל התבטא גם בתדירות של חילופי הבעלים. חברת פרי הגליל, שניהלה את המפעל, הוקמה כשותפות של חברת "תיעוש" המשותפת לממשלה ולהסתדרות (50%) ולרשות לפיתוח החולה (50%), שחלשה על השטחים שייבשו באגם. זו התחייבה לספק למפעל את חומרי הגלם, אך ביולי 1961, שנה לאחר ההפעלה, היא צמצמה את השתתפותה בו ל-20% כי לא הצליחה לעמוד בהתחייבויותיה. המועצה האזורית גליל עליון הצטרפה אז כשותפה ל"תיעוש", באמצעות "החברה לפיתוח הגליל" (40%). מנהלי המפעל הראשונים באו מקיבוצי הסביבה, רפאל שוחט מכפר בלום ושלמה ענתבי מאילת השחר. בראשית 1965 פרשו המועצה האזורית גליל עליון והרשות לפיתוח החולה מהבעלות על המפעל, ומניותיו הועברו ללא תמורה לרשות החברות הממשלתיות. "תיעוש" המשיכה להחזיק בבעלות על המפעל יחד עם המדינה, ובתחילת 1967 פורסם מכרז למכירתו, שהניב הצעה אחת בלבד, שלא הייתה סבירה. באמצע שנות ה-70 מכרה הממשלה את "פרי הגליל" לקבוצת משקיעים פרטיים, אך חזרה בה, והוא נמכר לבסוף לחברת "יצוא ופיתוח" של איחוד הקיבוצים (50%) ומפעל "דקו" מקיבוץ ברור חיל (50%). היו אלה חברות בבעלות גופים ציבוריים כמו הסוכנות היהודית, ההסתדרות הכללית וקיבוצים. ב-1979 רכשה חברת "כור אגרו" של קונצרן "כור מזון" את המפעל, ואחר כך מכרה אותו. אחרי כשלוש שנים שבהן החזיקה בו חברה פרטית בבעלות משפחת דייוויס ואביב אלגור (חברת האחזקות הבריטית הוגדרה כ"קבוצה המתמחה ברכישת מפעלים בפריפריה") הוא נמכר ל"ויטה פרי הגליל". כל מעבר בעלות לווה בזעזועים ובפגיעה ביציבות הבסיסית של תושבי חצור.

ג.3.3.1 הסיוע של גורמים ממשלתיים והסתדרותיים לפיתוח תעשייתי של חצור

המועצה המקומית ומועצת הפועלים של חצור חזרו והתאוננו כי מוסדות המדינה אינם דואגים להקמת מפעלים בעיירה. מזכיר מועצת הפועלים טען "אינן דואג ליישוב הזה",⁴⁸⁰ אך המוסדות כן ניסו לחלץ את חצור מהמצוקות הכלכליות. הממשלה סייעה בהקמת פרי הגליל דווקא בחצור; בתפעולו בעזרת מתן הלוואות; בתשלום פרמיה של לירה אחת על כל דולר יצוא, בתשלום על הכשרת העובדים המתלמדים, ובמתן סובסידיות, מענקים וערבויות להון חוזר. כשכל אלה לא עזרו למפעל להגיע לרווחיות מקובלת, הודה ספיר כי "בדיקת הנושא של יצוא ירקות מיובשים הביאה למסקנה חד משמעית שיש להקטין את התמיכה לענף זה".⁴⁸¹

ספיר ייצג את רצונה האמיתי של ממשלת ישראל לתעש את עיירות הפיתוח כדי לחלצן ממעגל תת הפיתוח. הוא היה מעורב אישית בייזום תעשייה ובביסוסה גם אחרי הקמת פרי הגליל, וסייע בגיוס יזמים, במעקב אחר ההתפתחות, במתן מענה לקשיים ובפיתוח התשתיות. ספיר גם סייע בהשגת

⁴⁷⁹ "הפגנת דומיה" של 300 פועלי בית חרושת "פרי הגליל", מעריב, 17.2.1963; סופר הבקר בגליל, "פוטר 350 פועלי "פרי הגליל", הבקר, 15.2.1963.

⁴⁸⁰ ממזכיר מועצת הפועלים בחצור אל עקיבא גוברין, 28.10.1964, אמ"ע, 2-932-1964-233.

⁴⁸¹ מפנחס ספיר למנהל פרי הגליל, 17.1.1967, אמ"י, גל-4-61382.

חומרי גלם למפעל כדי למנוע את הפסקת הייצור ופיטורי עובדים, וכשהתברר לו שרשות החולה ומועצת הירקות אינן יכולות לספק את הכמויות הנדרשות של בצל, חתם משרד התעשייה על חוזים עם חקלאים ערביים לזריעת בצל על שטח נרחב כדי לספק למפעל 3,000 טונות ממנו. אך גם זה לא פתר את הבעיה, כי למרות החוזה נמכר הבצל בסופו של דבר בשוק הסיטונאי בתל אביב, שהבטיח מחירים גבוהים מאלה ששילמה התעשייה.⁴⁸² העובדה שספיר, כשר התעשייה והמסחר, גילה מעורבות אישית וניסה לגייס למפעל חומרי גלם, מעידה על החשיבות שראה בו. בנובמבר 1968, בזמן כהונתו של רפי אדרי כראש המועצה המקומית, העניקה חצור לספיר אזרחות כבוד "לאות הוקרה והערכה על פעלו ועזרתו לחצור בהכרעה במיקום 'פרי הגליל' בחצור ולא ב'חולה'; בהקמת סריגי חצור; בתמיכה ועידוד במפעלים קיימים; בהשגת מימון להקמת בית ספר תיכון כוללני ועוד".⁴⁸³ ספיר, שבא לעיירה לקבל את האות, אמר כי לרוב הוא מסרב לקבל אזרחות כבוד, אבל בזו של חצור הוא גאה.⁴⁸⁴ ההוקרה שבה זכה ביטאה את הכבוד שרחשו פרנסי העיירה למאמציו לשמר את מעט התעשייה המקומית.

גם המחלקה לקליטה ופיתוח של ההסתדרות השקיעה מאמצים גדולים בפתרון בעיית התעסוקה היצרנית בחצור, בעזרת סיוע כספי למפעלים ובשליחת אנשי מקצוע לתפקידי הנהגה כמו במועצת הפועלים. אך כאמור, לא ההסתדרות ולא הממשלה לא הצליחו לחלץ את חצור ממצבה הקשה. למעשה, הקמת פרי הגליל והשיקול המוטעה בעניין יכולתו לפתור את חוסר התעסוקה בעיירה סגור בפניה את האפשרות לתבוע הקמת מפעלים נוספים בתחומה. "כל דרישה נתקלת בתשובה פסקנית: בנינו בשבילכם את 'פרי הגליל' יותר מזה אין באפשרותנו לעזור". מזכיר מועצת הפועלים טען: "סידרו אותנו".⁴⁸⁵

כנגד הטענות על אי-הקמת מפעלים משמעותיים נוספים בחצור, טענות שהתחזקו בסוף שנות ה-60 ותחילת שנות ה-70, כשמצב התעסוקה בעיירה החמיר, טענה המדינה שהעיירה נמצאת בסדר עדיפות גבוה, אך היזמים אינם מעוניינים להקים בה מפעלים למרות התנאים המועדפים המובטחים להם:

אנו שולחים לשם יזמים – אבל רק מעטים חוזרים אלינו לנהל מו"מ על הקמת מפעל בחצור... אין לנו שקט תעשייתי בחצור. מפעל מתכת שעלה לנו בדמים עד שהעברנו אותו לחצור – ברח משם, ויש תלונות רבות הן מצד היזמים והן מצד הגופים המקומיים... ואנו מנסים לשלוח לשם מפעלים, אבל בסופו של דבר היזם הוא הקובע.⁴⁸⁶

יהודה גיל ממשרד המסחר והתעשייה טען גם הוא שהמדינה מתקשה לשכנע בעלי מפעלים לעבור לפריפריה, למרות ההלוואות והתמריצים שהיא מעניקה.⁴⁸⁷

⁴⁸² "30 הפועלות מחצור יפגינו נגד הפיטורים", **על המשמר**, 17.2.1963; "הבצל הסתגן לתל אביב", **דבר**, 2.9.1964.

⁴⁸³ פרוטוקולים של המועצה המקומית חצור, 22.10.1968, **ארכיון חצור הגלילית**.

⁴⁸⁴ "אזרחות כבוד ראשונה העניקה חצור לפנחס ספיר", **מעריב**, 13.11.68.

⁴⁸⁵ דוד שליו, "מעגל הקסמים בחצור – עיירת העולים לא חגגה את חג העשור", **דבר**, 11.1.1962.

⁴⁸⁶ ישיבה מספר 227 של הכנסת ה-7, כרך מספר 62, **דברי הכנסת**, 8.11.1971.

⁴⁸⁷ פרטיכל פגישת ראשי עיירות הפיתוח עם דוד בן גוריון בשדה בוקר, 15.11.1963, **אמ"ע**, 2-902-1960-63.

ג.2.3.3 מה אפשר את הצלחת מפעל דקו, בניגוד לפרי הגליל?

בינואר 1961, במקביל להקמת פרי הגליל בחצור, הוקם בית חרושת לייבוש ירקות בשם "דקו" בקיבוץ ברור חייל שבדרום, שהתחרה עם פרי הגליל על חומר הגלם. גם הוא סבל בשנותיו הראשונות מקשיים דומים לאלה של מקבילו הצפוני, ובתחילת דרכו אף הוצע שפרי הגליל ישווק גם את תוצרתו כדי להקטין את נזקי התחרות ביניהם.⁴⁸⁸ גם דקו נשען על עיבוד תוצרת חקלאית בלבד, ובהיעדר יציבות באספקת חומרי הגלם קשה היה לתכנן בו ייצור סדיר. הדבר גרם לגירעונות כספיים, והמפעל ניצל בעור שיניו מפשיטת רגל. והנה, כעשור לאחר ההקמה של שניהם, כשפרי הגליל התמודד עם קשיים כלכליים שגרמו לבסוף למכירתו, הצליחו דקו וחברת "יצור ופיתוח" של איחוד הקבוצות והקיבוצים לרכוש אותו.⁴⁸⁹ דקו, באמצעות ניתוח של כישלונותיו ופיתוח מתווה שהבטיח רווחיות, הצליח להיחלץ מהמצוקה ו"להמציא את עצמו מחדש".

כיצד קרה שדקו הצליח במקום שבו נכשל פרי הגליל? מה אפשר לו להפוך למפעל רווחי וצומח? בדיקת הנתונים מעלה שהוא הוקם על ידי קיבוץ ברור חייל בעזרת משקיעים משוויץ, השתייך לתנועה הקיבוצית והסתייע בה מאוד. חברת יצור ופיתוח סייעה לו לצלוח את קשיו הכלכליים בראשית דרכו, וגייסה תמיכה גם ממשרד המסחר והתעשייה וממשרד החקלאות שבראשות חיים גבתי. עקב אכילס של המפעלים הללו היה התלות הגדולה בחומרי גלם חקלאיים, שנמכרו לרוב בשוק הסיטונאי במחירים גבוהים יותר. הם היו תלויים בחסדם של המשווקים, אך בניגוד לפרי הגליל, שלא הצליח להתגבר על אי היציבות, דקו, בסיוע משרד החקלאות, השתמש בשלב הראשון בירקות שהיו בשוק גם אם לא ממש התאימו לתעשייה, ומכר את התוצרת, כמו למשל בצל מיובש, במחיר נמוך. בהמשך הוא פיתח זנים חדשים וגידל אותם בשטחיו החקלאיים, וכך הקטין את התלות בספקים חיצוניים.

גם ההון האנושי שהיה בקיבוץ וחסר בחצור סייע לצליחת המשבר הכלכלי במפעל. בקיבוץ הקימו את "המחלקה החקלאית", שבדקה באלו גידולים כדאי להשקיע ופיתחה זנים מתאימים. מנהלי המפעל, נחום פסח ויוסף אתרוג, היו חברי ברור חייל ומעורבים מאוד בהצלת המפעל, בניגוד למנהלי פרי הגליל שלא היו תושבי חצור. הנחת היסוד של דקו הייתה שגם תעשייה חקלאית חייבת להתבסס על חקלאות מתוכננת ("חקלאות יזומה לתעשייה"), והמחלקה החקלאית דאגה לאספקה סדירה של תוצרת בכל חודשי השנה, ללא תלות בעודפי יבול. פתרון זה הושג בעזרת מחקר ופיתוח של זנים מתאימים, משימה שחברי הקיבוץ לקחו על עצמם. עם הזמן הוכנס לשדות מיכון מתקדם, שהוזיל את הגידולים, ופותחו זנים חדשים ומניבים.⁴⁹⁰ המפעל התרכז כעת בפחות מוצרים, והתיאום בינו לבין החקלאים היה שוטף וסדיר, מה שהוביל למיקסום הייצוא. כל הפעולות הללו הצעידו את דקו מכשלון להצלחה, עד לרכישת פרי הגליל והתמזגות עמו. המיזוג הקטין את התחרות ואת העלויות, ואפשר התמחות של כל מפעל בענפי ייצור מיוחדים. שני המפעלים שמרו

⁴⁸⁸ תיעוש אזורי פיתוח תעסוקה וקליטה, פרוטוקול מספר 269, 6.8.1961, אמ"י, גל-5-61370.

⁴⁸⁹ "סופר דבר בדרום, בית חרושת לייבוש ירקות הופעל בקיבוץ ברור חיל", הארץ, 22.1.1961.

⁴⁹⁰ בהקשר הזה מעניינת עדותה של גינה גלי מקיבוץ מעין ברוך, שסיפרה כי כשבן זוגה היה גזבר המועצה האזורית גליל עליון רצתה המועצה לקנות קוטפות אוטומטיות לקטיפ הכותנה בחולה, אך לוי אשכול שכנע אותה שלא לעשות זאת כדי שלא לפגוע בפרנסת קוטפי הכותנה מחצור וממקרת שמונה. תאריך הריאיון: 10.10.2018.

אמנם על שמוניהם ועל הנהלה נפרדת, אך יו"ר ההנהלה המשותפת כיהן גם כמנכ"ל של שניהם, מה שהקטין עלויות.⁴⁹¹

היתרון של דקו, שהשתייך לקיבוץ, התבטא ביכולתו לפתח זנים חדשים ולגדלם בשטחים החקלאיים שלו. לעומת זאת, שיתוף הפעולה בין פרי הגליל לפריפריה החקלאית שהייתה אמורה לספק לו חומרי גלם באופן סדיר, לא צלח. הוא היה תלוי בתוצרת החקלאית של רשות החולה ושל מועצת הפירות והירקות, וכשאלה לא עמדו בהתחייבותן הוא נקלע למשבר. רשות החולה, שהייתה מבעלי המפעל, נקלעה בעצמה לקשיים שהובילו לסגירתה ולהחלפת הבעלים. האזור החקלאי היה קטן מכדי לספק את צרכי פרי הגליל, מה גם שבאותו מרחב הוקמו מפעלי מזון דומים, כמו מפעל המיצים בקיבוץ נאות מרדכי, שצרך חומרי גלם דומים. אלברט בן זקן, מזכיר מועצת הפועלים בשנות ה-70, סיפר איך עבר מקיבוץ לקיבוץ והתחנן שימסור את תוצרתו החקלאית לפרי הגליל, כדי למנוע את פיטורי העובדים.⁴⁹²

ג. 3. 4 מפעל יוצקי הגליל – יוזמה מקומית פרטית

יתרונו של הקיבוצים בהקמת מפעלים יציבים לאורך זמן התבטא גם בהקמת "יוצקי הגליל" באמצע שנות ה-60, מפעל שהקימו תושבי חצור שעבדו במפעל "הבוניים" שבקיבוץ כפר הנשיא הסמוך, ושהחליטו להקים בעצמם מפעל דומה בחצור. שלא כמו המפעלים שהוזכרו עד כה, שהוקמו על ידי המדינה, המפעל הקטן "יוצקי הגליל – חצור", ליציקות ולמסגרות, היה ייחודי בהיותו יוזמה עצמאית מקומית. ההשקעה הכספית הייתה של היוזמים, לצד סיוע קטן שקיבלו ממוסד המסחר והתעשייה. הם רכשו את מקצועות היציקה במפעל הקיבוץ, ועם הזמן פיתחו מומחיות בתחום. הם היו מסורים, רכשו יידע טכני, הועלו בדרגות והפכו למנהלי מחלקות חיוניות, ואחד מהם אף זכה בפרס קפלן על ייעול וניהול של צוות המפעל בקיבוץ.⁴⁹³

המשבר הכלכלי שפקד את המדינה בשנות ה-60 לא פסח על כפר הנשיא, וב-1965 הומלץ על סגירת המפעל.⁴⁹⁴ המצב המריץ את הפועלים מחצור למצוא לעצמם אלטרנטיבה, והם החליטו להקים בחצור מפעל דומה על בסיס הידע שרכשו, שייתן עבודה לעשרות מובטלים ולנערים שחיפשו עבודה. הנאומים ששמעו מפוליטיקאים שביקרו בחצור, על הצורך ביוזמה מקומית להקמת מפעלים ועל הסיוע שהמדינה מציעה, דרבנו אותם לעשות מעשה.

הקמת המפעל נתמכה על ידי מועצת הפועלים ועל ידי ראש המועצה המקומית, שהיה בעצמו חבר קיבוץ אילת השחר. לנדסמן תמך בהקמת המפעל כי ראה בו פתרון חלקי לעיירה מוכת האבטלה, גם אם הדבר יביא לעימות עם כפר הנשיא. ואכן, הנהלת הבונים חשה כי רומתה על ידי עובדיה לשעבר, וטענה שמדובר בגניבת ידע. הוגשה גם תלונה במשטרה, אך לא נפתחה חקירה. למרות הקשיים התרצה כפר הנשיא לבסוף. במרץ 1965 סוכם כי בחצור תוקם מסגריה מכנית קטנה, ומפעל הבונים שבקיבוץ התחייב לספק לה עבודות מסגרות בהיקף כספי מסוים. בסיוע

⁴⁹¹ יצחק יעקבי, "מפעל שנולד מחדש", דבר, 19.7.71.

⁴⁹² ריאיון עם אלברט בן זקן, 21.12.2020.

⁴⁹³ יוסף וקסמן, "משרד המסחר והתעשייה מקפח מפעל פרטי בחצור המתחרה במפעל קיבוצי", למרחב, 7.3.1965.

⁴⁹⁴ רחל גינת (עורכת), ספר היובל לכפר הנשיא: הבונים קיבוץ – יובל לכפר הנשיא, כפר הנשיא: הוצאה פרטית, 1998, עמ' 188.

הלוואה מקרן התעסוקה של ההסתדרות נרכשו תנורי יציקה, וב-1965 החל המפעל לייצר בשביל חברות שונות ממרכז הארץ. הוא ביקש הלוואה ממשרד המסחר והתעשייה, אך ספיר, שלא רצה להתעמת עם כפר הנשיא, העביר את הטיפול לאגף למלאכה ותעשייה זעירה במשרד המסחר והתעשייה, שהתנה את מתן הלוואה בהבטחה שהמפעל לא יתחרה בכפר הנשיא.⁴⁹⁵ הדבר הקשה מאוד על פיתוחו.

הפרשה העכירה את היחסים בין חצור לכפר הנשיא. הקיבוץ חש שרצונו הטוב לספק עבודה לתושבי חצור נוצל, וכל עובד מחצור הפך לחשוד פוטנציאלי. אנשי חצור, לעומת זאת, טענו שהקיבוצים מונעים מהם להתפתח ומחסלים כל יוזמה מקומית ואפשרות להרוויח בעצמם.⁴⁹⁶

מפעל יוצקי הגליל – חצור התקיים כמה שנים וגם הוא, בדומה למפעלים האחרים, נסגר בסוף שנות ה-60.⁴⁹⁷ מזכיר מועצת הפועלים, שהכיר אותו היטב, אמר לי ש"זה לא היה ממש מפעל, זה היה יותר מסגריה שהתפוררה עם השנים".⁴⁹⁸ מקימיו השקיעו בו את חסכוניותיהם, ניסו להיות עצמאיים אך נכשלו, וחלקם אף חזר לעבוד בקיבוץ. משרד המסחר והכלכלה טען שהמפעל היה לא-רווחי כי נוהל באופן לא-מקצועי.⁴⁹⁹ דוגמה זו ממחישה את העובדה שהתחרות בין מפעלים זהים בחצור ובקיבוצים, שבהם הייתה פעילות כלכלית ענפה, נידונה כנראה מראש לכישלון. המרחק מהמרכז היה זהה גם לקיבוץ וגם לחצור, אך קוטנו של המפעל בחצור לא אפשר את התפתחותו. גם במקרה זה אפשר להסביר את ההבדלים בהון האנושי השונה וברשתות הפוליטיות-חברתיות שאליהן השתייכו שני היישובים.

ג.4 חצור כמובלעת חברתית

בחצור, בדומה לעיירות פיתוח אחרות ועוד פחות מרבות מהן, לא התפתח מעמד ביניים יציב שיישא על גבו את פיתוח המקום. עזיבת רבים מהעולים בעלי הפרופיל החברתי-כלכלי הגבוה יצרה מעגל קסמים: היעדרם של תעשייה ופיתוח פגע ביכולת להביא אוכלוסייה חזקה ולשמור אותה לאורך זמן, ובו בזמן – חסרונה של אוכלוסייה זו פגע ביכולת התיעוש והפיתוח של המקום. מפא"י עודדה הגעת ותיקים לעיירות הפיתוח, אך רק מעטים נענו לכך לאורך זמן. גם כשנשלחו בעלי מקצוע לתרום לפיתוח הכלכלי והחברתי של חצור, וכדי שיהיו סוכני שינוי בקרב העולים, הם לא נשארו בה זמן רב. מזכירי מועצת הפועלים התחלפו בתדירות גבוהה יחסית, וגם שם שלט חוסר יציבות. בין השנים 1956 ל-1975 התחלפו שבעה מהם, וחלקם עזבו כי לא מצאו בחצור אפשרות לביסוס משפחתם. הדבר המחיש את הקושי לעגן בעיירה גרעין רחב של אוכלוסייה ותיקה או מבוססת יותר. לעיתים הסיבה לאי ההגעה או לעזיבה הייתה המחסור במוסדות חינוך מתאימים, כמו במקרה של האגרונום שנשלח לפרי הגליל אך סירב להגיע כשהבין שאין בחצור תיכון מתאים לבתו.⁵⁰⁰ תחלופה הייתה גם בין מנהלי המפעלים, והתחושה הייתה שהם ראו בתפקיד דרך לתפקידים בכירים יותר

⁴⁹⁵ יוסף וקסמן, "משרד המסחר והתעשייה מקפח מפעל פרטי בחצור המתחרה במפעל קיבוצי", **למרחב**, 7.3.1965.

⁴⁹⁶ שמעון רפפורט, "גנבו ידע – והקימו מפעל", **מעריב**, 13.4.1965.

⁴⁹⁷ פרוטוקול מספר 1, ישיבת ועדת המשנה של ועדת הפנים לעניין "חצור", ארכיון הכנסת, 21.1.1969.

⁴⁹⁸ ריאיון עם אלברט בן זקן, 21.12.2020.

⁴⁹⁹ פרוטוקול מספר 1, ישיבת ועדת המשנה של ועדת הפנים לעניין חצור, **ארכיון הכנסת**, 28.1.1969.

⁵⁰⁰ "טור אחרון", **למרחב**, 5.3.1963.

במרכז הארץ, תוך קבלת הטבות מהמדינה.⁵⁰¹ מרדכי תג'ר, שנשלח לנהל את סריגי חצור, עזב אחרי כשנה. בריאיון מאוחר יותר שחזר את התקופה שבה התגורר בחצור: "שנה ניהלתי את המפעל ואז אמרתי די, מספיק לי מקום שכוח אלי". הוא יצא נשכר מהניסיון שצבר בעיירה: "שם הקמתי לי קרש קפיצה. יצרתי קשר עם שק"ם והקמתי חנות שק"ם גדולה ברחוב אבן גבירול בתל אביב. ושם קצרתי הצלחה גדולה".⁵⁰² ברוך וגנר, שנשלח לחצור על ידי משרד העבודה כדי לשמש כקצין פיתוח, עזב את המקום אחרי כמה שנים שבהן תרם לו תרומה משמעותית.⁵⁰³ לימים עמד בראש עיריית כרמיאל והשפיע מאוד על התפתחותה. כלומר – דמויות משמעותיות שהגיעו לחצור עזבו אותה והמשיכו את פועלן במקומות אחרים, שם זכו להצלחה גדולה יותר.⁵⁰⁴

גם הקמתה של שכונה חדשה בחצור, שכללה מבני מגורים מרווחים ונוחים יותר לשיכון בעלי התפקידים הבכירים במפעלים, לא הצליחה לבסס מעמד ביניים יציב במקום. עם סיום התפקיד עזבו רובם את העיירה, ובכך ביטאו למעשה חוסר אמון בעתידה.⁵⁰⁵ בהנהלת חברת אומן לא הצליחו להשיג אנשי מפתח להנהלה ולמחלקת התפירה,⁵⁰⁶ בהמשך התקשו למצוא מעצבת שתסכים להתגורר בחצור.⁵⁰⁷ בעלי מפעלים התלוננו על מחסור בכוח אדם בעל רמה מקצועית וחברתית מתאימה, במיוחד אקדמאים, טכנאים ואנשי כלכלה שלא נמצאו בין תושבי המקום. המחסור בעובדים מיומנים ובעלי הכשרה מקצועית בעיירות הפיתוח הביא פעמים רבות להקמת תעשייה עתירת כוח אדם לא-מקצועי, אך גם מפעלים אלה דרשו מספר מסוים של אנשי מקצוע, ובמקרים רבים – אוכלוסיית העיירות לא הצליחה לספק אפילו מספר קטן שלהם. הדבר פגע תהליך הייצור במפעלים שכבר הוקמו, ובנכונותם של יזמים ובעלי הון, שהייתה נמוכה ממילא, להקים מפעלים נוספים בפריפריה. מזכיר מועצת הפועלים תיאר את המבוי הסתום שבו נמצאה חצור, בדומה לעיירות פיתוח אחרות: הימנעות של המדינה מבניית מפעלים נוספים בטענה של מחסור בעובדים מקצועיים, ומנגד עזיבה של עובדים מקצועיים בגלל היעדר מקומות עבודה מתאימים להם.⁵⁰⁸

יחיאל וקנין, שהיה מזכיר מועצת הפועלים בחצור בסוף שנות ה-60, טען כי הבעיה של חצור היא חברתית ולא דווקא כלכלית.⁵⁰⁹ הוא התכוון להיעדר שכבת עילית מקומית, של תושבים יציבים בעלי פרופיל חברתי-כלכלי גבוה. מה שכונה שבסוף שנות ה-60 "פסיכוזה של עזיבות"⁵¹⁰ תרם גם הוא לחולשת המקום. תושבי חצור לא היו מסוגלים לפרוץ בכוחות עצמם את המעגל הסגור שנוצר, והעזיבות הובילו להתפוררות מסגרות חברתיות, תרבותיות ולימודיות קבועות, שהושקעו בהן מאמצים רבים.⁵¹¹

⁵⁰¹ אסתר גולדברשט, "מרדכי תג'ר: הנסיך הבולגרי שהקים אימפריה בשתי ידיים", **מעריב**, 16.4.1984.

⁵⁰² שם.

⁵⁰³ מחברי ועדת הבחירות למועצה המקומית חצור, 20.4.1959, **אמ"י**, גל-53382/7.

⁵⁰⁴ גם רפי אדרי נכלל בקבוצה זו אף שגדל בחצור. כשעזב את העיירה והצליח מאוד בתפקידיו הציבוריים בתחום הכלכלה. ראו להלן בפרק השישי.

⁵⁰⁵ שפי גבאי, "האבטלה גוברת וכן גם המרירות", **דבר**, 9.8.1967.

⁵⁰⁶ סופר למרחב בגליל, "משלחת עסקני חצור תעשה לפתיחת המפעל מחדש", **למרחב**, 16.10.1962.

⁵⁰⁷ אהרון דולב, "העיירה שכוחת רופא", **מעריב**, 26.7.1968.

⁵⁰⁸ דוד שליו, "מעגל הקסמים בחצור – עיירת העולים לא חגגה את חג העשור", **דבר**, 11.1.1962.

⁵⁰⁹ סופר דבר בטבריה, "מזכיר מ. פ. חצור: יש לכפות איחוד ראש פנה וחצור", **דבר**, 16.1.1968.

⁵¹⁰ דני צדקוני, "חצור הגלילית במשבר מתמיד", **למרחב**, 5.8.1970.

⁵¹¹ שרגא קידר, הדי חצור, 1963.

בהקשר של התלונות על חלוקה לא-שוויונית של עולים הנחשבים ל"מקרים סוציאליים" לעיירות הפיתוח, מגדיר ירון צור שלושה מגזרים של יהודי צפון אפריקה: אירופאי, מתמערב וילידי. ⁵¹² הם נבדלים בהון התרבותי של הפרט, הקובע את גבולות נידותו הכלכלית. לפי הגדרה זו, רוב העולים מצפון אפריקה שהגיעו לחצור ונשארו השתייכו למגזר הילידי, שלא עבר תהליכי מודרניזציה ולא קיבל כלים וערכים שאפשרו לו להתקדם בחברה מודרנית. רק מיעוט קטן של התושבים בא מהשכבה המתמערבת, שלרוב גם עזבה את המקום בהמשך. הנהגת העיירה דרשה גיוון של העולים הנשלחים אליה והדגישה את חשיבותם של עולים מארצות אירופה, ⁵¹³ אך הדרישה לא נענתה. גם כשנשלחו לחצור עולים ממזרח אירופה, חלקם השתייך למעמד כלכלי-חברתי נמוך, והאחרים מיהרו לעזוב את המקום. ⁵¹⁴

הלל לנדסמן, ראש המועצה המקומית, היה גם הוא במלכוד. מצד אחד הוא דרש עולים ממעמד הביניים, אך כראש המועצה לא הייתה לו פריווילגיה לוותר על עולים בעלי מאפיינים סוציאליים נמוכים, כיוון שחשש מהפסקה מוחלטת של משלוח עולים ליישוב. ⁵¹⁵ הוא ידע שעיירה בת פחות מ-15,000 תושבים תתקשה מאוד להתפתח, להעניק שירותים באיכות גבוהה, ובמקרה של חצור – להצדיק את קיומה. ⁵¹⁶ בתקופה שבה עוסק מחקר זה הוצע שלוש פעמים לסגור את העיירה ולהעביר את תושביה לראש פנה, ומאוחר יותר גם הוצע להטמיע את תושבי חצור בקרית שמונה. ⁵¹⁷ ההגירה המתוארת הפכה את העיירה למובלעת של תושבים מקטגוריה חברתית מובחנת, ⁵¹⁸ ובמקום שיתופי הפעולה שתוכננו בזמן הקמתה, העמיקה את המחיצות התרבותיות-חברתיות בינה לבין שכניה.

מצבה הכלכלי-חברתי של חצור הביא לעריכת כמה מחקרים וסקרים עליה, כדי ללמוד את המציאות בה וחשוב יותר – להמליץ על דרכים לשיפור. המחקרים הללו, שנערכו גם בעיירות פיתוח נוספות, בוצעו באמצע שנות ה-60 וראשית שנות ה-70. באמצע שנות ה-60 נערך "סקר הגליל העליון המזרחי" על ידי הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון, ⁵¹⁹ בדצמבר 1969 נערך "סקר רמת פיתוח חצור", בערכת דוד זסלבסקי, ⁵²⁰ ובראשית שנות ה-70 יזם חבר הכנסת ד"ר יהודה בן מאיר סקר מדעי ומקיף נוסף. ⁵²¹ ממצאי הסקרים הללו ציירו תמונה עגומה, שהעלתה על סדר היום של הכנסת את מצבה של חצור. ⁵²² עלה מהם כי רוב האוכלוסייה חסרת השכלה ומקצוע, עם שיעור גבוה של מקרי סעד, תנאי דיור ירודים והיעדר בסיס כלכלי איתן. אלה יוצרים תחושה של חוסר מוצא והיעדר משיכה לגורמים חברתיים בעלי פוטנציאל גבוה. כן עלה מהמחקרים כי ההרכב הדמוגרפי של חצור הוא מרכיב חשוב בקביעת תדמיתה ועתידה, ומכביד על פיתוחה. הסקר של

⁵¹² צור, קהילה קרועה, עמ' 33-34.

⁵¹³ פרוטוקולים של המועצה המקומית חצור 57-58, 11.11.1957, אמ"י, ג-48-2022.

⁵¹⁴ מסנטה יוספטל לאגף השיכון, 16.11.1957, אמ"י, ג-11-4257.

⁵¹⁵ מלנדסמן ליהודה תמיר במשרד השיכון, 27.11.1962, אמ"י, ג-19-4356.

⁵¹⁶ הטענה היא שפחות מ-15,000 תושבים במקום הופכת את ההתפתחות היציבה שלו לבלתי אפשרית.

⁵¹⁷ ראו: הורביץ ואלון, סקר הגליל העליון המזרחי, עמ' 84. Halperin, *Agrindus - Integration of Agriculture and Industries*. pp. 214.

; יוסף גלילי, "העיירה חצור משלמת על חטאים לא-לה", על המשמר, 6.8.1968.

⁵¹⁸ Spilerman and Habib, "Development Towns in Israel".

⁵¹⁹ הורביץ ואלון, סקר הגליל העליון המזרחי.

⁵²⁰ דוד זסלבסקי (עורך), סקר רמת פיתוח חצור, דצמבר 1969, בשיתוף משרד הפנים, משרד השיכון וחברת עמידר. אמ"י, גל-2/49044 (להלן: "זסלבסקי, סקר רמת פיתוח חצור").

⁵²¹ סקר חצור, תעסוקה, חינוך, סעד, הגירה, אוכלוסייה, 1970-1972, אמ"י, ג-7-7068.

⁵²² ועדות בכנסת שדנו במצבה של חצור: ועדת המשנה לעניין חצור, 1969; הכנסת השביעית – ישיבת ועדת הפנים מושב ג' מספר 108; המצב בחצור, 21.12.1971, אמ"י, כ-7-197; הכנסת השביעית – ועדת הפנים – פניות ציבור, כללי. כ-11-738, 1970-1973; הכנסת השביעית – ישיבות ועדת הפנים, 1971, אמ"י, כ-3-191.

1965 תיאר את חצור כעומדת על סף פשיטת רגל, והסקר של 1972 כינה אותה "עיירת פיתוח פרובלמטית". בסיכומו נכתב כי שליש מהאוכלוסייה שבע רצון מחייו בחצור, מזדהה עמה, קשור אליה ורוצה להישאר בה. מניעי ההישארות בעיירה, לפי ממצאי הסקר, הם נוחות, הרגל ומקור פרנסה. הנימוקים לעזיבה היו רמת חינוך נמוכה, חוסר עתיד לילדים ורמה כללית נמוכה.⁵²³

ג.5 משבר חגיגות העשור בחצור

חגיגות העשור להקמתה של חצור לא התקיימו. בניגוד לקרית שמונה הסמוכה, שקיימה ב-1959 אירוע רב-רושם בסיוע המועצה האזורית גליל עליון ובהשתתפות ראש הממשלה בן גוריון, בחצור, שמצבה הכלכלי-חברתי היה קשה במיוחד, לא נמצאו סיבות לחגוג את האירוע. לאמיתו של דבר גם "מועד העשור" לא היה ברור וחד-משמעי. במסמכים מהשנים הללו מופיע מועד הקמתה של חצור בגרסאות שונות: לנדסמן "מנה עשור" מאז הקמת המעברה בראש פנה ב-1950,⁵²⁴ והמדינה "ספרה עשור" מ-1952, מתחילת הבנייה בחצור.⁵²⁵ עם הזמן התקבעה ב-1953 – השנה שבה נשלחו מפוני מעברת ראש פנה לחצור והיא הפכה ליישוב קבע – כשנת הקמתה של העיירה. אם כך, בתחילת שנות ה-60 (3-1960) הייתה חצור אמורה לחגוג עשור להקמתה.

ב-1958 ציין לנדסמן בחצור את שנת העשור למדינה בשלל פעילויות, אך שנת העשור לעיירה לא צוינה,⁵²⁶ ואולי זו כל התורה על רגל אחת: חצור, כמו עיירות פיתוח מרוחקות אחרות, הצליחה יותר במילוי המטרות שהמדינה הציבה לעצמה כמו פיזור אוכלוסין, תפיסת שטחים, שמירה על גבולות המדינה ושינוי המפה היישובית העירונית בארץ, אך לא הצליחה להתבסס מבחינה כלכלית-חברתית ומבחינת רווחת התושבים. בעשור הראשון למדינה השתנה המערך היישובי בישראל, לא מעט בזכות הערים החדשות, וחל שינוי בפריסת האוכלוסייה בה. שיעור תושבי הערים הגדולות ירד מ-70.4% בהקמת המדינה ל-51.5% בסוף 1962, ואחוז התושבים היהודים במישור החוף ירד מ-79.5% ל-70.9%.⁵²⁷ אך רבים הצביעו על המחיר החברתי הכבד שגבתה יצירת המפה החדשה.⁵²⁸ היו שטענו כי נחשלותן הכלכלית והחברתית של עיירות הפיתוח הייתה תוצאה בלתי נמנעת של העדפת פיזור האוכלוסייה על פני שיקולים ומשימות לאומיות אחרות, כמו מיזוג גלויות, וכי זה מה שהוביל להיווצרות מובלעות.

ג.6 חצור לעומת עיירות פיתוח אחרות

לקראת שלהי שנות ה-60, אחרי המיתון הכלכלי במדינה, ניתן היה לקטלג את עיירות הפיתוח באופן זהיר לשתי קטגוריות. באחת – עיירות קרובות יחסית למרכז, ששרדו את המיתון והצליחו להתבסס בזכות התיעוש שהובא אליהן, הירידה באבטלה וההגעה של אוכלוסייה מגוונת ובעלת הון

⁵²³ דוד שליו, "שתי פנים לחצור", דבר, 6.12.1971.

⁵²⁴ מלנדסמן למנכ"ל משרד העבודה, 9.9.1956, אמ"י, גל-17-61378; מיכאל בן יוסף, הלל, אילת השחר, תשל"ד (להלן: "בן יוסף, הלל"), עמ' 142-143.

⁵²⁵ שרגא קידר, "חצור חוגגת עשור לקיומה", דבר, 9.3.1962.

⁵²⁶ דוד שליו, "מעגל קסמים בחצור – עיירת עולים שלא חגגה עשור", דבר, 11.1.62.

⁵²⁷ אפרת, עבר או עתיד.

⁵²⁸ סבירסקי ושושן, לקראת מחר שונה.

אנושי ותרבותי גבוה. עם אלה נמנו אשקלון, אשדוד, יבנה, קריית גת וגם מגדל העמק.⁵²⁹ הקטגוריה השנייה הייתה בעיקר של העיירות הפריפריאליות, שמצבן החמיר. בין אלה היו חצור, בית שאן, שדרות, ירוחם, שלומי, מעלות ועוד, שלא הצליחו להשתלב במעגל התיעוש, ובתוכן הייתה חצור מקרה קיצון של עיירה שהחלו בה תהליכי תיעוש אך לא צלחו.

בנובמבר 1963 נפגשו ראשי עיירות פיתוח עם בן גוריון בביתו שבשדה בוקר.⁵³⁰ המשלחת המוניציפלית כללה נציגות "מאזורים הנקראים אזורי פיתוח ממש",⁵³¹ ביניהם אילת, אשקלון, באר שבע, רמלה, בית שמש, בית שאן, נצרת עלית, מעלות, תרשיחא, קריית גת ומגדל העמק. בן גוריון שיבח בפגישה את הקמת העיירות, כשאמר ש"אחד הדברים הגדולים שנעשו זה עניין עיירות הפיתוח", אך מצד שני הודה שלא הכל מושלם ושיש אפליה של חלקן: "העוול הגדול ביותר שמקפחים את מעלות ותרשיחא, אבל קריית גת אין לה על מה להתאונן". מכאן, שגם בן גוריון הבחין בהתפתחותן השונה של העיירות. חצור הוזכרה בפגישה זו יחד עם צפת וקרית שמונה, כ"משולש רחוק"⁵³² שבניגוד לעיירות פיתוח אחרות, שלא סבלו מחוסר עבודה, טרם התבסס כלכלית. יצחק גרינברג, שבדק את מספר המועסקים בתעשייה בעשר עיירות פיתוח נבחרות – אופקים, אור עקיבא, בית שאן, דימונה, מגדל העמק, נצרת עלית, קרית שמונה, שדרות וחצור – הראה כי ב-1965 היה מספר המועסקים בתעשייה בחצור הנמוך ביותר מביניהן.⁵³³

אוכלוסיית חצור נחשבה לפסיבית ואדישה, כזו שלא השמיעה את קולה גם כשהיו לה סיבות מוצדקות לעשות זאת.⁵³⁴ התוצאה הייתה שהרשויות נטו פחות לטפל בבעיותיה. נאמר עליה כי אילו המצב השורר בה היה קיים במקומות אחרים הייתה קמה צעקה, אך תושביה נתפסו לכאורה להלך רוח של השלמה עם המצב וחוסר אמביציה לשנותו. מזכיר מועצת הפועלים הקים "ליגה למלחמה באדישות", כי סבר שהיא אחד מהגורמים לכישלון העיירה.⁵³⁵ הדברים הגיעו לכך שב-1968 נותקה אספקת המים לתושבים בשל חוב של המועצה, למרות שחלק ניכר מהם שילמו את חובם.⁵³⁶ הנושא נדון בכנסת, שם נטען שדבר כזה זו לא יכול היה להתרחש במקומות אחרים בארץ, אלא שבחצור התושבים שרויים באפתייה הניבטת מעיניהם.⁵³⁷ שנתיים מאוחר יותר הוגשה לכנסת שאילתה באותו נושא בדיוק: סגירת המים לתושבים בגלל חוב של המועצה,⁵³⁸ ובדיון שהתקיים העיר יהודה תמיר, הממונה על אזורי הפיתוח במשרד העבודה, כי "הדברים חמורים באופן בלתי רגיל. ורק משום שהתושבים במקום ממושמצים או מדוכאים אין קולם נשמע".⁵³⁹ התיאור "ממושמצים" במקרה זה מתפרש בעיני כרמז לאובדן האמונה של התושבים בסיכוי לשיפור מצבם, עובדה שתרמה

⁵²⁹ אפשר לומר שאחרי מלחמת ששת הימים נזנחו עיירות הפיתוח שוב לטובת ההתנחלויות.

⁵³⁰ פרוטוקול הפגישה עם ראשי עיירות הפיתוח, 15.11.1963, **אמ"ע**, 3-1960-902-2.

⁵³¹ שרגא נצר, שם.

⁵³² יהודה גיל, נציג משרד המסחר והתעשייה, שם, עמ' 23.

⁵³³ גרינברג, ספיר ותיעוש עיירות הפיתוח, עמ' 138; המועצה המקומית חצור, סקר רמת הפיתוח בחצור, דצמבר 1969, עמ' 10.

⁵³⁴ מעניין שבתחילת שנות ה-50, עם הגעת ראשוני המתיישבים לחצור, נשלחו הרבה מכתבי תלונה לגורמים המיישבים. עם הזמן הלך מספרם וקטן, מה שמעיד לדעתי על ייאוש מצטבר.

⁵³⁵ דני צדקוני, "חצור הגלילית במשבר מתמיד", **למרחב**, 5.8.1970.

⁵³⁶ דיון בכנסת בנושא סגירת מים בחצור, הישיבה ה-320 של הכנסת השישית, 7.8.1968, **ארכיון הכנסת**.

⁵³⁷ יוסף גילי, "העיירה חצור משלמת על חטאים לא-לה", **על המשמר**, 6.8.1968.

⁵³⁸ בסקר מ-1969 שערך זסלבסקי נטען שהפער בין כמות המים שעליה שילמו התושבים לבין הכמות שנצרכה על ידי המועצה אינו הגיוני בהשוואה לכל יישוב אחר. כלומר, לא כל המים נצרכו על ידי התושבים, ובכל זאת נגבה עליהם תשלום. ראו: סקר רמת פיתוח חצור, 1969.

⁵³⁹ שאילתה בעניין חצור בוועדת הפנים, 1.12.1970, **אמ"י**, כ-3-191.

להפיכתם ל"שקופים" בעיני המוסדות המטפלים. למרות העלאת הנושא בכנסת הבעיה לא טופלה מהותית.

ג.7 סיכום

פרק זה, שהתמקד בפן הכלכלי והחברתי, תיאר את השפעת המצב הכלכלי על היווצרותה של חצור כמובלעת בתוך המרחב האזורי שבו הוקמה. הצגתי את הקשיים שביצירת מקומות תעסוקה יציבים בה, במיוחד בגלל התחרות עם קרית שמונה שהייתה גם היא יישוב עולים אך נוהלה על ידי המועצה אזורית גליל עליון, ואת התפתחות הפערים המעמדיים בין המעסיקים, שהיו לרוב אשכנזים מוותיקי היישוב, לבין המועסקים תושבי חצור.

הקמת חצור כיישוב נפרד וקטן, ללא תשתית כלכלית ועורף כלכלי, לא אפשרה לה לממש את יעודה כמרכז כלכלי-אזורי בעמק החולה. תושביה הם שנוקו לעבודה עונתית ולא-מתגמלת ביישובי הסביבה, מה שהעצים את הפיכתה למובלעת גם בתחום הכלכלי, ויצר חלוקת עבודה בין תושביה לבין הסביבה הוותיקה.

הפער המעמדי נשמר גם בתהליך התיעוש של חצור, כשמנהלי המפעלים היו קשורים לממסד ההסתדרותי ולמפא"י, בעוד שהפועלים היו ברובם תושבי חצור. אך רוב המפעלים שהוקמו בעיירה נסגרו במוקדם או במאוחר, והשאירו את התושבים חסרי ביטחון כלכלי. גם הישגי מפעל הדגל פרי הגליל, שיועד לפתור את בעיית התעסוקה בעיירה, היו רחוקים מהצפי. התיעוש המועט שנותר בחצור מיצב אותה כספקית של כוח עבודה זול, לא-מקצועי ולא-יציב. היחס בין המנהלים והעובדים הבכירים לבין העובדים קיבע בתודעה את הפערים המעמדיים שהחלו מתבססים באזור, ולתהליך זה יש השפעה עד לימינו אלה.

הראיתי שהמדינה ניסתה לחלץ את חצור ממצוקותיה, למשל באמצעות הקמת פרי הגליל דווקא בה ולא ברשות החולה, או כשפנחס ספיר פעל אישית לסייע להפעלתו היציבה של המפעל. אך המאמצים לא הניבו תוצאות, ותרומת המפעל לעיירה התבררה כלא-יציבה. היעדר התשתיות הכלכליות הוביל לעזיבת בעלי האמצעים, מה שיצר בחצור מובלעת אתנית הומוגנית מובהקת, גם ביחס לעיירות פיתוח אחרות. העזיבה הקשתה על גיבוש מעמד ביניים יציב ועל הקמת תעשיות מתקדמות, וחצור לא הצליחה לפרוץ את מעגל הקסמים שאליו נקלעה. בדומה לעיירות פיתוח נוספות, היא הצליחה יותר במילוי מטרות המדינה, כמו שינוי המפה היישובית העירונית בארץ, אבל שילמה את המחיר החברתי והכלכלי הכבד שגבה המיפוי החדש.

פרק רביעי: השפעת המנהיגות הדתית המקומית על עיצוב הזהות הדתית בחצור

"וגם מבחינה מוסרית לא יתכן להיות נגד רצון כל הקהל שכמעט כולו דתי".⁵⁴⁰

הפרקים הקודמים עסקו במציאות המורכבת של מתיישי חצור הראשונים, ברובם הגדול מארצות האסלאם. הראיתי שרוב התהליכים שליוו את הקמת העיירה הוכתבו על ידי הגופים הממסדיים, שנכנעו לא-פעם לרצונן של הרשויות המוניציפליות הוותיקות שבאזור, ראש פנה והמועצה האזורית גליל עליון. בנושאים כמו מניעת שילובה של חצור באחת מהן, למשל, היה לתושבי העיירה מעט מאוד מקום לשינוי והשפעה. ולמרות זאת, היו תחומים שבהם הצליחו התושבים לנווט את חייהם, לבחור את דרכם ולעצב את זהותם, גם כשהיא הייתה מנוגדת לרוחם של הקולטים בחברה הוותיקה: היו אלה תחומי הדת (שיידון בפרק זה), החינוך, ההנהגה והאתוס המקומי (שבהם יעסקו הפרקים הבאים).

בראייה אזורית של דרום עמק החולה, חצור התאפיינה כבר בשנים הראשונות בזהות דתית מסורתית שהייתה זרה למרחב שבו הוקמה. קיבוצי הגליל העליון נוסדו כיישובים חילוניים מובהקים, שהמרד בדת היה מרכיב מרכזי בתפיסתם, ובראש פנה השתלב חלק ניכר מהמתיישבים הוותיקים בתהליכי החילון שאפיינו את המדינה הצעירה. כזכור, בית הספר של המושבה עבר מהזרם המזרחי-דתי לזרם הכללי-חילוני כבר ב-1954.

תושבי חצור הראשונים הגיעו למציאות חילונית, חדשה מבחינתם, הן באזור והן בממסד הממשלתי וההסתדרותי שקלט אותם.⁵⁴¹ הם העידו על עמדתם הדתית במכתב למשרד הפנים מיד עם הגעתם ליישוב, במרץ 1953, כשהתלוננו על המזכיר החילוני שנשלח לנהל את המקום: "וגם מבחינה מוסרית לא יתכן להיות נגד רצון כל הקהל שכמעט כולו דתי".⁵⁴²

בקריית שמונה הסמוכה, שאוכלוסייה הייתה גם היא מזרחית-מסורתית, בלטה דומיננטיות חילונית בחיים הציבוריים עד לשנות ה-80 המאוחרות, ואילו בחצור התרחש כבר ב-1965 מהפך פוליטי, כשאישי המפד"ל החליף בתפקיד ראש המועצה המקומית את איש מפא"י. כשבקדנציה השנייה שלו הוא הכפיל את כוחה של מפלגתו משני מנדטים לארבעה, אמר נציג המפד"ל כי "יפעל בראש ובראשונה לחידוש חי התרבות והחברה בעיירה הגלילית ברוח התורה והמסורת".⁵⁴³

בפרק זה אתמקד במנהיגות הדתית שצמחה מתוך הקהילה בחצור, יצגה את העולים, ארגנה אותם ותיווכה בינם לבין הממסד. מצאתי שגם כשבניהול המדינה השתתפו מפלגות דתיות, כמו הפועל המזרחי שהפכה בהמשך למפד"ל, גם אז התקשו העולים לקבל מענה לצורכיהם כקהילה דתית מזרחית. הפועל המזרחי הייתה חלק מהתרבות האירופאית האשכנזית של החברה הקולטת, ובעלת מאפיינים דומים: רוב חבריה היו מהיישוב הוותיק, ולא התייחסו לתרבות המזרחית כלגיטימית

⁵⁴⁰ מתושבי חצור למשרד הפנים, המחלקת ליישובי עולים, 1953.22.3, אמ"י, ג-1966/36.

⁵⁴¹ לקריאה נוספת על התמודדות העולים המזרחים עם הסוגייה הדתית-חילונית ראו: שלמה דשן, "הדתיות של המזרחים בישראל", בתוך: יששכר בן עמי (עורך) **מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1991, עמ' 359-364; שלמה דשן, "הדתיות של המזרחים: ציבור, רבנים ואמונה", **אלמייס**, 9, 1994 (להלן: "דשן, הדתיות של המזרחים"), עמ' 44-58; Deshen, Shlomo, "Israeli Judaism: Introduction to the major patterns", *International Journal of Middle East Studies*, May 1978, Vol.9 (2), pp.141-169. בנימין בראון, קלמן נוימן, גדעון כ"ץ וניר קידר (עורכים), **כשיהדות פוגשת מדינה**, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2015, עמ' 54.

⁵⁴² שם.

⁵⁴³ "שמואל דנינו נציג המפד"ל ראש המועצה חצור הגלילית", **הצופה**, 8.12.1969.

וראויה. הפרק מראה גם כי כוחה הפוליטי של המפלגה הדתית באותן שנים היה פחות מזה של המפלגה השלטת מפא"י.

כל הגירה היא מפגש, לרוב טראומטי, בין תרבות המהגרים לתרבותה של החברה הקולטת.⁵⁴⁴ האתוס המשותף לכלל היהודים בתפוצות גרם לכך שפרקטיקות דתיות משותפות נשמרו בכל הפזורות לכל אורך ההיסטוריה, בווריאציות שונות. מפגשם של העולים המזרחים עם תרבות הארץ העלה מתחים שמקורם ביחס השונה לדת ולמסורת בקרב העולים המזרחים והממסד.

להלן ארחיב בעניין הקמת מקווה בחצור, ואראה ששירותי דת, שהייתה להם משמעות עמוקה בעבור העולים, לא מולאו לפי נחיצותם ונדרש זמן לא-סביר להקמתם. תושבי העיירה, שנשלחו על ידי המדינה למקום מרוחק ומנותק זה, לא קיבלו את צרכיהם הדתיים הבסיסיים בטענה שמיקומם הרחוק מקשה על אספקתם.⁵⁴⁵

המנהיגות הדתית המקומית שתוצג בפרק זה כוללת בעיקר שתי דמויות רבניות: הרב עזיזי דיעי, שהיה רב אזורי ומקומי מטעם המדינה, והרב מסעוד אדרעי שעלה ממרוקו ושימש כרבו של שיכון חצור ג' שהיה ממוקם בראש פינה.⁵⁴⁶ אבדוק את תגובותיהם למציאות הישראלית החילונית ואת הדרך שבה התמודדו עמה יחד עם משפחות העולים.

חלקו האחרון של הפרק ינסה לסכם מחקר שנערך בשטח, באמצעות ראיונות עומק עם מייסדי חצור, ושנועד לתאר את דמותו של הרב דיעי כפי שראוהו התושבים. מפגש בלתי אמצעי זה חושף נרטיבים מקומיים חשובים שלא בוטאו עד כה. העדויות מראות שלמנהיגות הדתית בתקופת העלייה-הגירה היה תפקיד חשוב לא רק בענייני דת, אלא אף בעניינים חברתיים-סוציולוגיים, רגשיים, פסיכולוגיים ומורליים של העולים.

1.4 מדיניות משרדי הממשלה כלפי העולים בנושאי דת

בשנותיה הראשונות של המדינה גובשו דפוסים חברתיים, תרבותיים וארגוניים. מי שהתווה את מדיניות הקליטה הייתה המפלגה השלטת, מפא"י. מדיניותה הושפעה מהשותפות שלה עם חוגים פוליטיים מגוונים, שתנועת המזרחי, מייסדת הציונות הדתית, הייתה מהחשובות שבהם.⁵⁴⁷ יחסה של המדינה לעולים מארצות האסלאם ולמסורת שהביאו עמם היה מורכב: מצד אחד היה כבוד והייתה הבנה שנדרשת סובלנות כלפי העולים הדתיים וגם מתן שירותי דת מתאימים; מצד שני היה רצון לקרב, בעיקר את הדור הבא, לאתוס החילוני שנתפס כמבטיח את עתיד המדינה והציונות. חוץ מפער אידיאולוגי היה כאן גם פער תפיסתי ופרשני ביחס למציאות ולצרכים השונים, ודווקא בגלל זה יש חשיבות לכך שהעולים כתבו ופעלו להסביר את תפיסותיהם ותחושותיהם עם הגעתם ארצה. במקביל, אבחן כיצד הגיב הממסד על מאבקם לקבלת שירותי הדת.

2.2 יחס הציונות הדתית כלפי הדתיות המזרחית

הציונות הדתית היא זרם אידיאולוגי בתנועה הציונית, התופס את הלאומיות היהודית ואת הקמת מדינה יהודית כחובות הנובעות מתורת ישראל. הוא משלב את שלושת הערכים של תורת ישראל,

⁵⁴⁴ להרחבה בנושא מפגש המהגרים עם החברה הקולטת, ראו: Castles and Miller, *The Age of Migration*; Berry, "Lead Article Immigration, Acculturation, and Adaptation".

⁵⁴⁵ מהממונה על מוסדות ציבור באגף השיכון למשרד הדתות, 21.10.1055, אמ"י, גל-6309/10.

⁵⁴⁶ מבחינת משרד הדתות חצור ג' הייתה חלק מחצור. כלומר כאשר הגיעו נציגי המשרד לביקורים בחצור, הביקורים כלל את חצור א', חצור ב' וחצור ג'.

⁵⁴⁷ אליעזר דון-יחיא, **בין שלום לשלמות הארץ: הציונות הדתית בהנהגת חיים משה שפירא והמאבק על ארץ ישראל 1936-1970**, שדה בוקר: מכון בן גוריון, 2019.

עם ישראל וארץ ישראל. התנועה הפוליטית שייצגה זרם זה לראשונה הייתה המזרחי, שהוקמה ב-1902 והאמינה בין השאר ששמירת המצוות תשמור על העם היהודי. ב-1922, כעשרים שנה לאחר ייסוד המזרחי, קמה בתוכה התנועה הפוליטית הפועל המזרחי, שדגלה בערכים סוציאליסטיים ועיגנה אותם במקורות ובמסורת. התנועה פעלה בשיתוף עם תנועת העבודה הציונית הסוציאליסטית, וחשה קרבה להתיישבות החלוצית ולהסתדרות העובדים. ב-1956 התאחדו שתי התנועות להקמת המפד"ל – המפלגה הדתית לאומית. הציונות הדתית על מפלגותיה ראתה בשמירת ההלכה מכנה משותף בינה לבין העולים המזרחים, ומנהיגי הפועל המזרחי אף כינו אותם "עלייה דתית". הם ניסו לנכסם לתנועה, ובכך להגדיל את כוחה של מפלגתם בשנות העלייה הגדולה.⁵⁴⁸ ואולם, למרות אורח החיים הדתי המשותף, המפגש ביניהם בארץ הבלויט את הפערים התרבותיים שבין אנשי היישוב הוותיק, שהשקפת עולמם דתית-מודרנית, לבין העולים המזרחים שדבקו בסגנון מסורתי שהיה שונה מאד מהצביון האשכנזי של הארץ.

תנועת המזרחי התעניינה בעולים משתי סיבות מרכזיות: האחת, כדי לשמור על זהותם הציונית-דתית בעת התיישבותם בארץ לנוכח הסכנה להיטמעותם בחברה החילונית הישראלית, באמצעות קליטתם על ידי המזרחי; והשנייה, כדי להיבנות מהם חברתית ופוליטית, כפיצוי על עתודות כח האדם שלה שנספו באירופה. היא קיוותה להפוך בעזרתם לכוח פוליטי מרכזי במדינה. קליטת העלייה המזרחית בשנות ה-50 עוררה בממסד האשכנזי יהירות והתנשאות, שהיו משותפות לכל גווי הקולטים, חילונים ודתיים כאחד.⁵⁴⁹ הדתיות המזרחית נתפסה על ידי הציבור האשכנזי כפחות רציונלית, לא-עקבית ואפילו בעלת אופי רפורמיסטי.⁵⁵⁰ במקורות אחדים נאמר על העולים המזרחים כי הם בעלי רגש דתי אך חסרי השקפת עולם דתית רציונלית ומודרנית,⁵⁵¹ וכי "דתיותם לרוב היא מכוח הרגל והסביבה".⁵⁵²

מלכה כץ טוענת שיחסה של הציונות הדתית לעלייה המזרחית היה אמביוולנטי. לטענתה, גם במנהיגי הציונות הדתית האשכנזית אחזה "אימת הקרנבל"⁵⁵³ עם עלייתם של המוני העולים המזרחים. ב-1950, לכבוד המיליון הראשון של עולים שהגיעו ארצה, פרסם דב רוזן, איש אמונו של השר משה שפירא, חוברת בשם "קדמה מול קידמה".⁵⁵⁴ שפירא היה דמות חשובה בציונות הדתית, ושימש כשר במשרדים החשובים של קליטת העלייה.⁵⁵⁵ רוזן, שעבד לצידו, הכיר את העולים המזרחים מתפקידו כמנכ"ל האגף ליישובי עולים במשרד הפנים. החוברת שכתב היא טקסט משולב, רווי ברמיזות מסתייגות.⁵⁵⁶ כץ רואה בו טקסט מכוון שניתן להשוותו מצד אחד לכתבותיו

⁵⁴⁸ דוד בורבק, **יחסה של תנועת "בני עקיבא" למזרחים ולמסורת המזרחית כביטוי לאימוץ שיח המודרנה והחילון בציונות-דתית**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2016, עמוד 39.

⁵⁴⁹ דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 360-363.

⁵⁵⁰ משה ליסק, "דימויי עולים – סטריאוטיפים ותיוג בתקופת העלייה הגדולה בשנות ה-50", **קתדרה** 43, 1987 (להלן: "ליסק, דימויי עולים"), עמ' 138-140. לסוגיית מאפייני הדת המזרחית ראו: שלמה דשן, "להבנת הקסם המיוחד של הדתיות על המזרחיים", **פוליטיקה** 24, 1989, עמ' 35-38; דשן, הדתיות של המזרחים, עמ' 360.

⁵⁵¹ מצוטט אצל: ישי ארנון, **ציונות דתית בארץ מבוא השמש: מ"אהבת ציון" בצפון אפריקה לאתוס של "תורה ועבודה" בישראל (1943-1956)**, הקיבוץ המאוחד, רעננה, 2016 (להלן: "ארנון, ציונות דתית בארץ מבוא השמש"), עמ' 242, הערה 31.

⁵⁵² שם, עמ' 282.

⁵⁵³ צור, אימת הקרנבל.

⁵⁵⁴ דב זעירא-רוזן, **קדמה מול קידמה**, תל אביב: המרכז לתרבות של הפועל המזרחי בארץ-ישראל, תש"י (להלן: "רוזן, קדמה מול קידמה").

⁵⁵⁵ שפירא היה שר הדתות בשנים 1952-1958, ושר הפנים בשנים 1949-1952; 1955-1956; 1959-1969.

⁵⁵⁶ מלכה כץ, "הציונות הדתית והמזרחים, בין תיוג חיובי לשלילי: מקרה הבוחן משנות המדינה הראשונות", בתוך: מורנו ואח', **ההיסטוריה הארוכה**, עמ' 145-164.

הידועות של אריה גלבוס, ⁵⁵⁷ עיתונאי וידידו של ד"ר גיורא יוספטל, "אבי ההסתיוגות" מהעלייה ההמונית; ⁵⁵⁸ ושמצד שני יש בו אמירות כמו: "היהדות הדתית בארץ צריכה לבוא בברית עם יהדות המזרח ולומר לה בפה מלא: וארשתך לי לעולם... לא נהיה עוד שבטי ישראל ועדות, אלא עם אחד", ⁵⁵⁹ יש בחוברת גם טקסטים מסתייגים, כמו:

הואיל וברור מראש שלא נצליח להעלות בזמן קצר את הרמה התרבותית, והאינטלקטואלית של אחינו מעדות המזרח לזו שהורגלנו בארצות המערב, על כורחנו להשלים עם המציאות של ירידה קלה ברמת חיינו התרבותיים. נעלה אותם כמה שלבים בסולם התרבות ונרד אנחנו מהשלבים העליונים ונמצא שקרובים אנו זה לזה. ⁵⁶⁰

הדברים מעידים על דאגה לאומית ודתית, אך גם פטרנליסטית, ליהדותם של המזרחים. מדובר ב"סולידריות מתנשאת" ⁵⁶¹ שיש בה יחסי קרבה והרחקה בו-זמניים. בהתאם לגישה הדואלית שאפיינה את קליטת העולים, ⁵⁶² גם בטקסט של רוזן דרים בכפיפה אחת אתוס משותף ללאום היהודי כולו, וגישה קולוניאליסטית המבחינה בין מערב מודרני ומתקדם לבין מזרח מסורתי ומפגר. הטקסט הבא יכול ללמדנו עד כמה נע יחסה של הציונות הדתית למזרחים בין דאגה ליחס פטרנליסטי ומתנשא:

בין רבבות העולים ישנם אלפי יהודים דתיים... הם אינם בקיאים בתנאים החדשים וזקוקים להדרכה... הם זקוקים להדרכה בהליכות הארץ, בידיעות לשונה ונימוסיה כדי שיוכלו להשתרש בה ולהיות חלק בלתי נפרד ממנה. זאת ועוד, עולים אלה באים אלינו לרוב במטען קל מאוד של ידיעות ביהדות, בתורה ובהלכותיה... שומה עלינו ללוותם ולהדריכם שלא ייטמעו ולא יכשלו מתוך חוסר ידיעה. נצטרך לפעול הרבה למען יהיו ערכי היהדות מסד לחייהם. ⁵⁶³

עם חידוש העלייה מצפון אפריקה ב-1954, בצל הדיווחים על החמרת מצבם של יהודי מרוקו, הגבירה הפועל המזרחי את פעילותה והשפעתה בקרב העולים המזרחים, תוך הכוונתם לנקודות ההתיישבות שלה או לעיירות הפיתוח. תכלית פעולתה הייתה הגברת ההזדהות הציבורית עמה. ⁵⁶⁴ יחסית לעולים החילוניים ממזרח אירופה, היה לפועל המזרחי קל יותר לחבר אליה את יהודי צפון אפריקה והמזרח, אך המשימה לא עלתה בקלות. לא תמיד הצליחה התנועה להתמודד עם קשיי הקליטה של העולים, ונחיתותה בקליטת העלייה בלטה ביחס למפא"י השלטת, שיכולה הייתה להעניק להם יותר. לא תמיד עמד החיבור החזק של מסורת דתית משותפת במבחן הקליטה בארץ, ועל כך יפורט בהמשך.

⁵⁵⁷ אריה גלבוס, "חודש ימים הייתי עולה חדש – עליית תימן ובעיית אפריקה", הארץ, 22.4.1949.
⁵⁵⁸ אבי פיקאר, "ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות ה-50", עיונים בתקומת ישראל 9 (1999), עמ' 388-389.
⁵⁵⁹ רוזן, קדמה מול קידמה, עמ' ט'.
⁵⁶⁰ שם, עמ' יא.
⁵⁶¹ פיקאר, עולים במשורה, עמ' 2-6.
⁵⁶² צור, ההיסטוריוגרפיה הישראלית, עמ' 47; צור, קהילה קרועה, עמ' 323-391.
⁵⁶³ ללא שם, "ההתיישבות הפועל המזרחי", עמ' 16.
⁵⁶⁴ ארנון, ציונות דתית בארץ מבוא השמש, עמ' 130, הערה 66.

3.4 שירותי הדת שסופקו לעולים על ידי משרד הדתות

משרד הדתות שאף לאפשר לעולים להמשיך ולקיים את הפרקטיקות הדתיות שהיו נהוגות בקהילותיהם. הוא שלח נציגים ליישובי העולים, ואלה סייעו בבחירת ועד דתי שייצג את דרישות היישוב, כדי לספק שירותי דת במקום ולהנגיש אותם. מי שעמד בראש הוועד הדתי במעברת ראש פנה ובהמשך בחצור היה הרב עזיזי דיעי, שעלה ארצה ב-1951 ונשלח למעברה עם משפחות נוספות שעלו מטוניסיה. כשהמעברה נסגרה פונה הרב דיעי לחצור, שם שימש כרב אזורי ומקומי וגם מילא תפקידים פוליטיים כמייסד הוועד המקומי הראשון וכחבר בו. עם הפיכתה של חצור למועצה מקומית הוא היה חבר מועצה מטעם המפד"ל ושימש גם כממלא מקום ראש המועצה. בתפקידו זה תיווך בנושאי דת בין העולים למשרדי הממשלה, ובעיקר למשרד הדתות.

1.3.4 ביקורים של נציגי משרד הדתות בחצור

נציגים של משרד הדתות ביקרו ביישובי העולים, דנו עם הוועד הדתי המקומי על שירותי הדת והצרכים הדתיים, וסיכמו את הדברים בדו"חות שהוגשו למשרד הדתות. אלה כללו רשימה של דרישות כמו הקמת בתי כנסת, לפעמים בפיצול לעדות שונות; תשמישי קדושה; ספרי תורה תקינים; הקמת עירוב; ענייני שחיטה כשרה; הבאת מוהל; לימוד תורה לנערים ולמבוגרים; טקסי בר מצווה ונישואין, והקמת בית עלמין ומקווה.⁵⁶⁵ לרשימה זו התווסף גם סיוע לעולים שלא הצליחו לשלם על שירותי הדת.⁵⁶⁶

רשימת השירותים שביקשו העולים מבטאת את כוחה של מסורת הקהילות היהודיות בגלות. הם ביקשו לשמר את הנורמות הדתיות והפעילות הדתית שהיו נהוגות בקהילותיהם, כשהרשימה המפורטת מבטאת את תפיסתם החברתית והדתית, השוזרת את הדת בכל תחומי החיים.⁵⁶⁷ ביקוריהם של שליחי המשרד היו תחילה תכופים יותר, ותדירותם נקבעה לפי דחיפות הנושאים שהעלו התושבים. השליחים העבירו למנכ"ל המשרד, הרב אורנשטיין, את דוחותיהם, ולעיתים גם את התרשמותו מהמקום, כמו: "רוב האוכלוסייה דתית אבל נחוץ לארגן אותם וללכד אותם ולהדריך אותם בענייני הדת".⁵⁶⁸ נציג המשרד, הרב לוויין פרג'ון, ביקר במעברת ראש פנה בנובמבר 1951, ובמרץ ומאי 1952. במעבר מהמעברה לחצור הוחלף הנציג, ובמאי 1953 הגיע לחצור לולו זכריה, שנפגש עם הרב דיעי והוועד הדתי בשלושת השיכונים של העיירה (חצור א', חצור ב' וחצור ג'). ביקורים נוספים התקיימו גם באוגוסט ובנובמבר 1953.⁵⁶⁹ שליחים אלה היו ממוצא מזרחי, וחוו הגירה בעצמם. כך, לדוגמה, גם הרב פרג'ון עלה מגירבה, ולאחר כמה שנים בארץ מונה לרב הראשי של עדות המזרח באשקלון.⁵⁷⁰ המוצא המשותף הקל על התקשורת בין הרב פרג'ון לרב דיעי, אך לא על מציאת פתרון ממשי לחלק מהבעיות. התושבים התלוננו בפני פרג'ון כי בניגוד לציפיותיהם, שירותי הדת שניתנו במעברת ראש פנה לא הועברו לשיכונים חצור: אין מקווה, אין עירוב, אין בית עלמין, אין בתי כנסת ואין ציוד מתאים.⁵⁷¹

⁵⁶⁵ להקמת המקווה בחצור יוקדש סעיף נפרד.

⁵⁶⁶ מהרב אורנשטיין לרב דיעי, 26.12.1954, אמ"י, גל-6309/10.

⁵⁶⁷ דשן, להבנת הקסם של הדתיות על המזרחים, עמ' 39-40.

⁵⁶⁸ דו"ח של נציג משרד הדתות בחצור, 29.7.1953, אמ"י, גל-6309/10.

⁵⁶⁹ המצב בחצור א' וגי, 27.5.1953, שם.

⁵⁷⁰ <http://www.2all.co.il/Web/Sites9/livyatan/DEFAULT.asp>, אוחר בתאריך 29.4.2019.

⁵⁷¹ מהוועד הדתי בחצור א' לנציג משרד הדתות, 28.7.1953, אמ"י, גל-6309/10.

ד.3.2 הרצאות בנושאי אקטואליה ודת

הביקורים של אנשי משרד הדתות בחצור כללו גם הרצאות לעולים בבית הכנסת, בנוכחות הוועד המקומי. הנושאים היו דתיים ואקטואליים, ולמשל ביוני 1953 נמסרה הרצאה בנושא "אי גיוס בנות לצבא". חודש לאחר מכן, באוגוסט 1953, עסקה ההרצאה ב"עמדת השרים הדתיים בממשלה ומלחמתם בעד היהדות – ומה החוב של העולים?" האם הנושא מעיד של תמורה שהשרים הדתיים ציפו לקבל מהעולים? או שהיה זה ניסיון לעודד אותם להיות פעילים יותר בתהליך העלייה? כשלושה חודשים מאוחר יותר ניתנה הרצאה על "דמותו של הרב הראשי הראשון לציון בן ציון מאיר חי עזיאל זצ"ל", שנפטר בספטמבר 1953.

ד.3.3 ימי עיון וכנסים

משרד הדתות קיים כנסים אזוריים וארציים שהוקדשו למצב הדת ביישובי העולים. הרב דיעי, כרב מקומי ואזורי, הקפיד להשתתף בהם, להתחכך בדמויות פוליטיות ודתיות ולהעלות באזניהן את הצרכים הדתיים של חצור. בכנס אזורי של הוועדים הדתיים בגליל, שהתקיים בצמח, הוא תיאר את השתתפותו במילים פיוטיות: "אני מברך את הכנס הטהור שזכינו להשתתף בו ... ואין מילה בלשוני להביע תודתי החמה והעמוקה על השתדלותו הנמרצה ועל התמסרות נפשו בעבודתו הקדושה ומה מאוד התענגנו מצוף דבש".⁵⁷²

כנס נוסף שבו השתתף הרב דיעי התקיים במחנה העולים בת גלים והוקדש לענייני חברה קדישא ובתי עלמין ביישובי העולים, ובעיקר להסדרי התשלום של ביטוח לאומי על קבורת נפטרים. הרב דיעי העלה שם את נחיצות ההקמה של בית-עלמין בחצור, שטרם הוקם למרות ההבטחות, ואמר כי "המתים נאלצים להיקבר במקומות מרוחקים כמו טבריה ויש בכך ביזוי המת".⁵⁷³

ד.3.4 הקמת בתי כנסת

נושא שעלה בתדירות גבוהה למדי בפגישותיו של הרב דיעי עם אנשי משרד הדתות היה הצורך בהקמת בתי כנסת בחצור. אלה היו בדרך כלל צריף שהוסב לבית-כנסת ושאליו הובאו ספרי תורה, סידורים ומחזורים, וספסלי ישיבה. עם הזמן עלתה הסוגייה של פיצול בתי הכנסת לפי עדות.⁵⁷⁴ במעברת ראש פנה היו תחילה שני בתי כנסת, אחד שימש את האשכנזים והשני את יוצאי עיראק ועולים מטוניס ומטריפולי שבלוב. בגלל הצפיפות בהם וסגנונות התפילה השונים לקח הרב דיעי צריף נוסף מהרכוש הנטוש, והפך אותו לבית-כנסת שלישי. ואולם צריף לבד אינו יכול לשמש כבית-כנסת, והיה צורך למלא אותו בריהוט, ספרי תורה, סידורים, ספסלים ושולחנות. הרב פנה למשרד הדתות, ונענה שהחזקת בתי הכנסת מוטלת על התושבים. תשובתו הייתה שבגלל התחלופה הגדולה של אנשים במעברה אי אפשר לדרוש מהם תשלום, כי מדובר במקום זמני בעבורם.⁵⁷⁵ הדרישה לבתי כנסת ותשמישי קדושה ליוותה גם את המעבר לחצור כבר מתחילתו.

ד.3.5 עירוב

תושבי חצור דרשו עירוב בכל אחד משלושת ה"שיכונים" שהוקמו בעיירה, אך משרד הדתות אישר הקמה של אחד בלבד, בחצור א', בטענה שאין לו אפשרות כספית להקציב חומרים לשני השיכונים

⁵⁷² מהרב דיעי לרב אורנשטיין, 4.5.1954, שם.

⁵⁷³ כנס בת גלים, 13.6.1955, שם.

⁵⁷⁴ דו"ח מביקור נציג משרד הדתות, 29.7.1953, שם.

⁵⁷⁵ מהרב אורנשטיין לרב דיעי, 18.6.1952, שם.

האחרים. הוועד הדתי של חצור אי' נדרש להודיע למשרד הדתות על היקף השטח במטרים, ולהצהיר כי כל ההוצאות על הובלת חומרים ועל עבודות החפירות וחיבור החבלים יהיו על חשבוננו.⁵⁷⁶ להבנת, תושבי השיכונים האחרים בנו לעצמם עירוב מאולתר.

תמונה מספר 4: עירוב מאולתר בחצור אי' (ברקע בתי ראש פנה). הצלם ושנת הצילום לא ידועים

ד.3.6 שחיטה כשרה

נושא נוסף שעלה בתדירות גבוהה הוא השחיטה הכשרה. משרד הדתות מינה שוחטים ובודקים (שו"ב) בשלושת השיכונים, ובחלופת המכתבים מובעת שוב ושוב דאגה למינוי שו"בים ראויים מבחינה דתית, שקיבלו את כל האישורים הנדרשים.⁵⁷⁷ מדובר בדמויות רבניות שאושרו על ידי הרבנות הראשית, ומשרד הדתות אף מימן את שכר הדירה שלהן ביישוב.

ד.3.7 הסדרת הסעות ליישובים סמוכים במקרים של מחסור בשירותי דת מקומיים

אחד מהפתרונות למחסור בשירותי דת ביישוב אחד היה הסעת התושבים ליישוב סמוך על ידי משרד הדתות. כך, לדוגמה, אורגנו נסיעות ממעברות מרוחקות לקבלת שירותים כמו טהרת משפחה או קבורה ביישובים קרובים. בחצור לא היו בית-עלמין ומקווה בשלוש שנותיה הראשונות, ובתקופה זו נקברו הנפטרים בראש פנה או בטבריה, ונשים נסעו לערים אלה כדי לטבול במקווה. בשירות

⁵⁷⁶ 9.3.1954, שם.

⁵⁷⁷ מהרב פרגיון לרב אורנשטיין, 25.11.1953, שם.

ההסעות הזו, שלא תמיד עלה יפה, אפשר היה להשתמש גם במקרים דחופים לשם הזמנת מוהל או שוחט נודד, לנסיעה של הוועד הדתי למשרד הדתות, ועוד.⁵⁷⁸

ד.3.8 סיוע במקרים סוציאליים

משרד הדתות עמד על כך שהעולים ישלמו על שירותי הדת, ודרש לחנך אותם להשתתפות באמצעות נדרים ונדבות. במקרים מסוימים, כמו למשל בענייני קבורה. ואם מצבו הסוציאלי של העולה היה קשה, אישר משרד הדתות את התשלום, אך דרש אישורים מפורטים על המקרה. המשרד גם מימן תיקון של ספרי תורה, שכן הייתה זו הוצאה גדולה מאוד.

הדו"חות המפורטים שכתבו נציגי משרד הדתות מלמדים כי בנושאים מסוימים, כמו הקמת בתי כנסת, אספקת תשמישי קדושה ומינוי רבנים למתן שירותי דת, מילא משרד הדתות את תפקידו באופן שענה לרוב על ציפיותיהם של תושבי חצור. ואולם, בעניין ההקמה של מקווה טהרה ובית עלמין, שני מוסדות משמעותיים שהקמתם דרשה שיתוף פעולה עם משרדים ממשלתיים נוספים, התקשה המשרד לספק את הצרכים הבסיסיים של תושבי העיירה. חצור נשארה ללא מקווה ובית-קברות למרות מחאות ועצומות, ואפילו איום לעזוב את המקום. כל אלה לא זירזו את הקמת המוסדות המבוקשים, כפי שיורחב בסעיף הבא.

ד.4 התמודדותם של העולים בחצור עם המציאות החילונית בארץ – המקרה של המקווה בחצור

בניית החיים הדתיים ביישוב המרוחק לא הייתה רק תולדה של השירותים שנתנה המדינה, אלא גם תוצאה של פעילות עיקשת של תושבי העיירה. מצוות טהרת המשפחה והטבילה במקווה משתלבת בתחום רחב יותר של אישות, זוגיות ונישואין, נושאים שבהם נוטלות חלק גם נשים שעברו תהליכי חילון.⁵⁷⁹ הטבילה במקווה, לאשה, היא מצווה מהתורה, וככזו חומרתה רבה.⁵⁸⁰ על חשיבותה לציבור מסורתי אפשר ללמוד מכך שבמשך שנים היא קוימה בתנאים לא תנאים, אפילו במים קרים, ולפעמים אף מתחת למעטה של קרח.⁵⁸¹ כדי לעודד ולחזק את קיומה נהגו קהילות יהודיות שונות להוסיף לה טקסים שונים, כמו מנהגם של יהודי מרוקו וטוניס לסדר ביום הטבילה את הבית יפה מהרגיל, להקדים להשכיב את הילדים, לערוך שולחן חגיגי ולסעוד ביחד את ארוחת הערב, כאילו הם חוגגים את הנישואין מחדש.⁵⁸²

המציאות הדתית שאליה נחשפו העולים בארץ הצריכה נוכחות של דמות רבנית מתווכת בינם לבין הממסד, כדי לאפשר את קיום ההוויה הדתית ביישוביהם. הנציגים שמינה משרד הפנים לניהול המקום, ושהיו אמורים לבוא במגע עם האוכלוסייה, לא הבינו את הקודים החברתיים, התרבותיים והדתיים של העולים המזרחים, ועל רקע החלל שנוצר צמחה בחצור מנהיגותו של הרב דיעי, שהתושבים ראו בו דמות מתווכת בינם לבין הממסד המנותק מהם.

⁵⁷⁸ מהרב אורנשטיין לרב דיעי, 10.12.1951, שם.

⁵⁷⁹ אורית אבישי, "הדרכת כלות כבית ספר לנישואים: דת, מגדר ומדינה ברבנות ומחוצה לה", בתוך: חנה הרצוג וענת לפידות-פירילה (עורכות), **פרדוקס ספינת תזאוס: מגדר, דת ומדינה**, ירושלים: מכון ון ליר, 2014, עמ' 312.

⁵⁸⁰ שולחן ערוך יורה דעה, סעיף א'.

⁵⁸¹ א' זכאי (הרב), **טהרת המשפחה**, ירושלים: אוצר הספרים, תשנ"ה, עמ' 25.

⁵⁸² שם, עמ' 26.

ד.1.4 הקמת המקווה במעברת ראש פנה

מיד עם כניסתו של הרב דיעי לתפקיד רב המעברה בראש פנה, באוגוסט 1951, הוא ביקש ממנכ"ל משרד הדתות, הרב אורנשטיין, לסייע לו, שכן "אנחנו מתעניינים לבנות מקווה טהרה ולזה צריך הוצאות גבוהות כמובן".⁵⁸³ תחילה ביקש הרב דיעי בטון ומלט, וכמאה לירות כדי לבנות את המקווה על ידי הוועד הדתי במקום. כשהתשובה התעכבה הוא כתב שוב והזכיר את עניין המקווה: "זכור נא את אשר כתבתי לפניך על עניין הקמת המקווה טהרה במעברתנו החשובה כי אין שום מחשבה אחרת עוד רק להקים כאן בתוך המעברה מקווה לטהרת אחינו".⁵⁸⁴ הרב אף נסע לירושלים כדי לזרז את הקמת המקווה, כי "טהרת המשפחה סובלת".⁵⁸⁵ בשלב הראשון ביקש משרד הדתות מהעולים להשתמש במקווה של ראש פנה, אך זו ביקשה מחיר מופקע של לירה על השימוש, מה שגרם למשרד הדתות לפנות אליה ולבקש הסבר לכך. בינתיים נמנע השימוש של תושבי המעברה במקווה של המושבה, והם העדיפו להשתמש במקווה של צפת כפתרון זמני. בהמשך דרש משרד הדתות להכין תשתית להקמת מקווה במעברה, אך הוסיף: "עם זה הרינו להעיר לכם כי בעשרה שקים מלט ובמאה ל"י לא מקימים מקווה".⁵⁸⁶

למרות זאת הקציב יהודה שפיגל, האחראי בפועל על הקמת מקוואות ביישובי העולים, 70 ל"י להקמת מקווה ואוצר מים, שייבנו בסיוע חברת מקורות, אך הדגיש כי הוא חייב להיבנות לפי דיני ישראל.⁵⁸⁷ התייחסות זו מעידה על הפער שבין הרב העולה מגרבה לבין איש הממסד. הרב דרש הקמה מיידית של מקווה, גם אם תושבי המעברה בעצמם יבנו אותו, כי להבנתו לא תיתכן מציאות ללא מקווה. למרות שפקיד הממסד הבהיר שבמדינה החדשה והמתקנת נבנים מוסדות דת על פי תוכניות מקצועיות מאושרות, זה לא מנע ממנו לשתף בהמשך פעולה עם הרב דיעי והוועד הדתי, והוא אפשר להם להקים את המקווה בעצמם. גם הרב של שיכון חצור ג', הרב מסעוד אדרעי, הציע את עזרתו בחפירת המקווה כדי לזרז את הקמתו: "ויעוד אנחנו עוזרים בחפירה ובכל דבר שצריך ... וזהו היסוד ועיקר שלנו".⁵⁸⁸

בדצמבר 1952 הוקם המקווה במעברת ראש פנה. היה זה חדר גדול עם מקלחות שבו יצקו את בור המקווה והתקינו דוד למים חמים, שהועברו בצינורות לתוך המקווה.⁵⁸⁹ עם מעבר התושבים לשיכונני חצור, בראשית 1953, פורקו הצינורות על ידי חברת מקורות, שלקחה אותם אליה, והמקווה בוטל. תושבי חצור היו משוכנעים שבעיירה החדשה יוקם מקווה, אחרי שבמעברה, שהוגדרה כהתיישבות ארעית, הוקם מקווה זמני.

בישובים שונים של הפועל המזרחי תוכננה הקמת מקווה עוד לפני הגעת המתיישבים למקום. דוגמה לכך היא הקמת המקווה הזמני במושבה הנטושה וילהלמה, שבה שוכנו זמנית חברי קיבוץ בארות יצחק ומושב נחלים, כבר באוגוסט 1948. בפנייה של הסתדרות הפועל המזרחי בארץ למחלקה לענייני דת במרכז העולמי של המזרחי נכתב כי "מהנדס מומחה מעבד כעת תכנית לעבודה זו ... שצריכה להיעשות בלי כל דיחוי".⁵⁹⁰ דוגמאות נוספות הן הקמת מקווה במושב מצפה הגליל, השלמת בניית המקווה במושב הזורעים, והקמת מקווה במושב הקבע של נחלים (שמתיישבו

⁵⁸³ מהרב דיעי לרב אורנשטיין, 14.8.1951, אמ"י, גל-1/6296.

⁵⁸⁴ מהרב דיעי לרב אורנשטיין, 8.2.1952, שם.

⁵⁸⁵ ביקור משרד הדתות במעברת ראש פנה, 4.3.1952, שם.

⁵⁸⁶ מיהודה שפיגל לרב דיעי, 8.2.1952, שם.

⁵⁸⁷ 24.6.1952, שם.

⁵⁸⁸ מהרב מסעוד אדרעי לרב אורנשטיין, 8.9.1955, אמ"י, גל-6309/10.

⁵⁸⁹ דו"ח ביקור בראש פנה מעברה, 10.12.1952, אמ"י, ג-4774/45.

⁵⁹⁰ מהסתדרות הפועל המזרחי בא"י למרכז העולמי של המזרחי, המחלקה לענייני דת, 28.8.1948, אצ"ד, תיק מקוואות.

הדתיים עברו מהגליל העליון) ובסעד, בתקומה ובבארות יצחק.⁵⁹¹ המערכת הממשלתית והתנועתית ידעה, אם כך, לטפל במהירות בנושא במושבים של המזרחי, אך עיירת פיתוח כמו חצור, שלא השתייכה רשמית לזרם הדתי, נותרה תלויה בחסדי המדינה בלי אף מערכת ארגונית המחויבת להעניק לה את השירות המרכזי הזה.

ד. 2.4. מתיישבי חצור דורשים הקמת מקווה

נציגי משרד הדתות המשיכו לבקר בחצור והשאירו דו"ח מפורט על המצב הדתי בשיכוניה, אך רשימת צרכי הדת של היישוב לא השתנתה, משום שהם לא מולאו. הרב דיעי והרב אדרעי העלו שוב ושוב את היעדר המקווה במקום ואת הקושי של המתיישבים להגיע ליישובים כמו ראש פנה, צפת או טבריה. גם מזכיר הוועד המקומי התלונן שלא בונים מקווה בחצור בגלל הקרבה למקווה שבראש פנה, אך המקווה שם אינו נותן פתרון:

כל פניותינו לאגף השיכון לא נשאו פרי בנימוק: היות ובמושבה ראש פנה קיימת מקווה, אולם המקווה בראש פנה סגורה במשך כל השנה ואינה עומדת לרשות הנזקקים לה. שנית, השימוש במקווה צריכה להיות בערב, אחרי שקיעת החמה ובשעה הזו אין כל תחבורה מחצור לראש פנה וחזרה.⁵⁹²

העובדה שתושבי חצור, שהתגוררו בעבר במעברת ראש פנה אך הופרדו מהמושבה, נדרשו להגיע למקווה שלה ללא כביש מחבר בין היישובים, הייתה לעג לרש, במיוחד כל עוד לא הותאמו זמני ההסעות לשעות פתיחת המקווה. בפועל, תושבות חצור אי' וב' השתמשו במקווה של צפת, ותושבות חצור ג' במקווה של כפר העבודה התימני זנגריה, ממזרח לכביש טבריה-ראש פנה. משרד הדתות ארגן, כאמור, הסעות למקווה בצפת, אך מנשות חצור הוותיקות למדתי שהסדר זה יצר בעיות קשות יותר.⁵⁹³ הן סיפרו שיום הטבילה הפך לקשה במיוחד, כי הן השאירו בבית ילדים קטנים ובגלל פיזור ההסעה נאלצו להקדיש למצווה זו יום שלם. לעיתים השתמשו בתחבורה ציבורית שהורידה אותן בצומת חצור החשוך, ומשם נאלצו ללכת ברגל בחושך ובבוץ לחצור אי' שבמעלה הכביש.⁵⁹⁴ הרב אדרעי התלונן בפני משרד הדתות על כך שנשות חצור ג', הטובלות במקווה של זנגריה, נאלצות לעבור דרך בסיס צבאי (פילון) בדרך שמסכנת את ביטחונן: "הם הולכים בלילה ופוגעים אותם החיילים ומפריעים להם בגלל זה לא היו הולכים עוד".⁵⁹⁵

בינואר 1954, כשנה אחרי הגעת ראשוני המתיישבים לחצור, כתב הרב דיעי למשרד הדתות "אנו שומרים בכל תוקף בעניין טהרת המשפחה למרות השטן העומד לנגדנו שאין לנו מקווה במקום. עם כל זה, עיננו פקוחות בהשגחה נפלאה... שיעזרני להקים כאן מקווה טהרה אמן".⁵⁹⁶ ניסוח הדברים מעיד שהקמת המקווה נתפס על ידי הרב כלא פחות מנס, שנדרשת עזרה אלוהית לביצועו. בהמשך הפכה הדרישה להקמת מקווה לתקיפה יותר:

⁵⁹¹ ש.ם.

⁵⁹² משטינמץ אל סגן שר הדתות, 23.5.1954, אמ"י, ג-2315/22.

⁵⁹³ בראיונות שערכתי ידעו גם הבנות לספר על קושי זה, שסופר להן על ידי אמותיהן.

⁵⁹⁴ ריאיון עם רותי שיכנזי-גיגי, 6.2.2019, ועם תהילה-לאה פריד, 13.1.2019.

⁵⁹⁵ מהרב אדרעי לרב אורנשטיין, 29.3.1955.

⁵⁹⁶ מהרב דיעי למחלקת העולים במשרד הדתות, 18.1.1954, אמ"י, גל-6309/10.

במקום נמצאים כ-250 משפחות עולים חדשים רובם ככולם דתיים הצועקים חמס באשר נשלל מהם לקיים כל אפשרות של טהרת המשפחה. תושבי המקום הם כולם בלי יוצא מהכלל, נטולי אמצעים ואין בידיהם לפתור את הבעיה החיונית הזו.⁵⁹⁷

ד.4.3 מתחים פוליטיים סביב אי ההקמה של מקווה בחצור

מתן שירותי הדת לעולים היה עניין חשוב כיוון שהמוסדות הדתיים בישראל היו מקור לכוח פוליטי, בזכות השפעתם הרבה על עולי צפון אפריקה והמזרח. המפלגות החילוניות, ובעיקר מפא"י, לא יכלו להרשות לעצמן לוותר על תמיכת העולים הדתיים. הן עירבו את עצמן בתחום מוסדות הדת והשירותים הדתיים, שקודם לכן טופל כמעט בלעדית על ידי המפלגות הדתיות, בעיקר המזרחי.⁵⁹⁸ מפא"י שלטה במוקדי הכוח בממשלה, כולל משרד העבודה והאגף לשיכון, שהיה האחראי על הקמת מבני ציבור ביישובי העולים. הריכוזיות הגדולה של משרדי הממשלה יצרה תלות של העולים במנגנוני הקליטה, והעניקה למפא"י השפעה רבה עליהם.

לאורך כל המשבר סביב אי ההקמה של המקווה בחצור ניסה משרד הדתות להשפיע על אגף השיכון במשרד העבודה כדי לזרז את הקמתו, אך ללא הצלחה. נשלחו מכתבים ואף הועברו כספים שנדרשו, אך האגף התנהל לפי לוח הזמנים שלו. כשנתיים אחרי הגעת המתיישבים למקום פנה מזכיר הוועד המקומי אל ה"מרכז הארצי למען טהרת המשפחה" בירושלים.⁵⁹⁹ "המרכז" היה מוכן לממן 40% מהקמת המקווה (2,000 ל"י) אם משרד העבודה יממן את 60% הנותרים, ואף הבטיח ש"אם תשובת משרד העבודה תהא חיובית ומעשית אז אתם יכולים להיות בטוחים כי בתוך זמן קצר יהיה לכם מקווה".⁶⁰⁰ אך פתרון זה לא עלה יפה, כיוון ש"המרכז" רצה לבצע בעצמו את הבנייה כדי להוזיל עלויות, ודרש להנציח את התורמים על שלט שייקבע במקום. משרד העבודה סירב, "והמרכז" הודיע כי יפנה את משאביו המוגבלים ליישובים אחרים: "וכי אין מטרה אחרת לפנינו אלא המגמה שבכל ישוב הגרים שם גם יהודים שומרי טהרה – יוקם מקווה על ידי איזה גורם שהוא ובלבד שתהא קיימת".⁶⁰¹ כך הוחמצה הזדמנות נוספת למציאת פתרון, כשאגף השיכון לא רק מעכב את הקמת המקווה אלא מונע ניסיון לבנותו על ידי גוף אחר.

הרב דיעי המשיך לכתוב למשרד הדתות ולהסביר את ההשפעות השליליות של היעדר מקווה בחצור. באוקטובר 1955, לקראת הבחירות לכנסת השלישית, הוא החליט לנסות גישה אחרת שתנצל את התחרות הפוליטית בין מפא"י לפועל המזרחי, וכך כתב:

חיסרון המקווה במקום גרם רוח רעה במקום. התושבים – כולם מתרגזים ומתמרמרים על משרד הדתות ועל הפועל המזרחי גם יחד – והצלחה כעת ההסתדרות [מפא"י] לשכנע התושבים ולארגן אותם נגד הדתיים על יסודות כאלה ... **ומשרד הדתות? – איזה פעולה טובה לדת עשה לכם? צעקותיכם המרה בעניין המקווה לא עזר לכם כלום ולא פנה אליכם זה שלוש שנים.**

⁵⁹⁷ משטינמץ לסגן שר הדתות, 23.5.1954, אמ"י, ג-2315/22.

⁵⁹⁸ אליעזר דון יחיא, "מנהיגות דתית ומנהיגות פוליטית", בתוך: אלה בלפר (עורכת), **מנהיגות רוחנית בישראל מורשה ויעד**, תל אביב: דביר, 1982, עמ' 126.

⁵⁹⁹ ארגון לחיזוק טהרת המשפחה שהוקם ב-1942. הוא מסייע בהקמת מקוואות ובפיקוח עליהם ברחבי הארץ, בעזרת תרומות.

⁶⁰⁰ מהמרכז הארצי למען טהרת המשפחה לוועד המקומי חצור, 29.3.1955, שם.

⁶⁰¹ מהמרכז הארצי לטהרת המשפחה למשרד העבודה, 30.4.1955, שם.

הוא פירט דוגמאות נוספות לתמיכת מפא"י בענייני דת בחצור, לעומת כישלוננו של משרד הדתות:

עובדה א': עניין בית הכנסת לפרסים אחרי כל הפניות לכל מוסדות הדת לעזור בעד זה והרי אפס ואין – והנה תיכף אחרי שהלכו אחרי מפא"י בנו להם בית כנסת מיד.
עובדה ב': ספר תורה לעולים החדשים כעת שישה חודשים ואנו מתרוצצים ופונים ועוד לא קיבלנו והנה הם [מפא"י] הבטיחו להם להביא להם ספר תורה.
עובדה ג': הבעיה המכאיבה היא ענין המקווה שאמרנו לכם והנה הם הבטיחו להם.

וכך סיים את דבריו:

ולכן אני מודה שהתושבים הם צודקים ממני – שההסתדרות היא באה עליהם בהבטחות טובות וגם בכסף ובעבודה – ואני! במה אני בא עליהם? רק בתוהו ובוהו שום דבר לא עשינו. אי לזאת החלטתי הסופית היא להתפטר מתפקידי ומוכרח לעזוב את המקום ולהשאיר אותו להסתדרות.⁶⁰²

המסר העולה ממכתב זה משתלב בממצאי מחקריהם של ארנון ישי ודבורה הכהן,⁶⁰³ שהראו כי בשנות ה-50 גברה אצל עולים מצפון אפריקה הנטייה לפנות למפא"י לפתרון בעיותיהם. הם התרשמו מכוחה של המפלגה במדינה, ועד מהרה התברר להם שהיא שולטת על תחום הקליטה וכי מעמדה של הפועל המזרחי בנושא זה נחות משלה.⁶⁰⁴
הרב דיעי כתב לנשיא המדינה יצחק בן צבי וניסה לגייס גם אותו לסייע להקמת המקווה. במכתבו טען כי הסיבה האמיתית לאי ההקמה היא פוליטית: "מאות בניינים הוקמו ונגמרו בחצור, אך הבניין הקטן הזה טרם נגמר. מאחורי הפרגוד נוכחנו לדעת כי סיבת העיכוב היא פוליטית. כך לפחות הודה בפניי מנהל העבודה במקום".⁶⁰⁵ אך נשיא המדינה הפנה אותו למשרד הדתות, האחראי לתחום זה.
איומו של הרב דיעי לחבור למפא"י בחצור גרם למשרד הדתות להגביר את הלחץ על אגף השיכון, שענה כך:

מבינים אנו את חשיבות העניין של הקמת מקווה במקום ... והננו מצטערים להודיעך כי אין באפשרותנו להוציא קבלן להקמת מבנה בשטח מרוחק זה, ללא התייקרות ניכרת בהקמה ועל כן יוקם המקווה בד בבד עם עוד מספר מבנים בבניה קשה שעומדים להקימם בעתיד הקרוב.⁶⁰⁶

הרב דיעי שמר על קשרים טובים הן עם הפועל המזרחי, שהוא היה נציגה בוועד הזמני בחצור ובמועצה המקומית כשהוקמה ב-1956, והן עם מפא"י ששלטה בעיירה במשך עשר שנים, עד 1965. היו לו קשרים טובים במיוחד עם הלל לנדסמן, ראש המועצה הראשון של חצור.

⁶⁰² מהרב דיעי לרב אורנשטיין, 17.10.1955, אמ"י, גל-6309/10.

⁶⁰³ הכהן, עולים בסערה, עמ' 220.

⁶⁰⁴ ארנון, ציונות דתית בארץ מבוא השמש, עמ' 234-320.

⁶⁰⁵ מהרב דיעי אל נשיא המדינה יצחק בן צבי, 7.6.1956, אמ"י, נ-17/19.

⁶⁰⁶ מהממונה על מוסדות ציבור אל סמנכ"ל משרד הדתות, 21.10.1955, אמ"י, גל-6309/10.

ד.4.4 האיום בעזיבת חצור

בעקבות מכתבו של הרב דיעי והשאלה הנוקבת ששם בפי תושבי חצור: "ומשרד הדתות – איזה פעולה טובה לדת עשה לכם?" הזמינו אותו אנשי המשרד לבוא לפגישה דחופה בירושלים. שם יעצו לו להחתים את תושבי חצור על עצומה ובה איום שאם לא יבנה המקווה בקרוב, הם יעזבו את היישוב.⁶⁰⁷ העצה מעידה כי למשרד הדתות לא היה כוח פוליטי לכפות על אגף השיכון הריכוזי את הקמת המבנה, וכל שנתר לו לעשות היה לדרוש את החרפת המחאה של התושבים נגדו. יום לאחר מכן אירגן הרב עצומה כזו שהופנתה לאגף השיכון, ובה הובע זעם על העיכוב בהקמת המקווה ופורט האיום לעזוב את המקום:

אנו החתומים תושבי חצור מאות משפחות לא יכולים לסבול עוד בלי מקווה במקום ... לדאבוננו טרם בוצע העניין. נבקשכם לבצע הדבר חיש מהר אחרת אנחנו נאלצים לעזוב את המקום מכיוון שזה שלוש שנים ואנחנו סובלים.⁶⁰⁸

חשוב לציין שלמרות היעדרם של מבני ציבור רבים בחצור, רק עניין המקווה גרר איום ממשי מצד התושבים. הרב הדגיש שוב ושוב במכתביו למוסדות את חשיבות טהרת המשפחה ואת הדרישה להקמת מקווה ללא דיחוי, ותיאר את אכזבתם של העולים מהמציאות החילונית בארץ. לא ברור אם בזכות מספר החותמים הגדול, או בגלל מערכת הבחירות שנערכה אז, אך העצומה עשתה את שלה ובנובמבר 1955 בישר הרב דיעי לרב אורנשטיין בשמחה (מוקדמת מדי...) כי סוף סוף הוחל בבניית המקווה. ואולם – הבטחות לחוד ומעשים לחוד: נציג משרד הדתות שביקר בחצור בסוף דצמבר 1955 דיווח שעד כה לא יצקו אפילו את היסודות למבנה, בניגוד להבטחות אגף השיכון. משרד הדתות דרש הסבר, וחתם בבקשה "אנא להודיענו מה פשר היחס הזה למבנה דתי חיוני זה?"⁶⁰⁹

מעבר לשיקולים הפוליטיים, נראה שעיקוב הבנייה נבע מחוסר ההבנה של הממסד את תרבותם של תושבי חצור. התפיסה החילונית-מודרנית של מפא"י ושל אנשי היישוב הוותיק לא ייחסה חשיבות, שלא לומר זלזלה, בפרקטיקה של טבילה במקווה, בפרט בתקופה שבה קצב הקמת מבני המגורים לא הדביק את קצב קליטת העולים. התנהלות זו יכולה להעיד גם על חוסר היכולת של המתיישבים לדרוש ממשרדי הממשלה ולקבל את שירותי הדת החשובים להם.

כשנתיים לאחר שלנדסמן סיים את תפקידו כראש המועצה בחצור, לאחר שמפלגתו הובסה בבחירות ביישוב, הוא התייחס בריאיון להעדפתם הדתית של תושבי העיירה, ואמר: "מקווה טהרה חשוב להם יותר מבית נוער, ובתי כנסת חשובים להם יותר ממועדון טכני".⁶¹⁰ הצבת הניגוד בין המודרנה למסורת העידה שעשר שנות עבודתו של לנדסמן בחצור לא צמצמו את הפער שבינו לבין עולמם המסורתי של תושבי חצור.

העולים המזרחים ראו בטהרת המשפחה ובקהילתיות שמעניק בית הכנסת חלק מזהותם הבסיסית, ורצו לשמר אותה גם בארץ. הם לא היו מוכנים לוותר על השילוב שבין קהילה דתית לחיי חול ובין חינוך ותרבות ישראלית לבין מסורת. מדברי לנדסמן עולה כי הסיבה לעיכוב בבניית "מבנה חיוני

⁶⁰⁷ מהרב דיעי לרב אורנשטיין, 23.10.1955, שם.

⁶⁰⁸ מתושבי חצור למשרד העבודה, אגף השיכון, 24.10.1955, שם.

⁶⁰⁹ 19.12.1955, שם.

⁶¹⁰ נחום פונדק, "עולם רחוק מעבר לכביש", דבר, 17.2.1967.

דתי זה" הייתה הצורך הדחוף בהקמת בתי נוער ומועדונים חברתיים, שהממסד ראה בהם חלק חשוב מהטמעת הישראליות בעולים.

במאי 1956 שלחו התושבים מחאה נוספת לאגף השיכון במשרד העבודה, והפעם איימו שלא יאפשרו את המשך בנייתם של מבנים אחרים ביישוב עד שלא יוקם המקווה:

למרות דרישותינו המרובות לא ראינו שום התקדמות בבניין המקווה. עשרות בנינים נגמרו והבניין הקטן לא הוחל להיגמר... לא נוכל לשבת בחיבוק ידיים ולסבול דבר זה, המבטלים מאתנו להיות בעלי קדושה, בלי מקווה טהרה. לכן באספת רבים החלטנו פה אחד כל הציבור באם עשרה ימים מכתיבת מכתבינו זו לא ימשיכו בעבודת בניין המקווה, נתאסף יחד כל הציבור על יד מנהל העבודה ולא ניתן לפועל לעבוד שום עבודת בנין.⁶¹¹

והרב דיעי בייאושו שאל: "עד מתי?"

רק באוקטובר 1956, כארבע שנים לאחר המעבר הראשוני לשיכוני חצור וכחודשיים אחרי קבלת מעמד מוניציפלי של מועצה מקומית, הוקם סוף סוף המקווה בחצור א', והרב דיעי דיווח:

המקווה פועלת, הכשרתי אותה עם קרח ומאותו היום והלאה הטובלים זורמים בעשרות, השמחה השתררה במקום והטומאה הועברה, שמתי משגיחה בעלת ניסיון לסדר את הנשים הטובלות טבילה וחפיפה וכדומה וכן לנקות ולסדר את המקווה – אני מבקש להחיש ולהקציב לנו תקציב טוב בעד זה.⁶¹²

למוד ניסיון מהצורך המתמיד בגיוס משאבים למטרה זו, סיים הרב גם את המכתב מלא הסיפוק הזה בדרישה לתקציב נוסף...

למרות הרצון לסיים את הסאגה הארוכה הזו בסוף טוב – המציאות הייתה אחרת, והמבנה שקם היה רחוק מלתפקד באופן מיטבי. הרב דיווח על ליקויים בתפעולו, כמו ריצוף חסר, מרזבים חסרים, דלתות ללא ידיות ודודי חימום שלא פעלו: "יום יום אני מדבר עם הקבלן לגמור והוא מבטיח ומבטיח וכמובן שהוא רק מהתל בנו". הוא סיים את מכתבו בבקשה לסיים באופן מכבד את הפעלת המקווה: "התושבים מתמרמרים בימים הקרים האלה... ובאמת לא מתאים התנהגות ככה. ולא יכולתי בשום פנים להרגיע את הקהל כי הם צודקים".⁶¹³

באפריל 1957 נחתם חוזה בין הרב דיעי לנציג "עמידר" בחצור בעניין הטיפול במקווה, וסוף סוף נראה היה שנמצא גורם שייקח אחריות על הבטחת תפקודו השוטף של המוסד הזה.⁶¹⁴

⁶¹¹ מתושבי חצור לאגף השיכון במשרד העבודה, 7.5.1956, אמ"י, ג-2315/22.

⁶¹² מהרב דיעי לרב אורנשטיין, 3.10.1956, אמ"י, גל-6315/8.

⁶¹³ מהרב דיעי לממונה על מוסדות ציבור באגף השיכון, 6.3.1957, אמ"י, ג-4357/11.

⁶¹⁴ מהרב דיעי למפקח האזור החברת עמידר, 26.5.1957, שם.

ד.4.5 תגובת העולים למציאות החילונית בארץ

המציאות הישראלית שהעולים פגשו בחצור, בדומה ליישובי עולים אחרים, הייתה חילונית.⁶¹⁵ אמנם העולים המזרחים לא היו עשויים מקשה אחת מבחינת יחסם לדת ולמסורת, אך בעבור רבים מהם היה המפגש עם המציאות בישראל לא-צפוי. עולים שבאו מערים מרכזיות, שתהליכי המודרנה והחילון הגיעו אליהם, הופתעו פחות ממי שבאו מכפרים מבודדים. בין מתיישבי חצור היה גם הרב מסעוד אדרעי, שעלה לארץ מהכפר רחמנא שבמרוקו ב-1952.⁶¹⁶ במחנה שער עלייה הציעו לו להתיישב בראש פנה עם כמה משפחות ממרוקו, וכששאל היכן היא נמצאת נענה – בין צפת לטבריה. הוא הסכים מיד לגור במקום שנמצא בין שתי ערי קודש, אך כשהגיע לחצור ג'י⁶¹⁷ התחוויר לו שאין במקום בית כנסת. משסירב להישאר שם אם לא יקבל מקום לתפילה התקשרו נציגי הסוכנות בדחיפות למשרד, וקיבלו אישור שאחד מהצריפים ישמש כבית כנסת. רק אז הסכימה הקהילה לרדת מהמשאית בעקבותיו.

בדרישות שהעביר למשרד הדתות העלה הרב שוב ושוב את סוגיית הקמת המקווה בחצור ג' :

וכל יום ויום באים עולים חדשים והם מתפלאים ושואלים בצדק, הייתכן בחוץ לארץ בכל ישוב קטן קומץ יהודי הייתה מקווה טהרה ובית כנסת ותלמוד תורה וכל מה שישוּב יהודי דורש, וכאן בארץ ישראל ארצנו הקדושה, ישוב שלנו לא תהייה אפילו מקווה טהרה שזה יסוד ועיקר היהודית תלויים בו? לא ידענו למי לפנות לעזרה בעניין זה שיבוא לעזרתנו להשתדל למען טהרת המשפחה בלי שום דיחוי יבנו את מקווה טהרה ביישובנו כאן בחצור ג' כדי שחיו [חס וחלילה] לא יבוטל טהרת המשפחה, בו בזמן שאבותינו בחוץ לארץ מסרו את נפשם בשביל טהרת המשפחה ותורתנו הקדושה, שזאת עיקר חיינו חיי נפש שהנשמה תלויה בו מאוד.⁶¹⁸

הרב אדרעי כתב בלשון דרמטית ומליצית, ותיאר הזעזוע מהמפגש עם המציאות הדתית בחצור :

עד שבאנו לכאן הנחנו שהדת היא דת של אמת, שהתפילה במקום בית כנסת מצוינים ומקוואות טהרה יש בכל רחוב שתיים ושלוש, וכל מה שצריך לדת על אמת עושים. ובאנו לכאן וראינו שאין אף מילה אחת מן הדברים הללו. אם היינו יודעים שככה יהיה כאן אין אנתנו באים לכאן אף אם יחתכו אותנו ערבים חתיכות חתיכות ... שאין לנו עזרה מן הדתות.⁶¹⁹

גם הוא התלונן על חוסר האונים של משרד הדתות בהנגשת שירותי דת לעולים, ובאחד ממכתביו לרב אורנשטיין כינה את חיי הדת בכפרו במרוקו "חיי העולם הבא", ואת המציאות בארץ "חי העולם הזה": "על שעזבתי חי עולם הבא ובאתי לעולם הזה"⁶²⁰ כתב על הפערים בין שתי הזהויות :

⁶¹⁵ כבר במרץ 1953 הוקם בחצור סניף של מפא"י, עוד לפני הקמת מוסדות ציבור חינויים. 28.3.1953, אמ"י, ג-1966/36.

⁶¹⁶ ריאיון עם אברהם אדרעי, בנו הבכור של הרב מסעוד אדרעי, 8.7.2017.

⁶¹⁷ שכונה זו מופיעה גם תחת השם "הצריפים הפיניים" בארכיון ראש פנה.

⁶¹⁸ מהרב מסעוד אדרעי לרב אורנשטיין, 2.3.1955, אמ"י, גל-6309/10.

⁶¹⁹ 29.3.1955, שם.

⁶²⁰ 8.9.1955, שם.

כשהייתי בחו"ל היו לי 80 תלמידים, 40 של תלמוד, 40 של תנך והצלחתי יותר... והיה לי כל טוב. עזבתי הכל ובאתי, ובגלל שאני באתי, כל התלמידים כולם עזבו וכל אחד לדרכו. לפיכך עזבו גם הם תורה. ואני כאן שכחתי הכל כמו לא למדתי אף מילה אחת זה שלוש שנים. לא ניצרכתי מעולם לאף אחד... אם אני אגיד צערי לא יספיק לי ניר ולא דיו... ועכשיו נשארתי עירום מן התורה ומן המצוות.⁶²¹

מכתביו הארוכים והכואבים לא זכו לתשובה עניינית, אם בכלל, והוא בנה סביבו חומה והוציא את עצמו מהחברה הקולטת. ההסתגרות חיזקה את ניכורו מהחברה החדשה, ולכך יש להוסיף גם קשיים כלכליים אובייקטיביים שחוהו בהגיעו ארצה. ובכל זאת, כשראש הממשלה בן גוריון ביקר בחצור בספטמבר 1959, היה הרב אדרעי בין מקבלי פניו. המפגש ריגש אותו מאוד,⁶²² מה שמעיד כי למרות הביקורת על המציאות החילונית בארץ, הוא האמין במדינה ובמנהיגיה וראה את עצמו חלק מממנה.

מחקר זה מצא גם תגובה הפוכה לזו של הרב אדרעי: במאי 1952 בא נציג משרד הדתות לביקור בכפר העבודה זנגריה, שהיה מאוכלס אז בתימנים.⁶²³ בדו"ח שלו כתב כי התימנים מופתעים מאוד מנוכחותם של דתיים בארץ:

תימנים תמימים אלה היו סבורים ומשוכנעים שיהודים שומרי תורה ומצוות נמצאים רק בארצות הגולה. וכאן בארץ אין בכלל מציאות של יהודים כאלה. לשמחתם הרבה נוכחו לדעת שטעו. בדמעות בעיניהם אמרו לפעילנו "לא ידענו על מציאות קבוץ גדול של יהודים מאמינים ושומרי תורה כאן בארץ, כי עדיין לא ראינו בעינינו יהודי דתי". אין לתאר במילים את השתוקקותם של מתיישבי כפר זנגריה לבקר ולראות במו עיניהם את היהודים הדתיים שעליהם סיפרנו. מלאנו את בקשתם והבאנום לביקור בבני ברק ובירושלים. אחרי ביקורים אלה גמלה אצלם החלטה נחושה לעזוב את מקומם ולהצטרף ליישובים הנמצאים במסגרת של התיישבות דתית... אפילו לבתים שנבנו עבורם לא רצו להיכנס, ובחרו לשבת באהלים ולחכות עד שימצאו את סידורם.⁶²⁴

ד.4.6 יוזמה עצמאית של נשים להקמת מקווה מאולתר בחצור א'

המסמכים מתעדים בעיקר את תלונותיהם ודרישותיהם של תושבי חצור מהממסד, להעניק להם תנאים בסיסיים לקיום חיי דת. מהראיונות עמם, לעומת זאת, עולה כי עיקר מרצם לא הושקע במחאה ובציפייה לפעולה ממשלתית, אלא בעצם קיום המסורת הלכה למעשה, במשפחותיהם ובעיירה בכלל. מטבען של פעולות כאלה שהן אינן מותירות חותם במסמכים. מהראיונות למדתי על ניסיונם של תושבי חצור א' להקים מקווה מאולתר. כאמור, נשות היישוב לא השלימו עם הפתרון

⁶²¹ שם.

⁶²² בסוף אותה שנה עברו הרב ומשפחתו למשמר ים, מעברה הסמוכה לעכו. כיום מתגוררת המשפחה המורחבת בירושלים, שם גם קבור הרב. ראו: אדרעי (בני המשפחה), **הצדיק מראש פנה**, ירושלים: פרי הצדיק, תשנ"ח, עמ' 61-38.

⁶²³ כפר עבודה שהוקם ב-1950 ואוכלס על ידי תימנים. ב-1953 עזבו התימנים, ואת מקומם תפסו עולי צפון אפריקה.
⁶²⁴ ביקור משרד הדתות בזנגריה, מאי 1952, **אמ"י**, ג-4774/45, עמ' 172.

שהוצע להן, לטובל ביישובים הסמוכים ראש פנה, זנגריה או צפת. נחשפתי לכך בעקבות פניית בתה של אחת מהן, שידעה שאני חוקרת את הקמת המקווה בחצור.⁶²⁵

תהילה-לאה פריד, שהוריה נמנו עם מייסדי העיירה (משפחת סיטבון), סיפרה ששמעה מאמה על הקושי של נשות חצור א' בשנים הראשונות של היישוב. המשפחות הקרובות לרב דיעי התלוננו בפני אשתו שוב ושוב על הקושי שבשימוש במקוואות באזור, ובאחת מהפעמים הציעה נערה בת 16 (אמה של פריד) לסייע, ושאלה מה נחוץ להקמת מקווה. הוסבר לה שבחלקו הפנימי לא יכול להיות חומר המקבל טומאה (למשל מתכת), ושאדם ממוצע יכול להיכנס לתוכו. היא זכרה שבחצר המשפחה שאצלה עבדה בראש פנה יש חביות יין גדולות מעץ, ושתיים מהן גולגלו מהמושבה הגבוהה יחסית ומוקמו באזור חצור א'. מים לאוצר הומסו מקרח שהובא והופשר במקום. כיוון שלא הצליחו להשיג פת, אולתרה הקמת חדרון לשימוש לפני הטבילה ואחריה. הם ערמו גרוטאות, הוסיפו ברזלים ואבנים ויצרו חומה מרובעת עם חלל פנימי, שאותה עטפו בבד אטום.

שמעתי את הסיפור במסגרת תיעוד בעל פה, ומכאן הקושי המתודולוגי שבהתבססות עליו. עד כמה הוא מהימן? הרב מרדכי דיעי, בנו של הרב עזיזי דיעי, שהיה תינוק בתקופה המדוברת, שולל את העדות הזו: לדבריו, מבנה עץ אינו יכול לשמש כמקווה על פי ההלכה, המחייבת מבנה בנוי ממש. ואולם, מסמכי הארכיון מלמדים כי בתחילה בנה אגף השיכון מקוואות מעץ ובהמשך מפחון כפול.⁶²⁶ קושי נוסף שיש בסיפור זה היא העובדה שלא מצאתי לכך עדות נוספת, וכל המרואיינים שנשאלו עליו אמרו שמעולם לא שמעו אותו. תהילה-לאה פריד התעקשה כי אמה סיפרה לה את הסיפור הזה, יחד עם סיפורים נוספים מאותה תקופה, ואני כחוקרת נוטה לקבל אותו כאפשרות שדובר בה אך לא ברור אם התממשה בפועל, מכמה סיבות:

א. המסמכים שציטטתי לעיל מתארים באופן ברור את מצוקת הנשים ואת הצורך הדחוף במקווה.

ב. בשיחה עם אבנר קוזווינר בן ה-98 (יליד 1926) מראש פנה, הוא אישר את קיומן של חביות עץ בגודל של 2X3 מטרים ששימשו את היקב שהוקם בראש פנה בתקופת הברון. הוא סיפר גם שהן לא הכילו בתוכן מתכת שהייתה עלולה לפגוע בטעמו של היין, ושחישוקי המתכת היו בחלקן החיצוני. לדבריו, הן הגיעו מפורקות מיקבים מובילים בצרפת, והורכבו בראש פנה על ידי פקידי הברון.⁶²⁷

ג. שני תושבי חצור (בנפרד)⁶²⁸ הראו לי את מיקומו של המקווה בחצור א' בסוף שנות ה-50,⁶²⁹ בתחתית המורד מראש פנה לחצור, מה שתואם את סיפור דרדור החביות, אך הם לא הכירו את הסיפור שסיפרה תהילה. ייתכן שהמקווה שנבנה בהמשך היה במיקומן של החביות שדורדרו מראש פנה.

ד. קבוצת הנשים שהתלוננה אצל אשת הרב בעניין חסרונו של מקווה בחצור שייכת לעדה הטוניסאית. עדה זו שומרת בדיסקרטיות כל עניין הקשור בטהרת המשפחה, ועל נושא זה לא דיברו בפתיחות. ייתכן שזה מסביר את חוסר ההיכרות עם הסיפור.

⁶²⁵ ריאיון עם תהילה לאה-פריד, בתה של פריטנה סיטבון מחצור א', 13.1.2019.

⁶²⁶ מאגף השיכון למחלקת הביצוע, 14.3.1955, אמ"י, ג-2315/22.

⁶²⁷ ריאיון עם אבנר קוזווינר, 16.1.2019.

⁶²⁸ סיור בחצור א' עם רחל עדאווי, 21.1.2019, ויצחק סיטבון, 28.1.2019. שניהם תושבי חצור א' לשעבר.

⁶²⁹ בקרבת הרחובות הנשיא וייצמן, ערבה והדס בחצור הגלילית. כיום אין זכר למבנה.

כאמור, איני יודעת בוודאות אם הסיפור נכון או עד כמה הוא מדויק, אבל בעיני זה כלל לא חשוב. יש לו כוח משלו, וחשיבותו היא בעצם יחוסו לנשים ולא בעצם קיומו. הוא מלמד גם על תחום שלם של פעולות שעשו העולים ושלא תועדו במסמכי התקופה. הם התמודדו עם המציאות בדרך של עשייה יומיומית ובטיפוח המסורת, כאיזון לאכזבה מעמדתה החילונית של המדינה. חשוב להציג את יוזמתן של הנשים כי מדובר בסיפור משמעותי גם בלי קשר להוכחת מהימנותו, ולדעתי יש בו גרעין של אמת.

ד.4.7 הקמת מקוואות ביישובי עולים אחרים

עיון במקורות ארכיוניים מעלה שהקמת מקווה לא-ממסדי לא קרתה בחצור בלבד. גם בשיכון העולים "גבעת ישורון", ליד המושבה בנימינה. הקימו לעצמם התושבים, יוצאי תימן, מקווה מאולתר בסוף 1952 בגלל עיכוב של אגף השיכון.⁶³⁰ הם גרו במקום כשנתיים ללא מקווה עד שהחליטו להקים אחד בעצמם, אך "המדור לשיכונים, אגף לנכסי המדינה" דרש לפרק את המבנה לאלתר ואיים בהגשת תלונה ובנקיטת צעדים משפטיים נגדו. תגובת העולים הייתה פליאה ואכזבה. כדי למנוע את הרס המבנה הם פירטו בכתב את מניעיהם, והתנצלו על הבנייה ללא אישור:

מה מאוד נתפלאנו שאתם מתנגדים לזה. היות וזה לטובת כלל השיכון וזה דבר חיוני מאוד. לידיעתכם יש לנו כאן שנתיים וחצי בבנימינה ואנחנו מתלבטים בקשיים קשים מכמה סיבות. שכבודכם לא דואג לסידורי השיכון. בנוגע למקווה כל השיכון השתתף בכסף ובימי עבודה והזמנו בנאי מומחה וביטחנו את הבניין. אנחנו מבקשים סליחה שלא פנינו אליכם בזמנו.⁶³¹

בסופו של דבר השתכנע מנהל מדור השיכונים שמיותר להרוס מבנה כמעט גמור, וביטל את הפנייה המתוכננת למשטרה ולערכאות.

המקרים הללו, של נקיטת פעולות על ידי המתיישבים בגלל אי-תפקוד של המוסדות האחראים, ממחישים את דאגתם לנושאים החשובים להם, מה שחזק יותר ממחאה. מדובר ביצירת שירותי דת שענו על צרכיהם, ללא סיוע מהממסד שלא אפשר פעילות ללא אישורו, ובשני המקרים הייתה ביקורת של המתיישבים עליו שלא סיפק את השירותים הללו.⁶³²

האקטיביות של מתיישבי גבעת ישורון אפיינה גם את עולי תימן שנשלחו לגליל העליון המזרחי אחרי הקמת המדינה, למעברות חלסה (קרית שמונה) וראש פנה, ולכפרי העבודה פירעם וזנגריה (כיום מושב אליפלט). התימנים יושבו בגליל כבר בשנת 1949-50, ונטשו אותו. הם עברו בעיקר למרכז הארץ, חלקם מסיבות של אורח חיים דתי, וחלקם בגלל הרצון להיות חקלאים עצמאיים.⁶³³ היכולת שלהם לעזוב את הגליל למרכז הארץ מוסברת גם בגלל שבמרכז הארץ היו תימנים שהגיעו בעליות שקדמו להקמת המדינה, ויכלו לקלוט את העולים התימנים שביקשו לעבור למרכז.

⁶³⁰ מקווה בשיכון העולים בבנימינה, אמ"י, ג-2312/17.

⁶³¹ משלום צדוק מגבעת ישורון שיכון עולים בנימינה, לחשב הכללי במדור השיכונים, 4.12.1952, שם.

⁶³² שלמה חסון, מחאת הדור השני: תנועות עירוניות-חברתיות בירושלים, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 1987 (להלן: "חסון, מחאת הדור השני"), עמ' 57.

⁶³³ Goldstein, On collective assertiveness and activism; שחר, עולם מעגלי, עולם ישר זוויית, עמ' 20-65; קאמפ, נדידת עמים, עמ' 36-67.

דרישה של יישובי עולים להקים בתחומם מקווה טהרה חוזרת כמעט בכל יישוב כזה. באופקים, שנוסדה ב-1955, הוקם מקווה כשנתיים מאוחר יותר, ב-1957.⁶³⁴ בישיבת מחלקת הקליטה של מפא"י, ביוני 1956, שאל נציג אופקים, מרסיאנו "למה אין עדיין מקווה באופקים? הרי בשביל העולים זהו צורך חיוני".⁶³⁵ בנתיבות, שנוסדה כמעברה במאי 1956, הסתיימה הקמת המקווה כשנה מאוחר יותר, ביולי 1957. עד אז השתמשו תושבי המעברה במקווה של מושב בית הגדי הסמוך.⁶³⁶ בשדרות, כשהייתה עדיין מעברה, הוגשה בנובמבר 1952 בקשה למשרד הדתות להקמת מקווה, אך היא נענתה בסירוב בגלל ארעיות המקום. בפברואר 1955, עם המעבר ליישוב קבע, חודשה הדרישה, ובמהלך 1956 נבנה בעיירה המקווה הראשון.⁶³⁷ בדימונה הוגשה כבר בנובמבר 1955 דרישה להקמת מקווה במקום, כדי לתת מענה מידי למשפחות הראשונות שהגיעו לשם, בעיקר מצפון אפריקה. גם כאן הפנה משרד הדתות את התושבים לאגף השיכון במשרד העבודה, ועולים שאך זה הגיעו לארץ ולא היו בקיאים ברזי ההתנהלות מול מוסדות השלטון, נאלצו לנהל משא ומתן עם משרד השיכון במקום משרד הדתות, שזה היה תפקידו. כשהמקווה לא הוקם גם כעבור שנה, פנו אנשי היישוב במכתב זועם למשרד הדתות ודרשו לזרז את ההקמה. הם ציינו כי הנשים נאלצות לנסוע 35 ק"מ לבאר שבע, ללא תחבורה סדירה, ופירוטו איך הן מטלטלות בדרכים, הולכות ברגל עשרות ק"מ וסוחבות אתן את ילדיהן כדי להגיע מדימונה לבאר שבע.⁶³⁸ במרץ 1956 הורה משרד העבודה להשלים את בניית המקווה, אך היא לא הושלמה ובספטמבר 1956 פנו התושבים לעיתונות. **ידיעות אחרונות** פרסם כתבה שבה צוטט, בין היתר: "היש להתפלא על הנשירה הרבה בהתיישבות החדשה? ... איך נוכל לעבוד את אדמת הקודש ולשמור גבולותיה כאשר מערערים את יסודות חיינו וכופים עלינו לחיות בניגוד למצפוננו והכרתנו?"⁶³⁹

כמעט בכל יישובי העולים לא הוקם מקווה לפני הגעת המתיישבים, אלא רק בעקבות דרישות חוזרות ונשנות שלהם. זמן הביצוע ארך בין שנה לשנתיים, אך בשום יישוב שנבדק לא התעכבה ההקמה זמן כה רב כמו בחצור. לדעתי הדבר נבע גם מכך שחצור התנהלה בשלוש השנים הראשונות לקיומה ללא גוף מוניציפלי או מועצה אזורית מלווה ותומכת.

5.4 הרב עזיזי דיעי – מקומו של מנהיג דתי כמנהיג קהילתי

גורלה של חצור קשור בקשר בלתי ניתק ברב דיעי, וחיייו שזורים בהיסטוריה שלה. הוא עבר עם העולים החדשים את חבלי ההגירה והקליטה, היה חלק מהגרעין המייסד של העיירה ושימש בה כרב במשך 45 שנה (1951-1996).

הרב דיעי הוסמך לרבנות על ידי הרב מרדכי סגרון, תלמידו של הרב חלפון משה הכהן שהיה אחת מהדמויות הרבניות החשובות בגירבה. בטוניסיה הוא היה רב הקהילה היהודית בעיירות כמו טוזאר וחאגיב אל עיון, ועם הקמת המדינה החל את מסעו לישראל.⁶⁴⁰ עוד בטוניסיה כתב הרב דיעי דברי הגות ומחשבה, אך אלה נעלמו כשהוא נמלט ב-1942 מהכובשים הגרמנים, שחשדו כי הוא מסייע לבריטים בגלל העובדה שהיה בעל דרכון אנגלי. עם עלייתו ארצה והתבססותו בחצור שיחזר הרב את אשר אבד, ואף הוסיף דרשות וחידושים, פיוטים ודברי הלכה ומוסר שסודרו לפי אלף-בית. כל

⁶³⁴ כהן, התהוותן של ערי הפיתוח, עמ' 237.

⁶³⁵ על דמותן של העיירות החדשות, 13.6.1956, אמ"ע, תיק 348-001-b.

⁶³⁶ כהן, התהוותן של ערי הפיתוח, עמ' 183.

⁶³⁷ שם, עמ' 127.

⁶³⁸ מצוטט אצל רייך, דימונה, העשור הראשון, עמ' 246.

⁶³⁹ "נשות דימונה נודדות למרחקים", **ידיעות אחרונות**, 21.9.1956.

⁶⁴⁰ יונה כהן, **עליה ללא ירידה, יהודי טוניסיה, ג'רבה ואלג'יריה**, ירושלים: כרמל, 1991, עמ' 70.

אלה כונסו בספר **דעה והשכל**,⁶⁴¹ שצורף לפועלו המכונן של פרופ' צבי זוהר שהאיר את התחום הלא-מוכר של פסיקות הרבנים המזרחים המתמודדים עם המודרנה.⁶⁴²

הרב דיעי היה לאחד ממנהיגי חצור. לצד תפקידו הדתי כרב היישוב, תושבי העיירה זוכרים אותו כמנהיג קהילתי המעורב בנושאים חברתיים וכלכליים. הם ראו בו דמות אב, והוא סייע להם וליווה אותם גם במקומות החורגים מהתחום הדתי-רבני. הוא בלט על רקע ההנהגה שמונתה על ידי המוסדות, ושלא הבינה את הקודים התרבותיים והדתיים של העולים המזרחים. רבים כינו אותו "הצדיק שלנו", ועד היום מעורר שמו התרגשות בקרב מי שזכו להכירו.

במהלך מחקר זה קיימתי ראיונות עומק עם תושבי חצור הוותיקים בעניין דמותו של הרב. ביקשתי לשמוע כיצד הם זוכרים אותו, אילו אירועים אישיים נחרטו בזיכרונם וכיצד מצטיירת דמותו כיום, כחלק מהמגמה לחשיפת נרטיבים שלא הובלטו מספיק בחברה הישראלית עד כה. בחלקו זה של הפרק השתמשתי במתודולוגיה של "היסטוריה אוראלית" או "היסטוריה בעל פה", המבוססת על ראיונות עומק. מתודה זו עוסקת באופן שבו אנשים זוכרים את העבר וחיים עמו: האם הם מושפעים מהזיכרונות או מעוצבים על ידם; מדחיקים ומסתירים אותם; מעוותים או מייפים אותם; ניזונים מהם, או שואבים מהם עידוד ועוצמה?⁶⁴³

מהימנותו של הזיכרון האישי כבסיס למחקר היסטורי מוטלת בספק. הטיות מובהקות מתבטאות, במודע או שלא במודע, בעדות אישית מאוחרת. אך בה בעת, במחקר העוסק בקבוצות מוחלשות שאין מספיק מקורות ראשוניים לגביהן, ראיונות עשויים להיות חיוניים ככלי מרכזי להבנת ה"היסטוריה מלמטה" וכתבתה. זיכרון אינו "מכניז רושם" אלא "מכניזם בוחר". יש חשיבות פסיכולוגית וסוציולוגית לפרטים שהמראיין זוכר ומבקש לספר, כי בפועל הוא לא רק נזכר באירועים מהעבר, אלא גם מפרש ומסביר אותם. בראייה רטרוספקטיבית העבר אינו מעניין כשלעצמו, אלא משמעותו בעיני המראיין בהווה.⁶⁴⁴

ההיסטוריה האוראלית הושפעה גם מתאוריות פוסט-מודרניסטיות, הרואות בליקויי זיכרון מעלה ולא חיסרון, ודרך להגיע לעולמם הנפשי והאידיאולוגי של המראיינים ולשנות את התובנות ההיסטוריות המקובלות.⁶⁴⁵ אלכסנדרו פורטלי הגדיר את ההיסטוריה האוראלית כ"אומנות העוסקת ביחיד בהקשר חברתי והיסטורי".⁶⁴⁶

יתרון נוסף של ההיסטוריה המקומית-אוראלית הוא בתרומתה למילוי חללים בהבנה ההיסטורית. אחת מהטענות כלפי הציבור המזרחי בארץ מצביעה על "השוקת הריקה של ההיסטוריוגרפיה המזרחית".⁶⁴⁷ תושבי חצור, כחלק מהציבור המזרחי בארץ, כמעט שלא תיעדו את עצמם, וזו אחת מהסיבות למיעוט החומר הכתוב עליהם בהשוואה לאוכלוסייה האשכנזית הוותיקה. בחלק זה של הפרק אנסה לאזן ולו במעט את המצב, באמצעות העלאת זיכרונותיהם של תושבי חצור על הכתב. החיסרון של מתודולוגיה זו נובע מהצורך להצליב ולאמת את המידע העולה בראיונות עם סוגי מקורות אחרים, בעיקר כתובים, שלא-תמיד קיימים. חלקו הראשון והעיקרי של פרק זה מסתמך

⁶⁴¹ הרב דיעי, דעה והשכל.

⁶⁴² צבי זוהר, **האירו פני המזרח: הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון**, רעננה: הקיבוץ המאוחד, 2001; זוהר, מגאבס לעיר יזרעאל.

⁶⁴³ גלבר, היסטוריה וזיכרון, עמ' 295.

⁶⁴⁴ שם, עמ' 254.

⁶⁴⁵ שם, עמ' 256.

⁶⁴⁶ Portelli, Alessandro, *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*, Madison: The University Wisconsin Press, 1997, p. 8.

⁶⁴⁷ צור, ההיסטוריוגרפיה הישראלית, עמ' 15.

אכן על מקורות כתובים, אך לצד זאת אני סבורה שלהיסטוריה האוראלית יש ערך פסיכולוגי ואנתרופולוגי למרות הבעייתיות של מהימנותה. לאורך הראיונות הנחתי שכל היזכרות בעל פה מסופרת מנקודת המוצא של ההווה, ושיש להתייחס לתייעוד בעל פה כאל "אמת סובייקטיבית", בביקורתיות ובספקנות. כבדהו וחשדהו. מצד שני, במהלך הראיונות חשתי את התרגשותם הגדולה של המרואיינים, וזו התרשמות שמסמך כתוב לא היה מאפשר לי.

מחקר זה מציג מפגש בלתי אמצעי עם דמותו ופועלו של הרב דיעי בתקופת ההגירה, כפי שזוכרים אותו בקהילתו, ללא תיווך או פרשנות של חוקרים. חלק זה אינו מתיימר להיות מחקר היסטורי קלאסי, אלא הוא אוסף של אנתולוגיות ועדויות היוצרות סיפור מקומי על מנהיג דתי קהילתי ועל האופן שבו תיווך בין קהילתו לבין המציאות המורכבת שחוותה, והפעם מנקודת המבט של הציבור.

ד.1.5 הרב דיעי בעיני התושבים

"שמירה על הדת והמסורת – לא בכפייה"

אלברט בן זקן, שהיה רכז תרבות של ההסתדרות בחצור בשנים 1959-1960, סיפר לי שבמסגרת תפקידו החליט לקיים מסיבות סלוניות בערבי שיש. הדבר גרם לחילול שבת ולמשבר קואליציוני במועצה. הלל לנדסמן, ראש המועצה דאז, ביקש ממנו שלא לשנות את הסטטוס-קוו ביישוב ולבטל את המסיבות, אך בן זקן סירב. רק בעקבות פנייתו של הרב דיעי הוא נעתר לבקשה, והסביר זאת בכך שהרב ביקש ולא דרש ממנו לנהוג כך. בן זקן אומר כיום שהרב דיעי, כדמות דתית סובלנית, חסרה לו מאוד בנוף הישראלי של המאה ה-21.

רחל חזזי, שעלתה לארץ ב-1956 מתוניסיה, זוכרת שהייתה לרב השפעה רבה מבחינה דתית, ומכנה זאת "מילה קדושה". כל מה שאמר היה קדוש. היא זוכרת שכשהיה בחיים הקפידה משפחתה על מנהג תוניסאי הקרוי "תקופה":⁶⁴⁸ ארבע פעמים בשנה אסור היה במשך חצי שעה לשתות מהמים שבכלים או בברזים, ואחר כך מולאו כל הכלים במים טריים. הרב היה מודיע בבית הכנסת על יום קיום המנהג, אך מאז מותו הפסיקה המשפחה לקיימו.

שלום כהן⁶⁴⁹ סיפר שכשבא לביתו של הרב לבקר את בנו, יוסף, סעד עמם מדי פעם. הרב לא הרשה לו לאכול עד שייטול ידיים ויברך, ובזמן הארוחה סיפר דברי תורה. הוא היה תברותי, אך הקפיד על קלה כחמורה וכל בני הבית נשמעו לסמכותו הדתית.

כשבתו הצעירה של הרב נישאה לבחיר ליבה החילוני ניסה הרב לשכנע אותה לשנות את בחירתה, אך כשהבין שהיא נחושה בדעתה – בירך על הזיווג.⁶⁵⁰

"שלום בית"

מאחר שהרב היה משיא זוגות, נהגו בני זוג להתייעץ אתו בענייני זוגיות ומשפחה. חלק מהמרואיינים סיפר שהרב מנע לא-פעם משברים זוגיים וגירושין.⁶⁵¹

מרגושה בוכבזה עלתה עם בעלה מגבס שבתוניסיה ב-1955. חמותה הייתה אשה קשה ודומיננטית, והן לא הסתדרו. בעלה נהג לתת לאמו את משכורתו ולא לאשתו, ויום אחד החליטה בוכבזה לעשות

⁶⁴⁸ "תקופה" היא אחת מארבע התקופות של שנת החמה: תשרי, טבת, ניסן ותמוז. חלק מהיהודים המזרחים נוהגים בתחילתה שלא לשתות מים במשך חצי שעה, בגלל האמונה שבכל תקופה יש מלאך השומר על המים, אך בחילופי התקופות יש רגע שבו אין עליהם השגחה, ויש סכנה שמלאך המוות ירעילם.

⁶⁴⁹ עלה מגבס שבתוניסיה במסגרת עליית הנוער, תחילה לקיבוץ ניר עציון ואחרי הצבא התיישב בחצור.

⁶⁵⁰ ראיון עם שולמית אורן-דיעי, 12.1.2019.

⁶⁵¹ ראיון עם יצחק סיטבון, 29.1.2019.

מעשה ועזבה את הבית עם שני ילדיהם הקטנים. בעלה העדיף להישאר עם אמו. היא התייעצה עם הרב דיעי, שהכיר את המצב בבית, והוא אמר לה "אל תפחדיי", ואף סייע לה לקבל דירה. דבריו עודדו אותה להישאר בדירה הנפרדת ולא לחזור לבית חמותה, שם נמצא בעלה. היא זוכרת לרב עד היום את תמיכתו באותה שעה קשה, ואת העובדה שבניגוד למצופה מרב, הוא הבין לליבה ואף הצדיק את צעדה החריג. בסופו של דבר התברר שהמהלך היה נכון, שכן בעלה עזב את בית אמו ועבר לגור עם אשתו וילדיהם.⁶⁵²

אורי סרוסי, בנם של חדרה וזבולון סרוסי שעלו מתוניסיה, זוכר שלהוריו, שגידלו 14 ילדים בבית קטן, היו קשיים כלכליים וזוגיים. הם נהגו להתייעץ עם הרב דיעי, ופנו אליו כשלא הצליחו להתגבר לבד על המשבר. הרב השקיע זמן ומאמץ במציאת פתרונות להשכנת שלום בית. סרוסי סבור שהוא נתפס כבעל סמכות רוחנית גם על ידי חלק מתושבי הקיבוצים באזור, וסיפר על זוג מאחד הקיבוצים שרצה להתגרש משום שהאישה החלה לחזור בתשובה. היא רצתה לקבוע מזוזה במשקוף הדלת אך הבעל התנגד. הרב, שניצל את העובדה שהבעל אינו בקיא בהלכות מזוזה, שכנע אותו שלא לקבוע מזוזה "בצד שלו", אך כן "בצד שלה". כך צלח הזוג את משבר המזוזה, אחד מרבים שנכוננו להם. אלישבע וקנין⁶⁵³ זוכרת שכשהגיעה לבית הספר שבו לימד הרב דיעי הוא הדביק לה את הכינוי "העולה החדשה שמדברת עברית",⁶⁵⁴ כיוון שלמדה בבית הספר "בית רבקה" בקזבלנקה וידעה עברית. באחד מהשיעורים שאל הרב מה הם ראשי התיבות "רש"י", והיא הצביעה וענתה: ר' שלמה יצחקי. הוא הופתע מכך שידעה את התשובה והחמיא לה. לימים, כשהיא ובחיר ליבה הלכו להירשם לנישואין ברבנות, היה זה במשרדו של הרב דיעי, הרב המקומי. הוא זיהה אותה מיד, ושאל את בעלה לעתיד איזה סכום ירצה לרשום בכתובה. כשהבחור שתק הורה לו הרב לרשום 52,000 ל"י – סכום גבוה במיוחד באותה תקופה, משום שהוא נישא ל"עולה חדשה שיודעת עברית טוב ובעלת ידע נרחב בנושאים רבים".

"מקפיד וסולח"

"מקפיד וסולח", כך סיכמה סעדה ביטון⁶⁵⁵ את זיכרונותיה מהרב. בעלה המנוח עבד בחברה קדישא תחתיו, ושררו ביניהם יחסי אב ובן. בכל שבת נהג הרב להתפלל בבית-כנסת של עדה אחרת ולברך את המתפללים. כשהיה זה בית הכנסת שבו התפלל בעלה, נהג הרב להיענות להזמנתו ולאכול אצלם את סעודת השבת. הם ישבו לשולחן השבת באווירה טובה, ולפעמים שיתפו את הרב בחילוקי הדעות שביניהם. הרב, שהחמיא לה על בישוליה, אמר שהוא תמיד לצידה. "הרב היה מצד אחד מקפיד ומצד שני סולח", היא אומרת.

"יכולת שכנוע רבה"

אחת מהתכונות שהוזכרו שוב ושוב בקשר לרב היא יכולת השכנוע שלו. אלי ראש נזכר בסיפור ששמע בילדותו,⁶⁵⁶ כיצד מנע הרב מאשה לעבור הפלה שעליה המליצו לה מוסדות הרווחה. לזוג קשה היום היו שישה ילדים, וכשהאם נכנסה להיריון נוסף הומלץ לה על הפלה. היא הייתה מבולבלת ולא ידעה כיצד לנהוג, כי החלטה כזו הייתה מנוגדת לערכים שעליהם גדלה. הרב דיעי,

⁶⁵² אורנה ריין, *ניחוחות מבית משפחת מנני ומרגושה בוכבזה*, הוצאה גלילית, 2015, עמ' 25.

⁶⁵³ עלתה לארץ כילדה ב-1960 מקזבלנקה שבמרוקו.

⁶⁵⁴ אלישבע וקנין, *כוחה של מילה*, הוצאה משפחתית, ללא תאריך.

⁶⁵⁵ עלתה לארץ ב-1965 ממרוקש שבמרוקו.

⁶⁵⁶ ריאיון עם אלי ראש, 2.6.2019.

שאתו התייעצה, הציע לה לא לעשות הפלה, וכשתיארה לו את הקשיים הכלכליים והצפיפות בביתם הוא הציע לה סיוע כלכלי. כשהמשיכה להתלבט, הציע הרב שמשפחתו תהיה מעין משפחת אומנה לילד ותגדל אותו כאחד מילדיה, עד שהאם תתבסס ותרצה לקחתו. לימים, אחרי שהאישה ילדה, בא הרב לביתם והזכיר לה את הצעתו. היא סירבה, כמובן, אבל הודתה לו על שמנע ממנה לעשות הפלה שהייתה מנוגדת להשקפת עולמה כשהייתה חסרת אונים ומבולבלת.

"דמות כובשת עם חוש הומור שובר מחיצות"

אסתר פרידמן זוכרת את חוש ההומור של הרב, שידע ליצור קשרים קרובים ופתוחים עם התושבים. הדבר בלט מאוד בחתונות שערך, כשאמירותיו גרמו לקהל שסביב החופה לצחוק ולשבור את המתח. רחל חזזי סיפרה שכשבאה עם בעלה להירשם לנישואין שאל אותה הרב: "כמה ילדים יש לך?", הוא נבוכה והחלה לגמגם, עד שהנוכחים הסבירו לה שהרב מנסה "לשבור את הקרח" כי הבחין שהיא מתוחה. היא נרגעה וענתה: "ארבעה...", והוא אמר: "אני יודע רק על שלושה, על הרביעי לא שמעתי...". וסוף סוף היא חייכה. בעלה נהג להתפלל בבית הכנסת "שבת אחים" שבו התפלל הרב, ונוצרו ביניהם קשרים קרובים. הרב זכור לה כאדם בעל חוש הומור ואישיות כובשת, שכולם אהבו. נינט סיטרוק זוכרת שכשעלתה לארץ פרצה מלחמת סיני, ובעלה גויס בצו 8. הוא לא ידע עברית והיא דאגה לו כי חששה שלא יסתדר בצבא, והרבתה לבכות. כשנודע לרב על כך ניגש אליה ואמר: "ילדתי החביבה, תדעי לך שכל הבעלים שנלקחו לצבא, חיתנו אותם עם נשים מצריות". לשמע הדבר גבר תחילה בכייה, אך אז התברר לה שהוא ניסה להעלות חיוך על פניה, והצליח. אביה של נינט, אהרון ללוש ז"ל, היה בקשר קרוב עם הרב ושימש כאב הבית בבית הכנסת שבו התפלל. נינט מספרת שאביה היה מעיר לרב, כשהיו לבדם, שלא ירבה להתבדח ושידבר ברצינות ההולמת את מעמדו. הרב היה עונה שצריך לשלב קצת צחוק וקצת עצב בדרשות. בתובנה זו הוא דמה לרבנים גדולים בגמרא, שפתחו את שיעוריהם בבדיחות כדי להכשיר את התלמידים ללמוד דברים נשגבים.

"הרב המנגן"

שלום כהן התרגש מאוד כששאלתי אותו על הרב דיעי, ודמעות חנקו את גרונו. הוא זוכר אותו בהרבה אהבה, כנדיב ואהוד מאוד. כהן היה חלק מחבורת בחורים בני 22-24 שאהבו לנגן ולשיר. בנו של הרב, יוסף, היה אחד מהם, והם ביקרו בביתם לעיתים קרובות. הרב דיעי ניגן בעוד ונהג לשיר אתם משירי פריד אל-אטראש ושירים טוניסאים. כהן זוכר שבזמן הנגינה הוא היה פותח בשיחה ומתעניין בשלומם, וכן שהאיץ בהם למצוא עבודה קבועה. תוך כדי נגינה היה מלמד אותם הלכות, דברי תורה, פרשת השבוע ודינים, ותמיד בהומור. כהן זוכר גם שהרב נהג להקניטם ולומר: "עוד לא הלכתם לבית? מה, אין לכם בית?". כשבתו בת העשר של כהן נפטרה, בא הרב דיעי יום יום לביתם לשאת דרשה, כשהוא צועד ברגל מביתו שבקצה המרוחק של העיירה.

"מייסד בית הספר הדתי הראשון בחצור"

סיפור זה שמעתי מתושבי חצור רבים, ותיקים כצעירים. אולי מדובר באגדה עירונית, אך לדעתי הוא יכול בהחלט להיחשב למיתוס מקומי בעיירה שרק מעט מיתוסים התפתחו בה.⁶⁵⁷ לרב דיעי מיוחסת הקמת בית הספר הדתי הראשון בחצור, על רקע הדחייה של בקשת התושבים להקים בית-

⁶⁵⁷ עופר, בין עולים לוותיקים, עמ' י'; שלמה חסון, "מספר לפריפריה", ארץ ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, 1991 להלן: "חסון, מספר לפריפריה", עמ' 88-91; בילו, שושביני הקדושים, עמ' 236-280.

ספר ממלכתי דתי לצד בית הספר הממלכתי החילוני שהוקם ב-1953. סיפר בנו של הרב דיעי, הרב מרדכי דיעי:

משרד החינוך הודיע כי לא יאשר פתיחת בית ספר אם לא יהיו בו לפחות 50 תלמידים ואף לא פחות אחד. הרב דיעי, אז רב צעיר בחצור עולה חדש מטוניסיה, עבר מבית לבית והצליח לשכנע 49 הורים לרשום את ילדיהם לבית הספר הדתי הראשון בחצור – שהיה עדיין ללא מבנה. משרד החינוך לא הסכים להתפשר והרב לא הצליח למצוא עוד תלמיד לבית הספר הדתי. בצר לו הלך הרב לחורשה הסמוכה לחצור, תפס ילד – רועה ערבי (כנראה מטובא) ורשם את פרטיו ואמר לו: ממחר אתה תלמיד בבית הספר ותקבל שכר על כך, הערבי הסכים ובית הספר נפתח. כעבור כמה שבועות נרשמו עוד ילדים והערבי חזר לנהל את העדר שלו.

הרב דיעי לימד דינים, גמרא והלכה בבית הספר הדתי בחצור. הרצל חן, שהיה לדבריו תלמידו "הקשוב והמסוקרן", זוכר במיוחד "שיעור בו כתב הרב על הלוח בגיר שם של ילד, ואמר כי כל מעשה טוב של אותו ילד עוטף בטוב את אחת מאותיות השם, וכך ככל שהמעשים הטובים של הילד רבים כך שמו נעטף בחסד וטוב. וכך הושפעת מהרב לעשיית מעשים טובים".⁶⁵⁸

"השעמום והשוטטות – אם כל חטאת"

יותר מכל חשש הרב משעמום ובטלה. בדרשותיו היה אומר שהם יכולים להביא אדם למקומות לא-ראויים. חששותיו כוונו בעיקר לנוער, שבמקרים רבים נפלט ממערכת החינוך בסוף כיתה ח'. רק מעטים המשיכו ללמוד במוסדות חינוך מחוץ לחצור, שאז עוד לא נפתחה בה מסגרת לימודית לבוגרי כיתה ח'. כשנודע לרב על נער או נערה שהפסיקו ללמוד ניסה למצוא להם מסגרת אחרת או עבודה, כדי שלא יסתובבו באפס מעשה ברחובות. הוא פעל במסירות להצלת הדור הצעיר.⁶⁵⁹

"מתווך בין אוכלוסיית חצור לאוכלוסיית הסביבה"

את יכולתו של הרב להתחבב גם על תושבי היישובים החילוניים בסביבה תיאר בנו, הרב מרדכי דיעי:

מיקומה של חצור בין הקיבוצים והמושבים חידד אצל תושבי חצור את הרגשת הניכור והקיפוח. המנטליות, השפה, המנהגים והדת היו זרים לקיבוצניקים והם נרתעו מליצור יחסים הדוקים עם השכנים ה"חדשים". הקשר היחיד שנוצר בין שתי האוכלוסיות התאפיין בקשר כלכלי בלבד. הרב ניצל את הזדקקותם של אנשי הקיבוצים לשירותי הרבנות בחצור: קידושין, הכשרת בשר, מכירת חמץ וכדומה והוא קישר וחיבר את האוכלוסייה בחצור בחן ובמאור פנים. כולם חיבבו את הרב ללא יוצא מן הכלל.⁶⁶⁰

⁶⁵⁸ ריאיון עם הרצל חן, 24.6.2019.

⁶⁵⁹ שמעון ואנונו (הרב), **אנציקלופדיה ארזי הלבנון – לגאוני וחכמי יהדות ספרד והמזרח**, ירושלים: יפה נוף, כרך ג', תשס"ו, עמ' 591.

⁶⁶⁰ מתוך ההספד עליו שנשא בנו, הרב מרדכי דיעי.

ראיה לכך יש בספר המסכם מאה שנות התיישבות באילת השחר. הדמות היחידה מחזור המוזכרת בו היא של הרב דיעי, למרות שחלק גדול מתושבי העיירה הועסקו כשכירים בקיבוץ.⁶⁶¹

ד.6 סיכום

פרק זה עסק בהשפעת ההנהגה הדתית המקומית על עיצוב הזהות הדתית בחזור. העיירה, שרוב תושביה היו דתיים או מסורתיים, הוקמה במרחב שונה: בראש פנה שבה התרחשו תהליכי חילון ומודרניזציה מוקדמים, ובקיבוצים היה המרד בדת ובמסורת אתוס מרכזי. ולמרות שוני זה, תושבי חזור עיצבו את זהותם התרבותית-מסורתית באופן אקטיבי.

ההיסטוריוגרפיה של הקמת עיירות העולים בראשית ימי המדינה מיעטה לעסוק בשאלת מקומה של המנהיגות המקומית ושל זו הדתית המקומית בפרט, בתהליך קליטת העולים. הפרק מאיר את דמותו של המנהיג הדתי הרב עזיזי דיעי, ואת מקומו בהקמת חזור ובמתן דוגמה והשראה לתושביה. הוא תיווך בין תושבי העיירה לרשויות הקולטות, בתקופה שבה היה להן כוח ריכוזי גדול בחיי העולים.

הצבעתי על מקומה החשוב של ההנהגה הדתית בחזור גם בתחומים החורגים מהדת, בתוך תהליך כולל של הבניה חברתית ופוליטית. גם בעידן של מודרניזציה, חילון וערעור האוטונומיה השיפוטית של ההנהגה הדתית על העולים, המשיך הרב דיעי ליעץ ולהשפיע בנושאים פוליטיים ודתיים. קבלת סמכותו גם בתחומים אלה עשויה להעיד על המשכיות המצב ששרר בקהילות צפון אפריקה, כשלמנהיג הדתי היו סמכויות-על שמנעו או הקטינו את הביקורת עליו.

משרד הדתות, שנוהל על ידי המפד"ל, הקפיד להתעדכן בצרכי הדת של חזור, אך כוחה של מפא"י, ששלטה במשרדי השיכון והעבודה, היה חזק יותר, והדבר התבטא במאבק על הקמת מקווה ובית-עלמין בעיירה. הרב דיעי ידע לנצל את המתיחות הפוליטית בין שתי המפלגות לטובת הצרכים הדתיים ביישוב, בתקופה שקולם של העולים כמעט שלא נשמע.

תושבי חזור דרשו מהממסד תנאים שאותם ראו כבסיסיים לקיום אורח חיים דתי, ואף איימו לנטוש את העיירה אם הם לא יסופקו. מעניין שאיום כזה לא הושמע בקשר להיעדרם של צרכים חומריים, מה שממחיש את מרכזיות הדת בחיי התושבים.

תושבי חזור רואים ברב דיעי דמות דתית פתוחה, מתונה ושפויה, המציגה את המזרחיות כרווח דתי.⁶⁶² התנהלותו של הרב ייצגה את היהדות הפשוטה והאותנטית שנעלמה, למרבה הצער, עם העלייה לארץ.

⁶⁶¹ דרור גלילי, 100 שנים לאילת השחר – מניג'מת א-סובח לאילת השחר – סיפור חייהם של אנשי החזון והמעש, אילת השחר: הוצאה פרטית, 2005 (להלן: "גלילי, 100 שנים לאילת השחר"). עמ' 220.

⁶⁶² ניסים לאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים: יד בן צבי, 2010.

פרק חמישי: המאבק על עיצוב מערכת החינוך בחצור

"אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד?"⁶⁶³

בתזת המפגש, וליתר דיוק ב"מפגש ההשפעות הסותרות", מציג ירון צור את המפגש הישראלי בין עולי אסיה ואפריקה ליהודי אירופה ואמריקה כאירוע מכונן.⁶⁶⁴ התבטאו בו, שלא לומר התעמתו בו, שני סדרי עולם מנוגדים של אותה תקופה: הראשון היה הסדר הלאומי-ציוני, שדגל בשוויוניות ובסולידריות בין כלל היהודים, יהא מוצאם אשר יהא. השני, הסדר הקולוניאלי-היררכי ששרר אז בעולם, ושראה את "המערב המודרני" כנעלה על "המזרח הפרימיטיבי", תרם להיווצרות דימויים שליליים ולהעמקת פערים כלכליים וחברתיים.⁶⁶⁵ המפגש ביניהם יצר מצב שבו, לצד עיקרון הסולידריות הכלל-יהודי, פעלה בארץ מגמה סמויה שחתרה לאי-שוויון ולהיררכיה בין סוגים שונים של יהודים, אירופאים ללא-אירופאים.

בפרק זה אראה כיצד התבטאו שני הסדרים הללו כמגמות או כקווים מתכנסים אך גם מתנגשים, בתהליך עיצובה של מערכת החינוך בחצור בשנות ה-50-70.

אפתח בסקירה קצרה על הקמת מערכת החינוך בארץ בשנותיה הראשונות של המדינה. אסקור את המאמצים להקים תשתית למערכת חינוך בחצור על פי עיקרון השוויון, ואבחן כיצד הם התממשו הלכה למעשה. על בסיס מגוון רחב של מקורות ראשוניים אראה כיצד ניסו הגופים המיישבים לנתב, בדרכים מניפולטיביות, את האוכלוסייה המקומית לבחור בחינוך הלא-דתי, בתחילה בזרם העובדים ולאחר מכן בחינוך הממלכתי, תוך אפליית החינוך הדתי. למגמה זו הצטרפה גם המנהיגות המקומית, שנשלחה על ידי מפא"י, והיא הערימה קשיים ותמרנה את תושבי חצור להעדיף חינוך ממלכתי לילדיהם, אף שרובם המכריע היו מסורתיים-דתיים. אעמוד על תגובתם של תושבי חצור למאמצי ההכוונה הללו, ואעקוב אחר רצונם לעצב את מערכת החינוך בעצמם, על פי אמונתם והשקפתם. במאבקם הם הסתייעו בדמויות חינוכיות שחיו בחצור בשנות ה-60, מורים שחלקו עמם רקע תרבותי ולשוני דומה והיו סוכנים של החינוך הממלכתי-דתי בחצור. הצלחת התושבים בתחום החינוך עודדה אותם להמשיך גם לתחום הפוליטי, והם הצליחו לשכנע את המורים הללו לייצגם גם בנושא זה. הבחירות המקומיות של 1965 והביאו למהפך פוליטי בחצור, כעשור לפני המהפך הפוליטי של 1977 בארץ.

דרכי הפעולה של קהילת חצור הן מקרה מבחן מרתק של תהליכים המעצבים את אופיין של מערכות חינוך בתנאי הגירה.⁶⁶⁶ באמצעות העיון המחקרי אוסיף לכך נדבך מעניין.⁶⁶⁷ המחקר האקדמי עסק בהרחבה בפערים בתחום החינוך בין עיירות העולים ליישובים הוותיקים, ובפרק זה אעסוק בקטגוריה משנית: המאבק הפנים יישובי בתוך עיירת העולים חצור בין החינוך הממלכתי לחינוך הממלכתי-דתי, ותגובת התושבים להם.

⁶⁶³ מסכת חולין ס, ע"ב. ציטוט ממכתבו של המורה אברהם גליקמן, שתיאר אפליה בין שני בתי הספר בחצור.
⁶⁶⁴ צור, אימת הקרבול; ירון צור, "אוטוביוגרפיה מקצועית, כאילו", בתוך: אבנר בן עמוס ועופר שיף (עורכים), **קווים לדמותנו: לחקור את ישראל, לכתוב על עצמנו**, קריית שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, 2020 (להלן: "צור, אוטוביוגרפיה מקצועית, כאילו"), עמ' 544-566.

⁶⁶⁵ כזום, תרבות מערבית; סעיד, אוריינטליזם.
⁶⁶⁶ להרחבה בנושא הגירה וחינוך ראו: Gibson, *Immigrant Adaptation and Patterns of Acculturation*; Myers, *Immigrants and Ethnic Minorities in the History of Education*.

⁶⁶⁷ צמרת, ימי כור ההיתוך; צמרת, עלי גשר צר; אליעזר דון יחיא, **משבר ותמורה במדינה החדשה**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2008.

ההגמוניה החילונית ששלטה בחצור והעניקה יתרון לחינוך הממלכתי, מתגלה בפרק זה כמוגבלת בכוחה. בתוך יחסי השליטה וההתנגדות שאפיינו את הקשר בין הממסד למהגרים בשלושת העשורים הראשונים למדינה, תושבי חצור ביטאו העדפה חומרית ואידיאולוגית שהייתה שונה מזו שלה ציפה הממסד הקולט. בכך הם עיצבו את אופיו של החינוך שניתן לילדיהם, וגם את המציאות הפוליטית ביישובם.

כפי שהבחין צור, גם המאבק שיתואר להלן בין רצון הקולטים לשמר את אופייה המערבי של מערכת החינוך לבין שאיפת המהגרים לחנך את ילדיהם בחינוך דתי-מסורתי, יצר "אוריינטליזם פנימי", שהדגיש את המתח בין הפער ההיררכי הקיים לאתוס השוויוני המוצהר.⁶⁶⁸

ה. 1. התפתחות מערכת החינוך בארץ ובחצור

ה. 1.1. השאיפה להקמת מערכת חינוך שוויונית בישראל

האידיאולוגיה הציונית ראתה ביהודי העולם עם אחד, ואת כל הגלויות כשוות זו לזו.⁶⁶⁹ ברוח זו, אחת ממטרותיה של מערכת החינוך בארץ הייתה ליצור אומה אחת, כוללת ושוויונית, שבה לא יהיה קשר בין מעמד כלכלי וחברתי לשייכות אתנית. בעזרת החינוך רצתה המדינה ליצור מסגרת אינטגרטיבית הדואגת להשתתפות שווה של קבוצות חברתיות ואתניות שונות.

על סמך אידיאולוגיה זו נחקק חוק לימוד חובה, התש"ט-1949, שהיה ניסיון לכוון חינוך אחיד בישראל. הוא קיבע את מערכת החינוך כפי שפעלה בתקופת היישוב, וקבע את עקרון האחידות של המדינה על חינוך כלל הילדים. הוא חייב לימוד סדיר במימון המדינה לילדים מגיל הגן ועד לכיתה ח', הטיל חובת לימוד במוסד חינוכי מוכר על נערים ונערות בגיל 14-17 שלא סיימו תיכון, וחייב כל הורה לבחור בזרם פוליטי-אידיאולוגי מתוך ארבעה זרמי חינוך שנקבעו עוד לפני הקמת המדינה: הזרם הכללי וזרם העובדים שהוגדרו כחילוניים, זרם המזרחי הדתי-לאומי, והזרם החרדי של אגודת ישראל שלא חבר למערכת החינוך הציונית. משרד החינוך התנהל כבימי הבית הלאומי – בראשו עמד מנהל כללי ועמו מפקחים ראשיים של ארבעת הזרמים. החוק אמר היה להבטיח השכלת יסוד לכל ילדי המדינה.

ב-1953 הובילו ראש הממשלה בן גוריון ושר החינוך פרופ' בן ציון דינור את רפורמת הממלכתיות ותפיסת כור היתוך,⁶⁷⁰ שהייתה אמורה לאגד את כל הזרמים החינוכיים במערכת חינוך ציבורית משותפת. חוק חינוך ממלכתי, התשי"ג-1953, נועד לנתק את הזיקה בין מוסדות החינוך לגופים מפלגתיים-פוליטיים, ולהכפיף אותם לתוכנית לימודים משותפת. מערכת החינוך הישראלית האמינה שבית הספר הוא "התא הראשוני של המדינה", וביקשה להנחיל למאות אלפי התלמידים, ותיקים ועולים, ביישובים עירוניים ובהתיישבות העובדת, במעברות ובעיירות הפיתוח, תמונת עתיד משותפת.⁶⁷¹ החוק החדש יצר שלושה מסלולי חינוך: החינוך הממלכתי, החינוך הממלכתי-דתי והחינוך החרדי האוטונומי של אגודת ישראל, שאינו ממלכתי. הוא יושם לראשונה ב-1954,

⁶⁶⁹ הורביץ, מודעות בלא לגיטימציה.

⁶⁷⁰ יוסף גורני, "כור ההיתוך החלקי במחשבה ובמעשה הציוניים", **הציונות: מאסף לתולדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ-ישראל**, כ"ג תשס"ב, עמ' 3-19.

⁶⁷¹ בן ציון דינור, **ערכים ודרכים: בעיות חינוך ותרבות בישראל**, תל אביב: אורים, תשי"ח, עמ' 28-29; טלי תדמור-שמעוני, **שיעור מולדת: חינוך לאומי וכינון מדינה 1954-1966**, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2010 (להלן: "תדמור-שמעוני, שיעור מולדת").

כשמתוך 28 הילדים שנולדו בארץ ב-ה' באייר תש"ח, 24 למדו בבתי ספר ממלכתיים וארבעה בחינוך הממלכתי-דתי.⁶⁷²

בין 1948 ל-1953 עלו לישראל כ-700,000 עולים, ואוכלוסיית המדינה הוכפלה. מספרם גדל לכמיליון עד תום העשור הראשון למדינה. העלייה הגדילה את בתי הספר והגנים פי חמישה. עד לאביב 1950 נקלטו העולים במחנות מיוחדים שהוכשרו לשם כך, כשהמדינה רואה את עצמה כמחויבת לחנך את ילדיהם. הרצון להעניק חינוך לכל ילדי העולים חייב את החלת עיקרון השוויוניות במערכת: שוויון במסגרות המנהליות, שוויון חברתי וארגוני, ושוויון לימודי. ההנחה הייתה שאלה יובילו לשוויון בהישגים. שר החינוך דינור הבהיר בכל הזדמנות כי העולים יתחנכו ממערכת החינוך הכללית, לפי הכללים הנהוגים בה: "אני מתקומם בכל גופי ונפשי נגד עצם המחשבה בנוגע לתכנית נפרדת לעולים ... אנחנו מכניסים את העולים לישראל ואנחנו שואפים כי הכניסה תהיה שלמה".⁶⁷³ עיקרון שוויון ההזדמנויות התבטא בניסוח תוכניות לימודים אחידות, בעיצוב דרכי ההוראה והלמידה, וביצירת סטנדרטים אחידים למבנה בית הספר, לתכני הלימוד ולהקצאת המשאבים. השאיפה הייתה לצמצם פערי השכלה וליצור זהות ישראלית אחידה בקרב עולים וותיקים כאחד, תוך ניתוק מתרבויות המוצא וחיזוק ההיבטים המשותפים לכל אזרחי המדינה.⁶⁷⁴ בימי השר דינור עוצב הבסיס למבנה הארגוני של מערכת החינוך: הוקמה מערכת פיקוח וגובשה תכנית לימודים "אחידה", ומופו המסגרות של גני ילדים, בתי ספר יסודיים ותיכונים, כפרי נוער ומוסדות אקדמיים. גם הכשרת המורים עברה התאמה. הערכים שעליהם הושתתה תוכנית הלימודים היו בעיקר אהבת המולדת, תרבות יהודית וישראלית, ערכי יסוד הומניים המשקפים את פני החברה, וערכי יסוד אוניברסליים המבטאים קידמה ומודרניזציה. כבר בשלב זה נעשו התערבויות פדגוגיות לניתוק ילדי העולים מהמסורות התרבותיות של הוריהם ומהרקע העדתי וההיסטורי הקדום שלהם, אך אלה דווקא ביססו והדגישו את הפערים שבין הילדים העולים לילדי הוותיקים.⁶⁷⁵ פרק הזמן שבין קבלת חוק חינוך ממלכתי לבין הרפורמה בחינוך שיזם שר החינוך זלמן ארן ב-1968,⁶⁷⁶ התאפיין בהתמודדות עם השינויים הדמוגרפיים שחלו במדינה, בהתמקדות בהשתלבותם של ילדי העולים במערכת החינוך, וביצירת תשתית לחברה ישראלית הומוגנית. מיזוג גלויות וקליטת עלייה היו משימות לאומיות עיקריות, כשיעדה המרכזי של המדינה הוא קליטת תלמידים יהודים בני תרבויות שונות ושילובם בחברה ובתרבות הישראלית. למערכת החינוך היה תפקיד חשוב בקידום יעדים אלה, באמצעות הקמת מערכות חינוך לעולים בעיירות הפריפריה.

ה.2.1 התפתחות מערכת החינוך בארץ

הרטוריקה של רצון לכוון חברה שוויונית באמצעות מערכת החינוך לא עמדה במבחן המציאות, ויש הטוענים כי בשנות ה-50 וה-60 הייתה החברה בישראל שוויונית רק בעיני האשכנזים.⁶⁷⁷ שנותיה

⁶⁷² חנה יבלונקה, **ילדים בסדר גמור – ביוגרפיה דורית של ילדי הארץ 1948-1955**, תל אביב: ידיעות אחרונות – ספרי חמד, 2018, עמ' 52.

⁶⁷³ דינור, ועדת החינוך, 17.1.1955, מצוטט אצל נירית רייכל, **סיפורה של מערכת החינוך הישראלית: בין ריכוזיות לבניזור, בין מוצהר לנסתר, בין חיקוי לייחוד**, ירושלים: הוצאת מגנס, האוניברסיטה העברית, 2008, עמ' 115.

⁶⁷⁴ תדמור-שמעוני, שיעור מולדת.

⁶⁷⁵ קלרה סבג וליאת ביברמן-שלו, **חינוך חברה וצדק**, חיפה: פרדס הוצאה לאור, 2014, עמ' 82.

⁶⁷⁶ הרפורמה כללה בין היתר פתיחה של מערכת החינוך העל-יסודית בפני הנוער כולו, והפגשת ילדי השכבות החברתיות השונות במסגרת המבנית החדשה של חטיבת ביניים. זאת בגלל מציאת פערים לימודיים גדולים בין קבוצות אתניות שונות.

⁶⁷⁷ שלמה מעוז, כנס מכללת ספיר, 11.1.2012, מצוטט אצל מנחם מאוטנר, "ליברליזם בישראל – האדם הטוב", האזרח הרע והשגשוג האישי והחברתי", **עיוני משפט** לו, תשע"ג (להלן: "אוטנר, ליברליזם בישראל"), עמ' 18.

הראשונות של המדינה היו משופעות אמנם ברצון טוב, אבל גם רצופות שגיאות ומחדלים שיצרו אי-שוויון גם בזירה המרכזית האמורה לתרום למוביליות של החינוך. גורמי מדינה, כמו גם פעילויות של החברה האזרחית שנוהלו על ידי ישראלים אירופאים, לא התאמצו במיוחד להניע רפורמות ולרכז משאבים לטובת העולים, בעיקר מארצות האסלאם.⁶⁷⁸

שיטת הזרמים שהייתה נהוגה בארץ לא כללה את מחנות העולים והמעברות. בשלהי 1949 החלו להתפרסם בעיתונות הדתית כתבות על כפייה אנטי-דתית של מדריכים ומורים במחנות העולים מתימן, כמו למשל גזיזת פאות של ילדים, ארגון פעולות חברה בשבת והגשת מזון לא-כשר.⁶⁷⁹ פרסומים אלה, והמחאה הקולנית שבאה בעקבותיהם (גם מהמחנה הלא-ציוני, אגודת ישראל) הניעו את שליחי המפלגות הדתיות במחנות העולים לתבוע את שינוי הסדר הקיים בהם. בעקבות הלחץ מינתה הממשלה בינואר 1950 ועדת חקירה ממלכתית לבירור ההאשמות – ועדת פרומקין. זו פרסמה במאי 1950 את מסקנותיה, וחשפה מעשים כמעט שגרתיים של כפייה חמורה במחנות בחסות שליחי תנועות הפועלים.⁶⁸⁰ היא גם מתחה ביקורת על שיטות החינוך ועל הגישה המתנשאת כלפי העולים ותרבותם, אך לא מצאה הוכחות למדיניות מכוונת נגד הדת, כפי שטענו שלוחי הציבור הדתי. המלצתה העיקרית הייתה לתת לתושבי המחנות חופש בבחירת מוסדות החינוך.

באוקטובר 1950 יצרה סוגיית חינוכם של ילדי העולים משבר ממשלתי: אנשי "החזית הדתית" ביקשו לפתוח מחדש את הדיון הציבורי בעניין כדי להניע שינוי, ותירצו זאת בזכותם של עולי ארצות האסלאם לחינוך דתי. המשבר הוביל בסופו של דבר לחקיקת "חוק חינוך ממלכתי", שחייב פיקוח כדי להנחיל שוויון הזדמנויות, אך הוא לא קידם את השוויון המיוחל. ביישובי העולים מארצות האסלאם העמיק הפער מול המרכז, באיכות המורים ובהיצע הנמוך של אפשרויות בחירה במסלולי חינוך. יישובים שהוקמו ליד מועצות אזרחיות ותיקות ולעיתים אף בשטח שיפוטן קיימו מערכות חינוך נפרדות, מה שהוביל לנחיתות, להתכחשות תרבותית ולא-יכולת לממש את הפוטנציאל האישי של העולים.⁶⁸¹ מערכת החינוך לא יצרה מפגשים בין שתי הקבוצות: העולים החדשים בודדו בבתי הספר ביישוביהם, והוותיקים החלו מסתגרים בבתי הספר שבשכונותיהם. במקום שבתי הספר הוותיקים יהיו "זירה של מפגש ושל מיזוג", הם הפכו ל"טריטוריה מסומנת ומגודרת, מוסד שכונתי-מעמדי-עדתי ושיוכי".⁶⁸²

איכות החינוך שבו זכו תלמידים משכונות או יישובים הומוגניים מזרחים הייתה נמוכה מזו שביישובים בעלי רוב אשכנזי. אי השוויון התבטא בנוכחות הבולטת של תלמידים מזרחים במסלולי החינוך המקצועי, לעומת בולטותם של האשכנזים בחינוך העיוני. בשנות ה-60 נעשה מאמץ להעלות את מספר התלמידים המזרחים בבתי הספר התיכוניים, באמצעות הפנייתם למסלול המקצועי, אך מאז הפך מסלול זה במידה רבה ל"מזרחי" ונמוך.⁶⁸³ הפערים התבטאו במבחני הסקר שהתקיימו בין השנים 1955 ל-1972 בכיתות ח', ושעורכיהם השתמשו בהם כמכשיר לביצוע סלקציה בשתי

⁶⁷⁸ רוזין, חובת האהבה הקשה; שלמה סבירסקי, **זרעים של אי שוויון**, תל אביב: בררות, 1995 (להלן: "סבירסקי, זרעים של אי שוויון").

⁶⁷⁹ צבי צמרת, **עלי גשר צר – החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות**, שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל, 1997, עמ' 47-49; דון יחיא, משבר ותמורה, עמ' 118.

⁶⁸⁰ משה ליסק, **העלייה הגדולה בשנות ה-50: כישלון כור ההיתוך**, ירושלים: מוסד ביאליק, 1999, עמ' 70.

⁶⁸¹ דן הורביץ ומשה ליסק, **מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס יתר**, תל אביב: עם עובד, 1990, עמ' 113-114.

⁶⁸² סבירסקי, זרעים של אי שוויון, עמ' 83; שלמה סבירסקי, **חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים**. תל אביב: בררות, 1990, עמ' 52.

⁶⁸³ יונה וספורטא, החינוך הקדם-מקצועי; צבי צמרת, "הפרודוקטיביזציה של זלמן ארן ועדות המזרח", בתוך: אבי בראלי, דני גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים): **חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי**. ירושלים: יד יצחק בן צבי וקריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2005, עמ' 295-326.

רמות: ברירת המתאימים ללימודים עיוניים, וברירת הזכאים לסיוע ממשלתי לצורכי לימודים. תוצאות הסקר המחישו לראשי מערכת החינוך את גודל הפערים בהישגים לימודיים בין קבוצות אתניות שונות, והראו את ההבדל בין בני העולים מארצות האסלאם לבין ילדי הארץ הוותיקים וילדי עולים מארצות המערב. המבחנים חרצו את גורלם של מאות אלפי תלמידים צעירים, בקבעם מי זכאי ללמוד בתיכון עיוני, מי ילמד בתיכון מקצועי, ועל מי ייגזר לצאת לשוק העבודה.⁶⁸⁴ בחלקו המרכזי של פרק זה אבחן את האופן שבו השתקפו טלטלות אלה בתחום החינוך בחצור. אתאר את מערכת החינוך המקומית, זו שהממסד ביקש לעצב, ואעמוד על המתחים בין החינוך הדתי לחינוך הכללי-חילוני על רקע אפליית האחרון לטובה. במרכז הדיון, המבוסס גם על עבודת מחקר אתנוגרפית,⁶⁸⁵ אציג את בחירתם של תושבי חצור ואת הדינמיקה הפוליטית מקומית שהתפתחה בעקבותיה.

ה.3.1 התפתחות מערכת החינוך בחצור

השאיפה להקמת מערכת חינוך שוויונית בחצור

מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית התנתה את פינוי מעברת ראש פנה לחצור בהקמת כיתות בית-ספר שיבטיחו לימוד סדיר. אגף השיכון במשרד העבודה נדרש לשריין שש יחידות דיור למערכת החינוך, שאמורה הייתה לפעול בחצור ב' ולשרת גם את תושבי חצור א' המרוחקים כקילומטר וחצי. הכיתות אמורות היו להתחלק בין זרם העובדים, שמנה כ-150 תלמידים (ארבע יחידות דיור) לזרם המזרחי שמנה כ-60 תלמידים (שתי יחידות דיור).⁶⁸⁶ בית הספר אמור היה לשרת הן את תלמידי המעברה שלמדו בזרם העובדים, והן את תלמידי המזרחי שלמדו בבית הספר היסודי בראש פנה, ואת ילדי פארעם שבשלב הזה נשארו בחצור. בפועל, הוקם בחצור בית-ספר אחד של זרם העובדים, ורק אחרי מאבק של תושבי חצור א' הוקם בית-ספר נוסף, של המזרחי.

גני ילדים

באוקטובר 1953 נפתח בחצור גן ילדים ראשון, על ידי ארגון אימהות עובדות של ההסתדרות. למדו בו כל ילדי היישוב, בכל הגילים, כולל גן חובה. בהמשך פעלו שני גנים, בחצור א' ובחצור ב', וכשגבר זרם העלייה הוקם ביוני 1955 מעון תינוקות, כדי לאפשר לאימהות לעבוד ולסייע בכלכלת הבית. בסוף 1955 הוקם גם גן ילדים ממלכתי-דתי על ידי ארגון הפועלות של הסתדרות הפועל המזרחי. האתגרים היו רבים: מחסור בציוד פדגוגי לילדים ובכלי עבודה לעובדות הטכניות, פער גילים גדול באותו גן, מחסור בגננות קבועות בשלבים הראשונים, ומחסור במבנים. הפיכתה של חצור למועצה מקומית שיפרה מעט את מצב הגנים: הוכנסו אליהם ארגזי חול וגודרו שבילי הליכה. בסוף שנות ה-60 היו בעיירה כ-5,500 תושבים⁶⁸⁷ ו-22 גני ילדים.

⁶⁸⁴ על מבחן הסקר ראו: אריה לוי, "שמונה עשר שנים של מבחן סקר כיתה ח': קורותיו, השפעתו וגורמים שתרמו לביטולו", *דור לדור* (ז), 1994.

⁶⁸⁵ תיאור איכותני של תופעות בחברה האנושית על סמך עבודת שדה. ערכתי ראיונות עומק עם תושבי חצור שהציגו בפניי את בחירותיהם המודעות.

⁶⁸⁶ ממחלקת הקליטה של הסוכנות לאגף השיכון, 26.11.1952, *אמ"י*, ג-2315/21.

⁶⁸⁷ יצחק דוד, "קמח ותורה בעיירות הפיתוח", *הצפה*, 25.12.1967.

בתי ספר

לפני שנחקק חוק החינוך הממלכתי הוקמו בחצור שני "בתי ספר" (שתי כיתות): של זרם העובדים ושל המזרחי, שהיו מלאים עד אפס מקום בתלמידים מגיל שש עד 13.⁶⁸⁸ בסוף 1953 החליט אגף השיכון לאחד את שניהם למבנה מרכזי משותף בשם קרית חינוך, בין חצור א' לחצור ב', אך בין הכיתות היו "יחסי המלחמה"⁶⁸⁹ שהובילו להחלפת המנהלים שעסקו במאבקי כוח. בהמשך עברו שני בתי הספר לסביבה שונה (שם הם נמצאים עד היום), בשלב הראשון כצריפים ובסוף שנות ה-50 ותחילת שנות ה-60 כמבני קבע. עם הגידול במספר התלמידים בחינוך הממלכתי-דתי הוקם ב-1965 בית-ספר יסודי נוסף, ובסוף שנות ה-60 היו בחצור שישה בתי ספר יסודיים: שלושה של הזרם הממלכתי-דתי (כולל בית-ספר לחינוך מיוחד), שניים של הזרם הממלכתי ואחד של רשת החינוך העצמאי.⁶⁹⁰

במקביל הוקם בחצור "בית ספר לנערים עובדים" שקלט את מי שנשרו מהמסגרות הרגילות וסייע להם בשילוב תעסוקה עם לימודים. מאוחר יותר הוחלף בית הספר הזה ב"מרכז נוער", שקלט נערים שנשרו מהמסגרות הרגילות כדי שישלימו השכלה יסודית וירכשו מיומנויות יסוד מקצועיות – מסגרות וחקלאות לבנים, תפירה וכלכלת בית לבנות. בסוף שנות ה-60 למדו במסגרת זו כ-60 תלמידים, אך חלק גדול מהם החל לנטוש אותה למען עבודה מפרנסת.

הקמת בית הספר התיכון

בראשית שנת 1960 הוחלט על הקמת כיתות ט' ביישובי הפיתוח, במסגרת הצעת החוק לחינוך על-יסודי חלקי. הרעיון היה להחיל על יישובי פיתוח חינוך חובה גם בכיתות ט', ובכך לאפשר חינוך חינם לכל בוגרי בתי הספר היסודיים בהם.⁶⁹¹ בספטמבר 1963 (שנת הלימודים תשכ"ד) הוקם ביה"ס התיכון הדו-שנתי הממלכתי הראשון בחצור, ושנה אחר כך הוקם התיכון הדו-שנתי הממלכתי-דתי. תחילה כלל בית הספר שתי כיתות ט', בשנה שלאחר מכן נוספו לו שתי כיתות י', ובספטמבר 1967 (תשכ"ח) נפתחו בו שתי כיתות י"א-י"ב. אך למרות הצורך החיוני, נתגלעו קשיים במהלך הקמתו: היה קושי לגייס נערים תושבי חצור ללימודים, משום שחלק ניכר ממסיימי כיתות ח' בחרו שלא להמשיך לתיכון; חלק מהתושבים הביעו חוסר אמון בבתי הספר המקומיים, והמשיכו לשלוח את ילדיהם למוסדות חינוך תיכוניים מחוץ לעיירה. בנוסף לכך היה מחסור במבנים ובכיתות, וניכר קושי לגייס מורים מקצועיים קבועים. בין המורים הייתה תחלופה רבה, ורק מיעוטם התגוררו בחצור.⁶⁹² תופעה נוספת הייתה היעדרויות של תלמידים, מה שהתאפשר, בין השאר, בגלל אי-אכיפה שנבע מתפקוד לקוי של מחלקת החינוך במועצה המקומית.⁶⁹³ בתוך הסדר ואי הסדר של מערכת החינוך פעלה במועצה המקומית דמות מרכזית: רפי אדרי, עולה ממרוקו שהיה המזכיר והגזבר של חצור, ושסייע בהקמת בית הספר התיכון הממלכתי הראשון שלה עם מועצת הפועלים המקומית. אדרי, חבר מפא"י, היה בן טיפוחיו של ראש המועצה הראשון, הלל לנדסמן. לעומתו, מי שהוביל את הקמת בית הספר התיכון הממלכתי-דתי היה יוסף בוחניק, בן

⁶⁸⁸ מישראל ימיני לאגף השלטון העצמי במשרד הפנים, 15.4.1953, אמ"י, ג-1967/40.

⁶⁸⁹ "ראיתי שמעתי – מלחמת חינוך בחצור", הארץ, 22.2.1954.

⁶⁹⁰ זסלבסקי, סקר רמת פיתוח חצור, אמ"י, גל-49044/2.

⁶⁹¹ אליעזר שמואל, "עעירות הפיתוח – שדה הניסויים של מערכת החינוך", כיוונים חדשים (23), 2010, עמ' 178-180.

⁶⁹² שמעון רפפורט, "בחצור אין אבטלה ואין תקוה", מעריב, 8.2.1965.

⁶⁹³ דני צדקוני, "נוער מוזנח בחצור", למרחב, 18.9.1963.

להורים שעלו מטוניס ב-1951 והתגוררו בצפת. הוא השתלב במשרד החינוך אחרי שירותו הצבאי, וגויס להיות מורה ומנהל בית הספר בחצור.⁶⁹⁴

בתי הספר התיכוניים הדו-שנתיים בחצור נקלעו למשברים, ולא הצליחו למשוך את כלל האוכלוסייה המקומית. לקראת סוף 1968, וכחלק ממדיניות משרד החינוך להקמת בתי ספר מקיפים ביישובי פיתוח, הוחלט על פתיחת שני בתי ספר מקיפים בעיירה. מדובר היה בבתי ספר רב-מסלוליים, שנועדו לקלוט את כל תלמידי היישוב ללא סלקציה. בית הספר המקיף הוקם בהשקעה של 3.5 מיליון ל"י ובסיוע קרן החינוך לישראל (Israel Education Foundation). הוא נפתח בשנת הלימודים תשל"ד עם כיתות ז' ח', והמשיך לצמוח עד לכיתה י"ב. בסוף שנות ה-70 הצטרפו אליו גם תלמידי ראש פנה, שמראשית שנות האלפיים עברו בהדרגה לבית הספר הקיבוצי "הר וגיא".

החינוך הבלתי פורמלי

מסגרות החינוך הבלתי פורמלי בחצור כללו פעילות חברתית, תרבותית ואידיאולוגית, שהתקיימה במועדון התרבות "בית רמז" ובאמצעות תנועות הנוער. עוד לפני הקמת בתי הספר הוקם "צריף רמז" בחצור ב' לחברי ההסתדרות, מבוגרים ונוער כאחד, ובערבים התקיימו בו שיעורי עברית.⁶⁹⁵ הכל הבינו שהפעילות בצריף, שעיקרה הסתדרותי ומפלגתי, נועדה לעודד זיקה בינה לבין השתייכותם הפוליטית של העולים.

עם חיבור שני השיכונים הועתק המועדון למקום מרכזי יותר, בתקווה שיהפוך אתר התוועדות חברתית נגיש לכל. זאב עין גדי, חבר קיבוץ עמיעד שהיה מזכיר מועצת הפועלים בעיירה בסוף שנות ה-50, נענה לקריאתו של בן גוריון להתגייס לקליטת העלייה, והוא שיזם והפעיל את המועדון. עין גדי היה חדור אמונה ברעיון כור ההיתוך, והאמין שיעודו הוא להפוך את העולים לישראלים. את טקס העברת המועדון למשכנו החדש ואת הציפיות שנתלו בו הוא תיאר כך:

בפתיחת המועדון, תרמתם תרומה גדולה לפעולות התרבות, החברה וההסברה שהולכים ונוצרים ביישוב עולים זה. מועדון זה משמש וישמש כלי נאמן לחיי חברה חדשים ולנאמנות להסתדרות ולמדינה.⁶⁹⁶

עין גדי זיהה את טובת המקום עם ערכי מפא"י, האחראית על "חינוך העם", וניסה לשלב את העולים בדגם חלוצי שהכיר מזירות פעולה אחרות, כמו טקסי החגים בקיבוצים.⁶⁹⁷ בהמשך הוקם ליד צריף רמז מבנה ששימש כקן של תנועת הנוער העובד והלומד, שם התקיימו הופעות ופעילות תרבות נוספות. מדריכים מקיבוצי הסביבה באו פעמיים-שלוש בשבוע להעביר פעילות בקן, והין לילדי העולים דמויות שאליהן שאפו להידמות. אחד מהמשתתפים הפעילים בקן – לימים קצין בכיר בצה"ל וראש המועצה המקומית בחצור – תיאר זאת כ"פעילות ערכית חשובה שאין ספק שהשפיעה לחיוב בעיצוב אישיותי עד היום".⁶⁹⁸ אך לא כולם השתתפו בפעילות בצריף רמז, ואפשר

⁶⁹⁴ ריאיון עם יוסף בוחניק, 22.12.2019.

⁶⁹⁵ מצבי כהן למרכז החקלאי של ההסתדרות, 15.10.1953, **ארכיון לבון**, 235-5-933-iv.

⁶⁹⁶ ממזכיר מועצת הפועלים לאגף השיכון, המחלקה לבניני ציבור, 5.1.1957, **אמ"י**, ג-4357/11.

⁶⁹⁷ ריאיון עם זאב עין גדי, 9.6.2020.

⁶⁹⁸ ריאיון עם שאול כמיסה, שהיה ראש המועצה המקומית בחצור בשנים 2003-2008, 28.8.2020.

לומר שפעילותן של תנועות הנוער ביישוב הייתה מצומצמת למדי, ונעדרה בה שכבת הנהגה לנוער.⁶⁹⁹ מאמצע שנות ה-60 התחזקה פעילותן של תנועות נוער נוספות, כמו בני עקיבא ובית"ר.⁷⁰⁰ ב-1965 יזם ראש המועצה לנדסמן הקמת בית-תרבות קהילתי לזכר ידידו משה שרת, כחלק מעשרות מרכזים קהילתיים בעיירות הפיתוח.⁷⁰¹ המבנה, שנקרא "אוהל משה", הוקם על ידי משרד השיכון בהשקעה של 250 אלף ל"י, וכלל אולם מרכזי, ספריה וחדרי חוגים לנוער ולמבוגרים. הוא נחנך בנוכחות אלמנתו של שרת, ציפורה, ותואר כ"מבנה המפואר ביותר שהוקם בחצור".⁷⁰²

מועדון "הטכני"

ב-1957 הוקם בחצור מועדון טכני על ידי המועצה המקומית, הסוכנות היהודית וההסתדרות, במטרה לספק לנוער תעסוקה בשעות שאחרי הלימודים, ו"לרכז את ילדי חצור שעד כה היו חסרי פעילות לאחר יום הלימודים וליצור מילדים בודדים חברת נוער מגובשת ומצוידת בהכרת ערך החברות".⁷⁰³ כל תלמידי כיתות ד' עד ח' באו למועדון פעמיים בשבוע, למשך שלוש שעות: הבנים עסקו בנגרות, חרטות וסיראות, והנערות למדו עבודות רפיה ונצרים, רקמה ומלאכות יד נוספות. הפעילות במועדון הייתה משמעותית, והוא הפך ל"מרכז רוחני ותעסוקתי"⁷⁰⁴ למאות ילדים. הפעילות בו נחשבה לסוג של תנועת נוער, שמלבד המטרה הפורמלית התייחדה גם בהכוונת הילדים ל"עמל כפיים". יוזמי התוכנית רצו לתת לנוער "חינוך מקצועי טהור", וקיוו שבבוא היום, כשיוקם ביישוב בית-ספר מקצועי, הבסיס שנלמד במועדון יסייע לתלמידים. כיום, עם התגברות הביקורת על החינוך המקצועי בעיירות הפיתוח, קשה להבין את דברי יוזמי התוכנית – "היה רצוי מאוד לשלוח את הילדים המצטיינים לבתי ספר מקצועיים החסרים בחצור", אך ברור שבזמנם נחשב בית-ספר מקצועי לגולת כותרת חינוכית. ליד המועדון פעל חדר משחקים שבו יכלו הילדים לשחק, לקרוא, לכתוב ולבלות את זמנם החופשי. במסגרת המועדון הם יצאו למחנות קיץ של סיראות, והשתתפו בתחרויות מפרשיות שבהן הציגו את מה שייצרו במהלך השנה. אך גם במקרה זה, ולמרות הכוונות הערכיות המוצהרות, לא כל ילדי חצור השתתפו בפעילות.

ה. 2. גיוס אנשי חינוך מיישובי הסביבה

המורים הראשונים במערכת החינוך הממלכתית של חצור באו מהקיבוצים והמושבות הסמוכים, או שעברו להתגורר בעיירה בעקבות תפקידם וחשו שותפים למעשה חלוצי מאתגר. בגנים היו אלה הגנת רבקה טיילר, שעם סיום לימודיה בסמינר לגנות בחיפה עברה לחצור והקימה שם את ביתה, ודבורה קוזווינר מראש פנה. אורה שדמי מקיבוץ מחניים ניהלה את בית הספר הממלכתי, ואחריה שושנה גילת מהמושבה יסוד המעלה. שושנה שגב מאילת השחר הייתה האחראית למטבח ההזנה. למעשה, כל בעלי התפקידים הראשונים בחצור באו מחטיבה תרבותית וגיאוגרפית מסוימת, והיו אשכנזים, בני היישוב הוותיק. עם הזמן התקבעה תבנית זו בעיירה, כשבעלי המקצועות עתירי הסטטוס כמו ניהול, רווחה וחינוך, באו כולם מהיישוב הוותיק. הם האמינו בכל מאודם במערכת

⁶⁹⁹ דני צדקוני, "נוער מוזנח בחצור", **למרחב**, 18.9.1963.

⁷⁰⁰ יצחק דוד, "קמח ותורה בעיירות הפיתוח", **הצפה**, 25.12.1967.

⁷⁰¹ להרחבה ראו: דוד גולדברג, "מרכזים קהילתיים בישראל", בתוך: אלעד פלד (עורך), **יובל למערכת החינוך בישראל**, ב, תל אביב, 1999, עמ' 1199-1219.

⁷⁰² סופר למרחב בגליל, "בית ע"ש שרת בחצור בגליל העליון", **למרחב**, 4.1.1968.

⁷⁰³ יורם זינגר, מועדון הטכני בחצור, עלון העשור למדינה, 23.6.1958, **אמ"י**, ג-4357/11.

⁷⁰⁴ הלל לנדסמן, "חצור צופה לקראת העתיד", **דבר**, 17.6.1964.

החינוך כמנוע רב-עוצמה להלאמת העולים ומיזוג הגלויות, שבסופם תתגבש אומה עברית אחידה ויופנמו ערכי תנועת העבודה. בנוסף להם היו גם תושבי המקום שהשתתפו בהשרשת תכני החינוך הממלכתי מבית מדרשה של תנועת העבודה. הבולטים שבהם היו רפי אדרי, אלברט בן זקן ויצחק קבילו, שפועלם יידון בהמשך.

הלל לנדסמן, ראש המועצה הראשון, נרתם למשימה בכל מאודו. הוא השיג תקציבים, ובתקופת כהונתו הוחלפו הצריפים במבני קבע שאותם כינה "בתי ספר לתפארת".⁷⁰⁵ כאיש העלייה השנייה היה לנדסמן סוכן פוליטי ומפלגתי של הסדר החברתי הרצוי – מודרניזציה ואירופיזציה של העולים. הוא התגייס להנחלת תפיסת עולמו וערכיו בלבבות העולים, ובמונחי הסוציולוג קימרלינג היה למעשה "חייל ההגמוניה המפאיניקית".⁷⁰⁶ ב-1958, שנת העשור למדינה, הקים לנדסמן את "תערוכת העשור" בחצור, בדומה לזו שהתקיימה בבנייני האומה בירושלים ומשכה המונים, כדי לחזק את האתוס הלאומי בקרב העולים. ביטוי מובהק להתגייסות נפשית ומעשית למען הערכים הללו היה גם ב-1961, "שנת בר המצווה" למדינה, שלנדסמן ציין אותה במעין טקס בר מצווה לכל תלמידי חצור שנולדו עם המדינה. באירוע, שהתקיים בחורשה ליד קבר חוני המעגל, הוא העניק לכל תלמיד ספר תנ"ך והדגיש את המחויבות למדינה לצד החובות הדתיים המוכרים של ברי המצווה. המתכונת החגיגית נועדה לסחוף את ילדי העולים לאתוס הציוני הלאומי.⁷⁰⁷ לפי התפיסות הסוציאליסטיות והמודרניות, ראה לנדסמן בתנ"ך את ספר ההיסטוריה של העם היהודי, תיעוד של התנחלות השבטים וחייהם מיגיע כפיהם על אדמתם, פרק מסאגה ההיסטורית גדולה של היווצרות האומה העברית. לפי הפרשנות המקובלת של התנועות הלאומיות והסוציאליסטיות, גם הוא ראה בתנ"ך מקור ועוגן לערכים אוניברסליים של צדק, שוויון ועבודה, שאותם רצה להנחיל לדור הצעיר הגדל בארץ, ובתוכו גם ילדי העולים החדשים.⁷⁰⁸

בחג העשור למדינה הופק בחצור גם "עלון העשור", שהתייחס לתחומי העשייה הרבים בעיירה ונתן מקום למועצת הפועלים, לתנועת הנוער העובד והלומד, לסניף "הפועל" ולמשקי עזר וחקלאות. נציגת תחום החינוך בעלון הייתה שושנה גילת, מנהלת בית הספר הממלכתי, למרות שרוב תלמידי חצור למדו אז בבית הספר הממלכתי-דתי. הדברים שכתבה מאלפים:

בכל יום מגיעים עולים והם לומדים בבית הספר את השפה העברית ואת המקצועות הנדרשים לפי תכנית משרד החינוך. כתוספת אנו מאפשרים לילד הכנה לחיי העבודה בעתיד: הם לומדים חקלאות, מלאכת יד, תפירה ורקמה. עם גמר 8 כיתות בית הספר ישנם תלמידים היוצאים לעבודה לעזרת המשפחה, להצלחתם בעבודה אנו פותחים בשנה הבאה כתות מיוחדות בהם ילמדו הבנים נגרות או מסגרות והבנות תפירה. מקצועות אלה יהיו מורי דרך לתלמידים בחייהם בעתיד. אחרים ימשיכו בבתי ספר לחקלאות ולמלאכה ובתיכון.

⁷⁰⁵ ללא שם, "ה. לנדסמן – יו"ר מועצת חצור", **הארץ**, 22.1.1960.

⁷⁰⁶ קימרלינג, "היווצרותה של הגמוניה", עמ' 190.

⁷⁰⁷ סופר הבוקר בגליל, "חגיגה מרכזית בחצור, **הבוקר**, 30.6.1961. טקס דומה מתקיים עד היום לתלמידי כיתות ז' בקיבוצים.

⁷⁰⁸ אניטה שפירא, "המוטיבים הדתיים של תנועת העבודה" בתוך: ירחמיאל כהן (עורך), **מחקרים בתולדות ישראל: העת החדשה ב, ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, 1998, עמ' 428.**

היא פנתה גם להורים, והסבירה :

תנו ידיכם לשגשוג בית הספר ולהצלחת ילדיכם בלימודים. שלחו אותם יום לביית הספר, אפשרו להם פינה נוחה בבית ללימודים ויותר מכל תנו להם לסיים את בית הספר ובזאת תאפשרו להם עתיד בטוח ונוח יותר.⁷⁰⁹

דבריה של גילת מעלים כמה נקודות שחשוב לדון בהן בהקשר של החינוך בעירות העולים. ראשית כל, היא מציינת בגאווה שלמען הצלחת התלמידים בחיי העבודה נפתחו בעבורם כיתות מיוחדות, שהמקצועות שילמדו בהן "יהיו מורי דרך לתלמידים בחייהם בעתיד". לא-מעט חוקרים רואים היום בהסללת ילדי עירות העולים, בעיקר המזרחים, למקצועות אלה, ניתוב שלהם למעמד פועלים מזרחי נמוך.⁷¹⁰ סבירסקי, למשל, סבור שבית הספר מילא תפקיד חשוב ביצירת אי השוויון בחברה הישראלית, ובהשרשתו.⁷¹¹

שנית, המנהלת הפצירה בהורים לשלוח את ילדיהם לבית הספר בכל יום, והצביעה על הבעיה הנפוצה של היעדרות תלמידים ושל אי-הגעה סדירה ללימודים. הצורך בעזרה לכלכלת הבית או בשמירה על האחים הקטנים בעת שההורים עובדים, הביא לא רק להיעדרויות ממושכות אלא גם להפסקת לימודים.⁷¹² בימות החורף החמירה התופעה, אז נעדרו מבית הספר כ-60% מהתלמידים.⁷¹³

נקודה שלישית העולה מהדברים היא גורלם של מסיימי בית הספר היסודי בחצור. באין בית-ספר תיכון ביישוב, האפשרויות שעמדו בפניהם היו כרוכות בנסיעות ארוכות או אף עזיבת הבית: בוגרי היסודי הממלכתי יכלו ללמוד בבית הספר החקלאי בנהלל או בבית-ספר כצנלסון בכפר סבא, ובוגרי היסודי הממלכתי-דתי יכלו ללמוד בישיבות תיכוניות פנימייתיות, או בצפת. על רקע זה נטו רבים לצאת ממעגל ההשכלה לטובת עבודות לא-מקצועית בשכר נמוך, מה שמנע מובילות ושימר את המצב הכלכלי-חברתי שלהם ושל משפחותיהם.

היו בחצור מורים שהבינו את חשיבות המשך הלימודים וניסו להשפיע על המוכשרים שבתלמידים להמשיך ללמוד מחוץ לחצור. בחינוך הממלכתי הייתה זו שושנה גילת, מנהלת בית הספר, בסיוע מזכיר מועצת הפועלים; הם סייעו לתלמידים מצטיינים ללמוד בבית הספר החקלאי בנהלל, כולל הסעתם למבחני הקבלה ולעיתים גם מתן דמי כיס מקופת המועצה. חלק מהתלמידים הללו המשיך ללימודים אקדמיים.⁷¹⁴ למסיימי כיתות ח' בבית הספר הממלכתי-דתי הוצע ללמוד בישיבות תיכוניות, וגם במקרה הזה התלווה לכך סיוע כספי. ברוב המקרים לא חזרו התלמידים הללו להתגורר בחצור.

ה. 3. אפליה במערכת החינוך בחצור

לאורך כל השנים שבהן הוקמו והתבססו בחצור מוסדות חינוך, נטען שהחינוך הדתי מופלה לרעה לעומת החינוך הכללי החילוני, למרות שרוב תושבי חצור דתיים או מסורתיים. הטוענים אמרו כי

⁷⁰⁹ עלון העשור, 23.6.1958, אמ"י, ג-4357/11.

⁷¹⁰ סבירסקי, לא נחשלים.

⁷¹¹ שלמה סבירסקי, חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים. תל אביב: בררות, 1990.

⁷¹² עברון, "עיר פועלים להשכרה", הבוקר, 9.3.1958; לבנברג, פרקי קרית שמונה, עמ' 116.

⁷¹³ מהלל לנדסמן למשרד הסעד, 15.1.1960, אמ"י, ג-1889-48.

⁷¹⁴ ראיונות עם רות מייסטר, 14.8.2022, וזאב עין גדי, 9.6.2020.

המבקשים חינוך דתי נאלצים להיאבק על כך, בעוד שברירת המחדל היא הקמת מוסדות חינוך כלליים-חילוניים. הם הצביעו גם על הפער בתנאים הפיסיים בין שני מסלולי החינוך, והזכירו כי הגנים הראשונים שהוקמו ביישוב היו של ארגון אימהות עובדות ההסתדרותי,⁷¹⁵ ורק כעבור כשנתיים הוקמו גנים דתיים על ידי ארגון הפועלות של הפועל המזרחי.⁷¹⁶ בית הספר הראשון שהוקם בחצור היה של זרם העובדים, ורק אחרי מאבק הוקם גם בית-ספר של המזרחי. לאחר החלת חוק חינוך ממלכתי הוקם בית הספר הממלכתי, ורק אחרי כשלושה חודשים דיווח הרב דיעי על פתיחת בית-ספר ממלכתי-דתי באמצעות "מאבק עצום ונורא מול כל המתנגדים והחוחים והקוצים הסובבים אותנו ... שבעזרת השם ניצחנו ופתחנו ביי"ס ממ"ד".⁷¹⁷ הממסד הניח שההורים אינם מסוגלים להחליט בעצמם לאיזה מסלול חינוכי לשלוח את ילדיהם, ומסתבר שמועצת הפועלים לא הקצתה צריף לבית הספר הדתי כדי להקשות את התנאים הפיזיים, בתקווה שההורים יעדיפו את התנאים הנוחים יותר שבזרם העובדים. ממסמכי הארכיון עולה שכשהוקמו הצריפים החדשים למערכת החינוך בחצור, ב-1955, פנתה מועצת הפועלים לממונה על מוסדות הציבור באגף השיכון של משרד העבודה, וביקשה ממנו "לעשות כמיטב יכולתך ... ולהקציב את בנין בית הספר הנבנה בצריפים החדשים בחצור עבור בית הספר הממלכתי", בנימוק כי "למותר להסביר לך שיש בכך עניין מכריע עבורנו ועבור עתיד המקום מבחינה ציבורית".⁷¹⁸ הפנייה מעידה על הקשר ההדוק של ההסתדרות עם הדרגים הקובעים בגופים הממשלתיים. באמצע שנות ה-60, עם הקמת בתי הספר התיכוניים המקצועיים, הוקם בית הספר הממלכתי הדו-שנתי ורק שנה אחריו גם בית הספר הדו שנתי הממלכתי-דתי.

התנאים הפיזיים בגנים ובבתי הספר הוטו לטובת המסגרות החילוניות. לדוגמה, הגנים הדתיים התקשו לקבל מבנה מסודר המתאים לגן. תחילה הם הופנו לבית הכנסת, לאחר מכן למבנה מרפאה שהתפנה, עד שלבסוף, לאחר התערבות ממושכת של הפועל המזרחי, נמצא צריף ייעודי בשבילם.⁷¹⁹ בסוף שנות ה-50, כשבתי הספר הועברו למבני קבע, נמסרו תחילה הכיתות הראשונות לבית הספר הממלכתי, שרוב כיתותיו כבר היו ממילא במבנה בנוי, לעומת בית הספר הממלכתי-דתי, שכמחצית מכיתותיו פעלו בצריפים ישנים ובחלקם לא-ראויים לשימוש. כל זאת בשעה שבאחרון למדו יותר תלמידים. המסגרות החינוכיות החילוניות ייצגו את ההגמוניה השלטונית, והעדפתן הייתה חלק מהסימנים הבולטים של תקופת העלייה, וביטאה את תביעת הקולטים לדומיננטיות גם בתחום זה.⁷²⁰ כמו במקומות אחרים, גם בחצור נעשה מאמץ, שהצליח חלקית, למשוך את העולים למסלול הלימודים החילוני בניגוד להשקפת עולמם.

ה. 4. מאבק בין זרם העובדים למזרחי

כבר עם הגעת ראשוני המתיישבים הם פתחו במאבק ראשון בתחום החינוך, שבסופו הצליחו לקבוע את אופי החינוך של ילדיהם. בניגוד לעמדת הגופים המיישבים, שהקימו בעיירה רק בית-ספר של זרם העובדים, דרשו התושבים, יחד עם כעשר משפחות תימניות שנשארו מכפר העבודה פאר-עם שפורק, לפתוח כיתה של זרם המזרחי. במאבקם סייעו הרב דיעי והרב צבי גנות, שהיה מנהל בית

⁷¹⁵ ארגון אימהות עובדות הוא שמו הקודם של ארגון נעמ"ת, תנועת הנשים של הסתדרות העובדים הכללית.
⁷¹⁶ ארגון הפועלות של הפועל המזרחי הוקם ב-1935 כמסגרת לנשות התנועה. כיום נקראת תנועת האישה הדתית-לאומית "אמונה".

⁷¹⁷ מהרב דיעי למשרד הדתות, 18.1.1954, אמ"י, גל-6309/10.

⁷¹⁸ מאליעזר רום, מזכיר מחוזי של מועצת פועלי ארץ-ישראל, ל-סלייפר, 29.5.1955, אמ"י, ג-20-2330.

⁷¹⁹ ממרים לוי, ארגון פועלות הפועל המזרחי, למשרד העבודה, 30.11.1955, אמ"י, ג-2315/22.

⁷²⁰ ליסק, כשלון כור ההיתוך, עמ' 216.

הספר בפאר-עם. כשהמבנה המוצע לכך לא אושר פלש גנות למבנה ריק, העביר את הציוד מבית הספר בפאר-עם והחל ללמד בו כ-40 תלמידים שבחרו בחינוך דתי.⁷²¹ כשהדבר נודע בא למקום אחד ממורי זרם העובדים והורה לגנות לצאת מהמבנה בטענה שהוא פולש. גנות סירב, והתפתחה תגרה שנרגעה בעזרת המשטרה. בהתערבות מזכיר הוועד המקומי נסגרה הכיתה, והתלמידים נותרו ללא מסגרת חינוכית.⁷²² יוסף וולק, המפקח על בתי הספר של זרם המזרחי, פנה למחלקה ליישום חוק חינוך חובה ודרש שיערך רישום חוקי בנוכחות גורמים ניטרליים, כדי להבטיח את ביצועו של החוק לכל ילדי המקום.⁷²³ בסופו של נערכו בחצור שני ימי רישום: הראשון התקיים ב-4.2.1953 ותוצאותיו היו רוב של 70% לזרם המזרחי, אך למרות שטופס הרישום נערך ונחתם כדן, ביקשו מזכיר הוועד המקומי, ישראל ימיני, ומזכיר מועצת הפועלים, צבי כהן, שניהלו בפועל את חצור, לקיים יום רישום נוסף. הם טענו כי ליום הרישום נישאו רק תושבי חצור א', וצריך לתת יום כזה גם לתושבי חצור ב'. שבוע מאוחר יותר, ב-11.2.1953, נערך יום הרישום הנוסף, ותוצאותיו היו הפוכות: רוב של 64% לזרם העובדים. על סמך התוצאות הללו הודיע נציג משרד החינוך כי הוא מאשר פתיחת בית-ספר יסודי, בית-ספר לנערים עובדים וגן ילדים בחצור, שישתייכו לזרם העובדים.⁷²⁴

מזכיר מועצת הפועלים זכה לשבחים מהמרכז לחינוך של ההסתדרות: "פעילותך המזהירה והשפעתך הברוכה על פועלי חצור הצילו את מוסדות החינוך של 'זרם העובדים' בחצור ברגע האחרון שכמעט ונשמטו ביום הרישום הראשון".⁷²⁵ ישראל יעקובוביץ' מהמרכז לחינוך גם התעניין: "מי עוד נתן את ידו להצלחת הפעולה למניעת פתיחת בית ספר דתי בחצור? כי עמדנו בפני סכנה רצינית ... אבל בסוף יצאנו מנצחים".⁷²⁶ הביטויים הללו ממחישים את אופי המאבק, המצטייר כמלחמה בין הזרמים. בעיני מועצת הפועלים, שנאבקה למען חינוך חילוני, היו לימוד התורה ושמירת המצוות ספיח של הגלות, שאינו מתאים למדינה החדשה והמודרנית, המבוססת על שלילת הגלות. זו דוגמה ליחס מזלזל ולהתעלמות מהמסורת הדתית, שתויגה כמיושנת, לא-רלוונטית ואנכרוניסטית, כדי ליצור מיזוג חד-צדדי.⁷²⁷ ובכך התחזקה הזיקה שיצרו בין "דתיות" ל"פרימיטיביות".⁷²⁸

לעומתם, נציגי המזרחי טענו שהתוצאות הושגו בעורמה, תוך איום בפיטוריהם של עובדי המחצבה ומקורות, מניעת שיכון ושלילת האישור לשימוש בצרכנייה ולארוחות לילדים. עוד טענו כי מדובר בכפייה חילונית, המאלצת את הציבור הדתי ללמוד בבית-ספר חילוני בניגוד לאמונתו. לדבריהם, מי שבחר בבית-ספר דתי נאלץ להסתובב ימים רבים בלי מסגרת לימודית בגלל היעדר בית-ספר כזה.⁷²⁹ מועצת הפועלים, מצידה, טענה נגד גנות, שבדרכים לא-כשרות הוציא תלמידים שנרשמו לזרם העובדים, פיתה אותם ואת הוריהם לעבור לבית הספר הדתי, והשמיץ את המורים החילוניים.

⁷²¹ "פלישה ללשכת הסעד", 3.12.1953, אמ"י, ג-2315/22.

⁷²² סופרנו בגליל, "אנשי זרם העובדים בחצור א' מונעים בכוח מתן חינוך דתי לילדי המקום", הצפה, 29.1.1953; "נמשך ציד הנפשות", הבוקר, 30.1.1953.

⁷²³ מיוסף וולק למחלקה לביצוע חוק חינוך חובה משרד החינוך והתרבות, 23.1.1953, אמ"י, גל-1434/3.

⁷²⁴ אישור לפתיחת בית-ספר יסודי, בית-ספר לנערים עובדים וגן ילדים בחצור, 16.2.1953, אמ"י גל-1712/16.

⁷²⁵ משמעון לבל לצבי כהן, 12.2.1953, ארכיון לבון, IV-215-472-A.

⁷²⁶ מישראל יעקובוביץ' למנהל בית הספר, שמעון לבל, 19.2.1953, ארכיון לבון, IV-215-472-A.

⁷²⁷ צור, הבעיה העדתית.

⁷²⁸ אבי פיקאר, "שיתופם של המזרחים בחינוך הציוני-דתי והדרתם ממנו", בתוך: לילך רוזנברג-פרידמן ויצחק קרנטי (עורכים), זהות החמ"ד – מאה שנים לחינוך הציוני-דתי, ירושלים: המנהל לחינוך דתי ויד יצחק בן צבי, 2011 (להלן: "פיקאר, שיתופם של המזרחים"), עמ' 211-224.

⁷²⁹ סופרנו בגליל, "אנשי זרם העובדים בחצור א' מונעים בכוח מתן חינוך דתי לילדי המקום", הצפה, 29.1.1953; "נמשך ציד הנפשות", הבוקר, 30.1.1953; "סיפור של חצור", הצפה, 13.2.1953; "מגילת חצור", הצפה, 9.2.1953.

גנות טען שזרם העובדים מחנך את הילדים לחילול שבת, לאכילת חזיר ולשמד, ובכך מחדיר בלבול ושקר בהם ובהוריהם.⁷³⁰

הקמתה של מערכת החינוך בחצור הייתה חלק ממאבק חריף ומ"ציד נפשות" מאורגן ביישובי העולים, בעיקר באלה המוחלשים שאוכלסו בעולים מארצות האסלאם.⁷³¹ עיקר המאבק היה בין מפא"י, שלא רצתה לוותר על חברים חדשים מבין העולים המזרחים, לבין תנועת המזרחי שראתה בילדי העולים "לקוחות טבעיים" בזכות היותם שומרי מסורת. התחרות הזו הובילה לעימותים קשים ואף אלימים, כפי שהיה בחצור, אך בסיוע הרב גנות והרב דיעי נפתח שם בסופו של דבר בית-ספר דתי של המזרחי, שפעל בראשיתו בבתים פרטיים. הרב דיעי פתח ביתה ראשונה, פיראטית, בביתו, ובהמשך, בזכות העברת כמה תלמידים שנרשמו בטעות לזרם העובדים,⁷³² הוקם בעיירה גם בית-ספר של המזרחי, שהפך בהמשך לבית-ספר ממלכתי-דתי.

"ייחסי המלחמה" המשיכו ללוות את מערכת החינוך בחצור גם עם חקיקתו של חוק חינוך ממלכתי. במבנה המשותף שהוקם לבתי הספר ב-1954 למדו תלמידי החינוך הממלכתי קרוב מאד לתלמידי הממלכתי-דתי. בית הספר הממלכתי כונה אז "בית הספר של מפא"י", ובית הספר הממלכתי-דתי "בית הספר של הפועל המזרחי". מנהלי שני בתי הספר ניסו לגייס כמה שיותר תלמידים, מה שיצר חיכוך מתמיד בשיעורים וגם בהפסקות. למאבקם של המנהלים הצטרפו מורים ותלמידים, עד שוועד היישוב התערב ודרש להחליף את המנהלים שבמקום ללמד מקיימים "מלחמת חינוך בזעיר אנפין".⁷³³ עימותים התגלעו גם בין ההורים ובין הילדים עצמם, שעד לא מזמן חלקו מסורות דתיות משותפות. המאבק פגע בתפקוד מערכת החינוך ובמרקם חברתי ביישוב. רבים מהתושבים התלוננו על הלחץ "בנשק חלוקת העבודה המאלץ אותם לשלוח את ילדיהם לבית הספר המ"מ אף על פי שהם היו והינם שומרי דת ומסורת".⁷³⁴ המאבק החינוכי בחצור מעיד, אפוא, כי השליטה הממשית בנושא הייתה בידי המנגנונים הפוליטיים-מפלגתיים שניהלו את חצור.

ה. 5. המאבק להשוואת התנאים בין החינוך הממלכתי לחינוך הממלכתי-דתי

עם חידוש העלייה מצפון אפריקה נשלחו עולים רבים לחצור במבצע "מהאונייה לכפר", ומספר התלמידים גדל והלך. משרד החינוך לא הצליח להדביק את הביקוש ולספק את צרכיו הבסיסיים של בית הספר הממלכתי-דתי, כפי שתיאר הממונה על מחוז הצפון במשרד הפנים, שביקר בו בספטמבר 1954: "אין כסאות ושולחנות וחלק ניכר מהתלמידים יושב על בלוקים ועל הרצפה".⁷³⁵ מנהל בית הספר, רחמים שר שלום, אמר:

בית ספרנו המונה 6 כיתות עם 120 תלמידים ... ויש רק 45 מקומות ישיבה ו-4 חדרי לימוד. תלמידים יושבים על רצפה ועל בלוקים ומצטופפים 4 תלמידים על 2 כסאות. תלמידים מתלוננים על כאבי גב ... ואחדים חדלו להגיע לבית הספר. ההורים מתמרמרים ושואלים היכן חוק חינוך חובה?⁷³⁶

⁷³⁰ ממועצת הפועלים למחלקה לביצוע חוק חינוך חובה, 1.2.1953, אמ"י, גל-1434/3, 1.2.53.

⁷³¹ צבי צמרת, "פרשת התימנים מעמקה (1950)", אלפיים, 23, 2002, עמ' 114-141.

⁷³² מיצחק רפאלי הלוי עציון לשר דינור, 17.5.1953, אמ"י, ג-834/10.

⁷³³ "ראיתי שמעתי - מלחמת חינוך בחצור", הארץ, 22.2.1954.

⁷³⁴ מנחם בן אריה, "פקעה סבלנותם של אנשי העיר חצור", הבוקר, 16.7.1954.

⁷³⁵ מהממונה על מחוז צפון לסגן המנהל הכללי לשלטון מקומי, 22.9.1954, אמ"י, ג-2054/69.

⁷³⁶ ממנהל בית הספר הממלכתי-דתי למפקחת מחוז הצפון, 30.9.1954, אמ"י, ג-2054/69.

תמיכה בטענות על קיפוח יש במכתב של חבר "שורת המתנדבים" – גוף חיצוני ואובייקטיבי שאנשיו באו לחצור בשנת הלימודים תשט"ז לסייע בבתי הספר.⁷³⁷ חברי ה"שורה" עסקו בפעולות חברתיות ביישובי עולים ובמעברות, והורו עברית לעולים. לחצור באה קבוצת מתנדבים מחיפה, ובגלל המחסור במורים היא פעלה בשני בתי הספר.⁷³⁸ פעילותם חשפה בפניהם את הפערים שאותם כינו "עוול כלפי בית הספר הממלכתי-דתי".⁷³⁹ במכתב לאגף השיכון כתבו:

בבית הספר הממלכתי לומדים כ-85 תלמידים ולהם עשרה חדרים כולל חדר מורים, מחסן וחדר האוכל, ובממלכתי דתי לומדים כ-220 תלמידים בשישה חדרי לימוד ל-8 כיתות מה שחייב שתי כיתות ללמוד במשמורת שנייה. ... בשעה שהישוב במדינה עוקב בדאגה אחרי הידיעות על גרעון של 25 מיליון לירות, הרי בוודאי התמרמרותו תגדל כשתגיע אליו הידיעה על בזבוז כספים לבניית חדרים בלתי חיוניים. ... האין זה עוול כלפי בית הספר הממלכתי דתי שתלמידיו ילמדו במשמורת שנייה בשעה שישנם חדרים ריקים בבית הספר הממלכתי ועוד בונים עבורם חדרים? חוששני מאוד שיהיו אנשים אשר ינצלו את הדברים לסנסציה עיתונאית.⁷⁴⁰

עדות נוספת לאפליה באה מהמורה אברהם גליקמן, שלימד בשני בתי הספר את המקצוע "מכונות" שרכש בסמינר להכשרת מורים של משרד החינוך. בריאיון העבודה שלו, לפני הגעתו לחצור בשנת הלימודים תשכ"ג (2-1963), תיאר בפניו המפקח את הכיתה שבה הוא עתיד ללמד כ"בית מלאכה משוכלל ובו כל הציוד הדרוש שבו רק צריך לפתוח את הדלת ולהתחיל ללמד". אך המציאות הייתה שונה: בגלל ויכוח בין המנהלים בשאלה היכן תילמד מגמת המכונות, גליקמן לא יכול היה להתחיל ללמד. במכתב למשרד החינוך הוא תיאר את האפליה בין שני בתי הספר, כשמנהל הממלכתי דורש שכיתה למטרה זו תינתן ממאגר הכיתות של הממלכתי-דתי, שהיה חסר כיתות:

ביה"ס המ"מ מונה כיום 16 כיתות ועומדים לרשותו 20 חדרים מהם 3 חדרים פנויים. ... בית ספר הדתי מונה 25 כיתות, 16 כיתות כשרות ללימוד והשאר לומדים בצריפי מגורים בסביבה בתנאים נוראיים ועוד אומרים תנו אתם כיתה למ"מ. הרי זה ממש מבחינת "כבשת הרש". מה אשמים הילדים שקיימת אפליה זו?⁷⁴¹

והוא הוסיף: "נכנסתי לעבודה ברגל שמאל, הילדים באו לחדר הפוך, הכל מאובק ומלוכלך, שיירי בטון סיד וטיח על כל צעד ושעל. התלמידים התחילו להתייאש ונוצרה אווירה של אנדרלמוסיה".⁷⁴² בפברואר 1962 עדיין לא התחיל גליקמן ללמד, "כי אין כיתות ונאלצתי ללמד בחוץ בחורשה ובגשם ... הייתכן הדבר?" ביקורתו הופנתה גם למשרד החינוך, שאפשר מציאות זו. אף שגליקמן היה אדם

⁷³⁷ שורת המתנדבים היה ארגון אזרחי שהוקם בראשית שנות ה-50 על ידי אזרחים בעלי מודעות חברתית ופוליטית, כדי להילחם בעוולות חברתיות ובשחיתות שלטונית.

⁷³⁸ לקריאה נוספת על הארגון: פולה קבלו, **שורת המתנדבים: קורותיו של ארגון אזרחים**, תל אביב: עם עובד, 2007.

⁷³⁹ מ"איש משורת המתנדבים" לאגף השיכון, 20.11.1953, **אמ"י**, ג-2315/22.

⁷⁴⁰ שם.

⁷⁴¹ מאברהם גליקמן למפקח ווגשל, 6.2.1963, **אמ"י**, גל-4760-17.

⁷⁴² שם.

דתי, מה שהשפיע על תוכן מכתבו ועל אופיו, בכל זאת מעידות העובדות והנימה הטעונה כי אכן היה אי-שוויון בין שני בתי הספר, ש"האחד (הממ"ד) היה מפגר בהרבה אחרי השני (המ"מ)".⁷⁴³ דוגמה נוספת לאפליה בתשתיות היו התנאים בחדרי האוכל בבתי הספר, כפי שיפורט בהמשך. על כל פנים, הפרקטיקה של יצירת זיקה בין דת לפרימיטיביות הצליחה. מוסדות החינוך הממלכתי, שזוהו עם המודרנה והקדמה, נחשבו גם בעיני תושבי חצור למצוידיים ומושקעים יותר מאלה של החינוך הממלכתי-דתי,⁷⁴⁴ והדבר גרם להם להסתייג מהחינוך הדתי. פרימיטיביות זוהתה גם עם תנאים סביבתיים המונעים התפתחות טובה, ואני טוענת שהזנחת בית הספר הממלכתי-דתי בחצור סייעה למיתוגו ולמיתוג הדת בכלל כתופעה פרימיטיבית.

ה. 6. מעורבות האגף לחינוך ממלכתי דתי (חמ"ד) במערכת החינוך בחצור

בספטמבר 1963 (תשכ"ד) נשלח שמואל דנינו לנהל את בית הספר הממלכתי-דתי בחצור, ועמד מקרוב על ההבדל בתשתיות בינו לבין בית הספר הממלכתי. במקביל לבואו הסתיימה בנייתן של שמונה כיתות לימוד חדשות, שלמרות הפערים הללו, היו אמורות להתחלק שווה בשווה בין שני בתי הספר. אפשר לומר שבמידה מסוימת היוותה המחלוקת על חלוקת הכיתות את קו פרשת המים של מערכת החינוך בחצור, משום שהיא יצרה שתי חזיתות: מצד אחד דנינו, שגייס לצידו את האגף לחינוך דתי במשרד החינוך ואת חברי המועצה המקומית מטעם תנועת החרות; ומצד שני ראש המועצה המקומית, לנדסמן, ולצידו ורפי אדרי ממפא"י ובן ציון לוריא ממשרד החינוך. דנינו נולד למשפחה דתית בקזבלנקה שבמרוקו ב-1938. עם הקמת המדינה עלה ארצה עם אחיו במסגרת המסלול הדתי של עליית הנוער, ולמד בכפר חסידים ובכפר הרוא"ה. את שירותו הצבאי החל במסגרת "מורים חיילים", והמשיך בחטיבת גולני. עם סיום לימודיו בסמינר למורים הוא נשלח לנהל בית-ספר ממלכתי-דתי במושב שתולים שבנגב. אחרי נישואיו חיפש דנינו מקום שבו יוכל להתפתח מקצועית ולזכות בתנאים נוחים, וכך הגיע לחצור. בשנת הניהול השנייה שלו, תשכ"ה, כשמספר התלמידים בבית הספר כבר היה כ-900 ומצוקת הכיתות הייתה קשה מאד, הסתיימה בנייתן של שמונה הכיתות החדשות והוא דרש את כולן לבית ספרו. תחילה פנה למועצה המקומית חצור, אך תשובת לנדסמן הייתה שאגף השיכון הוא המחליט למי יינתנו הכיתות. לנדסמן הוסיף שבקרוב ייבנו ארבע כיתות נוספות, שיימסרו כולם לבית הספר שניהל דנינו, ושצריך היה לפצלו לשניים בגלל גודלו.

דנינו, שבא ממשפחה שאחד מאחיו היה מפקח במשרד החינוך ואחר היה לימים ראש מועצת נתיבות, לא קיבל את התשובה. הוא דרש לבית ספרו חדרי לימוד וחדר טבע, חדר מלאכה, חדר חקלאות וחדר קריאה בסטנדרטים של המערכת הממלכתית. למעשה הוא דרש "אפליה מתקנת". דנינו שיתף במצוקתו את ד"ר יוסף גולדשמידט, מנהל האגף לחינוך ממלכתי-דתי במשרד החינוך, ואמר שאם ארבע מהכיתות החדשות יועברו לבית הספר הממלכתי תהיה שם כיתה מיותרת, בעוד שלבית הספר ממלכתי-דתי יחסרו תשע כיתות בבנייה קשה. את מכתבו חתם כך: "אנחנו נעמוד בתוקף על כך שזכויות התלמידים בבית הספר הדתי לא תפגענה".⁷⁴⁵

⁷⁴³ שם.

⁷⁴⁴ ריאיון עם אליהו ביטון ז"ל, 6.12.2018.

⁷⁴⁵ מדנינו ליוסף גולדשמידט, 18.10.1964, אמ"י, גל-4760-17.

טבלה מספר 1. ההבדלים בין בית הספר הממלכתי לבין הממלכתי-דתי, אוקטובר 1964⁷⁴⁶

ביה"ס הממלכתי-דתי		ביה"ס הממלכתי		
900		470		מספר התלמידים
27		19		כיתות לומדות
צריפים, בחלקם לא ראויים להוראה	בנייה קשה	צריפים	בנייה קשה	מבנים
	13	14	16	
צריפים	בנייה קשה	צריפים	בנייה קשה	המצב אחרי מתן 4 כיתות חדשות לכל בית ספר
9	18		20 (כיתה מיותרת)	

דנינו וגולדשמידט חלקו אידיאולוגיה דומה של שוויון במשרד החינוך. דנינו דרש שוויון בין בתי הספר בחצור, וגולדשמידט דרש שוויון בין שתי המגמות הממלכתיות במשרד החינוך.⁷⁴⁷ גולדשמידט נאבק על עצמאותו של החינוך הממלכתי-דתי בישובים רבים בארץ, שסבלו מקיפוח ומאפליה של החינוך הדתי, וראה בחצור חלק ממאבק גדול יותר. דבריו של דנינו נפלו, אם כך, על אוזניים קשובות.

בשנות ה-50 וה-60 גדל מספר התלמידים בבתי הספר הממלכתיים-דתיים בארץ,⁷⁴⁸ והעיתון **הצפה** – שופרה של המפד"ל שהייתה הכוח הפוליטי שמאחורי האגף לחינוך ממלכתי-דתי במשרד החינוך, דיווח שמפא"י חוששת מכך. את המכשולים שמפא"י הערימה בפני החינוך הדתי כינה **הצפה** "פעולות טרור".⁷⁴⁹ יהודה קיל, דמות בכירה בחינוך הממלכתי-דתי, טען שלא ייתכן שבמדינה דמוקרטית יינתנו שירותי החינוך הממלכתיים בשני סטנדרטים שונים, ודנינו הוסיף כי החינוך בחצור בתקופתו היה תלוי בחסדי מפא"י, ו"אם היית חסר כוח פוליטי, לא יכולת לשנות מאומה בענייני חינוך".⁷⁵⁰

המפקח אברהם רון, גם הוא דמות בכירה באגף לחינוך ממלכתי-דתי, נשלח לחצור לעמוד מקרוב על הפערים, וכתב דו"ח שאותו סיכם במילים "זעזוע ממה שראו עיניי". "אני על כל פנים לא יכולתי לראות ולהחריש", חתם את מכתבו.⁷⁵¹ בעקבות הדו"ח אימץ גולדשמידט את עמדתו של דנינו, ודרש שכל שמונה הכיתות הנבנות יוקצו לבית הספר הממלכתי-דתי בחצור.⁷⁵²

מראשית דרכו נאבק החינוך הממלכתי-דתי על עצמאותו כמגמת החינוך הדתית הרשמית של המדינה. הוא עשה זאת בשני ערוצים: ברמת המיקרו, של הקיפוח בשטח, נסוב המאבק על הקצאת מבנים, מתן שעות ותקנים, וזכות ההורים לרשום את ילדיהם לחינוך הדתי לפי בחירתם; ברמת המאקרו המערכתית התנהל הדיון עם משרד החינוך, ונסוב על סוגיות של סמכות ואחריות, ביטוי

⁷⁴⁶ מדנינו לגולדשמידט, 18.10.1964, אמ"י, גל-4760-17.

⁷⁴⁷ יעקב הדני, "האם תם עידן המאבק על האוטונומיה של החינוך הדתי?", **בוזית אישית**, תשס"ז (להלן: "הדני, האם תם עידן המאבק?"), עמ' 258-259; "הכינוס המוניציפאלי של המפד"ל תובע סקר דחוף על מדיניות המבנים במערכת החינוך", **הצפה**, 15.10.1963.

⁷⁴⁸ ב-1953 למדו במוסדות של הזרם הממלכתי-דתי 24.5% מילדי המדינה, וב-1963 עלה שיעורם ל-28.8%. ראו: דן הורביץ ומשה ליסק, **מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס יתר**, תל אביב: עם עובד, 1990, עמ' 93.

⁷⁴⁹ תנחום לוויין, "כלפי יריביו של החינוך הדתי", **הצפה**, 10.4.1964.

⁷⁵⁰ ריאיון עם שמואל דנינו, 12.3.2018.

⁷⁵¹ מאברהם רון, ראש מנהל החינוך הדתי, לגולדשמידט, 24.12.1964, אמ"י, גל-4760/17.

⁷⁵² מגולדשמידט לשרגא עדיאל, 25.11.1964, אמ"י, גל-4760-17.

ייוחדי בתוכניות הלימוד, רפורמות, אינטגרציה ומפעלים נוספים שקיים משרד החינוך.⁷⁵³ מעורבותו של האגף לחינוך ממלכתי-דתי במשרד החינוך בחצור מעידה על הדרך שהוא עבר: ב-1954, כשהוערמו קשיים על פתיחת בית הספר הממלכתי-דתי בעיירה, במסגרת חוק החינוך הממלכתי, נאלץ גולדשמידט להסכים שכיתות א'–ב' יהיו משותפות וינהלו במסגרת החינוך הממלכתי.⁷⁵⁴ זה היה על בסיס התפישה שרווחה אז, כי החינוך הממלכתי-דתי הוא אפיזודה חולפת, וכי בקרוב יהיה חינוך אחיד, ממלכתי חילוני, לכולם. מצבו של החינוך הממלכתי-דתי היה נמוך באותן שנים, וגם הציונות הדתית סבלה מדימוי עצמי ירוד. בפרק היסטורי זה, המדינה ומוסדותיה נבנו ואוישו על ידי הסקטור החילוני, והציבור הציוני-דתי לא נתפס כמשתלב בהם משמעותית. ביטוי לגישה השונה כלפי הזרמים החינוכיים היה גם במצבם הפיזי. גם בן ציון לוריא, ראש מחלקת הפיתוח במשרד החינוך והתרבות ואיש מפא"י, הודה ש"בית הספר הממ"ד מופלה לרעה ביחס לממ"מ".⁷⁵⁵ במאי 1955 הוקמו חדרי אוכל בשני בתי הספר במסגרת "מפעל ההזנה",⁷⁵⁶ אך בניגוד לחדר האוכל של בית הספר הממלכתי, שכלל שלושה חללים נפרדים, זה של הממלכתי-דתי כלל מבנה אחד שבו הותקנה עמדת שטיפת הכלים בתוך חדר האוכל. מי השטיפה גלשו לרצפה, וחדר האוכל הפך במהרה ל"בית מרחץ", שבו "...הזבל, הזוהמה והרפש היו מתחת רגליהם של הסועדים".⁷⁵⁷ המצב הצריך את התערבות משרד הבריאות, שהגיש דו"ח קשה עם המלצות לביצוע, שלא קויים.⁷⁵⁸

מנהל בית הספר הזמין את מפקחת מחוז הצפון של משרד החינוך לראות את המצב, והיא העידה: "ראיתי במו עיני שטיפת כלים הנעשית בחדר האוכל בצורה כזו שמביאה לידי זוהמה". היא דרשה את הפרדת העמדה לרחיצת כלים מחדר האוכל שבו סועדים התלמידים, ואגף השיכון של משרד החינוך הבטיח לטפל בכך, אך בדומה לפרשת המקווה גם כאן ההבטחה לא קוימה. מנהל בית הספר שיתף את המפקחת בדעתו על הסיבה לכך: "משום שאני נוכחתי לדעת שאנשי פוליטיקה מבין הקבלנים גורמים קשיים במיוחד לבית הספר הדתי".⁷⁵⁹ העובדה שאנשי מקצוע הרשו לעצמם לזלזל בבית הספר הדתי עשויה להעיד על חסר האונים של החינוך הדתי ביישוב. במכתבים רבים התייחס מנהל בית הספר לאפליה, וסבר שיש הרוצים לעשותו "פינה נידחת".⁷⁶⁰ הוא ציין כי למרות שבבית ספרו יש פי שניים תלמידים מאשר בממלכתי, מה שמחייב אכילה בשתי משמרות, בכל זאת התנאים המרווחים והנוחים ניתנו לבית הספר השני.⁷⁶¹

תושבי חצור ששלחו את ילדיהם לבית הספר הדתי חשו שהמדינה משקיעה בהם פחות, וכי הם משלמים על בחירתם הערכית. הדברים הגיעו לסגן שר החינוך משה אונא, איש המפד"ל, שפנה לדרג המקצועי: "גם אם זה יארך יותר זמן, ההורים והתלמידים יסכימו לכך בראותם שהם נהנים משוויון", כתב.⁷⁶² ואכן, התערבותו סייעה, אם כי מימושה הושלם רק ב-1965, זמן רב לאחר מכן.

⁷⁵³ הדני, האם תם עידן המאבק, עמ' 258–259.

⁷⁵⁴ "המאבק על סמכויות", **הצפה**, 18.1.1954.

⁷⁵⁵ מבן ציון לוריא ל-סלייפר באגף השיכון, 13.2.1957, **אמ"י**, ג-4357/11.

⁷⁵⁶ מטבח ההזנה פעל בחצור מ-1955 וסיפק למאות ילדים שתי ארוחות ביום: כוס שוקו בבוקר, וארוחת צהרים. מטרתו הייתה לשפר את איכות המזון של הילדים ולהקנות להם הרגלי תזונה נכונים.

⁷⁵⁷ ממנהל בית הספר הממלכתי-דתי למפקחת מחוז הצפון, 29.12.1955, **אמ"י**, ג-2315/22.

⁷⁵⁸ דו"ח משרד הבריאות, 5.12.1954, **אמ"י**, ג-2315/21.

⁷⁵⁹ ממנהל בית הספר הממלכתי-דתי למפקחת מחוז הצפון, 29.2.1956, **אמ"י**, ג-2315/22.

⁷⁶⁰ ממנהל בית הספר הממלכתי-דתי למפקח על החינוך הדתי במשרד החינוך, 22.4.1958, **אמ"י**, ג-4357/11.

⁷⁶¹ שם.

⁷⁶² מסגן השר משה אונא ל-סלייפר, האחראי על מבני ציבור באגף השיכון, 26.12.1957, **אמ"י**, ג-4357/11.

כעשר שנים מאוחר יותר כבר היה ניכר כי כוחו ומעורבותו של האגף לחינוך ממלכתי-דתי גברו, והוא הפך לדומיננטי ומשמעותי יותר. הדבר התבטא במכתב ארוך ששלח גולדשמידט לשר החינוך זלמן ארן:

שנים רבות אנחנו צעדנו צעדים רבים וקשים אחרי ביה"ס המ"מ, דווקא במקום כמו חצור יש צורך בהתערבות בדרג גבוה ביותר בין משרד החינוך ובין משרד השיכון והרשות המקומית כדי להביא לשינוי מהותי ביחס לשתי המגמות הממלכתיות בחינוך.⁷⁶³

אפשר לומר כי הפרקטיקה של יצירת זיקה בין דת לפרימיטיביות הצליחה. מוסדות החינוך הממלכתי, שזוהו עם המודרנה והקדמה, נתפסו גם בעיני תושבי חצור למצוידיים ומושקעים יותר מאלה של החינוך הממלכתי-דתי,⁷⁶⁴ והדבר גרם להם להסתייג מהחינוך הדתי. פרימיטיביות זוהתה גם עם תנאים סביבתיים המונעים התפתחות טובה, ואני טוענת שהזנחת מצבו הפיזי של בית הספר הדתי בחצור סייעה למיתוגו ולמיתוג הדת בכלל כתופעה פרימיטיבית.

בסוף שנות ה-60 היה בחינוך הממלכתי-דתי ייצוג יתר לתלמידים מזרחים לעומת שיעורם באוכלוסייה.⁷⁶⁵ יחסו של האגף לחינוך ממלכתי-דתי אליהם היה אמביוולנטי. מצד אחד הם העניקו לו כוח והשפעה שהלכו וגדלו עם הזמן, ולכן נאבקו ראשי הציונות הדתית על זכות המזרחים לחינוך דתי; אך מצד שני, רוב תלמידיו המזרחים של הזרם הדתי למדו בבתי ספר שבאזורי פריפריה או בשכונות בשולי הערים, שהיו הומוגניות מבחינת הרכב תושביהן. מציאות זו הביאה לבידול התלמידים המזרחים של החינוך הדתי בפריפריה מתלמידי המרכזים החברתיים והחינוכיים של הציונות הדתית. בחינוך הממלכתי-דתי היה מספר התלמידים החלשים כמעט כפול ממספרו בחינוך הממלכתי, ולמעשה – רוב תלמידי החינוך הדתי הוגדרו כטעוני טיפוח.⁷⁶⁶ הזרם הואר באור שלילי מבחינת הישגיו הלימודיים, מה שפגע ביוקרתו, והקליטה הרחבה של תלמידים מעולי ארצות האסלאם עוררה חששות בחברי המעמד המבוסס של הקהילה הציונית-דתית, שביקשו להפריד את המסגרות החינוכיות.⁷⁶⁷

בנוסף למאבק בזירת משרד החינוך, דנינו גייס לציודו גם את חברי תנועת החרות בחצור. העיתון **חרות**, עיתון אופוזיציוני למפלגת השלטון, פרסם בראשית 1965 סדרת כתבות סנסציוניות שבה העלה את האפליה על סדר היום הציבורי. הוא תקף את ממשלת מפא"י ונציגיה במועצה המקומית חצור, על אפליה מכוונת נגד החינוך הממלכתי-דתי והטיית נתונים לצרכיה הפוליטיים.⁷⁶⁸ הכתבות חוללו סערה ציבורית, ושר החינוך זלמן ארן שלח את ד"ר לוריא, ראש מחלקת הפיתוח במשרד החינוך ואיש מפא"י, לביקור בירור בחצור. לוריא שלל את קיומה של אפליה, וכתב כי "החלוקה

⁷⁶³ מגולדשמידט לשר החינוך זלמן ארן, 17.1.1965, אמ"י, גל-17-4760.

⁷⁶⁴ ריאיון עם אליהו ביטון ז"ל, 6.12.2018.

⁷⁶⁵ פיקאר, שיתופם של המזרחים, עמ' 217.

⁷⁶⁶ כינוי לתלמיד שהישגיו הלימודיים נמוכים והוא מתקשה להשתלב בחברה. להרחבה ראו: קרל פרנקנשטיין, "הגדרת המושג 'טעון טיפוח'", **עיונים בחינוך: כתב עת למחקר בחינוך** 39, 1984, עמ' 5-16.

⁷⁶⁷ מלכה כ"ץ, "בין התבדלות אתנית לבין הדרה מעמדית: לסוגיית מקומם של המזרחים בחינוך הציוני-דתי", **מגמות** נ"ה (1), 2020 (להלן: "כ"ץ, בית התבדלות אתנית להדרה מעמדית"), עמ' 252.

⁷⁶⁸ צבי טל, "מלחמת הזרמים בחינוך מסעירה את חצור", **חרות**, 7.1.1965; סופר חרות, "הורי התלמידים בביה"ס הדתי בחצור מאיימים בהשבתת הלימודים", **חרות**, 4.1.1965; סופר חרות, "70 ילדים בחצור לומדים תחת כיפת השמים בגלל תככי מפא"י", **חרות**, 1.1.1965.

הוגנת וכי בית הספר המ"מ אינו מופלה לטובה לעומת בית הספר הממ"ד".⁷⁶⁹ הוא נסמך על נתונים שקיבל מראש המועצה לנדסמן, אך בדיקה מעלה שכדי לצייר תמונת מצב מאוזנת נעשתה בהם מניפולציה: למניין הוספו כיתות התיכון הממלכתי הדו-שנתי שהוקם בשנים הללו, הועלמו הצריפים שמצבם חמור וששימשו את בית הספר הממלכתי-דתי, והוספה תחזית אופטימית לשנת הלימודים תשכ"ו, בה יתווספו לו 4 כיתות לימוד בנויות.⁷⁷⁰

ד"ר לוריא ליווה את הקמת מוסדות החינוך בחצור עוד לפני הקמת המועצה המקומית, כשהעירה הוגדרה כיישוב קבע ללא מעמד מוניציפלי ובית הספר שלה הוגדר כ"בית ספר מוחזק" באחריות משרד החינוך. המסמכים הרבים העוסקים בכך מעידים כי לרוב לוריא לא מצא ממש בטענות על אפליה, להוציא את עניין חדר האוכל בבית הספר הממלכתי-דתי. כשהגיעו אליו תלונות כאלה הוא העביר אותן לאגף השיכון, וניסה לברר את התייחסותו.

משרד החינוך התמודד עם גל עלייה יוצא דופן בהיקפו, והמדינה הקימה בעיירות הפיתוח שקלטו חלקים גדולים ממנו גני ילדים ובתי ספר, ושלחה מורים להשקיע בחינוך העולים ולחברם למדינה. בהקמת התשתיות למערכת החינוך בחצור ניכרת מעורבותו של לוריא מול אגף השיכון, גם בדאגה למוסדות החינוך הממלכתי-דתי,⁷⁷¹ אך לצד אלה התעוררו גם קשיים ולעיתים הופגן זלזול, שעשוי היה להעיד על מחשבות נסתרות. כך, לדוגמה, כשד"ר לוריא כינה את בית הספר בחצור "בית ספר עלוב זה",⁷⁷² בתגובה לדרישת אגף השיכון לשפר את התנאים בו בדחיפות.

ללוריא, כנציג משרד החינוך, היה חשוב להראות שאין אפליה. באחד ממכתביו לאגף השיכון, שבו הודה על הוספת מבנים בבית הספר הממלכתי-דתי, הוא כתב: "כי בזה נחסל ויכוח שקשה לדעת עם מי הצדק. ... כדי שאוכל להרגיע את הדואגים לחינוך הממ"ד".⁷⁷³ באותה תקופה גברו ההאשמות על קיפוח החינוך הדתי גם ברמה הארצית,⁷⁷⁴ אך לוריא טען שבשנים 1960-1963 קיבל החינוך הדתי בארץ יותר מבנים חדשים מחלקו היחסי במערכת החינוך.⁷⁷⁵ מנגד טענו אחרים שהפערים בשטח כה גדולים, עד שתוספת מינורית לא תפתור את המחסור במבנים בחינוך הממלכתי-דתי ההולך ומתפתח.⁷⁷⁶ ב-1963 ערך לוריא מסיבת עיתונאים בירושלים, שבה הדף את הטענות לאפליה. אני סבורה שעצם קיומו של האירוע מעיד על החשיבות שהמשרד ייחס להאשמות הללו ולצורך לדחותן בפומבי. יש לזכור את השינוי שחל במעמדו של האגף לחינוך דתי במשרד החינוך, מגורם שולי בראשית שנות ה-50 לגורם משמעותי יותר באמצע שנות ה-60.

המועצה המקומית חצור לא הבינה על מה המהומה. מנקודת מבטו של ראש המועצה לנדסמן נבנו בה "בתי ספר לתפארת" גם ביחס לעיירות אחרות.⁷⁷⁷ לנדסמן, שפעל רבות בתחום החינוך, הואשם על ידי דנינו כי הוא מערים קשיים ומקדם בעיקר את החינוך הממלכתי, אך יש לציין כי המציאות

⁷⁶⁹ ביקורו של בן ציון לוריא בחצור, 6-5.1.1965, אמ"י, גל-4760-17.

⁷⁷⁰ שם.

⁷⁷¹ לדוגמה סיוע במציאת פתרון לגנים הממלכתיים-דתיים. ראו: 6.12.1955, אמ"י, ג-2315/22.

⁷⁷² מבן ציון לוריא ל-סלייפר, 10.2.1955, אמ"י, ג-2315/22.

⁷⁷³ מבן ציון לוריא ל-סלייפר, 20.7.1958, אמ"י, ג-4357/11.

⁷⁷⁴ "משרד החינוך מנסה לטשטש", הצפה, 10.12.1963; דוד בן יעקב, "המבנים בשביל בית ספר דתי?", הצפה, 14.11.1957.

⁷⁷⁵ "משרד החינוך מכחיש טענות על קיפוח החינוך הדתי", למרחב, 10.12.1963. אלה הנתונים שהציג לוריא: תלמידי החינוך הממלכתי הם 63.2% מכלל אוכלוסיית התלמידים, ובעבורם נבנו בשלוש השנים האחרונות 59.5% מכלל הכיתות החדשות. תלמידי החינוך הממלכתי-דתי הם 28.7% מכלל התלמידים, ו-34.2% מכלל הכיתות החדשות שנבנו בשלוש השנים האחרונות היו בשבילם.

⁷⁷⁶ "משרד החינוך מנסה לטשטש", הצפה, 10.12.1963.

⁷⁷⁷ "הלל לנדסמן – יו"ר מועצת חצור", הארץ, 22.1.1960; בן יוסף, הלל, עמ' 147.

הכללית בחצור הייתה קשה מאוד. בשנים הללו הוקם התיכון הממלכתי הדו-שנתי, שלא היו מבנים היכן לשכנו. לנדסמן התלונן על כך בפני מוסדות מפא"י,⁷⁷⁸ כחלק ממאבק גדול יותר שניהל נגד מה שהגדיר "קיפוח והזנחה של פיתוח חצור". ואולם, בניגוד למעורבותה של המפד"ל, גם מאחורי הקלעים, בנעשה בחצור,⁷⁷⁹ מפלגת השלטון עייפה מהתלונות החוזרות ונשנות של לנדסמן על הזנחת חצור, והייתה עסוקה מדי בניהול המדינה. היא הניחה לו להתמודד בעצמו עם המשבר. בסופה של הפרשה הועברו שמונה הכיתות למוסדות הדתיים, בתנאי שיוחזרו לחינוך הממלכתי כשתסתיים בניית הכיתות הנוספות לזרם הדתי. הפרשה חיזקה את תנועת חרות, לימים "הליכוד", והובילה לשיתוף פעולה פוליטי חדש בינה לבין המפד"ל, ולימים למהפך פוליטי בחצור.

ה.7 תושבי חצור מעצבים את זהותם דרך מערכת החינוך

ה.7.1 הבחירה של תושבי חצור

במאמרה הקנוני **נדידת עמים** מצביעה אדריאנה קמפ על הנטייה הרווחת בהיסטוריוגרפיה של ראשית שנות המדינה, להתעלם מניסיונותיהם של העולים לעצב בעצמם את ההווה שלהם. היא מצטטת את Scott, הטוען כי מחאה מתקיימת גם באמצעות פרקטיקות של התנגדות יומיומית.⁷⁸⁰ אלה עשויות להאט מדיניות, ולמרות שלרוב הן אינן מצטברות ומובילות למהפכה, הן כן מצליחות לערער על השליטה ההגמונית. תת הפרק הנוכחי מבקש לתת ביטוי לבחירתם המודעת של העולים-מהגרים בחצור, שערערו על סמכותה של המדינה כ"אומה מחנכת", להחליט על אורחות חייהם.⁷⁸¹ ככלל, אפשר לומר שבתחום החינוך לא היו תושבי חצור פסיביים, וכי הם בחרו את דרכם באופן מודע. חלקם בחר בחינוך הממלכתי וחלקם בממלכתי-דתי, למרות היתרון החומרי של הראשון. עם הזמן, יותר ויותר מהם בחרו בחינוך הדתי, שביטא את זהותם, בניגוד לרצון ההגמוניה השלטונית המקומית והארצית. הבחירה הזאת, למרות לחצי המערכת הקולטת, מעידה על החלטתם לעצב בעצמם את חייהם.⁷⁸²

⁷⁷⁸ מלנדסמן למוזכ"ל מפא"י, 12.1.1964, **אמ"ע**, 223-1964-932-2.

⁷⁷⁹ בריאיון עם שמואל דנינו הוא סיפר שיוסף בורג, מראשי המפד"ל, היה מאלה שהשפיעו עליו לפנות לפוליטיקה, כשאמר לו שרק בעמדה פוליטית ניתן באמת לשנות.

⁷⁸⁰ Scott, James, *seeing like a State How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven and London: Yale University Press, 1998, pp. 240; Roby Bryan, *The Mizrahi Era of Rebellion: Israel's Forgotten Civil Rights Struggle, 1948-1966*. Syracuse University Press, 2015; שרון, כך, כובשים מולדת, עמ' 264.

⁷⁸¹ קמפ, נדידת עמים.

⁷⁸² צבי צמרת, "איך עיצבו העולים החדשים את פני החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות", **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות: חטיבה ה': החברה היהודית**. ירושלים: האיגוד העולמי למדעי היהדות, 1977, עמ' 242-243.

טבלה מספר 2. אחוז התלמידים שלמדו בחינוך הממלכתי ובחינוך הממלכתי-דתי בחצור בשנים 1972-1953

שנת הלימודים	אחוז התלמידים בבית הספר הממלכתי	אחוז התלמידים בבית הספר הממלכתי-דתי
1952-3 תשי"ג	66	34
1953-4 תשי"ד	45	55
1954-5 תשט"ו	45	55
1958-9 תשי"ט	33	67
1964-5 תשכ"ה	31	69
1970-1 תשל"א	24	76
1971-2 תשל"ב	21	79

הנתונים שבטבלה מראים רוב ברור לחינוך הממלכתי-דתי, גם בהשוואה למגמה הכללית בארץ בשנות ה-60 וה-70, אז למדו 20%-27% מתלמידי ישראל בחינוך הממלכתי-דתי, כששיעור המזרחים ביניהם הוא 30%-40%, נמוך מאשר בחצור.⁷⁸³

הגידול במספר התלמידים בחינוך הדתי הדאיג את המועצה המקומית חצור, שהיא אינה מאשרת מעבר מבית הספר הממלכתי לממלכתי-דתי. ביוני 1962, בעקבות התערבותה של חברת הכנסת טובה סנהדראי מהמפד"ל, הורה שר החינוך אבא אבן לאפשר להורי התלמידים לערער על החלטת המועצה, ערעור שהתקבל בסופו של דבר.⁷⁸⁴ המפד"ל, שהעניקה באותן שנים גיבוי פוליטי למערכת החינוך הדתית בחצור, הייתה ערה למאבקים הללו ותיווכה בין היישוב לבין אישים פוליטיים בארץ. הגידול במספר התלמידים בחינוך הדתי חיזק אותה מבחינה פוליטית, מה שהוכיח את עצמו בחצור.

כרקע לדברים חשוב לציין עובדה נוספת המאירה את המאבק הזה באור שונה: החלוקה הבינארית של חינוך ממלכתי לעומת חינוך ממלכתי-דתי הייתה במידה רבה מלאכותית, שכן רוב תושבי חצור – כולל הגרעין שבחר בעקביות במפא"י (שמאז הקמת המועצה זכתה תמיד בארבע מנדטים מתוך תשעה בבחירות המקומיות), היו מסורתיים. מקורות מקומיים מספרים כי בבית הספר הממלכתי לימד מורה מקומי שלקח כל בוקר את תלמידיו להתפלל בבית הכנסת של בית הספר הממלכתי-דתי הסמוך, וכשמנהלת בית הספר הממלכתי שמעה על כך היא הפסיקה זאת מיד. בעיני המורה היה זה טבעי שתלמידיו יתפללו בבית הספר הסמוך, והוא לא ראה סתירה בין הדברים, אך המנהלת, שראתה בדת גורם פרימיטיבי ופסול, לא אישרה זאת.⁷⁸⁵ אחד מהמרוואיינים אף סיפר לי שמנהלת זו דרשה את פיטוריו של המורה לתנ"ך, שנהג לאסוף קבוצת תלמידים שלא במסגרת הלימודים וללמדם פרשת השבוע והלכה. הוא פוטר בשל אי-התאמה לבית-ספר ממלכתי, ותלמידיו מחו על כך בשער בית הספר, אך ללא הועיל.⁷⁸⁶

⁷⁸³ פיקאר, שיתופם של המזרחים, עמ' 217.

⁷⁸⁴ ממנהל לשכת שר החינוך לח"כ סנהדראי, 20.6.1962, ארכיון הציונות הדתית, תיק חצור הגלילית.

⁷⁸⁵ ריאיון עם שמואל רוטה, 2.2.2018.

⁷⁸⁶ ריאיון עם ניסים ברוך, 18.10.2020.

בשיח הפנימי בחצור היה לבית הספר הממלכתי שם מקצועי טוב יותר מזה של הממלכת-דתי, ולכן לא-מעט משפחות העדיפו אותו. הן סברו שהוא מעניק כלים טובים יותר להשתלבות בחברה הישראלית, והעריכו שצוות המורים בו מתאים יותר להכשרת ילדיהם. העדפה זו הושתתה על הפרדה בין הספרה הציבורית (חינוך חילוני) לספרה הפרטית (אורח חיים דתי או מסורתי בבית), כפי שעשו יחיא ופריחה עמר שעלו מאלג'יר ודגלו בהפרדה בין בית הספר המעניק השכלה לבית המחנך לאמונה דתית.⁷⁸⁷ בתם מספרת כי אביה האמין שבדומה לבית הספר "אליאנס" באלג'יר, שם למדו ילדיו לפני שעלו ארצה, ושפתח בפני תלמידיו את כל ערוצי הקידום החברתי והכלכלי בצרפת, כך יפתח גם בית הספר הממלכתי לתלמידיו ערוצי קידום בישראל. סיפור זה ואחרים מלמד על אפשרות שהוחמצה ליצור בעיירות הפיתוח יצירה חינוכית חדשה, של אורח החיים מסורתי המתאים גם לבתי הספר הממלכתיים וגם לאלה הממלכתיים-דתיים.⁷⁸⁸

סמדר שרון טוענת בספרה על ההתיישבות בחבל לכיש כי העולים מארצות האסלאם התנגדו לפעולות שלא עלו בקנה אחד עם רצונם, בניגוד לתפיסה הרווחת בשיח הציבורי והאקדמי, שסימנה אותם כ"פסיביים". מסיבה זו חשוב לחשוף את פעולותיהם היזומות, על רקע חולשתם היחסית ותלותם במדינה.⁷⁸⁹ אני מבקשת לחזק טענה זו ואף להדגים אותה בעזרת כמה דוגמאות, המראות שתושבי חצור השפיעו על חייהם בכך שבחרו בחינוך הנכון בעבורם, ובכך עיצבו את ההווה הדתית-פוליטית ביישובם. זה הוא דפוס פחות מוכר של התנגדות ומחאה, שכלל גם מכתבי תלונה. בארכיונים מצאתי כמה מכתבים שבהם מביעים תושבי חצור את רצונם בחינוך דתי, כמו המכתב הבא:

ניגשתי לגב' מטעם ארגון אימהות עובדות וביקשתי לרשום את בתי לגן הילדים. הגב' סירבה להרשמה באומרה שעלי קודם להביא לה אישור מבית ספר המ"מ במקום שרשמתי את בני לכיתה א' ולא לבית הספר הממ"ד, אחרת אין מקום לבתי בגן הילדים. בלית ברירה ומתוך לחץ הייתי מוכרחה לגשת לבית הספר המ"מ ולרשום את בני שם כנגד רצוני וכנגד מצפוני. ברצוני לשאול האם מבחינה חוקית מותר לגב' הנ"ל להכריח אותי ולקבוע בשבילי איזה חינוך אני רוצה לתת לבני? האם רישום כזה מתוך לחץ ואיומים הוא חוקי?⁷⁹⁰

מכתב זה מעיד על מודעותה של הכותבת לזכותה לחנך את בנה במוסד המתאים לה, ועל הכפייה הלא-לגיטימית שהופעלה עליה. מכתבים כאלה, ברמה האישית, כמעט שלא מצאתי בארכיונים מהתקופה שלפני שנות ה-60. בשנות ה-50 נכתבו הרבה תלונות, אך הכותב היה תמיד גוף שייצג את העולים, כמו רב המקום, מזכיר הוועד המקומי או מזכיר מועצת הפועלים. העובדה שבשנים אלה נכתבו המכתבים אישית מעידה, לדעתי, על תחושת הקבע והביטחון של התושבים ועל יכולתם לבטא בקול את רצונם, בעברית, גם אם הוא מנוגד לרוח ההגמונית.

⁷⁸⁷ שיחה עם חנה אלול-עמר, 18.3.2018. מוצפי-האלר מספרת בספרה **בקופסאות הבטון** על מנהל תלמוד תורה ורב במרוקו, ששלח את בנותיו לבית-ספר צרפתי חילוני. גם בארץ הוא התעקש לשלוח את ילדיו לבתי ספר חילוניים, בטענה שבתי הספר הדתיים הם ברמה נמוכה. פנינה מוצפי-האלר, **בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית**, ירושלים: מאגנס, 2012 (להלן: "מוצפי-האלר, בקופסאות בטון"), עמ' 196-197.

⁷⁸⁸ מאיר בוזגלו, "אידיאולוגיות חינוכיות: נקודת המבט המזרחית", בתוך: יעקב עירם, שמואל שקולניקוב, יונתן כהן ואלי שכטר (עורכים), **ערכים וחינוך בחברה הישראלית**, ירושלים, 2001, עמ' 507.

⁷⁸⁹ שרון, כך כובשים מולדת, 263-295.

⁷⁹⁰ תלונה נגד ארגון אימהות עובדות על כפייה דתית, 13.5.1963, **אמ"י**, גל-3-1434.

מחקר מקיף על התנגדותם של עולים מזרחים להנחיות הממסד בתהליך קליטתם בארץ חייב להישען על שמיעת המתדיישים עצמם, מאחר שהעדויות בארכיונים ובעיתונות מתייחסות למקרים כאלה לעיתים רחוקות. מוצפי-האלר עמדה על החשיבות ההיסטוריוגרפית והפוליטית של עבודה אתנוגרפית בקרב אוכלוסייה מוכפפת, שתפנה את הזרקור לשוליים, שכן היא יכולה לשנות את הסטראוטיפ שלפיו תושבי עיירות הפיתוח היו קורבנות פסיביים ללא יכולת להשפיע על חייהם.⁷⁹¹ מתוך נקודת מוצא זו אשלב להלן גישה מחקרית אתנוגרפית, כדי להסיק מרמת הפרט לרמת הכלל (Bottom-up approach). תת הפרק הבא מספר על כמה אירועים ותובנות של העולים ששמעתי בראיונות עמם, ושמהם ניתן להפיק תובנות על מודעותם של ההורים לבחירת החינוך של ילדיהם.

הבחירה של משה אטיאס

משה אטיאס עלה עם משפחתו מטוניס ב-1951, והגיע למעברת ראש פנה כשהוא בן 16. כעבור שנה עברה משפחתו לחצור, והוא נשלח לקיבוץ השומר הצעיר עין דור, שם למד ועבד בגן הירק. עד היום הוא שומר תמונה שלו ושל נערים בני גילו על טרקטור, שבה כולם נראים שזופים וחסונים. היה לו טוב בקיבוץ מבחינה חברתית. הוא היה מקובל מאוד, והמטפלת (אם הבית) דאגה לו כאם. התנאים הפיזיים היו מצוינים וכללו ארוחות מסודרות, תאורה, כבישים סלולים, בריכה טבעית שבה נהגו לשחות, פעילות חברתית של הרקדות וסרטים, וכביסה שהייתה מגיעה נקייה ומקופלת. באחד מהימים הוא בא כהרגלו לארוחת צהרים בקיבוץ, ושמע את החברים אומרים שהיום יש אוכל טעים במיוחד. בהמשך הסתבר לו שמנת היום הייתה בשר חזיר שניצוד יום קודם. לדבריו, באותו רגע הוא החליט לעזוב הכל ולחזור לחצור חסרת השבילים והתשתיות, הברזים והתאורה, שלא לדבר על מוסדות חינוך. כשארז את בגדיו הוא מלמל לעצמו: "איך הגעתי למצב שאני אוכל חזיר בארץ-ישראל!?"⁷⁹² אכילת חזיר הייתה מבחינתו התדרדרות, והוא הכריע לטובת הערכים שספג בביתו. כששאלתי מה הוא חושב היום על הבחירה שלו בגיל העשרה, והוא ענה בנחרצות שגם כיום, כשהוא בעשור השמיני לחייו, הוא שמח בבחירתו וגאה בה, כי אם היה נוהג אחרת היו הוא ומשפחתו מנותקים היום ממסורת ישראל. לטענתו, כמי שחונך על חשיבות העברת המסורת הדתית לדור הבא, זו הייתה אחת מהבחירות החשובות בחייו ובחיי משפחתו.

הבחירה של יצחק צ'ווה

יצחק צ'ווה עלה מפרס עם משפחתו, והיה מהראשונים שעזבו את מעברת ראש פנה ב-1952 ועברו לבתי חצור א' המנותקים והמבודדים. הוא נחשב לסוג של "חלוץ": השתלב במפא"י, והשתתף בייסוד הסניף שלה בחצור במרץ 1953.⁷⁹³ ב-1955, בסיוור ביישובי עולים ערב הבחירות לכנסת הרביעית, הוא אותר כבעל השפעה פוליטית, במיוחד בקרב יוצאי פרס שאותם ייצג. הוא שיתף פעולה עם ההסתדרות בתחום הפוליטי, הייתה לו עבודה מסודרת, וראש הממשלה בן גוריון אף ביקר בגינתו המטופחת.

ליצחק ואשתו יש עשרה ילדים. הגדולים למדו בבית הספר הממלכתי, אך בראשית שנות ה-60 העבירו אותם ההורים לחינוך הממלכתי-דתי. בתו סיפרה שהסיבה לכך הייתה עלבון שהטיח אחד

⁷⁹¹ מוצפי-האלר, בקופסאות בטון, עמ' 3.

⁷⁹² ריאיון עם משה אטיאס, 15.4.2018.

⁷⁹³ פרוטוקול מספר 1 של כנס היסוד של סניף מפא"י בחצור, 28.3.1953, אמ"י, ג-1966/36.

מהמורים בבת אחרת שלהם, שכתבה על הלוח את צמד המילים "בעזרת ה'". המורה לאנגלית, שנכנס לכיתה, דרש לדעת מי הכותב, והתלמידים הצביעו על הילדה שישבה בחוץ. אחותה, שנכחה במקום, זוכרת שהמורה, שאת שמו היא זוכרת עד היום, צעק על אחותה: "מדוע כתבת בעזרת ה' על הלוח?! בית הספר הזה לא כותבים בעזרת ה'!!!". הוא לקח את התפוז שאכלה ומעך אותו על פניה ושיערה, והילדה פרצה בבכי. בעקבות האירוע העביר האב את כל ילדיו לבית הספר הדתי.⁷⁹⁴ עם השנים עבר האב שינוי פוליטי: תחילה התקרב לאחדות העבודה ומשם עבר לתנועת החרות. כיום מקיימת כל המשפחה אורח חיים דתי.⁷⁹⁵

הבחירה של רפאל אזולאי

רפאל אזולאי היה נציג מפא"י בוועד המקומי הראשון שנוסד בחצור ב-1955. הוא שלח את ילדיו בית הספר הממלכתי-דתי, ואמר: "אתן ללנדסמן ואדרי את הכל – אבל עד הילדים שלי".⁷⁹⁶ כלומר, בעניין חינוך ילדיו הוא יחליט לפי ערכיו ולא על פי הפוליטיקה ומבנה הכוח. הוא גם נהג לתרום לקרן שב"ח, שאפשרה לתלמידים מצטיינים מעוטי יכולת ללמוד בישיבות תיכוניות. רענן עזרא, אחד מהמורים שיזמו את הקמת הקרן, היה בא בימי רביעי לאטלזו שלו ומעדכן אותו בסכום החסר, ורפאל היה מבקש מתושבי חצור המבוססים שקנו אצלו לסייע לקרן.⁷⁹⁷ גם כאן ניכרות בחירה והכרעה מודעת של העולים.

הסיפור הבא מדגים עד כמה היו התושבים והילדים מעורים אז בפוליטיקה הדתית המקומית: בשיעורי תנ"ך נלמדה פרשת אבימלך ואברהם, שם מופיע הפסוק "וַיִּקְרָא אֲבִימֶלֶךְ לְאַבְרָהָם וַיֹּאמֶר לוֹ מָה עָשִׂיתָ לָנוּ וְמָה חָטַאתָ לָךְ כִּי הִבַּאתָ עָלֵינוּ וְעַל מַמְלַכְתִּי חֲטָאָה גְדוֹלָה מֵעַשִׂים אֲשֶׁר לֹא יַעֲשׂוּ עֲשִׂיתָ עִמָּדִי".⁷⁹⁸ אחת מהתלמידות בכיתה ב' העירה בקול רם: "אפילו בתורה כתוב שממלכתו זה חטאה גדולה – וזה הוכחה שאסור ללכת לממלכתו".⁷⁹⁹ בית הספר הממלכתי-חילוני כונה בחצור "בית הספר של מפא"י", ייתכן שההנגדה זו לבית הספר הממלכתי-דתי עשויה להסביר את הדחיה של תושבי חצור המסורתיים ממנו. מפא"י הפכה לשם נרדף לחילוניות.

הבחירה של הרב

הרב עלה עם קהילתו לחצור ב-1955, מכפר במורדות הרי האטלס. הוא העריץ את בן גוריון והאמין בעיקרון הממלכתיות שלו.⁸⁰⁰ אחד מילדיו למד בבית הספר הממלכתי בחצור, והדבר היה לפלא בעיני מנהל בית הספר הדתי, דנינו, שניסה לשכנע אותו לשנות את בחירתו: "איך רב כמוך שולח את בנו לבית ספר חילוני?! שאל, והרב ענה: "דוד בן גוריון הוא ממשוכו של דוד המלך ומדינת ישראל היא ממשיכתה של ממלכת ישראל, ואם דוד בן גוריון אומר שמה שנכון למדינה הזו זה חינוך

⁷⁹⁴ ריאיון עם שושנה וייצמן-ציוה, 21.12.2019.

⁷⁹⁵ הסיפור עשוי להישמע היום מופרך, אך בינואר 1964 התרחשה תקרית קואליציונית בעיריית תל אביב סביב צמד המילים "בעזרת ה'". זה קרה בטקס חתימת הסכם עם הנהלת "מלבן" להעברת המוסד שלה למחלקה לעבודה סוציאלית של עיריית תל אביב. הסכסוך היה בין שני סגני ראש העיריה, ראש המחלקה הסוציאלית הרב אברמוביץ' מ"אגודת ישראל", וראש מחלקת הבריאות מר חלד מ"אחדות העבודה". הרב אברמוביץ' הוסיף למסמך בכתב יד את המילים בעזרת ה', וכשחלד גילה זאת איים למחוק אותן מהחוזה. הרב אברמוביץ' לא ויתר. מאבקים כאלה נפוצו בשנים ההן, שבהן התעצבה המדינה מבחינת דתית וכל מחנה נאבק על דמות המדינה שבה הוא רוצה לחיות.

⁷⁹⁶ ריאיון עם עזרא רענן, 4.2.2018.

⁷⁹⁷ שם.

⁷⁹⁸ בראשית, כ/9.

⁷⁹⁹ ריאיון עם אביגדור רוסה, 6.2.2018.

⁸⁰⁰ הרב נהג לומר בערבית "קיינד אללא ובן גוריון", כלומר "יש אלוהים ובן גוריון", כלומר בן גוריון ואלוהים באותה קטגוריה..

ממלכתי, אז אני תומך בחינוך זה".⁸⁰¹ הרב ייצג רבים מעולי מרוקו, שפגשו בארץ את הממסד החילוני ההגמוני, על מסריו וערכיו הזרים למורשת הדתית שלהם, אך לא הגיבו להם מתוך ניכור או עוינות. להיפך: הם הזדהו עם ישראל החדשה והמתחדשת ועם ערכי המודרנה הגלומים בה, מתוך מודעות ורצון לבנות בית חדש בישראל. הרב הזדהה עם הממלכתיות של בן גוריון, והאמין בעיקרון כור ההיתוך, שבו ראה את הכוח המניע ליצירת ציבור הומוגני של "ישראלים חדשים". אבל, וזה הדגש, הדבר נבע מהמסורת, והרב ראה בבן גוריון את ממשיכו של דוד המלך.

המקרים שהבאתי מראים שגם כשהם נתונים להגמוניה ושליטה, עדיין יש לתושבים חופש לקבל החלטות ערכיות המבטאות את אמונותיהם. הם מפרשים את הסביבה, מתלבטים, לעתים מתיישרים, ולבסוף מכריעים לטובת המסורתיות. הדגש כאן הוא על גורם הבחירה, המשקף יסוד הומוניסטי מובהק.⁸⁰² מאחורי הזהות המסורתית עומד אלמנט ברור של בחירה והכרעה.⁸⁰³

ה. המורים כסוכני השפעה חיצוניים ומקומיים

הגידול במספר התלמידים בעקבות גלי העלייה גרם למחסור חמור במורים, וכדי להתגבר על הפער החלה מערכת הכשרת המורים להאיץ את ההכשרה באמצעות קורסים מזורזים בסמינרים למורים, ולהכשיר מורות חיילות.⁸⁰⁴ חלק מהמורים הללו נשלחו כאנשי חינוך ליישובים קולטי עלייה. ההכשרה החלקית לא הייתה אידאלית אבל זו הייתה ברירת המחדל, שכן היה קשה למצוא מורים שניאותו לעבור ליישובים מרוחקים.⁸⁰⁵ בין המורים שנשלחו לחצור בלטה בבית הספר הממלכתי-דתי קבוצת מורים דתיים ממוצאים שונים, שהפכה עם הזמן לקבוצה חברתית מגובשת שהשפיעה מאד על מערכות שמעבר לתחום החינוך. הגעתם סימלה שינוי בהלך הרוח בחצור.

חלק גדול מהמורים הללו חווה בעצמו את הקליטה בארץ, והיא הייתה חלק מהווייתם. הדבר השפיע על האופן שבו הם יצרו קשר עם העולים שחוו חוויה דומה.⁸⁰⁶ ביניהם היו אלישע לוי, אביגדור רוטה, רענן עזרא, אברהם גליקמן, שמואל דנינו, יוסף בוחניק ויוסף ברנס, שהצטרפו למורים המקומיים. הם הכירו מוסדות חינוך אחרים שרמתם גבוהה יותר, לרוב ישיבות ואולפנות, ולכן התקשו להשלים עם המציאות שפגשו בחצור. את הבחירה של חלק מהתושבים המסורתיים-דתיים בחינוך החילוני מתוך אילוץ, לא מבחירה חופשית, הם פירשו כעוול, ולכן התגייסו לשיפור התנאים בחינוך הדתי וראו בכך יעד משמעותי. הם היו משכילים יותר מהמורים האחרים שלימדו בחצור, חלקו עם התלמידים רקע תרבותי ולשוני, והיו בעבורם סוכני משנה לחברה הקולטת. חלקם דיברו מרוקאית והצליחו ליצור עמם קשרים עמוקים. הם התערו בחיי הקהילה וסייעו בהקמת מועדונים, בליווי טקסי בר מצווה, במילוי מסמכים ובפניות למוסדות שונים. אחת מהמטרות

⁸⁰¹ ריאיון עם שמואל דנינו, 12.3.2018.

⁸⁰² יצחק דהן, "ערי הפיתוח – בין המקום ללאום, בין הביורגריה לגיאוגרפיה", בתוך: שלמה חסון (עורך), **עיצוב המרחב בישראל: המפה היישובית וקרקעית**, תל אביב: כתר ומכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע, 2012 (להלן: "דהן, בין המקום ללאום"), עמ' 316.

⁸⁰³ ניסים ליאון, "המסורתיות המזרחית כחד לקיום היהודי בעולם האסלם", **אקדמות** 23, 2009.

⁸⁰⁴ על האתגרים של מורה חיילת בעירת פיתוח, ראו: בתיה גור, **מכביש הרעב שמאלה – תמונה קבוצתית עם נשים, גברים וילדים בעירת פיתוח**, ירושלים: כתר, 1990.

⁸⁰⁵ עליזה בלוך, **עיצוב מערכת החינוך העל-יסודית בעירות הפיתוח בתקופה שבין הרפורמות (1969-1995) – סוגיות, התמודדויות ודילמות**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ו (להלן: "בלוך, עיצוב מערכת החינוך"), עמ' 195-193.

⁸⁰⁶ טלי תדמור-שמעוני, "המורים העולים כסוכני קליטה", **דור לדור: קבצים לחקר ותיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות**, כרך ל"א, 2007, עמ' 97.

שקבוצה זו הציבה לעצמה הייתה פירוק הזיקה הקיימת בחצור, להרגשתה, בין פרימיטיביות לדת, וביטול התפיסה שרווחה שם כי החינוך הממלכתי הוא מתקדם, לעומת החינוך הדתי שזוהה עם נחשלות. פעילותם החינוכית של חברי הקבוצה ביטאה פעלניות (agency), כלומר מסוגלות להתמודד עם קשיים גם בסביבה שאינה מיטיבה. היו בהם סולידריות עם הקהילה והזדהות עם תרבותה, ושאפה לחלץ את בני הדור הצעיר ממעגל העוני באמצעות הקניית השכלה וחינוך.⁸⁰⁷ את זאת הם עשו, בין היתר, באמצעות הקמת קרן שב"ח שמימנה את לימודיהם של בוגרי כיתות ח' מצטיינים בישיבות תיכוניות.

להלן אתאר את מעורבותם של מורים אלה בחצור. אשזור אותה בסקירה ביוגרפית, שהיא מרכיב משמעותי בהבנת ההתפתחות החינוכית עירונית, שכן לפי התאוריה הביוגרפית-פרשנית יש לאירועים מכוננים בחיי האדם השפעה על החלטותיו והתנהלותו.⁸⁰⁸

אביגדור רוסה

אביגדור רוסה נולד בישראל ב-1940, והגיע לחצור כמורה חייל ב-1961, אחרי שירות של שנה במושבה הסמוכה יסוד המעלה. כשזו שינתה את אופי החינוך בה מדתי לחילוני עבר רוסה, כחייל במסגרת החינוך הדתי, ללמד בחצור. הוא היה בן לעולים מפולין וגדל בבית שמרני, מסורתי ורביזיוניסטי. מבחינה דתית עמד על הקו שבין ציוני-דתי לחרדי. כבר כשלמד כנער בישיבה גבוהה בכפר חסידים הוא הקים שם מועדון דתי לילדי העולים ברכסים, לדבריו – כדי לעמוד מול תנועת "השומר הצעיר" שניסתה לגייסם ולהפוך אותם לחילונים. בשל פעילותו עם העולים על חשבון לימוד תורה הוא "נענש" על ידי הישיבה שבה למד, ונשלח לישיבת פוניבז' החרדית בבני ברק. אז החליט לשנות את חייו ולהיות מורה חייל בפריפריה. בתום שירותו הצבאי הוא נשאר ללמד בחצור וראה בעבודתו שליחות.⁸⁰⁹

רוסה היה דמות מרכזית בבית הספר הממלכתי-דתי בחצור, בימים שבהם התנהלו המאבקים הקשים בין מפא"י למפד"ל. כך הוא תיאר את המציאות שפגש בעיירה: "ההסתדרות שלטה בכל מקום, ותושבים קיבלו עבודה רק אם הם התחייבו לשלוח את ילדיהם לבית הספר המ"מ". הוא סיפר כי לבית הספר הממלכתי-דתי קראו "חוני המעגל", ונציגי ההסתדרות נהגו להשיב להורים שביקשו עבודה וששלחו אליו את ילדיהם: "לכו להתפלל אצל חוני המעגל, הוא כבר ייתן לכם עבודה". בעיניו, אמירה זו ביטאה לא רק זלזול במסורות העולים, אלא גם את היוהרה שהתעצמה בזכות התלות במנגנון ההסתדרותי. הייתה בכך פגיעה כפולה: גם בבחירה הערכית והלגיטימית של התושבים בחינוך שבו רצו, וגם בדמותו של חוני המעגל, שהיה בבחינת "הצדיק המקומי".

בשנים שרוסה לימד בחצור, האפשרות היחידה ללימודי תיכון שם הייתה מסלול מקצועי שניתב למעמד כלכלי-חברתי נמוך.⁸¹⁰ כדי לצאת נגד מצב זה הוא הקים עם עמיתו רענן עזרא קרן בשם שב"ח,⁸¹¹ שמימנה שכר לימוד בישיבות תיכוניות לתלמידים מצטיינים מעוטי יכולת. בין הנהנים מהקרן שהמשיכו ללימודים אקדמיים היו סטודנטים לרפואה ולהנדסה, תלמיד שנעשה ר"מ בישיבה, תלמיד שכיחן כדיין בירושלים, וגם מי שהיו לימים מנכ"ל משרד הפנים וראש המועצה

⁸⁰⁷ רבקה גרוסמן, "הוראה מודעת עוני", **כנס חינוך אשקלון**, 5.12.2021.

⁸⁰⁸ דהן, בין המקום ללאום, עמ' 301-318.

⁸⁰⁹ ריאיון עם אביגדור רוסה, 2.2.2018.

⁸¹⁰ יונה וספורטא, החינוך הקדם-מקצועי.

⁸¹¹ על שם שושנה בן דוד, בת חצור. הקרן סייעה במימון שכר לימוד לבני חצור שלמדו בישיבות ובאולפנות בשנות ה-60. מורים בבית הספר תרמו עשירית משכרם על בסיס קבוע

המקומית חצור. אלמלא קרן שב"ח היו הם, ועוד רבים אחרים, פונים למסלול המקצועי שלא שיקף את יכולותיהם.⁸¹² לעובדה שרוב התלמידים החזקים שעברו לשיבות תיכוניות ולאולפנות לא חזרו לחצור הייתה השפעה שלילית על התפתחות העיירה, אך ברמה האישית היציאה שיפרה מאד את המוביליות החברתית והכלכלית של העוזבים.

רוסה רצה שתלמידיו יכירו את הארץ. הוא אסף כסף בקופה כיתתית וביקש מהתלמידים לוותר לשם כך על הסרט השבועי בקולנוע. בסכום שהצטבר היה מוציא בסוף השנה טיולים למקומות שונים. אחרי מלחמת ששת הימים טס עם התלמידים מראש פנה לירושלים, וזו הייתה בשבילם חוויה עצומה. המורים החדשים שהגיעו אז לחצור היו חסרי השכלה פדגוגית וגישה חינוכית מגובשת, ועל רקע זה התבלט רוסה: תלמידיו זוכרים אותו כדמות מופת חינוכית, תורנית וערכית.⁸¹³ כשהוא משווה היום את תקופת עבודתו בחצור עם זו שבייסוד המעלה, הוא אומר: "שם [ביסוד המעלה] לא הצלחתי לעשות את המהפכה כפי שהצלחתי בחצור". לדבריו, היה קשה הרבה יותר להשפיע מבחינה דתית על תושבי יסוד המעלה: "תושבי חצור רצו את השינוי הדתי וחיכו לו".⁸¹⁴ לרוסה ולאשתו רחל ז"ל נולדו שמונה ילדים שגדלו בחצור, אך איש מהם לא התחנך ביישוב באופן מלא, מה שמעיד על חוסר האמון של רוסה במערכת שבה לימד. כולם למדו בישיבות תיכוניות, ובסוף הלימודים לא שבו לחצור. בעקבותיהם עזב גם רוסה את חצור ב-2014, אחרי שאשתו נפטרה.

צעד מעניין בהתפתחות החברתית חינוכית של חצור היה מעברם המשותף של רוסה ושל שמואל דינני (ראו עליו להלן) מתחום החינוך לפוליטיקה המוניציפלית, בסוף 1965. לדברי רוסה, המהלך נבע מהבנה שרק בדרך פוליטית אפשר לשנות את האפליה שיש בחצור.

הרב אלישע לוי

אלישע לוי נולד במרוקו ב-1938 ועלה לארץ בגפו. הוריו עלו מאוחר יותר. מבחינה דתית הוא הושפע מחוגים חרדים ליטאיים, שכבר בראשית שנות ה-50 של המאה ה-20 תקעו יתד בקהילות יהודי צפון אפריקה,⁸¹⁵ בפעילות המזוהה עם הרבנים יהודה צדקה⁸¹⁶ וזאב הלפרין.⁸¹⁷ אחרי שירותו הצבאי, בראשית שנות ה-60, הוא התבקש על ידי משרד החינוך ללמד בחצור עולים ממרוקו, כי הכיר את שפתם. הרטוריקה שבה השתמש הרב לוי לתיאור תפקידו כמחנך בחצור אופיינית לסיפורי הגבורה הליטאיים, עם הרבה פאתוס על הצלת נפשו של ילד יהודי מגורמים עוינים. בספרו האוטוביוגרפי כתב:

המורה הצעיר [כלומר הוא עצמו], צרר את כוחותיו הנפשיים ואת שאיפותיו, ולימד את נערי העולים... והם פזורים ומשוטטים אנה ואנה ללא רועה... יהודים אשר נותקו

⁸¹² חלק מבוגרי כיתות ח' למד בבית הספר החקלאי בנהלל, ואחרים בתיכון בצפת.

⁸¹³ ריאיון עם אבי בוקובזה, 10.10.2019.

⁸¹⁴ ריאיון עם אביגדור רוסה, 2.2.2018.

⁸¹⁵ אורלי זגורי-אוחנה, **אם הבנים, אוצר התורה והחינוך היהודי במרוקו בין השנים 1860-1960**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, תשמ"ח; צור, קהילה קרועה; יעקב לופו, **ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו**, תל אביב, 2006.

⁸¹⁶ אלישע לוי (הרב), **נחל איתן**, ירושלים: הוצאה פרטית, תשס"ז (להלן: "לוי, נחל איתן"), עמ' 109.

⁸¹⁷ ניסים ליאון, "בין סוציולוגיה לפוליטיקה של המקף: הפרובלמטיקה של החרדיות המזרחית", **פעמים** 125/127, 2010, עמ' 212.

משורשיהם, כשהם חשים אבודים וזרים, פזורים בארץ זרה ללא הנהגה שתשמש להם מורת דרך.⁸¹⁸

לוי כתב על המציאות בחצור כשהגיע אליה ב-1961: "מקום עזוב ושומם מבחינה רוחנית. בית ספר ברמה ירודה ובכיתות מעורבות, שבהן לימדו מורים בעלי רמה רוחנית רדודה". המשימה שנטל על עצמו הייתה חיזוק בית הספר הממלכתי-דתי, מתוך אמונה שחיזוקו ישפיע על הקהילה כולה מבחינה דתית. כלומר, יותר משראה את עצמו כמורה מקצועי, הוא ראה במעשיו שליחות לתיקון המציאות הדתית של כלל הקהילה ולהגנה עליה מפני כוחות חיצוניים מזיקים. לוי המתין בכל בוקר בשער בית הספר הממלכתי, אסף את הילדים שהגיעו אליו, שעמם דיבר מרוקאית, ושכנע את הוריהם להעבירם לבית הספר הדתי. השפה המרוקאית שברה מחיצות, והוא הצליח לשבות את ליבם ולשכנע רבים לעבור לחינוך הממלכתי-דתי. להורים הסביר שבבית הספר הדתי יחונכו ילדיהם לפי המסורת עתיקת היומין של אבותיהם, אך אם ילמדו בבית הספר החילוני – מסורת זו תיקטע. לפי רוסה היה הרב לוי קנאי לדת, ובמעשיו ראה שליחות ראויה למאבק. שניהם הקימו מועדון אחר צהרים לילדים, בשם "עמנואל", שם הם בילו במשחקים ובלימוד תורה. הם קיימו מסדר יומי מדי בוקר, לפני תפילת השחר, ולימדו הלכה או משנה יומית. בנוסף הם הקימו בית-כנסת, ובערבי שישי התפללו בו עם התלמידים הדתיים. במועצה המקומית התנגדו לשיטות של לוי ולהשפעתו, ומזכיר המועצה האשים אותו בניהול תעמולה בבית הספר שבו הוא מלמד, בניגוד להוראות משרד החינוך.⁸¹⁹ לוי זומן לשיחת נזיפה אצל המפקח, ולדבריו בא אליה עם ה"פנקס האדום" של חבר הסתדרות. הוא שאל את המפקח אם תקין ליצור זיקה בין מתן עבודה לרישום לבית הספר, אך זה התעלם מהשאלה וסיים את השימוע.⁸²⁰

כאמור, המעורבות של חבורת המורים הדתיים חרגה הרבה מעבר לנושאים חינוכיים-פדגוגיים. התושבים נהגו להיוועץ בהם בנושאים שונים, והדוגמה הבאה תמחיש זאת: בשנים שבהן לימד הרב לוי בחצור התאכזבו שתי משפחות מעולי פרס מהמציאות החומרית והרוחנית בארץ, התכוונו לחזור לפרס. הרב לוי עשה מאמץ גדול לשכנע את ההורים להשאיר את ילדיהם בחצור, והבטיח לדאוג להם כמו לילדיו. ההורים לא נעתרו אך הבנים, שחזרו מאז לארץ ומתגוררים בחולון, זוכרים ללוי עד היום את המעורבות והאכפתיות שלו ושומרים על קשר אתו.⁸²¹ בחצור אמרו ש"הרב אלישע לא היה רק מורה, הוא היה גם עובד סוציאלי".⁸²²

ה.9 המאבק על גיוס התלמידים למוסדות החינוך בחצור

הפרקטיקה של גיוס תלמידים למוסדות החינוך, הדתי והחילוני, באמצעות מעבר מבית לבית, הייתה מקובלת מאוד בחצור של אותם ימים. רפי אדרי, יד ימינו של ראש המועצה לנדסמן, עבר בית בית, יחד עם מזכיר מועצת הפועלים וראש המועצה, כדי לשכנע את התושבים לשלוח את ילדיהם לתיכון שהוקם אז ביישוב. גם שמואל דנינו ניסה לשכנע את התושבים בשיטה דומה, והסביר להם, גם לאלה שאך זה הגיעו לארץ, שאם ילדיהם ילמדו בבית הספר החילוני הם לא יידעו

⁸¹⁸ לוי, נחל איתן, עמ' 112-114.

⁸¹⁹ מהמועצה המקומית חצור למורה אלישע לוי, 19.1.1961, ארכיון חצור הגלילית.

⁸²⁰ לוי, נחל איתן, עמ' 122.

⁸²¹ ריאיון עם אחד מהבנים אלדד משה, 4.2.2018.

⁸²² ריאיון עם אלדד משה, 4.2.2018. על מעורבותם של מורים בתחומי רווחה ראו: Arenas, Alberto, Boswortha, Kris and Kwandayib Hardson, "Civic Servis through Schools: an International Perspective", *Compare*, 36(1), 2006, pp. 23-40.

אפילו מה זה "שמע ישראל". לדבריו, הייתה זו טקטיקה יעילה. הוא יצר קשר אישי עם חלק גדול מתושבי חצור, שראו בו אדם כריזמטי ובעל חוכמת חיים, ושווה להם ("דיאלוג" 823).

דנינו חווה חוויה מכוונת, שלימים השפיעה על התעקשותו בעניין החינוך הדתי לעולים: כשנדע לו שהוריו הגיעו ארצה ושהם נמצאים במעברת בנימינה, הוא מיהר לבקרו. זה היה ביום שישי בצהריים, ולראשונה בחייו ראה את אביו בוכה כי השבת עומדת לרדת והם אינם יכולים לקבלה כפי שהיו רגילים, עם יין וחלות. דנינו נסע מיד לזיכרון יעקב, עירב את רב המקום (שלא ידע כלל כי הגיעו עולים חדשים), והם הביאו לעולים יין וחלות לקבלת השבת המסורתית. מראה אביו הבוכה ערב שבת השפיע על המשך פעולתו לשמירת הצביון הדתי בישראל.⁸²⁴

כמו דנינו, גם אלברט בן זקן, תושב חצור ופעיל במועצת הפועלים, עבר מבית לבית כדי לגייס תלמידים לבית הספר הממלכתי. בשיחה אתי סיפר כיצד איתר את התלמידים העולים לכיתה א', והתנדב לקחת אותם לבית הספר. הוא חש באי הנוחות של ההורים, ואף שהבין כבר אז כי מדובר בקרב אבוד, בכל זאת התמיד במאמציו בתקווה שעוד מילדי חצור יעברו את השינוי שהוא עצמו עבר.

בן זקן נולד בקזבלנקה שבמרוקו להורים חילוניים, ועלה לישראל במסגרת עליית הנוער. בינואר 1951 הגיע לקיבוץ רגבים שבנגב, שם הפנים את ערכי הציונות והסוציאליזם וראה עצמו כחלק מהתנועה הקיבוצית. בעקבות פציעה בצבא הוא שינה את תוכניותיו, השתקע בחצור, שם התגוררו קרוביו, והחליט שזה המקום להתחיל בו פרק שני בישראל. הוא שימש רכז חברתי ב"מרכז הנוער" ורכז תרבות בהסתדרות, ועסק בעשייה ענפה למען תושבי חצור. לצד ארגון קורס תנ"ך גם רכש מנוי לעיתון ההסתדרותי "דבר לילדים", הקים ספריה מאולתרת, ובין יתר עיסוקיו קלט את העולים ודאג שירכשו שפה והשכלה. על סמך חוויותיו האישיות כעולה הוא האמין שכדי להיקלט טוב בארץ יש ללמוד בחינוך הממלכתי, משום שהשכלה היא הדרך להשתלבות בחברה הישראלית.⁸²⁵ בן זקן שיתף אותי בתובנה מאוחרת שלו, שאז טרם רכש, בעניין החשיבות העצומה של הדת והמסורת בחיי העולים בחצור. נראה שפער זה, לצד הזיהוי המוצהר שלו כחילוני, מסביר את השפעתו המוגבלת על התושבים. דווקא דנינו, שלא היה איש המקום, עורר באנשי חצור הזדהות, והיו בהם שהמפגש איתו גרם להם "להחזיר את הכיפה על הראש" ולשלוח את ילדיהם לחינוך הדתי.⁸²⁶

אליבא ד'דנינו, "אלברט בן זקן היה הדמות שהמדינה רצתה שכל העולים יהיו דומים לו, אבל למרבה המזל הם לא הצליחו".⁸²⁷ בן זקן ייצג את רצונו של היישוב הוותיק להטמיע בתוכו את העולים החדשים בצלמו ובדמותו, אך מה שזוהה על ידו כמדיניות של כור היתוך, נתפס על ידי דנינו כמונוליתיות תרבותית מזיקה וכאיום זהותי חמור. כמו בן זקן, גם דנינו עלה לארץ עם עליית הנוער ב-1951, אך הוא התעקש ללמוד במסלול דתי, וכשבטעות נשלח למסלול החילוני סירב בתוקף להשתלב בו.⁸²⁸ הוא הכיר דמויות דתיות משמעותיות כמו הרב יהודה גץ והרב יצחק פרץ, ושומר על

⁸²³ "שלנו", במרוקאית.

⁸²⁴ ריאיון עם שמואל דנינו, 12.3.2018.

⁸²⁵ ריאיון עם אלברט בן זקן, 14.10.2018.

⁸²⁶ ריאיון עם שמרית בן זקן-כהן, 9.12.2019. אביה עלה מקזבלנקה שבמרוקו במסגרת עליית הנוער, נשלח לקיבוץ כפר הנשיא ואחר כך לחצור. הוא היה פעיל מפא"י בחצור, ובעקבות היכרותו עם דנינו אמר "בזכותו החזרתי את הכיפה לראש".

⁸²⁷ ריאיון עם שמואל דנינו, 12.3.2018.

⁸²⁸ על מסלולי עליית הנוער ליהודי צפון אפריקה, ראו: ארנון, ציונות דתית בארץ מבוא השמש, עמ' 248-295; אבי פיקאר, "בצבת הממסדים – הניסיון לחינוך מסורתי", **קתדרה**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, טבת-תש"ע, עמ' 113-138.

קשר אתן. אי ההסכמה להשלים עם המציאות, והנחישות לפעול לתיקונה לפי ערכיו ואמונותיו, היו מתכונותיו הבולטות. מתנגדיו ראו בו אדם נוקשה וכוחני, שאינו מוכן לפשרות.

דמות מקומית נוספת שהתחברה למסד ותמכה בכור ההיתוך הייתה זו של יצחק קבילו. קבילו הכיר מקרוב את השפעת המורים הדתיים על תושבי חצור, וטען שפעילותם הזיקה להתפתחות העיירה. הוא מסכים שהם העניקו לתושבים הרבה יותר מתכנים חינוכיים או לימודיים, אך מצביע על העובדה שהם עצמם לא האמינו במערכת החינוך שבה לימדו, ולכן שלחו את רוב ילדיהם ללמוד מחוץ לחצור. לדעתו, התלמידים שהם הוציאו מחצור רכשו השכלה ולא חזרו אליה, מה שעכב את התפתחותה. בנוסף, הוא סבור שהחבורה הדתית החדירה לחצור תרבות פוליטית כוחנית, תוקפנית ולא-ליברלית. במקום להקדיש את זמנם לחינוך, כפי שמקצועם מחייב, הם השקיעו את מרצם ביצירת השפעה פוליטית על התושבים.⁸²⁹

כמו בן זקן, גם קבילו ראה בבית הספר הממלכתי את המוסד המועדף לחינוך ילדי העולים, שכן הוא יצג את המודרנה ואת ההשתלבות בחברה הישראלית. בית הספר הממלכתי-דתי, לעומת זאת, היה בעיניו אלטרנטיבה של דריכה במקום. קבילו נשאר להתגורר בחצור, וחזה במה שהוא מכנה "ההשתלטות הדתית על מוקדי החינוך והתרבות שהמשיכה גם אחרי שהם עזבו, כאשר מועדונים ששימשו את הציבור החילוני בהדרגתיות הועברו לזרמים הדתיים במקום להשקיע בכלל התושבים בחצור".⁸³⁰

דנינו ובן זקן עלו שניהם ממרוקו, ממשפחות שונות. "ההיסטוריה הארוכה" שלהם השפיעה על מסלול חייהם בארץ, ומכאן שלא רק המרכיב האתני-עדתי הכתיב את השתלבותם, אלא בעיקר הממד הדתי. בן זקן ייצג את ההתחברות לישראליות המתהווה, ואילו דנינו את ההתחברות ליהדות המסורתית שהעולים הביאו אתם, ושאותה בחרו לשמר. המאבק ביניהם בארץ המשיך למעשה את הקונפליקט שהתקיים במרוקו בין מצדדי החינוך המודרני לנאמני החינוך המסורתי.⁸³¹

ה. 10 המעבר משדה החינוך לשדה הפוליטי

למרות הגידול במספר תלמידי החינוך הממלכתי-דתי, שהביא לפתיחת בית-ספר דתי שני בניהולו של יוסף בוחניק, עדיין נשמר פער בין המבנה הדמוגרפי לכוח הפוליטי בחצור, והציבור הדתי-ברובו נוהל על ידי הגמוניה מקומית של מפא"י. תושבים שהכירו את דנינו כמנהל בית-ספר שכנעו אותו לקפוץ למים הפוליטיים, בהאמינם שיש לו כוח לשנות את צביונה של העיירה בעזרת הכלים הדמוקרטיים שהמדינה מעניקה להם. גם רוסה האמין ביכולתו של דנינו לעשות זאת, בזכות אופיו האקטיביסטי וקשריו הטובים עם פקידים גבוהים, וראה בו, לדבריו, את עוגן ההצלה של חצור. באותה תקופה, אמצע שנות ה-60, כבר החלה להישמע ביקורת על נציגי המפד"ל הוותיקים ביישוב, השותפים לקואליציה שמפלה לרעה את החינוך הממלכתי-דתי. בבחירות לרשות המקומית, בשלהי 1965, התמודדו דנינו ורוסה כנציגי המפד"ל, והחליפו למעשה את הוותיקים כמו הרב דיעי. כדי לגייס תמיכה הם הציגו את עצמם כתושבי חצור אותנטיים, בניגוד לראש המועצה הפורש, שהוא חבר קיבוץ. מולם עמד רפי אדרי, מועמדה של מפא"י, אף הוא נציג אותנטי של חצור שהיה עד לבחירות גזבר המועצה המקומית.

⁸²⁹ ריאיון עם יצחק קבילו, 6.2.2018.

⁸³⁰ שם.

⁸³¹ חיים (חל) ביטון, "אָהָר אַ דוּק אַ ל יאַם", על שכחה וזיכרון של יהודים-מרוקאים: מחקר משווה בין היסטוריוגרפיה ויצירה אוטוביוגרפית של יהודי מרוקו בישראל, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2016 (להלן: "ביטון, 'אָהָר אַ דוּק אַ ל יאַם'"), עמ' 29.

תוצאות הבחירות הובילו לכך שלראשונה חברו נציגי המפד"ל (שני מנדטים) לקואליציה עם גח"ל – גוש חרות-ליברלים (שלושה מנדטים) ולא עם המערך (ארבעה מנדטים) כפי שהיה עד אז. למרות שמפא"י זכתה באחוז גבוה של קולות (פי שניים מהמפד"ל), דנינו הוא זה שנבחר לראשות המועצה בזכות הסכם מוקדם שעשה עם גח"ל. למרות הניסיונות לשכנעם להמשיך את הקואליציה הוותיקה של המערך והמפד"ל, דנינו ורוסה התנגדו לכך נחרצות וחברו לגח"ל, שחלקה עמם אידיאולוגיה משותפת. הם שאבו את כוחם הפוליטי מהיותם אנשי חינוך, ובזכותם גברה הדומיננטיות של המפד"ל בחצור בשנים שלאחר מכן. דנינו הגדיל לעשות, ובבחירות של 1969 שבהן התמודד הכפילה המפד"ל את כוחה לארבעה מנדטים (על חשבון גח"ל), והשתוותה למערך ששמר על ארבעת המנדטים שלו.

נראה שנציגי מפא"י-המערך בחצור, ובמיוחד לנדסמן הפורש, לא היו מודעים לזרמי העומק המתחוללים מתחת לפני השטח, ולכן התקשו לקבל את תוצאות הבחירות. לנדסמן חשב שבחמש השנים שלפני עזיבתו השתפרה מאוד מערכת החינוך של חצור.⁸³² הוא ראה ברפי אדרי את ממשיתו ויורשו הטבעי, ובשיחות סגורות האשים את חברות המורים הדתיים שהשאירו את תושבי חצור, עם הבטחות ללא מימוש ואת חצור עם יותר בעיות.⁸³³ אדרי, שהיה בטוח בניצחונו, עתר לבג"ץ בבקשה לפסול שני מועמדים מהמפד"ל, ביניהם דנינו, בטענה שעלולים להיווצר סתירות ואי-התאמה בין תפקידם בשירות המדינה (עובדי משרד החינוך והתרבות) לתפקידם כחברי מועצה. בית המשפט דחה את העתירה, משום שבישיבת המועצה הראשונה שלאחר הבחירות היה דנינו בחופשה ללא תשלום ממשרד החינוך.⁸³⁴

העובדה שראש המועצה החדש היה בעבר מנהל בחינוך הממלכתי-דתי סימנה את המדיניות שהנהיג: הוא ביקש לחזק את החינוך הדתי על חשבון הממלכתי, ובנאום הראשון שלו אחרי בחירתו הבטיח לשפר את איכות החינוך, שהייתה אז סיבה להגירה השלילית מחצור.⁸³⁵ ערב שנת הלימודים תשכ"ז הורתה המועצה בהנהגתו לפנות מבנה שהיה שייך לבית הספר הממלכתי ("הסניף"), ולשכן בו את בית הספר הממלכתי-דתי השני שנפתח ביישוב. ההחלטה, שפגעה בחינוך הממלכתי והייתה גם מנוגדת לעמדת משרד החינוך, הביאה להפגנה של הורי התלמידים בחינוך הממלכתי, בסיוע מועצת הפועלים.⁸³⁶ גם בהמשך התלוננו מפקחי משרד החינוך על דנינו, בגלל סירובו לעמוד בהסכם להקצאת מבני ציבור לבית הספר הממלכתי.⁸³⁷ הוא הואשם גם בהקצאת משאבים לבניית בית ספר מקיף דתי בלבד, בניגוד להחלטה על הקמת שני בתי ספר מקיפים, כללי ודתי.⁸³⁸ ועד הורי בית הספר הממלכתי האשים את דנינו בהזנתו, עד כדי קושי לקיים את הלימודים בו כסדרם. ההורים טענו שכל תקציבי הפיתוח מופנים לבתי ספר אחרים, ואיימו:

⁸³² בן יוסף, הלל, עמ' 147.

⁸³³ ריאיון עם רפי אדרי, 9.10.2018.

⁸³⁴ בג"ץ 385/65, רפאל אדרי נ' שמואל דנינו ראש המועצה המקומית חצור, ו-3 אח', 12.12.1965, 9.1.1966, 28.2.1966. לפני הבחירות יצא דנינו לחופשה ללא תשלום ממשרד החינוך והתרבות.

⁸³⁵ פרוטוקולים של המועצה המקומית חצור, 29.11.1965, ארכיון חצור.

⁸³⁶ סופר למרחב, "740 אלף תלמידים מתחילים הבוקר את לימודיהם בגנים ובבתי הספר", למרחב, 1.9.1966.

⁸³⁷ מאבא ליסי, מפקח מחוז צפון, לשמואל דנינו, 28.1.1968, אמ"י, גל-17812/5.

⁸³⁸ מסיעת המערך ליחידה לפניות הציבור במשרד החינוך, 7.8.1970, אמ"י, כ-38/117.

אם המועצה לא תחל בביצוע דרישותינו ... אנו נאלץ לעשות צעד דרסטי ונתבע את העברתם לאלתר של כל ילדנו לבית ספר אחר שיענה על הדרישות המינימליות ... אחרי שמיצינו את כל הדרכים האפשריות.⁸³⁹

המאבק הזה מלמד כי חלק לא-מבוטל מתושבי חצור תמך בחינוך הממלכתי החילוני, מהסיבות שפורטו לעיל.⁸⁴⁰

אחרי הכפלת כוחה של המפד"ל בבחירות של 1969 הכריז דנינו, כאמור, כי ינהל את חצור ברוח התורה והמסורת.⁸⁴¹ הוא פנה לרב צבי יהודה הכהן קוק משיבת מרכז הרב בירושלים, וביקש שיטיל על בחורי ישיבה לבוא לחצור ולשפר את איכות החינוך הדתי בה. הרב שלח כמה מבוגרי הישיבה, והם הקימו בעיירה "בית מדרש לתורה" והציעו לתושבי חצור לשלב לימוד תורה עם עבודה קהילתית לצידם, כדי להעלות את הרמה החברתית-דתית של חצור ולהעניק לה מעין "סעד רוחני".⁸⁴² לימים פילסו הרבנים הצעירים הללו דרך לציבור מתפללי בתי הכנסת, והתנחלו בליבות תושבי חצור. הם דרשו בפני הקהל, ביקרו בביתם של תושבים וקשרו קשרים חברתיים. בהמשך הוקמה ביישוב אולפנית לבנות שירות לאומי. למפגש של תושבי חצור עם דמויות אלה הייתה השפעה ארוכת טווח.

באוגוסט 1972 התפטר דנינו מתפקיד ראש המועצה ועזב את חצור למען תפקיד חינוכי בחדרה, בטענה שהעיירה מופלית לרעה והבטחות שנתנו לה משרדי הממשלה לא קוימו.⁸⁴³ לכל אורך כהונתו הוא המשיך להשתמש במוטיב האפליה, וטען שמשרדי הממשלה, להוציא משרדי הפנים והדתות שנשלטו על ידי המפד"ל, מפלים את חצור בגלל זהותה המזרחית ומסרבים להיפגש עמו. להוכחת טענותיו הצביע על נצרת עילית וכרמיאל, שהוקמו מאוחר יותר בעזרת הממשלה.⁸⁴⁴ הוא אף החרים את חגיגות ה-90 של ראש פנה בטענה לאפליית חצור, ומפני שהמיזוג המובטח ביניהן לא התממש.⁸⁴⁵ בפועל, חצור הגיעה בזמנו של דנינו למבוי סתום, וכישוריו כאיש חינוך לא סייעו לו לקדם את מצבה הפיזי. היא סבלה מהגירה שלילית,⁸⁴⁶ חובותיה תפחו, ומערכת החינוך שלה התמודדה עם השאלה האם תיתכן מערכת עצמאית טובה ביישוב קטן כה קטן. שוב נזרק לאוויר הרעיון הבלתי ממומש להעביר את חצור על 7,500 תושביה לקרית שמונה בת כ-18,000 התושבים, ולשלב את תלמידי חצור במערכת החינוך המפותחת יחסית שפעלה בה.⁸⁴⁷

בהקשר זה מעניינים דבריו של דנינו במבט לאחור. לשאלתי מה הייתה תרומתו המרכזית לחצור, ענה ש"העיר את התושבים שיכירו בערכם ולא יאפשרו שישפילו אותם כפי שמפא"י השפילה את מי שבחר בחינוך הדתי". הוא רואה כהישג את העובדה שהחינוך הדתי התרחב והשתפר בתקופתו, ושהוא פירק את הזיקה שהתקיימה, לדעתו, לפני בואו לחצור, בין "דתיות" ל"פרימיטיביות". הוא אומר כי אפשר לתושבים לבחור באופן חופשי, בהתאם לערכיהם, ללא מורא: "הערתי את

⁸³⁹ מוועד הורי בית הספר הממלכתי ליו"ר המועצה המקומית חצור, 31.10.1968, אמ"י, גל-17812/5.

⁸⁴⁰ כ"ץ, בין התבדלות אתנית לבין הדרה מעמדית, עמ' 255.

⁸⁴¹ "שמואל דנינו נציג המפדל ראש המועצה חצור הגלילית", **הצפה**, 8.12.1969.

⁸⁴² מאיר הראובני, "ישיבה עם עבודה קהילתית – חידוש בחצור הגלילית", **מעריב**, 6.5.1977.

⁸⁴³ מאיר הראובני, "ישיבה עם עבודה קהילתית – חידוש בחצור הגלילית", **מעריב**, 24.8.1972.

⁸⁴⁴ סופר דבר בגליל, "יו"ר מועצת חצור: הממשלה מקפחת את העיירה מטעמים עדתיים", **דבר**, 3.8.1971; מאיר

הראובני, "מאז 1966 לא נשלח עולה אחד לחצור", **מעריב**, 30.1.1971.

⁸⁴⁵ מאיר הראובני, "ראש מועצת חצור הגלילית מחרים חגיגות ראש פנה", **מעריב**, 2.8.1972.

⁸⁴⁶ הגירה פנימית שלילית בשנים 1961-1971, אמ"י, ג-7068/7.

⁸⁴⁷ טדי פרויס, "על מה יש לנו להתגאות בחצור", **דבר**, 29.12.1967.

התושבים מתרדמתם ושחררתי אותם מהפחד שהיה להם ממפא"י".⁸⁴⁸ כלומר, מה שנחשב בעיניו להישג הושתת על תפיסת עולמו: לא הקמת תשתיות או מקורות תעסוקה, אלא ביטוי גלוי של זהותם הדתית של התושבים, שנמנע לדעתו קודם לכן.

היישובים שסביב חצור בחרו אחרת: המושבות ראש פנה ויסוד המעלה עברו לחינוך הממלכתי, לאחר שנים שבהן למדו בחינוך הדתי. ראש פנה עשתה זאת ב-1954, ויסוד המעלה ב-1960, ובכך הצטרפו לקיבוצים שמלכתחילה ניהלו מערכת חינוך חילונית מובהקת. השוני התבטא גם ברמה הלימודית: שיעור טעוני הטיפוח בבתי הספר הממלכתיים-דתיים שביישובי העולים היה גבוה בהשוואה למגזר הקיבוצי. ב-1964 הוצע להקים אוניברסיטה לתלמידי המועצה האזורית גליל עליון,⁸⁴⁹ ואף שהרעיון לא מומש, עצם העיסוק בו מדגיש את הפערים בתחום החינוך בין חצור לסביבתה הגאוגרפית. ילדי הוותיקים זכו לניעות והתקדמות בחסות יתרוונותיהם היחסיים, כמו ידיעת העברית, ההיכרות עם עולם המושגים, והקשר המובהק בדרך כלל בין הרעיונות שבליבת התוכן החינוכי לעולם המושגים של סביבת חייהם.⁸⁵⁰

עם עזיבתו של לנדסמן את חצור ירדה לטמיון תוכניתו להקמת בית-ספר תיכון אזורי עם קיבוצי הגליל ומושבותיו, שתכנונו החל כבר בראשית שנות ה-60.⁸⁵¹ הרעיון היה להקים בית-ספר מקצועי ממלכתי משותף לכל יישובי דרום עמק החולה, שישלב את ילדי העולים בוותיקים.⁸⁵² בפועל, ילדי חצור (להוציא אלה שיצאו לפנימיות) למדו במוסדות החינוך המקומיים, ובכך נמנע המפגש עם אוכלוסיות שונות דרך מערכת החינוך, עובדה שבעצמה תרמה לניכור ולהיבדלות והעמיקה את ההפרדה החברתית. הפרדת מערכות החינוך של חצור ושל סביבתה הביאה לדפוסי תקשורת שונים, למגע חברתי נפרד ולהתהוותן של ישויות חברתיות נבדלות.⁸⁵³ ביטוי מובהק לכך יש בעובדה שחצור שמרה לאורך שנים על אוכלוסייה הומוגנית: סקר מסוף 1972 מצא כי 98% מתושביה היו יוצאי ארצות האסלאם, ו-73% מהתושבים הגדירו את עצמם כדתיים או מסורתיים.⁸⁵⁴

ה. 11. המאבק על החינוך הדתי בעיירות פיתוח אחרות

המאבק על האופי והזהות של מוסדות החינוך ניטש גם בעיירות פיתוח נוספות. הדפוס נראה דומה: כמו בחצור, גם בעיירות אחרות נפתח בית הספר הממלכתי-דתי הראשון רק אחרי בית הספר הממלכתי, וגם שם היה זה אחרי מאבקים.⁸⁵⁵ בניסיון לאפיין את המאבק על אופי החינוך בעיירות פיתוח אפשר לזהות שלושה דגמים: עיירות שבהן החינוך הממלכתי היה ועודנו דומיננטי, כמו דימונה וקרית שמונה; עיירות שבהן הוביל החינוך הממלכתי בשנות ה-50 וה-60, ורק מאוחר יותר עלה מספר הלומדים בחינוך הדתי, כמו בית שאן; ועיירות כמו חצור וירוחם, שבהן הוביל החינוך הממלכתי-דתי בשלבים מוקדמים יותר יחסית לעיירות האחרות.

בית הספר הראשון שהוקם בדימונה, ב-1956, היה ממלכתי. בעקבות דרישת התושבים וכינונה של מועצה מקומית הוקם שנה לאחר מכן בית-ספר ממלכתי-דתי, שבו למדו גם תלמידים מכפר ירוחם. בית הספר הדתי שוכן בצריפים שפינה בית הספר הממלכתי, שעבר ברובו למבנה חדש וזכה בתנאים

⁸⁴⁸ ריאיון עם שמואל דינו, 12.3.2018.

⁸⁴⁹ שמעון רפפורט, "המועצה האזורית גליל עליון" תקים אוניברסיטה לבני המשקים", מעריב, 25.12.1963.

⁸⁵⁰ שלם-בהרד, היתוך בחום נמוך, עמ' 159.

⁸⁵¹ "ה. לנדסמן – יו"ר מועצת חצור", הארץ, 22.1.1960.

⁸⁵² ריאיון עם זאב עין גדי, 9.6.2020.

⁸⁵³ סבירסקי, לא נחשלים, עמ' 57.

⁸⁵⁴ דוד שליו, "שתי פנים לחצור", דבר, 6.12.1971.

⁸⁵⁵ להוציא את נתיבות.

פיזיים משופרים. ב-1958 פעלו בדימונה שלושה בתי ספר, שניים מהם של החינוך הממלכתי ואחד דתי. בשנות ה-60 גדל המספר לשמונה: חמישה ממלכתיים ושלושה דתיים. מועצת הפועלים בעיירה הייתה מעורבת מאוד ברישום לבתי הספר, בהתאם להנחיות שקיבלה מההסתדרות, כדי למנוע את התפשטות החינוך הדתי. היא ארגנה פעילות ענפה לקידום הרישום לבתי הספר החילוניים.⁸⁵⁶ במרוצת הזמן הוקמו בדימונה שני תיכונים ממלכתיים ואחד דתי.⁸⁵⁷

גם **בקרית שמונה** שמר החינוך הממלכתי על דומיננטיות לאורך השנים. למרות שבית הספר הראשון (בית חינוך א') שהוקם ב-1949 במעברת חלסה, שבה התגוררו עולים מתימן, השתייך לזרם העובדים הדתי, בית חינוך ב', שהוקם ב-1951, היה של זרם העובדים הכללי והוא צמח והתפתח במהירות. באמצע שנות ה-60 היו בקרית שמונה חמישה בתי ספר יסודיים חילוניים ושניים דתיים. התיכון הממלכתי הראשון שהוקם בעיירה כלל שתי מגמות, עיונית ומקצועית, בעוד שבחינוך הממלכתי-דתי נפתח אחרי שנה בית-ספר מקצועי דו-שנתי.

בבית שאן, הוקם בית הספר הראשון ב-1949, עם הקמת היישוב, והוא השתייך ל"זרם העובדים" שהלך וגדל. באמצע שנות ה-60 היו בעיירה שלושה בתי ספר ממלכתיים ושניים דתיים, כך שעד לשנות ה-70 היה בה רוב ניכר ללומדים בחינוך הממלכתי. משנות ה-80 החל החינוך הממלכתי-דתי לגדול בצורה משמעותית,⁸⁵⁸ בין היתר בגלל עזיבה של יוצאי אשכנז והגעת עולים מזרחים רבים.

בשדרות, כבר בעת הקמת מעברת "גבים-דורות" ב-1953, דרשו העולים לפתוח בית-ספר דתי, אך סורבו. הדרישה עלתה שוב, תוך ניהול מאבק ממושך, גם ב-1955, כשהמעברה הפכה לעיירה והוקם בה בית-ספר ממלכתי בלבד. בספטמבר 1956, בעקבות שאילתה של ח"כ יצחק רפאלי מהפועל המזרחי, נפתח בית-ספר ממלכתי-דתי שביום פתיחתו היו בו 69 תלמידים. ב-1962 כבר צמח מספרם ל-560, מה שהצריך פתיחת בית-ספר דתי נוסף בספטמבר 1965. גם בית-ספר ממלכתי חילוני נוסף הוקם ב-1963. גם בשדרות הועלו טענות לקיפוח ואפליה של החינוך הממלכתי-דתי, והדבר גרר מעורבות של משרד החינוך.⁸⁵⁹

בירוחם, שהייתה תחילה מעברה לעולים מרומניה, הוקם בית הספר היסודי הממלכתי-דתי רק בשנת הלימודים תשכ"ב, למרות דרישת העולים לעשות זאת מוקדם יותר. ביה"ס הראשון והיחיד שהוקם בה עד אז נפתח ב-1951 והיה של זרם העובדים עם מורים שבאו מהסביבה החילונית. עם השנים השתנה תמהיל המתיישבים בירוחם, ונוספו לה יותר ויותר יוצאי ארצות האסלאם. למרות זאת, מנהיגי העיר, שהיו דמויות חיצוניות שמירתה מפא"י, לא נענו לדרישה להקים בית-ספר דתי. רק בספטמבר 1961, שנתיים אחרי כינון מועצה מקומית, ובעקבות מעורבות של פעילים בני ישיבות, הורה משרד החינוך על פתיחת בית-ספר ממלכתי-דתי בעיירה. המועצה לא הציעה מבנה מתאים, ולרשות המנהל המיועד עמדו ארבעה מורים וגננת שלימדו תחת כיפת השמיים. בהמשך הם פלשו לבית-כנסת עד לקבלת מבנה מתאים. בשנת הלימודים תשכ"ג גדל מאד הרישום לבית הספר הדתי, למרות עדויות על איומים כלכליים על התושבים. בדומה לחצור, גם בירוחם היה אדם מסוים הגורם המרכזי שפעל למען החינוך הדתי. היה זה ניסים אבודרהם, איש הציונות הדתית שבאמצע שנות

⁸⁵⁶ רייך, דימונה, עמ' 201-203.

⁸⁵⁷ בלוח, עיצוב מערכת החינוך, עמ' 17.

⁸⁵⁸ אבי אוחיין, **בית הספר הממלכתי "תומר" בבית שאן בשנים תשי"ז-תשע"א (1956-2011)**, ייחוד או לקראת

איחוד, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 2011, עמ' 56-60.

⁸⁵⁹ כהן, התהוותן של עיירות הפיתוח, עמ' 87-113.

ה-60 החליט להתמודד על תפקיד ראש המועצה וגבר על קודמו, איש מפא"י. השינוי הפוליטי קידם את החינוך הדתי בעיירה,⁸⁶⁰ אך ירוחם סבלה מחילופי שלטון תכופים ומחוסר יציבות.⁸⁶¹ **באופקים** התרחש תהליך שונה. עד לתחילת שנות ה-60 הצליחו אנשי הציונות הדתית להפעיל מערך שהעביר ילדים לחינוך הממלכתי-דתי, באמצעות תעמולה שהציגה את ההסתדרות ומפא"י כלא-רגישות למסורת. ב-1961 היה בעיירה רוב לתלמידי החינוך הממלכתי-דתי – 700 לעומת 500 בבית הספר הממלכתי. החינוך הדתי לא שמר על כוחו, וב-1965 נרשמו רוב ילדי המקום לבית הספר הממלכתי, למרות שזוהה עם מפא"י וההסתדרות. השינוי נגרם בשל הצלחתה של מועצת פועלי אופקים לשכנע את תושבי המקום ברגישותה לענייני דת, ולרתום לצדה את רב היישוב.⁸⁶²

ה.12 סיכום

גלי העלייה הגדולים של שנות ה-50 יצרו מציאות דמוגרפית ותרבותית-עדתית ברורה: הרוב המכריע של יוצאי ארצות האסלאם הדתיים והמסורתיים הגיע לעיירות העולים, אך מנגנוני השליטה בהן אוישו על ידי נציגי היישוב הוותיק שהיה ברובו אירופי וחילוני. הממסד העדיף את החינוך החילוני, תחילה זרם העובדים ובהמשך החינוך ממלכתי, ובכך ביטא עמדה פטרונית כלפי העולים. ההגמוניה הפוליטית הארצית השתמשה במנגנונים שונים, בעיקר במערכת החינוך, כאמצעי ליצירת סוציאליזציה, והפעילה לחצים כבדים בתחום התעסוקה, הדיור והרפואה כדי לכפות על העולים זרם חינוכי שלא ביטא את השקפת עולמם.

הראיתי כי העולים לא היו פסיביים, ולחמו לקידום מערכת החינוך המתאימה להם – הממלכתית-דתית. בניגוד לתמונה המצטיירת ממחקרים שונים, שליטת ההגמוניה החילונית-מפא"יניקית בחצור התגלתה כמוגבלת, והתושבים, למרות שוליותם, הצליחו להשפיע על חינוך ילדיהם. הצלחתם בשדה החינוך הביאה להעתקת קריאת התגר גם לזירה המוניציפלית, הרבה לפני המהפך הארצי ב-1977. בחירתו של נציג הציונות הדתית לתפקיד ראש המועצה ביטאה יותר מכל מהפך תודעתי.

גם בין אנשי חצור לבין עצמם היו השקפות שונות, מה שהתבטא במערך העמדות של מנהיגי הקהילה ופעיליה. בניתוח ההיסטוריה של העיירה יש להזהר מהיצמדות לקטגוריות גסות, מוכרות ומכלילות, וצריך לאתגר את ההבניות המוכרות.⁸⁶³

⁸⁶⁰ הדני, האם תם עידן המאבק, עמ' 261-263.

⁸⁶¹ יצחק דהן, מנהיג מקומי: מכניזם של שינוי עומק בפריפריה, ירוחם: 1983-2006, מחקרי פלורסהיימר, 2009, עמ' 24-25.

⁸⁶² בראון, אורגים קהילה, עמ' 81.

⁸⁶³ פנינה מוצפי-האלר, "דתיות, מגדר ומעמד בעיירה מדברית", בתוך: יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים), מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילונית בישראל, רעננה: הקיבוץ המאוחד, 2004, עמ' 316.

פרק שישי: התגבשות התרבות הפוליטית המקומית בחצור

"ראשית כל אתם צריכים להקים ועד. הרי זה לא ייתכן, ציבור כזה גדול שלא יהיה לו איזה גוף מיצג".⁸⁶⁴

בפרק זה אתאר ואנתח את התהליך שבו התגבשה ועוצבה המנהיגות המקומית-פוליטית בחצור בשנותיה הראשונות. אבקש להראות שמעבר לגורמים חיצוניים כמו מיקום בפריפריה, התערבות הממסד, והעמדות של הרשויות המקומיות הסמוכות, מי שהשפיע בפועל על אופי המנהיגות ועל עתידה של חצור היו אנשי חצור ומי שהם בחרו לייצגם, כשהדבר היה נתון לבחירתם. אראה גם שהנחשלות היחסית של חצור הייתה, בין השאר, תוצאה של ההיסטוריה והתרבות הפוליטית המקומית, ושל המחיר שתרבות זו גבתה מהעיריה. על בסיס הממצאים אבחן את היחס שבין התמונה המקומית לבין התיאוריה הכללית על תהליכי צמיחה של מנהיגות מקומית בתנאי הגירה. אציג שלושה שלבים של ההתפתחות וההתגבשות הפוליטית המקומית בחצור:

בשלב הראשון הוצנחו אליה בעלי תפקידים נציגי הממסד, תחילה מזכירי הוועד המקומי ובהמשך הלל לנדסמן, ראש המועצה הממונה. הם נשלחו לחצור על ידי המדינה כדי לסייע לביסוסה, לעזור לתושביה ולהניח תשתית להתפתחותה, אך בה בעת הוטל עליהם לקדם את האינטרס המפלגתי המקומי כפי שראה אותו הממסד. למעשה, הממסד התגייס בכל כוחו כדי לעצב את תבנית היישוב בצלמו ובדמותו. בשלב זה נטו רוב תושבי חצור להתבטלות מול הממסד, ואת התלונות שהיו להם בנושאים שונים הם שלחו לפי העניין למשרדי הממשלה.

בשלב השני פרש לנדסמן מתפקידו, לא לפני שהכשיר צעיר מקומי, רפי אדרי, בתקווה שיהפוך למנהיג מקומי בחצור. גם כאן אפשר לזהות מהלך דואלי: לנדסמן האמין שאדרי מייצג תמהיל מוצלח של העולים, כזה שמבטא מחד גיסא את מסורתם, תרבותם והאינטרסים שלהם, ומאידך גיסא יוכל להיות זרוע ביצועית לערכים והאינטרסים של הממסד. המקורות מלמדים, לדעתי, שהדגם שאליו שאפה מפא"י, ושאותו אני בודקת כאן על חצור, היה מורכב יותר מזה של "פונקציונרים מפלגתיים",⁸⁶⁵ כמו שיטת הבוס המקומי שצמחה בארצות הברית בתקופת ההגירה הגדולה אליה.⁸⁶⁶ שדה המנהיגות המקומית בחצור כלל את שני הרכיבים של תזת המפגש, כפי שניתן לראות גם בשלב הבא.

בשלב השלישי גדלה דרגת החופש של התושבים, והם החלו לבחור במה שנכון להם, בניגוד לתקוות של מפלגת השלטון. הם סירבו לשתף פעולה עם הממסד וראו במנהל המקומי את נציג הממסד, לכן דחו אותו. נוצרה התקוממות עממית נגד הממסד ושליחיו, בשאיפה לעצמאות ולביטוי מקומי. המהפך הפוליטי בחצור ב-1965 הקדים את המהפך הפוליטי במדינה, כנראה משום שהתהליכים הפוליטיים שהתפתחו במובלעת האתנית והפריפריאלית שלה היו מהירים יותר מאלה שבכלל המדינה. אך המנהיגות החדשה, שאכן ביטאה באופן מובהק את תרבותם וערכיהם של רבים בחצור, לא בהכרח הצליחה לקדם את העיריה טוב יותר מהמנהיגים שהוצנחו או הוצמחו על ידי מפא"י.

⁸⁶⁴ שמעון בלס, *המעברה*, עם עובד, 1964, עמ' 51.

⁸⁶⁵ קלמן, מנהיגים ועולים, עמ' 22.

⁸⁶⁶ Ryan, Michael, Hutchison Ray, and Gottdiene Mark. *The new urban sociology*. Routledge, 2018.

בין אם הוצנחו מבחוץ ובין אם צמחו בעזרת הקהילה המקומית, הדמויות הנחקרות השפיעו מאד על התרבות הפוליטית שהתפתחה בחצור. אראה שגם בזירה זו, הפוליטית, בדומה לתחומי הדת והחינוך שהוצגו בפרקים הקודמים, התנהל מאבק פנימי בין העולים לבין עצמם, ואי אפשר לראות בהם ציבור הומוגני. כבר באמצע שנות ה-60, מוקדם יחסית לעיירות פיתוח אחרות, החלו תושבי חצור להזדהות בגלוי עם מפלגות כמו המפד"ל וגח"ל, ולבטא דפוסים שונים של התערות במדינה. כמו מירון ארונוף, שחקר את ההתארגנויות הפוליטיות בערי הפיתוח, גם אני מראה שהסיעות הפוליטיות המקומיות לא ביטאו בהכרח את הפוליטיקה הארצית, אלא קיבלו חלק גדול ממשמעותן בזירה המקומית.⁸⁶⁷ מדובר במנהיגים צעירים, בני העלייה המזרחית, שהחלו למלא תפקידים ברשויות המקומיות, הכירו בכוח הפוליטי שהם צוברים, והשתמשו בו.

המאבק הפוליטי בחצור בשנות ה-60 וה-70, בין מפא"י/המערך למפלגות הדתיות והימניות, היה גם מאבק פנימי בין עולים ממוצא זהה, לא רק בין אשכנזים למזרחים. הדבר מראה שבניגוד לתוכניות הממסד להשליט את האידיאולוגיה ההגמונית באמצעות הנהגה מועדפת, תושבי העיירה בחרו בדמות שייצגה את ערכיהם ואמונתם, למרות שהיא נדחתה על ידי הממסד.

1.1 שלב ראשון – ניהול "מלמעלה" על ידי נציגי הממסד

רוב עיירות העולים לוו על ידי מועצות אזוריות עד להפיכתן למועצות מקומיות, כדי להקל על התנהלותן המוניציפלית מול מוסדות המדינה. כך, למשל, נוהלה מגדל העמק על ידי המועצה האזורית נהלל/קישון; שלומי על ידי המועצה האזורית סולם צור; אופקים על ידי המועצה האזורית מרחבים; דימונה על ידי המועצה האזורית תמר, ועוד. רק חצור הוקמה ללא ליווי מוניציפלי, משום שהמועצה האזורית גליל עליון כבר ניהלה את עיירת העולים הסמוכה קרית שמונה, וסירבה לקחת גם את חצור תחת חסותה בטענה שהנטל כבד מדי.

כך קרה שלצד העולים בחצור לא עמדה מנהיגות מקומית הבקיאה ברזי השלטון, והדבר הפך את הסתגלותם לחברה החדשה לחווייה מורכבת.⁸⁶⁸ המנהיגות הדתית שבאה אתם מארצות האסלאם לא ידעה להשלים פער זה, גם משום שבארץ כורסס מעמדה בגלל מאמצי המוסדות הקולטים להרחיק את העולים ממסורתם ולחולל בהם שינוי חברתי ותרבותי.⁸⁶⁹ לניהול היישובים "הוצנחו" דמויות חיצוניות, לרוב ותיקות ומנוסות, ואלה יישמו את מדיניות הקליטה ותיווכו בין האוכלוסייה לגופי הממסד השונים עד לצמיחת מנהיגות פוליטית מקומית. מהלך זה, שהיה, כך נראה, טבעי בשלב הראשוני של ניהול גל ההגירה הגדול, הוביל לניכור בין המנהל הממונה לתושבי המקום.

מינוי המנהלים בוצע בהנחה שהעולים-מהגרים אינם מסוגלים לנהל את עצמם בעצמם. מזכירי מועצת הפועלים בחצור כתבו, למשל: "קשה מאוד למצוא שם אנשים מתאימים, אשר יעשו משהו בלעדינו",⁸⁷⁰ ו-"ישוב עולים זה הסובל מראשית קיומו מחוסר צוות פעילים אשר צריכים ומסוגלים

⁸⁶⁷ Aronoff, Myron, *Frontier town: The Politics of Community Building in Israel*, Manchester: Manchester University Press and Jerusalem Academic Press, 1974.

⁸⁶⁸ דבורה הכהן, "הקרב על העם היהודי: התנדבותם של בני מושבים וקיבוצים בקליטת עולים בשנים הראשונות למדינה", בתוך: **עיונים בתקומת ישראל**, (כרך 8) 1998 (להלן: "הכהן, הקרב על העם היהודי"), עמ' 266-298.

⁸⁶⁹ דבורה הכהן, "היוצר בידי החומר: צמיחתה של מנהיגות פוליטית חדשה בשנות ה-50", **ישראל** 2, 2002, עמ' 61.

⁸⁷⁰ מצבי כהן לפסח קרסנוגורסקי, 15.1.1954, **ארכיון לבון**, IV-208-1-7016.

לטפל בישוב".⁸⁷¹ בכתבה בהארץ, תחת הכותרת "מה נחוץ לחצור?" נכתב: "כי בחצור עצמה אין אנשים מתאימים לעסקנות ציבורית".⁸⁷²

1.1.1 מזכירי הוועד המקומי (1953-1956)

מי שניהלו את חצור כיישוב קבע בשנים 1953-1956, לפני הפיכתה למועצה מקומית, היו מזכירי הוועד המקומי שמונו על ידי משרד הפנים, ומזכירי מועצת הפועלים שמונו על ידי ההסתדרות. הם הגיעו מ"מרחבים חיצוניים"⁸⁷³ לחצור, ורובם ניסו לשדרג את מעמד הפוליטי והכלכלי באמצעות שליחות זו, ולא היה להם קשר מהותי עם אנשי העיירה.

חקר עיירות הפיתוח בפריפריה לא הקדיש לרוב תשומת לב לדמויות שנשלחו להנהיג את העולים מיד עם הגעתם ארצה.⁸⁷⁴ בחצור, למשל, חלק מהאנשים הראשונים שהעולים פגשו ביישוב, ושמבחינתם ייצגו את הממסד, היו רחוקים מלהוות דוגמה חיובית.⁸⁷⁵ המזכיר הראשון של ועד היישוב, ישראל ימיני (פרושינובסקי), שהיה גם מנהל מעברת ראש פנה והוא זה שהצליח לשכנע את תושביה לעבור לחצור בניגוד לרצונם, נשפט בעברו על ידי בית-דין צבאי והורד מדרגת קצין לדרגת טוראי בגלל ניצול מעמדו בפרשה שהשתיקה יפה לה.⁸⁷⁶

אברהם טבק, המזכיר השני של הוועד, הואשם שקיבל כספים ממשרד הפנים ולא עשה די לפיתוח המקום.⁸⁷⁷ על צבי כהן, יו"ר מועצת הפועלים, נטען ש"הוא הורס את היישוב ואת אנשינו יחד",⁸⁷⁸ וכי התנהלותו יוצרת בתושבים תחושות קשות, "עד שכבר נמאס לנו המקום והחיים בגללו".⁸⁷⁹ בין שני מזכירי הוועד הראשונים לבין כהן התגלעו מחלוקות ומאבקים על מוקדי כוח ושליטה בעולים. הם, שהיו אמורים להכיר את האוכלוסייה ולספק את צרכיה, לא טיפלו תמיד בהצלחה בעניינים מנהליים. הם היו רחוקים מחיי המקום, לא ייצגו את התושבים ולא הבינו את הקודים החברתיים-תרבותיים והדתיים שלהם. הפערים הקשו על ניהול העיירה, ויצרו משבר אמון בממסד ונציגיו. אכזבתם של העולים התבטאה באוסף מכתבי תלונה שהם שלחו באותן שנים למחלקה ליישובי עולים במשרד הפנים, והמעידים על חוסר בהנהגה מקומית אפקטיבית ועל הקושי שבהקמה וניהול של יישוב מתפקד.⁸⁸⁰ כשתלוונותיהם לא נענו פנו תושבי חצור ב-1954 לנשיא המדינה, במכתב המבטא את עומק השבר שחוו בגלל המחלוקות ומצב העיירה:

⁸⁷¹ מזאב עין גדי לשר הפנים בר יהודה, 8.4.1956, אמ"י, ג-2635/11.

⁸⁷² "מה חסר לחצור", הארץ, 11.6.1956.

⁸⁷³ פנינה מוצפי-האלר, "שלוש פעימות", בתוך: אבנר בן עמוס ועופר שיף (עורכים), קווים לדמותנו, אוניברסיטת בן גוריון, עמ' 445.

⁸⁷⁴ להרחבה בנושא ראו: דוד מוצפי-האלר, התיישבות בנגב הישראלי – מתווכים בירוחם בין שוליים ומרכז, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 2017, עמ' 30-35. הספרות המחקרית עוסקת לרוב בהנהגה הפוליטית במועצות המקומיות, שהוקמו מאוחר יותר. ראו: קלמן, מנהיגים ועולים.

⁸⁷⁵ יצחק אלוף, מוותיקי חצור, סיפר לביתו כי תושבי חצור חשו שנשלחו אליהם דמויות לא-ראויות להנהגה. ריאיון עם נינה ברזילי-אלוף ביום 27.1.2020.

⁸⁷⁶ בארכיון המדינה יש תיק בעניין העבירה של ימיני. הוא הואשם שניצל את מרותו ואנס את אשתו של עריק עולה ממרוקו, ושאיים על האשה כי אם לא תיעתר לו יוחמר מצבו של בעלה. אמ"י, משרד המשטרה, ל-5220/7.

⁸⁷⁷ מצבי כהן לפסח קרסנוגורסקי, 15.1.1954, ארכיון לבון, iv-208-1-7016. כלל לא בטוח שיש אמת בהאשמות אלו.

⁸⁷⁸ מתושבי חצור לנשיא המדינה, 24.10.1954, אמ"י, ג-1966/36.

⁸⁷⁹ שם.

⁸⁸⁰ מתושבי חצור למשרד הפנים ונשיא המדינה, 4.3.1953; 17.3.1953; 22.3.1953; 2.4.1953, אמ"י, ג-1966/36.

בכאב לב ובדאבון נפש כותבים לך עוד הפעם המשך למכתבינו הקודמים בעניין מזכיר מועצת הפועלים שהוא הורס את הישוב ואת אנשינו יחד. וצדקו אלה שאמרו אף אם תשלחו אלף מכתבים לא יענו לכם ולא מחשיבים אתכם לבני אדם הספרדים שאין להם חלק בארץ ישראל. ...

ולא די שהוא כבר דפק הרבה אנשים מאתנו הוא אף הוציא אותם מהעבודה. ... ולכן נשיאינו הדגול, מתאפק ומחריש על כל העוול הזה? למי עלינו לפנות עוד הוד מעלתו? חס על הקיקיון ולא חס על הישוב? אם אדונינו ונשיאינו לא רצה לעזור לנו מי יעזור לנו? האם אפשר ויתכן לפנות לאו"ם או לאמריקה או לאיזה מדינה אחרת או לפרסם את צערנו לתפוצות העולם כל מה שקרה לנו והעוול השורר עלינו במדינתנו הצעירה! בעיתוני כל העולם? הגידה נא לנו נשיאינו הדגול האם מותר לעשות מעשה זה? לא ואלף פעם לא! ולכן אנו דורשים ... רק שיסתלק מהמקום שלנו ואנו בטוחים שבקרוב ישתפר מצבנו ויהיה טוב מאוד ודי בזה.⁸⁸¹

העולים שטחו בפני הנשיא בן צבי את חוסר האונים, את העוול שנעשה להם להרגשתם ואת חוסר האמון בממסד. הם כתבו על היעדר הנהגה שתתווך בינם לבין המדינה, ותמנע את הנזק שגורמים האנשים הלא-מתאימים שנשלחו לסייע להם. מהמכתב עולה שהם האמינו בכוחם לנהל את המקום.

מי שראה את עצמו מתאים להשתלב בהנהגה המקומית, ושהיה לו חלק ניכר במכתבים הללו, היה שלום דוקטורי שכונה "איש חצור".⁸⁸² דוקטורי היה ממפוני מעברת ראש פנה והגיע לחצור א' בימיה הראשונים עם אשתו וחמשת ילדיו. כבר בינואר 1953 הוא נבחר לוועד המקומי הראשון, מה שמעיד על רצון לשנות ולהשפיע. בכתבה בעיתון **למרחב** הוא אמר:

כשהשתקענו במקום חזק היה רצוננו לשפר את המקום ולהופכו לישוב גדול ויפה. אולם לא עבר זמן רב ונעלמו כל התקוות. לא הייתה דאגה למקום והאנשים שתפקידם בכך נטשו אותו. וככה התלבטנו לבדנו בקשיי קיום חברתי וכלכלי.⁸⁸³

ב-1955 ערכה מפא"י סקר לקראת הבחירות לכנסת השלישית, שהתקיימו בקיץ אותה שנה. דוקטורי, שעבד בחברת מטעי האומה, זוהה כאחד מארבע דמויות משפיעות בחצור.⁸⁸⁴ הוא היה מסוכסך עם מזכיר מועצת הפועלים, והמחלוקות הובילו לכתיבת המכתבים הרבים שכתב כנציגם של תושבים ויחד אתם. בהמשך פוטר דוקטורי בטענה של מעילה באמון וגניבת רכוש.⁸⁸⁵ קשה

⁸⁸¹ מתושבי חצור לנשיא המדינה, 24.10.1954, **ארכיון לבון**, iv-235-5-933.

⁸⁸² יי רון, "שלום דוקטורי איש חצור", **למרחב**, 14.4.1955.

⁸⁸³ שם.

⁸⁸⁴ פרטים על יישובי עולים – תיק סקירה של יישובי עולים, 1954, **אב"ג**, 223/39.

⁸⁸⁵ ממזכיר מועצת הפועלים להנהלת מטעי האומה, 2.9.1954, **ארכיון לבון**, iv-235-5-1125.

לקבוע אם פיטוריו נבעו ממאבקו במנהלי היישוב. הוא הוצג כמי שפעל מתחושת קיפוח, ואנשי חצור שחתמו על המכתבים ששלח כונו "תושבים תלושי אופי המוכנים להיגרר אחרי כל פרובוקציה, או אנשים פרימיטיביים המוכנים לחתום על כל דבר מבלי לבדוק על מה הם חותמים".⁸⁸⁶ למרות שבכתבה האמורה וגם בסקר של מפא"י הוא תואר כמי שנלחם על עתיד המקום, הוא נשכח עם השנים. לא הצלחתי למצוא פרטים עליו או על משפחתו, ובניגוד לדמויות האחרות שהוזכרו באותו סקר – רוב ותיקי חצור החיים בה אינם זוכרים אותו.

רק בתקופת כהונתו של המזכיר השלישי של הוועד, חיים שטינמץ, שארכה כשנתיים (מאפריל 1954 ועד להקמת המועצה המקומית באוגוסט 1956), התפתחה הנהגה מקומית אקטיבית והוקם ועד מקומי. שטינמץ, שהיה מינוי של הפועל המזרחי, שמר על יחסים ענייניים עם מועצת הפועלים והצליח לייצב יחסית את התנאים הפיזיים בחצור. התושבים ידעו לזהות את פועלו השונה מזה של קודמיו, וציינו שהוא "באמת מתמסר לטובת התושבים והמקום".⁸⁸⁷

מי שעמד בראש הוועד המקומי מהקמתו היה מנשה גפליאן (גלילי), איש מפלגת אחדות העבודה שעלה עם משפחתו מהעיר קרמושה שבפרס ב-1952. בריאיון עמי סיפר גפליאן שכששב לחצור בתום שירותו הצבאי מצא בה "תוהו ובוהו", כהגדרתו. הוא הבין שרק שינוי מעמדה מישוב קבע למועצה מקומית יאפשר לה לקבל תקציבים ולהתפתח,⁸⁸⁸ והחל לפעול. יחד עם דמויות מרכזיות נוספות בעיירה הוא ייסד בספטמבר 1955 את הוועד המקומי, שהוקם על פי מפתח מפלגתי של שלושה חברים ממפא"י (נינו סלהוב, רפאל אזולאי וניסים אבו-עזיז), שלושה מאחדות העבודה (גפליאן (יו"ר), משה אטיאס וציון לוזון), ואחד מהפועל המזרחי (הרב עזיזי דיעי).⁸⁸⁹ אך הוועד התקשה לבסס את מעמדו, ולמשל – נציגיו לא הוזמנו לשיבה חשובה על עתיד חצור בינואר 1956.⁸⁹⁰ באותה ישיבה השתתפו רק גורמים חיצוניים כמו ראש המועצה המקומית ראש פנה, ראש המועצה האזורית גליל עליון, ונציגי המחלקה למועצות אזוריות במשרד העבודה. משום כך, ומאחר שהניסיונות לצרף את חצור לאחת משתי הרשויות המוניציפליות שבאזור עלו בתוהו, ביקש גפליאן מקצין המחוז במשרד הפנים בצפת למנות את חברי הוועד הקיים למועצה בעלת סטטוס מוניציפלי:

הננו עומדים היום בפני עלייה מתמדת ועל ידי זה חצור גודלת מיום ליום. ואין מי שיפקח על ענייניה הפנימיים כולל פיתוח אשר יתקן לתושבי המקום מקור פרנסה קבוע. העבודות אשר אנו עובדים בהם זמניים בלבד. תקציבי הפיתוח השונים לא יכולים להתקבל בלי גוף ארגוני כמו מועצה. לפי דעתנו היה דיון בעניינינו לסיפוח חצור לראש פנה או למועצה אזורית. אנו לא רואים בזה את הפתרון. כי איש לא מבין את שאיפתנו, כישוב פועלים. **אנו מרגישים את עצמינו כמסוגלים לפקח על יישובנו זה בכל הדרוש כמועצה.** חברנו כולם יוכלו בעתיד לעמוד בראש הנהגת ודאגת עתיד אזורנו בחצור. כי אנו נמצאים בישוב הזה מאז היוסדו. **יודעים אנו ומכירים את**

⁸⁸⁶ ממועצת פועלי ראש פנה-חצור למרכז החקלאי המחלקה למושבות, 26.10.1954, אמ"י, נ-17/19.

⁸⁸⁷ מתושבי חצור לנשיא המדינה, 11.6.1954, אמ"י, ג-1966/36.

⁸⁸⁸ ריאיון עם מנשה גפליאן-גלילי, 22.1.2019.

⁸⁸⁹ למרות שהפועל המזרחי קיבלה בבחירות לכנסת בחצור שליש מקולות הבוחרים, רק נציג אחד שלה התמנה לוועד המקומי. ראו: מהסתדרות הפועל המזרחי למשרד הפנים, 24.2.1956, אמ"י, ג-1945/31.

⁸⁹⁰ בישיבה זו הועלו שתי אפשרויות, שאף אחת מהן לא מומשה: סיפוח חצור למועצה המקומית ראש פנה, או העברת תושביה לקרית שמונה וחיסול המקום.

בעיותיו ואין אנו זקוקים לרחמנות מועצת ראש פנה או לאחר. אנו בעצמינו נהיה מסוגלים לשאת בעול שיוטל עלינו.

לכן אנו פונים בזה בבקשה להתחשב בנו כגוף גורם עיקרי בחצור למען נוכל לעזור בפיתוח המקום הזה. שיהיה לתועלת לתושביו ולמדינה כולה. הננו מבקשים לתת סטטוס מוניציפלי לשוב, ולמנות את חברי הוועד הקיים בתור חברי המועצה.⁸⁹¹

כדי לקדם את הקמת המועצה המקומית נפגש גפליאן עם דמויות פוליטיות ממפלגתו, כמו שר הפנים ישראל בר יהודה וחבר הכנסת יגאל אלון, וקיבל מהם הבטחה לטפל בנושא ולהעניק להנהגה המקומית של העיירה סמכויות רחבות יותר. הדרישה השתלבה במגמה הכללית של משרד הפנים, לאשר הקמת מועצות מקומיות בארץ.

2.1.1 ראש המועצה הראשון של חצור – הלל לנדסמן: 1956-1965

הדמות הממסדית הבולטת ביותר, שהובילה את חצור ועיצבה את דמותה בשלבי התפתחותה הראשונים, הייתה זו של הלל לנדסמן. אמנם, לוועדה של משרד הפנים שדנה בהפיכת חצור למועצה מקומית הוזמן גפליאן כנציג הוועד המקומי, והיה זה הגיוני לחשוב שהוא יהיה ראש המועצה שתוקם, אך ממרץ 1956 חתום לנדסמן על מסמכים העוסקים בנושא, כשגפליאן מופיע כנציג אחדות העבודה בוועד המקומי.

גפליאן הסביר לי שהעביר את ניהול הוועד המקומי ללנדסמן מרצונו. הוא התרשם מאוד ממראהו ומפועלו של לנדסמן, שהיה חבר קיבוץ אילת השחר הסמוך, ושעשייתו הציבורית בימי טרום המדינה הייתה מפורסמת. גפליאן האמין שקשריו הענפים של לנדסמן עם הממסד יתרמו להתפתחותה של חצור.⁸⁹² לדבריו, שר הפנים בר יהודה, חבר מפלגתו, ניסה לשכנע אותו לעמוד בראש המועצה המתוכננת ולא לתמוך במנהל חיצוני מטעם מפא"י, אך ספק עד כמה עמדתו התבססה על הכרה בחשיבות ההנהגה העצמית בעיירה. נראה שהוא העדיף שחצור תנוהל על ידי איש ממפלגתו, או שבאמת תמך בהנהגה מקומית. גפליאן סירב, ולדעתו גילה אחריות ליישוב בכך שהעביר את התפקיד ללנדסמן. הוא טען שעבודתו כפועל בסולל בונה והיותו אב לילדים אינן מאפשרות לו לשמש בתפקיד. גם שאר חברי הוועד היו בעלי משפחות ודאגות הפרנסה העסיקו אותם, ולנדסמן, לעומתם, היה חבר קיבוץ, מסגרת שאפשרה לו לצאת לפעילות ציבורית בלי שמשפחתו תיפגע, ואף עודדה אותו לכך.

גפליאן ייצג מנהיגות מקומית שלא הצליחה להמריא, וברגע האמת העביר את השרביט לגורם חיצוני ותיק שהאמין כי הוא מתאים ממנו. הסיפור מבסס חידוש מסוים: בעצם, אין זה מדויק לומר שאנשי הממסד דחו לחלוטין את העולים והמקומיים, או שביקשו להצניח בכפייה פונקציונרים מפלגתיים מבחוץ. אפשר, כמו במקרה של גפליאן, שהוצע להם תפקיד, אבל כחסרי ניסיון והיכרות עם התרבות המקומית הם לא ראו את עצמם מתאימים, וחשבו שאדם חיצוני

⁸⁹¹ מחברי ועד חצור למשרד הפנים, 6.1.1956, אמ"י, ג-2704/11.

⁸⁹² "הייתה לו רעמת שיער כמו לבן גוריון, והוא הזכיר לי את בן גוריון, וקיוויתי שהוא יכול לעזור לחצור יותר ממני". ריאיון עם מנשה גפליאן 22.1.2019.

מהיישוב הוותיק יסייע להם טוב יותר.⁸⁹³ ייתכן שהחלטתו של גפליאן הושפעה גם מהסטרואטיפ השלילי שהוצמד לעולים מזרחים, כחסרי יכולת הנהגה. גם שמעון שמואל, שהיה חבר מטעם מפא"י במועצה המקומית שנבחרה ב-1959, אמר כי לנדסמן "היה המוכשר מכולנו. על כן לא התפתחה בחצור אישיות מקומית שתוכל לעמוד בראש עניני המקום".⁸⁹⁴

הלל לנדסמן, ביוגרפיה קצרה

לנדסמן הגיע לחצור אחרי שצבר ניסיון ציבורי רב בארץ ובגליל. הוא נולד ב-1897 בסוסניצה שבפולין, עלה ארצה כנער בשלהי העלייה השנייה (1913) ולמד בגימנסיה הרצליה בתל אביב. הוא התגייס לצבא התורכי, ועם פרוץ מלחמת העולם הראשונה הוגלה לתורכיה. בתום המלחמה חזר לגליל והשתתף בקרב על תל חי (מרץ 1920). לאחר מכן התיישב באילת השחר, והיה חבר "הגנה" ופעיל מרכזי בתחום הביטחון בגליל העליון. בין השנים 1936-1950 היה יו"ר "ועד הגוש", מסגרת ארגונית שייצגה את קיבוצי עמק החולה מול המנדט הבריטי וטיפלה בסוגיות ביטחוניות, כלכליות וחברתיות.⁸⁹⁵ בתפקידו זה היה מעורב בהקמת רוב קיבוצי העמק הוותיקים, כמו דן, דפנה, שדה נחמיה, כפר בלום ועוד. אחרי קום המדינה, בשנים 1950-1952, היה לנדסמן הראש הראשון של המועצה האזורית גליל עליון. באישיותו, ובמקומו כחבר האליטה הישראלית הסוציאליסטית, האירופאית והחילונית, הוא היה שונה מאד ממאפייניהם החברתיים והתרבותיים של תושבי חצור. לנדסמן נפטר ב-1973, וכהונתו בחצור הייתה למעשה אקורד הסיום של תפקידו הציבוריים.⁸⁹⁶

1.2.1.1 המוטיבציה להנהיג את חצור: בין סולידריות לאומית-חברתית, לפטרונות תרבותית

לנדסמן ביטא את ערכי התנועה הקיבוצית, שהתבססה על סולידריות וטיפחה תודעת שליחות. חברי הדור שאליו השתייך ראו את עצמם כשליחי האומה במאבקה באתגרים שעמדו בפניה. לאחר הקמת המדינה המיר חלקם את הפעילות ההתיישבותית-ביטחונית בסיוע לקליטת עלייה, שהייתה אחת מהמטרות הלאומית העיקריות בשנים המעצבות של המדינה.⁸⁹⁷ לנדסמן נתן לתודעת השליחות ביטוי בכל מעשיו, כולל בהסכמתו לקחת על עצמו את הסיוע לחצור, עירת העולים הסמוכה לביתו, שנאבקה על התפתחותה.

עיון ברקורד הציבורי של לנדסמן מעלה איש רב-פעלים. היו לו קשרים ענפים עם מנהיגי היישוב ומפא"י, שזיכו אותו בכינוי "פותח דלתות";⁸⁹⁸ הוא היה מקורב לשרגא נצר, מראשי המנגנון המפלגתי שהיה בן העיירה שלו בפולין; למד עם משה שרת בגימנסיה ושירת אתו בצבא התורכי; היה ידיד של ישראל ומניה שוחט וחבר של מנהיגי מפא"י, ביניהם ספיר ואשכול; היה חברו הטוב של טדי קולק, מנכ"ל משרד ראש הממשלה בימי בן גוריון; ושחקני "הבימה", כמו חנה רובינא,

⁸⁹³ גפליאן האמין אז באתוס הציוני המערבי. הוא שינה את שם משפחתו לגלילי, ושלה חלק מילדיו ללמוד בראש פנה, כחלק מהישראלזציה שהאמין בה (כיום כל ילדיו דתיים). ראו גם: קלמן, מנהיגים ועולים, עמ' 104-108.

⁸⁹⁴ דני צדקוני, "חצור זקוקה לחברת פיתוח", **למרחב**, 2.12.1962.

⁸⁹⁵ נעה ציון, **המפעל ההתיישבותי בצפון עמק החולה 1934-1947**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2006, עמ' 251-268.

⁸⁹⁶ לזכרו של לנדסמן הוקדש גן הלל בחצור, בתקופת כהונתו של רפי אדרי כראש המועצה.

⁸⁹⁷ כך עשה גם אליעזר קרול מכפר גלעדי, שנשלח לנהל את מעברת חלסה בקרית שמונה. אך בניגוד ללנדסמן, ששימש בתפקידו כעשר שנים, קרול לא הצליח בתפקיד וגורש על ידי המתישבים התימנים כעבור שנה. ראו: גולדשטיין, איש השומר.

⁸⁹⁸ ריאיון עם גינה גלי מקיבוץ מעין ברוד, 3.10.2018.

נהגו לבקרו באילת השחר.⁸⁹⁹ ניסיונו הציבורי והרישיות החברתי שלו הפכו אותו למועמד אידיאלי לניהול חצור, וההנחה הייתה שהוא ייעזר בקשריו לגיוס כספים וסיוע. כך היה כשעמד בראש ועד הגוש לפני הקמת המדינה, וכך היה כשעמד בראש המועצה האזורית גליל עליון אחרי הקמתה.

גם העיתונות הלאומית תמכה ברצון הטבעי לרתום אדם בעל ניסיון ציבורי כזה למען מקום חלש, וסברה שלנדסמן ייטיב למלא את התפקיד: הוא "נושא במעמסת ניהול המקום בשל העובדה שבחצור עצמה אין אנשים המתאימים לעסקנות ציבורית, ולכן 'השאיל' קיבוץ אילת השחר הסמוך את אחד מחבריה הוותיקים והמוכשרים".⁹⁰⁰ לנדסמן הדגיש שהוא פועל מתוך אידיאולוגיה אלטרואיסטית של שליחות חלוצית לאומית, והציע את שירותיו ללא שכר (קיבל ל"י אחת בחודש כסכום סמלי). גם זלמן גסטר, ממקימי קיבוץ עמיעד הסמוך ופעיל בגליל העליון, תמך ב"הצנחת" מנהיג כסיוע מתוך סולידריות לאומית, לא ככלי לתמרון פוליטי. כך כתב בזיכרונותיו:

העלייה ההיא, כידוע, לא הצטרפה ברובה הגדול לקיבוצים ובכל זאת הייתה הרגשה בינינו שאסור לנו לעמוד מן הצד ולראות את כל הסבל העובר על אנשים אלה מבלי לנסות ולעזור להם. כך נקלענו, ביוזמת מפא"י, לפגישה באחת הדירות בחצור לטכס עצה איך יכולים אנו לבוא לעזרת הישוב החדש הזה, אשר אנשיו נאבקו עם בעיות ראשוניות של הקמת עיירה ללא הנהגה מקומית אחידה המוכשרת להיות להם לפה. סיכמנו אז לדאוג בראש ובראשונה לקבוצת חברים אשר ידעו להציג בפני המוסדות את בעיותיה של העיירה. השם הראשון שעלה לפנינו היה שמו של הלל כמתאים ביותר למשימה זו. [הוא] מכובד ומקובל בכל מוסדות המדינה וההסתדרות ויחד עם זאת בעל אוזן קשבת ולב פתוח לכל נצרך. ... הוחלט שנביא אליו ועדה מטעם קיבוצי הסביבה והמפלגה לדבר על ליבו ולשכנעו לקבל את הדבר. ... באחת מנסיעותיי באוטובוס לתל אביב מצאתיו נוסע גם הוא. הוא הזמין אותי להצטרף לספסל ואמר לי, שהמצב בחצור קשה והוא איננו מוכן להסתפק בישיבות ובנתינת עצות. הוא מוכן לקום "ולהפשיל את השרוולים" ולגשת למלאכה בלי כל גינונים של טכס.⁹⁰¹

דבריו של גסטר ממחישים את הדומיננטיות של מפא"י בניהול ענייני העולים, ואפשר להבין מהם שתי נקודות סותרות, לכאורה: מצד אחד יש בהם הוכחה לקיומה של "אסטרטגיית האפוטרופסות", כהגדרתו של ליסק,⁹⁰² כשהיישוב הוותיק לוקח על עצמו מתוך פטרונות את הנחלת התרבות הישראלית לחדשים, ובמיוחד לעולים מארצות האסלאם.⁹⁰³ מצד שני, הם מעידים על רצון כן של הוותיקים לסייע לעולים באחת מהתקופות הקשות של חצור, מתוך סולידריות כלל-לאומית ולא לשם ניצול החלש, כפי שטוענת הגישה המרקסיסטית. לי עצמי אין ספק שאנשי היישוב הוותיק, בעיקר מהקיבוצים שסביב חצור, היו חדורים בתחושת שליחות לבניין המדינה והחברה, ושאפו להביא את הערכים שבהם האמינו אל העולים החדשים.

⁸⁹⁹ ריאיון עם יצחק לנדסמן, בנו, בקיבוץ אילת השחר, 8.2.2018.

⁹⁰⁰ "חצור קולטת עולים", הארץ, 11.6.1956.

⁹⁰¹ בן יוסף, הלל, עמ' 51-52.

⁹⁰² ליסק, דימויי עולים, עמ' 125-144.

⁹⁰³ אסתר מאיר-גליצנשטיין, "מפא"י והמנהיגות המזרחית בערי הפיתוח: באר שבע כמקרה מבחן", בתוך: צמרת ואח', עירות הפיתוח (להלן: "מאיר-גליצנשטיין, מפא"י והמנהיגות המזרחית"), עמ' 267.

לנדסמן נענה לבקשת מפא"י כי היה מחויב להחלטות ולערכים של מפלגתו. כבר ב-1939, כשהיה מעורב בהקמת יישובי "חומה ומגדל" בעמק החולה, אמר: "טענו על כתפיי ככל שתעמיסו ואנוכי אשא את הנטל בקומה זקופה".⁹⁰⁴ לפחות מהבחינה האישית-סובייקטיבית הוא ראה את עצמו כמי שמשרת קודם כל את היישוב והמדינה, וכשנדרשו השתתפותו ותרומתו הוא נרתם למשימה. לדעתו היו הנושא הלאומי והמפלגתי שלובים זה בזה, וכך עיצוב העולים לפי ערכי תנועת העבודה ישרת את האינטרס המפלגתי, את האינטרס הלאומי ואת זה של העולים עצמם. הוא הרבה להתבטא בזכות קליטת עלייה, יהוד הגליל והקמת יישובים בו, והאמין באיחוד של כל עדות ישראל ברוח תנועת העבודה: "יש לסתום את הפער הרוחני, הכלכלי, התרבותי והחברתי בין שבטי ישראל מתוך אמונה שחברי הקיבוצים ישפיעו ויעצבו את דמותם של העולים".⁹⁰⁵

2.2.1.1 מהלכים ויוזמות למען חצור, הלכה למעשה

לנדסמן הגיע לחצור באחת משעותיה הקשות. אפשר להבין זאת ממכתב ששלח מזכיר מועצת הפועלים לשר הפנים, ושתיאר את המציאות ביישוב לפני בוא של לנדסמן:

חוסר גוף מוניציפאלי מוכר ופעיל בחצור, עזובה והזנחה ביישוב. ... בשנה האחרונה, עם פרוץ זרם העלייה מצפון אפריקה, גדל הישוב המונה כיום למעלה מאלפיים ומאתיים נפש ... במשא ומתן עם המועצה האזורית גליל עליון והמועצה המקומית ראש פנה לא הצלחנו לשכנעם להכליל את חצור בשטח שיפוטן. לפני כארבעה חודשים התנדב החבר הלל לנדסמן מאילת השחר לטפל בענייני חצור. מוסדות הממשלה וההסתדרות קבלו בהערכה את הצטרפותו והבטיחו את מלא עזרתם ... מצב התעסוקה הוא חמור וההרכב הסוציאלי של האוכלוסייה הוא קשה. ... נאלצנו לפנות אליך בבקשה לערוך בחירות מבחן למועצה, תוך אמונה שבדרך זו ימצא הפתרון המתאים להקמת גוף מוכר בחצור.⁹⁰⁶

אחד מהגורמים לעיכוב בהקמת המועצה המקומית הייתה המחלוקת בין מפא"י לאחדות העבודה בעניין הייצוג היחסי של המפלגות השונות בה. באופקים, למשל, נקבעו באותן שנים יחסי הכוחות בין חברי המועצה לפי תוצאות ההצבעה לכנסת בעיירה,⁹⁰⁷ אך בוועד המקומי של חצור היה רק חבר מועצה אחד מהמפלגה הדתית לאומית מתוך שבעה חברים, למרות שבבחירות לכנסת, שהתקיימו זמן קצר לפני כן, ביולי 1955, קיבלה המפלגה שליש מהקולות ביישוב.⁹⁰⁸ בסופו של דבר, וכנראה כדי לחזק את ההגמוניה של תנועת העבודה בעיירה, הוחלט כי ייצוג המפלגות במועצה המקומית

⁹⁰⁴ ניילי לנדסמן, **סבא הילל – תקציר תולדות חייו**, הוצאה משפחתית, 2007, עמ' 19.

⁹⁰⁵ מתוך דברים שנשא לנדסמן בשיבת מחלקת הקליטה של מפא"י, 13.6.1956, **אמ"ע**, 42-1956-21.

⁹⁰⁶ ממזכיר מועצת הפועלים לשר הפנים בר יהודה, 8.4.1956, **אמ"י**, ג-2635/11.

⁹⁰⁷ בראון, אורגים קהילה, עמ' 68. קלמן טוען כי יחסי הכוחות באופקים לא נקבעו על סמך הבחירות לכנסת אלא לפי מידת הפעילות של כל אחת מהמפלגות ביישוב, כפי שאמר במפורש הממונה על מחוז הדרום במשרד הפנים. ראו: קלמן, מנהיגים ועולים, עמ' 177-178. תיאור זה מתאים גם לנעשה בחצור.

⁹⁰⁸ מהסתדרות הפועל המזרחי בארץ ישראל למשרד הפנים, 24.2.1956, **אמ"י**, ג-1945/31.

ייקבע לפי כוחן בעת שנבחר הוועד המקומי, בספטמבר 1955, כלומר שלושה נציגים למפא"י, שלושה לאחדות העבודה ואחד למפד"ל.

למרות עשייתו הציבורית הרחבה והשנים שבהן עמד בראש ועד הגוש והמועצה האזורית גליל עליון, לנדסמן לא התנסה בניהול יישוב המורכב ברובו ממהגרים מארצות האסלאם. בישיבה הראשונה והחגיגית של הנהלת המועצה, ביום השקתה (22.8.1956), ואחרי שנבחר פה אחד לתפקיד היו"ר, הוא אמר כי הוא יודע שמדובר בתפקיד קשה, מורכב ומאתגר.⁹⁰⁹ באחד ממכתביו ליהודה תמיר באגף השיכון הוא התייחס לקשיים, וכתב: "אני תקווה שאתה תוציא אותי מן המיצר".⁹¹⁰ את עבודתו בחצור תיאר כ"חבלי לידה קשים למדי", והביע תקווה "שאם ראשיתו היה מצער – אחריתו ישגה". למחלקת הקליטה של מפא"י אמר "נרתמתי בעול ואיני יודע במה להתחיל",⁹¹¹ במקום אחר הודה: "נוכחנו שהעומס גדול מדי".⁹¹² כשערער על הצעת תקציב הסעד של העיירה שאל את משרד הסעד "היש באפשרותו של מישהו ויהא אפילו הכלכלן הכי גדול להכין תקציב ליישוב שקרוב ל-50% מתושביו הם מקרים סוציאליים?"⁹¹³

מסתבר, אפוא, שגם ההכשרה כאיש העלייה השנייה, העבר העשיר בניהול מערכות יישוביות ובהקמת יישובים, הקרבה לדמויות מפתח בשלטון והמוניטין שיצאו לו כ"פותח דלתות", כל אלה לא סייעו ללנדסמן לעמוד באתגר קליטת העולים בחצור. המשימה שנטל על עצמו הייתה קשה במיוחד.

ו.3.2.1 הפער בין הרצון להגשמה – תקופת ניהולו של לנדסמן את חצור

ניתן לחלק את תקופת ניהולו של לנדסמן לשני פרקים: בשנים הראשונות לכהונתו הוא היה נלהב, והאמין שיוכל לייצב את המצב הכאוטי של חצור. הוא ניסה לנצל את קשריו עם מנהיגי מפא"י ולסייע להתפתחות העיירה בתחומים כמו רשת החשמל, אוכלוסייה, דיור, חינוך ותעסוקה. הוא נלחם על תקציבים וחש אחריות רבה כלפי היישוב. הוא הצליח לשחרר קרקעות שהיו שייכות לראש פנה לטובת שטח השיפוט של חצור, והקים מבנים ומוסדות בעיירה, כמו מבנה המועצה, בית תרבות, בתי הספר הראשונים, כבישי גישה ליישוב וגני ילדים. הוא ניסה להקים תשתית תעשייתית, והתעקש, למשל, שמפעל "פרי הגליל" יוקם בחצור. עיתוני התקופה תמכו בו וביטאו אופטימיות. **בהארץ** נכתב:

בואו של הלל סימל מפנה כלשהו בנשיבת הרוחות בעיירה. הגיע חשמל, נבנה בית חרושת לליטוש יהלומים, תוכנית לפיתוח מקורות תעסוקה החלו מנסרות בחלל העגום והמשמים... ולמרות גילו, פועל בקרבו מנוע דיזל אדיר, המניע אותו במהירות ובכוח רב, חצור מתקדמת בניגוד לכל הנבואות הקודרות. לא מעט מהתקדמותה של חצור יש לזקוף לזכותו של הלל לנדסמן חבר קיבוץ אילת השחר.⁹¹⁴

⁹⁰⁹ פרוטוקול הישיבה הראשונה, 22.8.1956, אמ"י, ג-2635/11.

⁹¹⁰ מלנדסמן ליהודה תמיר במשרד העבודה, 21.6.1958, אמ"י, ג-4357/11.

⁹¹¹ ישיבת מחלקת הקליטה של מפא"י, 13.6.1956, אמ"י, ג-2-21-1956-42.

⁹¹² מלנדסמן לדב רוזן, 13.9.1957, אמ"י, ג-1889/48.

⁹¹³ מלנדסמן לשר הסעד, ענייני סעד בחצור, 17.6.1957, שם.

⁹¹⁴ נתן ריבון, "ה. לנדסמן – יו"ר מועצת חצור", הארץ, 22.1.1960.

ספק עד כמה באמת עזרו קשריו של לנדסמן לקידומה של חצור. מהחומר התיעודי עולה כי ככל שחלפו השנים הוא הלך והתאכזב, בעיקר מהבטחות שניתנו לו ולא קוימו. התקופה המדוברת התאפיינה בתחרות קשה בין יישובים שהוקמו אך טרם התבססו, ודרישות ולחצים באו ממקומות רבים. ממכתביו עולה כי בשנים הראשונות הייתה ללנדסמן מוטיבציה גבוהה, אך עם הזמן הוא נעשה פסימי ואף חשף את הלבטים והקשיים של תפקידו. כך, לדוגמה, הוא ביקש במרץ 1957 מחברו יוסף וייץ, שעמד בראש הוועדה העליונה לקביעת שימושי הקרקע במדינה, שיסייע בהכשרת מגרשים ציבוריים ושטחי קרקע לשתילת טבק וכותנה בחצור, כדי למצוא תעסוקה למבוגרים, נשים ומוגבלים ביישוב ה"נאבק קשה על קיומו".⁹¹⁵ "מקווה אני שלמען חצור לא תחשה", כתב, אך וייץ לא נענה, ולנדסמן ביטא את אכזבתו במילים: "הככה יעשה לי יוסף וייץ?". בתשובה לבקשה אחרת של לנדסמן התייחס אליו וייץ כאל מי ששוגה באשליות, והציע לו שלא להעלות הצעות סרק כשתקציבם של המוסדות מוגבל.⁹¹⁶

כשהמצב בחצור החמיר, בעיקר בגלל אי ההצלחה של ניסיונות התיעוש, ביקש לנדסמן בדצמבר 1962 פגישה אישית עם בן גוריון כדי לדון בדרכים לקידום ה"יישוב שאני שקוע ותקוע בו שבע שנים".⁹¹⁷ בן גוריון הפנה אותו למשרדים אחרים שעסקו בקליטת עלייה, והשיב כי למרות שענייני העולים קרובים לליבו, אין ביכולתו לסייע. מזכירתו של לנדסמן מספרת שכשהקלידה את המכתב הוא אמר לה: "אני כותב לו מכתב חריף ואם הוא לא יעזור לנו אני חוזר לקיבוץ".⁹¹⁸ הוא תיאר את המצוקה בכל התחומים, כולל הפסקת הבנייה במקום, וציפה מהמוסדות ששלחו אותו, יסייעו לו. ההיענות המעטה לבקשות אכזבה אותו מאד.

סוף שנות ה-50 ותחילת שנות ה-60 של המאה ה-20 היו "שנות הפריחה התעשייתית" בעירות הפיתוח. מפעלים רבים הוקמו בהן, בין השאר בזכות מעורבותו של פנחס ספיר, אך לא זה היה המצב בחצור. לנדסמן כתב לספיר, חברו, מכתבים אישיים ותיאר את קשייו בעיירה, בעיקר את היעדר התשתיות הכלכליות היציבות. הוא חזר וביקש ממנו סיוע, וטען כי אינו ממלא את ההבטחות בעניין תיעוש חצור שנתן לו בעבר, בזמן שלישובי עולים אחרים כן ניתן סיוע. לראובן ברקת, מזכ"ל מפא"י, כתב לנדסמן על שיחה שלו עם ספיר: "ספיר אמר שאנשי העלייה השנייה חזקים כפלדה ותשובתי היתה שגם פלדה מתיישנת ומעלה חלודה".⁹¹⁹ במכתב נוסף ששלח לספיר הוא כתב: "באחת הפגישות אמרת לי שאנשי העלייה השנייה אינם נתפסים לאכזבות. אומר בכל הכנות שהוגדשה הסאה".⁹²⁰

המצב היה ברור. לנדסמן תואר אמנם כבעל קשרים במפלגה השלטת, אך כשל במימוש ההבטחות שניתנו לו. במעריב נכתב: "[לנדסמן] חי עם זרי העבר וחושב במושגים של הימים ההם. קוצר הבטחות בעל פה, סומך עליהן ואינו דואג לקבלן בכתב למען יוכל להציגן כשטרות חוב".⁹²¹ היו שטענו כי הוא תמים, שכוחו רק בפיו ושאינו נאבק מספיק למען חצור, בשעה שראשי מועצות אחרים משיגים לתושביהם יותר.⁹²² הפער בין כוונותיו הטובות לחוסר יכולתו להוציאן לפועל הלך

⁹¹⁵ מלנדסמן ליוסף וייץ, 31.3.1957, אצ"מ, KKL5/23161; מלנדסמן ליוסף וייץ, 24.10.1957, שם, KKL5\24825.

⁹¹⁶ מיוסף וייץ ללנדסמן, 9.12.1958, שם.

⁹¹⁷ מלנדסמן לטדי קולק, מנכ"ל משרד ראש הממשלה, 3.12.1962, אב"ג, תיק התכתבויות, דצמבר 1962.

⁹¹⁸ ריאיון עם שרה עמרם, 10.7.2018.

⁹¹⁹ מלנדסמן לראובן ברקת, 7.6.1963, אמי"ע, 2-932-1962-222.

⁹²⁰ מלנדסמן לפנחס ספיר, 20.10.1963, שם.

⁹²¹ מעריב, 16.11.1962. ציטוט מהכתבה מופיע במכתב של לנדסמן לברקת, 7.6.1963, אמי"ע, 2-932-1962-222.

⁹²² ריאיון עם אלברט בן זקן, מועצת הפועלים בחצור, 30.5.2018.

והתברר. הקשיים האובייקטיביים, לצד הפער בתפיסות העולם ובסדרי העדיפות שלו ושל התושבים, גרמו לערעור מעמדו הפוליטי והציבורי. בחצור גברה התחושה שלנדסמן הוא יותר נטל ופחות משאב לקידום האינטרסים שלה, בעוד שהוא עצמו חש כי הותירו אותו להתמודד לבד עם קשיי הניהול של העיירה.⁹²³ בשנים אלה אמור היה להיחגג "חג העשור" לחצור, ולנדסמן תכנן לציין אותו כפי שעשתה קרית שמונה הסמוכה, בחגיגות רבה.⁹²⁴ אך בפועל ה"חג" לא רק שלא צוין, אלא שבמצבה הכלכלי-חברתי של חצור הוחמר.

בין האתגרים שעמם התמודד לנדסמן הייתה התחרות עם המועצה האזורית גליל עליון, בשר מבשרו, קשה לו במיוחד. המועצה האזורית עברה באותן שנים תהליכי פיתוח מואצים, והקימה מפעלים אזוריים שבהם עבדו רבים מאנשי קרית שמונה. הקרבה בין שתי העיירות גרמה לתחרות קשה על פועלים ותשתיות, ולנדסמן נאלץ להיאבק במועצה האזורית שכוחה והשפעתה היו גדולים בהרבה משלו. המתחים הללו הסבו לו עוגמת נפש.⁹²⁵

במחצית הראשונה של שנות ה-60 התפתח בחצור אקלים פוליטי ורעיוני אחר. בשונה מהימים שבהם שיחרו המקומיים לפתח נציגי הממסד, החלו להישמע אז קולות חדשים: לא רק בעניין האינטרס הכלכלי של העיירה, אלא גם בעניין הזיקה החברתית והתרבותית של ראש המועצה. היו שדרשו להחליף את לנדסמן, הקיבוצניק שאינו גר בחצור,⁹²⁶ והעיתון **חרות**, יריב מר של מפא"י, הרחיק לכת וכינה אותו "קומיסר" של מפא"י, הממלא בנאמנות את מצוות מפלגתו.⁹²⁷

לנדסמן התקשה באותם ימים להעביר החלטות במועצת העיר, ואמר שאם לא יקבל סיוע מהמפלגה יפרוש לדרכו: "אינני מאמין שימצא בי הכוח לגמור את הקדנציה שלי".⁹²⁸ לקראת סוף הקדנציה גם ביטא את אכזבתו מהתושבים, באומרו שאם המצב לא ישתנה, "קשה יהיה לי להיפרד מתושבי חצור בלחיצת יד רעים".⁹²⁹ לדברי בנו, יצחק, "הוא לא סיים את תפקידו בחצור בשמחה".⁹³⁰ בחגיגות יום ההולדת לאביו אמר יצחק לנדסמן: "נתת להם כל קורטוב של זמן, יכולת וכוח. שבעת מרורים וכפיות טובה, אך לא נרתעת. וכשחשת שהגיע זמנם שלהם לעמוד בכוחות עצמם, קמת וחזרת הביתה".⁹³¹ עשר שנות כהונתו כראש מועצת חצור הסתיימו, אם כן, באכזבה הדדית.

גורם נוסף העשוי לסייע בהבנת תפקודו של לנדסמן בחצור, והוא הפער החברתי והתרבותי בינו לבין התושבים, כפי שינותח להלן.

4.2.1.1 הפער הבין-תרבותי: איש ה"עלייה השנייה" בדיאלוג עם אנשי ה"עלייה הגדולה"

למרות היכולות האישית והקשרים שבהם נעזר לנדסמן בעת עבודתו בחצור, קשה להתעלם מהפער הבין-תרבותי שהיה בינו לבין תושבי העיירה: לפי המונח שטבע קימרלינג, לנדסמן היה "אחוסל"

⁹²³ שמעון רפפורט, "עיירה שהוקמה ב'טעות'", **מעריב**, 27.12.1963.

⁹²⁴ ב-1959 ביקר בן גוריון בקרית שמונה לרגל חג העשור, וכשביקר בחצור אמר לו לנדסמן שבשנה הבאה תחוגג גם היא את אירוע כזה.

⁹²⁵ ריאיון עם יצחק לנדסמן, אילת השחר, 20.12.2018.

⁹²⁶ צבי לביא, "עיירת העולים הגלילית רוצה להחליף את ראש המועצה הקיבוצניק מאילת השחר", **מעריב**, 6.10.1961.

⁹²⁷ צבי טל, "הילד הבלתי חוקי של הגליל רעב ללחם", **חרות**, 2.11.1962.

⁹²⁸ מלנדסמן לראובן ברקת, 7.6.1963, **אמ"ע**, 2-932-1962-222.

⁹²⁹ מלנדסמן לפנחס ספיר, 21.1.1965, **אמ"ע**, 2-915-1963-289.

⁹³⁰ ריאיון עם יצחק לנדסמן, אילת השחר, 20.12.2018.

⁹³¹ בן יוסף, הלל, עמ' 169.

(אשכנזי, חילוני, ותיק, סוציאליסט ולאומי),⁹³² בעוד שהרוב הגדול של מתיישבי חצור היו עולים מזרחים שהדת היא חלק מהותי מהווייתם, ושהיו רחוקים מתפיסות סוציאליסטיות. בחלק זה אתייחס לצירי מתח נוספים שהתבטאו בזמן כהונתו של לנדסמן, ואציג כמה היבטים שבאמצעותם ניתן לראות גם את המחלוקות וגם את הערך שהיה ללנדסמן כגורם ממתן, מתווך ומכיל, אך גם כגורם המעצים את המתח.

בתי הקפה בחצור: המתח שבין המורשת הסוציאליסטית-מודרנית להווי המקומי

בתי קפה הם חלק מתרבות הפנאי של המרחב העירוני. אחד מהחששות של תנועת העבודה מהעלייה הגדולה נגע לתרבות בתי הקפה שהחלה להתפשט במעברות וביישובי העולים. חלק מראשי תנועת העבודה גינו את התופעה ובזו לה, כי זיהו אותה עם התרבות הערבית או הבורגנית. כבר בראשית שנות ה-50 התנגדה ראש פנה להקמת בית קפה במעברה, כי ראתה בו ביטוי של תרבות פנאי שלילית שתשפיע לרעה על תושבי המקום.⁹³³ ההתנגדות ביטאה חשש מהתברגנות בכלל, ונוספה לה חרדה מה"ערביות" של העולים, שהרתיעה מאוד את היישוב הוותיק.⁹³⁴ לחרדה זו היו ביטויים גלויים בעיתונות ובדברי אנשי ציבור.⁹³⁵

בתי הקפה ה"מזרחיים" שהוקמו ביישובי העולים היו מקום מפגש לגברים בלבד. הופיעו בהם נגנים, מספרי סיפורים ולעתים גם רקדניות בטן, ונערכו בהם משחקי קלפים וקוביות. לנדסמן, עוד בתפקידו כראש המועצה האזורית גליל עליון, התנגד נחרצות לפתיחת בית-קפה בחלסה (קרית שמונה), שהייתה תחת חסותה של המועצה האזורית גליל עליון. הוא אמר אז ש"לא יעבור לסדר היום בעניין המגמה להקים עיירה עם בתי קפה בלב האזור המיושב אך ורק קיבוצים, ורמז שיפנה לבן גוריון אם הנושא לא יבוטל".⁹³⁶ נראה שחשש כי בתי הקפה בחלסה ימשכו צעירים מקיבוצי הסביבה.

בתפקידו בחצור שינה לנדסמן את עמדתו, או לפחות נמנע מלהביע אותה. לא זו בלבד שתמך בהקמת בית-קפה בעיירה, אלא אף לחץ על הקבלן לזרז את הקמתו, לבקשת חבר מועצה שהיה איש אחדות העבודה.⁹³⁷ הוא נימק את השינוי בעמדתו בכך שמדובר בסוג של "השקעת הון מקומי".⁹³⁸ דוגמה זו ממחישה את השינוי שחל בו, כשקיבל החלטה פרקטית לתת לגיימיציה לתרבות המקומית ולא כפה את דעתו על העולים. מצד שני, אפשר שעשה זאת משיקולים פוליטיים, כי היה זקוק לתמיכת חברי אחדות העבודה במועצה. אפשר גם לראות בכך השקפה מפוצלת: הוא אמנם חשש שבני הקיבוצים "יתקלקלו" מהחשיפה לתרבות זו, אך בנוגע לבני הנוער בחצור, שזו הייתה

⁹³² ברוך קימרלינג, **קץ שלטון האחוסלים**, ירושלים: כתר, 2001.

⁹³³ ספר הפרוטוקולים, 12.12.1951, אר"פ.

⁹³⁴ שירלי האזור, **פרודוקטיביזציה כמנגנון אתני בפרויקט המעברות של שנות ה-50**, עבודה לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 2005.

⁹³⁵ צור, קהילה קרוועה, עמ' 237-360; צור, אימת הקרנבל, עמ' 126-164; דוד שליו, "מעגל הקסמים", **דבר**, 11.1.1962.

⁹³⁶ דב רוזן, **מיומנו של עובד מדינה תש"ח-תשכ"ח**, ירושלים: משרד הפנים, תשמ"ח-1988, עמ' 20; גולדשטיין, הקיבוץ והמעברה, עמ' 283.

⁹³⁷ פרוטוקולים של מועצת חצור, 19.8.1957, **אמ"י**, ג-2022/48.

⁹³⁸ פרוטוקולים ממועצת חצור, 16.2.1958, שם.

מורשת הוריהם, הדבר פחות הטריד אותו. סביר להניח שהבין כי עליו לנקוט באמצעים נגד עזיבת חצור, ויצירת מקומות בילוי כמו בית-קפה הייתה אחד מהם.⁹³⁹

המתח המעמדי

הצנחתו של לנדסמן לתפקיד ראש המועצה, ובעיקר כהונתו הממושכת בתפקיד, סימנו את מערכת היחסים הא-סימטרית בין תושבי חצור לאנשי היישובים הוותיקים שסביבם. כבר בשנים ההן מילאו חברי קיבוצים את התפקידים בעלי הסטטוס בעיירה ובמועצה, כמו מנהל, רווחה, הוראה וחינוך, בזמן שתושבי חצור היו במשך שנים רבות הפרולטריון שעבד בענפי המשק הקיבוציים. לרוב שולם להם שכר בסיסי בלבד, מה שהרחיב את הפער המעמדי בין שתי האוכלוסיות המובחנות, האשכנזית המבוססת והמזרחית החלשה, ויצר חפיפה בין אתניות למעמד. מתח מעמדי זה נכח גם ביחסים שבין תושבי חצור ללנדסמן, כיוון שהוא זוהה עם הקיבוצים. ביטוי לכך ניתן **בלמרחב**, ביטאונה של אחדות העבודה:

ראש המועצה הוא שריד מובהק של תקופת החלוציות הראשונה של העלייה השנייה, ואינו פועל תמיד בהתאמה עם הצעירים שותפיו לשלטון. ... מוזר לראות יוצא מזרח אירופה ותיק בארץ, עומד בראש אוכלוסייה ש-75% הם יוצאי צפון אפריקה, 15% יוצאי פרס, 5% יוצאי הודו.⁹⁴⁰

אופי היחסים בין הקבוצות תואם את הדגם שעליו הצביעו חוקרים שונים, של תלות בין עיירות הפיתוח לקיבוצים. לא סולידריות, אלא תלות. המבנה הזה תומך בתיאוריה הביקורתית, שלפיה הממסד השתמש בעולים-מהגרים כאמצעי להשגת מטרות שמעבר להם – ניצול כלכלי, ייחוד הגליל וכו', באמצעות ניתוב סלקטיבי של משאבים. בכך הועידה המדינה לעולים תפקיד של חוטבי עצים ושואבי מים, וגזרה עליהם תלות כלכלית, תרבותית ופסיכולוגית במוסדותיה.⁹⁴¹ הקמתן של ערי הפיתוח ליד יישובים וותיקים שנזקקו לידיים עובדות כיוונה את העולים, יוצאי ארצות מפותחות-פחות, לשכבות התחתונות של העובדים. שהותן של לנדסמן בחצור, יחד עם אנשים נוספים מהקיבוץ שסייעו בניהול העיירה, הדגישה את ההיררכיה האתנו-מעמדית והמרחבית שהחלה מתהווה בגליל ובישראל. שושנה שגב, חברת אילת השחר שהתבקשה על ידי לנדסמן להקים את מטבח ההזנה בחצור, כתבה בסוף שנות ה-50 דברים המצביעים על המרחק המרחבי והתודעתי שבין הקיבוץ לחצור, שכנתו:

לאחר קרוב לשנת עבודתי בחצור יש עוד וחברים שואלים אותי, מה זה שם בחצור ... שאלות המראות על חוסר ידיעה גמורה במתרחש במקום, זה הקרוב למשקנו ומלא

⁹³⁹ שיחה עם אורן קלמן, 26.8.2021.

⁹⁴⁰ דני צדקוני, "חצור זקוקה לחברת פיתוח", **למרחב**, 2.12.1962.

⁹⁴¹ סבירסקי וברנשטיין, מי עבד במה; יפתחאל וצפדיה, מדיניות וזהות; Urban; Yiftachel, Oren, Yaacobi Haim, "ethnocracy: ethnicization and the production of space in an Israeli 'mixed city'", *Environment and Planning D: Society and Space*, 2003, volume 21, pages 673-693.

פרובלמות כרמון. ... בחצור הזו אשר אנו רואים אותה מהכביש בדרך לראש פנה נעשית קליטה גדולה מכל תפוצות הגולה.

המציאות, כמו תמיד, מורכבת, והשאלה שחייבת להישאל היא איזו אפשרות אחרת עמדה בפני הקולטים באותה תקופה ובאותם תנאים. בשנותיה המוקדמות של חצור, כשנשלחו אליה הרבה עולים חדשים ללא מקורות פרנסה או תעסוקה חלופית, האפשרות הזמינה היחידה הייתה העבודה השכירה ביישובים הוותיקים. אלה התבקשו כעת לשנות את עמדתם העקרונית, שהתנגדה לעבודה שכירה ולאפשרות שהם יהיו "מעסיקים", ולקבל עובדים מהחוץ. זאב עין גדי מעמיעד, שהיה מזכיר מועצת הפועלים של חצור בתקופת לנדסמן, סיפר בשיחה אתי מה גרם לו לשנות לחלוטין את עמדתו בעניין העבודה השכירה בקיבוצים: הוא נשלח להשיג על עבודת העולים ממעברת טבריה שעבדו בשדות עמיעד, ראה את קשייהם הכלכליים והבין שהעבודה השכירה, גם אם היא מנוגדת לעקרונות הקיבוץ, היא בגדר "רע הכרחי" ומסייעת לעולים בשהותם הראשונית בארץ.⁹⁴² אך בפועל, המפגש בין העולים החדשים ל"מעסיקים החדשים" קיבע לדורות את הפערים המעמדיים ביניהם, שלא נעלמו עם השנים.⁹⁴³ לתהליך זה יש ביטוי בחברה הישראלית עד עצם היום הזה.

המתח הדתי-חילוני

הקיבוצים בגליל העליון נטלו חלק פעיל ביצירת התרבות החילונית החדשה בארץ, שאפיינה את רוב האזור עד להקמת יישובי העולים בקרית שמונה וחצור. לנדסמן, שבדומה לרבים מאנשי העלייה השנייה בארץ, ראה את עצמו כעת כמעין סוכן שינוי של היישוב הוותיק בקרב העלייה החדשה. אך הוא לא כפה את השקפתו החילונית, כי השקפת עולמו הפלורליסטית-ליברלית כיבדה אנשים שבחרו בדרך שונה משלו. מעניין לציין שאביו של לנדסמן, שהתגורר באילת השחר כ"הורה של חבר", היה אדם דתי, ובנו מילא כל רצון דתי שלו.⁹⁴⁴ בחצור היו לו יחסים קרובים עם הרב דיני, והוא השתדל לסייע בהקמת בתי כנסת ובהשגת ספרי תורה, מתוך עיקרון השוויון. בד בבד, באמונתו העמוקה הוא רצה לראות את תושבי חצור עוברים שינוי חברתי-תרבותי, ומשתלבים באידיאולוגיה שבה האמין ושאותה ייצג. הוא תמך בניסיון לשוות למקום אופי ישראלי בעזרת העדפת החינוך הממלכתי ותנועת הנוער העובד והלומד, וקידם שיתופי פעולה אזוריים (שלא התממשו) כמו הקמת אמפיתיאטרון ותיכון מקצועי אזורי משותף. כל זאת בתקווה שהעולים "יותכו בכור ההיתוך", ויקבלו את דמות הצבר הישראלי.⁹⁴⁵

אחד מהביטויים לרצונו של לנדסמן להכיל את מסורת העולים בתרבות הישראלית היה יחסו לקבר חוני המעגל, שעל פי המסורת מצוי בעיירה. על בסיס יחסים העמוק של עולי צפון אפריקה לצדיקים, ולפי מסורת העלייה לקבריהם,⁹⁴⁶ בחר לנדסמן לחגוג את יום העצמאות ב-1961 בחורשת חוני

⁹⁴² ריאיון עם זאב עין גדי, 20.5.2020.

⁹⁴³ קארין אמית, **מזרחים לעומת אשכנזים: החלוקה האתנית הדיכוטומית והצלחתם של בני הדור הראשון והשני בשוק העבודה הישראלי**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2001.

⁹⁴⁴ ריאיון עם יגאל לנדסמן, קיבוץ אילת השחר, 8.2.2018.

⁹⁴⁵ עוז אלמוג, **הצבר – דיוקן**, תל אביב: עם עובד, 1997.

⁹⁴⁶ בילו, שושביני הקדושים; יורם בילו, "צדיקים, מהגרים ומסורות נודדות: ניעות ותמורות בפולחן הקדושים של יוצאי מרוקו בישראל", בתוך: מורנו ואחי', ההיסטוריה הארוכה, עמ' 345-367.

המעגל, ובכך שזר מסורת דתית במסורת לאומיות בתקווה לחזק את זיקת התושבים למדינתם החדשה.⁹⁴⁷ באותה שנה, השנה ה-13 למדינה, הוא גם ערך חגיגת בר מצווה לכ-40 נערים מחזור באתר הקבר, והדגיש בפניהם את חובותיהם הלאומיות בנוסף לדתיות. הוא הבין את חשיבות המקום לתושבים, ויחד עם הרב דיעי ומשרד הדתות גייס תקציב לשיפוץ משמעותי שלו. לדבריו, "נתגלגלה הזכות לחזור שקברו של חוני המעגל נמצא בשטחנו. ... פינת חמד זו עטופה הוד קדומים".⁹⁴⁸ עלייה לרגל לקברי צדיקים לא הייתה מקובלת בעולמו של לנדסמן, ונראה כי יחסו לקבר נבע מהבנת חשיבותו לתושבי חצור, ומרצונו לפעול בדרך רלוונטית בעבורם. בדומה להקמת בית הקפה, גם במקרה זה רצה לנדסמן למשוך תושבים לחצור ולהשאיר בה את הקיימים, וקברו של חוני המעגל יכול היה להיות אטרקציה שתתמוך במטרה זו. נקודה מעניינת היא שבשנים הבאות, הרבה אחרי שלנדסמן פרש, השתמשה המועצה המקומית בביטוי שלו "הוד קדומים" כשנדרשה לנמק את בקשותיה לתקצב את שיפוץ הקבר.⁹⁴⁹

כאמור, למרות ניסיונו העשיר וקרבתו לדמויות מפתח בהנהגה הארצית, לנדסמן לא הצליח לחלץ את חצור מהמצוקה ולהעלותה על דרך המלך. דבר דומה קרה גם בעיירות פיתוח אחרות. התברר שקשריו וניסיונו אינם מספיקים להתמודדות עם אתגריה הייחודיים של עיירת העולים, שאנשיה שונים מאלה שהכיר. את הבעיות של חצור הוא הגדיר ככאלה "... שלא ידענו קודם לכן בימי המנדט והשלטון האנגלי בארץ".⁹⁵⁰ הדבר עשוי להעיד על הבנתו את אופי הקשיים, השונה מזה שהכיר בתפקידיו הקודמים, ואולי גם על העובדה שהיה מדובר במשימה שנידונה מראש לכישלון.⁹⁵¹ כך או כך, על רקע המתחים הללו, וכחלק ממהלך טבעי של הקמת תשתית ראשונית והכשרת מנהיגות מקומית, לנדסמן פעל להצמחת מנהיג מקומי שיחליף אותו.

2.1. שלב שני - הממסד מכשיר יורש

"באתי, נתתי, השארתי יורש".⁹⁵²

חקר המנהיגות המקומית בפריפריה הישראלית משנות ה-50 עד ה-70, מצביע על דגם ברור של יחסי מרכז-פריפריה: תלות.⁹⁵³ בדומה לחברות מהגרים בצפון אמריקה, גם בישראל נזקקו העולים לדמות מובילה מקרב הוותיקים שתראה להם את הדרך ותשיג להם משאבים כמו דיור

⁹⁴⁷ ניילי לנדסמן, נכדתו, סיפרה כי שמעה זאת ממוקי צור, 5.9.2016.
⁹⁴⁸ מלנדסמן למשרד הדתות, 12.5.1963, א"מ"י, ג-46527/17. כבר ב-1955 השתמשה מועצת הפועלים בקבר חוני המעגל לצרכים פוליטיים, כשערכה שם את טקס האחד במאי בהשתתפות התושבים שלא הבינו כלל את משמעות התאריך. ההילולה הנוכחית, המתקיימת ביום העצמאות, החלה בשנים 1965-1969, כשנציגי המפד"ל בראשות שמואל דנינו התכנסו וניסו לגבש צביון מקומי ליום העצמאות סמוך לקבר. לדבריהם הם נדהמו ממספר האנשים העצום שבא לחגוג בפעם הראשונה. ריאיון עם יצחק זריהן, 12.3.2018.

⁹⁴⁹ מהרב דיעי למשרד הדתות, 12.3.1967, א"מ"י, ג-46527/17.

⁹⁵⁰ יוסף גלילי, "עיירת העולים חצור מצניעה את העשור לקיומה", על המשמר, 30.7.1962.

⁹⁵¹ דהן, מנהיגות מקומית, עמ' 277-292.

⁹⁵² כך, לדברי תושב חצור, אמר לנדסמן כשנשאל מדוע אינו מגיש מועמדות לכהונה נוספת. ריאיון עם שמעון שמואל, חצור הגלילית, 5.9.2016.

⁹⁵³ Aronoff, Myron, *Frontier town: The Politics of Community Building in Israel*, Manchester: Manchester University Press and Jerusalem Academic Press, 1974; יצחק דהן, *מרכז ופריפריה, טקסט וקונטקסט, תרומת המנהיגות המקומית בערי הפיתוח לפיתוח המקומי*, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2000; חסון, מחאת הדור השני.

ותעסוקה.⁹⁵⁴ בתהליך הכשרתו של רפי אדרי, בן העלייה הגדולה, על ידי לנדסמן, איש העלייה השנייה, אפשר לראות רצון כן למציאת מנהיג מקומי שיסייע לקידום העיירה ולהשתלבותה הטובה בגליל ובישראל. השאלה היא האם הכשרתו כוונה לצמצום יחסי התלות באמצעות מנהיגות עצמאית חזקה, או שנועדה לשמר את יחסי התלות בכך שהיורש יהיה למעשה זרוע ביצועית של המוסדות שימשיכו לשלוט בעיירה.

מיד עם מינויו של לנדסמן לראש המועצה, ביקש ממנו מנכ"ל משרד הפנים שיכשיר עסקנים בני המקום שיחליפו בבוא העת את המועצה הממונה במועצה נבחרת. לפי התוכנית הוא אמור היה לשמש בתפקיד עד לבחירות המוניציפליות הקרובות, ובזמן זה להכשיר דמויות מקומיות מתאימות.⁹⁵⁵ הבקשה מעידה בבירור כי בניגוד לתפיסה המקובלת – המוסדות הקולטים, ובמקרה זה משרד הפנים, שאפו לשלב את התושבים בהנהגה המקומית וציפו שייקחו על עצמם את האחריות לניהול היישוב.

רפי אדרי, בן יחיד להוריו, עלה ממרוקו ב-1956. לנדסמן זיהה את הצעיר המוכשר כשזה עבד במועצה המקומית כמנהל חשבונות וגזבר, ובמכתב למנכ"ל משרד הפנים כתב: "בהנהלת החשבונות חל שיפור ניכר הודות לכושרו ולמסירותו של אחד העובדים במועצה".⁹⁵⁶ הפגישה הראשונה ביניהם סופרה בגרסאות שונות,⁹⁵⁷ שהמשותף להן הוא שלנדסמן זיהה באדרי תכונות מנהיגותיות, חשב שיש לו פוטנציאל להיות חולייה מתווכת בין מפא"י לעולים, והאמין שהוא עשוי לרשת אותו כשיפרוש. כשאדרי התגייס לצה"ל הורגש חסרונו מאד, ולנדסמן הצליח, בזכות קשריו, לקצר את שירותו. הייתה זו אמנם פרוטקציה מקובלת אז,⁹⁵⁸ אך בכל זאת הוא נזף על ידי הנהגת מפא"י בדיון על קיצור השירות הצבאי, מה שאומר שגם לאתוס הייתה חשיבות. לנדסמן הצדיק את פעולתו בכך שאדרי הוא יד ימינו במועצה,⁹⁵⁹ והוא אכן קידם אותו, שלח אותו להתחנך אידיאולוגית ומקצועית בבית הספר לפעילי ההסתדרות, ועודד אותו להשלים את בחינות הבגרות. בעזרת "פתק" ששלח לאליהו אילת, אז נשיא האוניברסיטה העברית, התקבל אדרי לבית הספר המרכזי למנהל שליד האוניברסיטה, מה שהכשיר אותו להשתלב בהמשך דרכו במוסדות מפא"י.

לאדרי היו, למעשה, שני "אבות": אביו הביולוגי נולד וגדל בהרי האטלס, כלומר בסביבה לא-עירונית, ועבר משם לקזבלנקה. הוא לבש ג'לביה מסורתית וגידל כבשים בחצור. אביו האידיאולוגי היה לנדסמן החילוני והאשכנזי. אדרי העריץ אותו והלך בדרכו הפוליטית, ולנדסמן קירב אותו ונהג בו כבאחד מבניו.

לנדסמן ראה באדרי מי שמכיר את תרבותם והווייתם של העולים בחצור, אך היה לו יתרון חשוב נוסף: הוא היה מתמערב,⁹⁶⁰ משכיל, שקיבל את האידיאולוגיה של מפא"י, את מדיניותה ואת

⁹⁵⁴ להרחבה ראו: אלכס ויינגרוד, "מהגרים (עולים), לוקאליזם ושלטון פוליטי", בתוך: משה ליסק ועמנואל גוטמן (עורכים) **מוסדות ותהליכים פוליטיים בישראל**: ירושלים: הוצאת אקדמון, 1971.

⁹⁵⁵ מדב רוזן לנדסמן, 19.8.1957, **אמ"י**, ג-2635/11.

⁹⁵⁶ מלנדסמן לרוזן, 6.11.1958, שם.

⁹⁵⁷ אחת מהן מספרת שאדרי הנער הגיע לחצור עם עולים שסירבו לרדת מהמשאית שהביאה אותם. הוא שכנע אותם לעשות זאת בכך שירד ראשון, ובעקבותיו האחרים. גרסה אחרת מספרת שלנדסמן התרשם מעבודתו של אדרי כמנהל חשבונות במוביל המים הארצי, וביקש ממפעילו שישחרר אותו לתפקיד במועצה.

⁹⁵⁸ תום שגב, "כמו פעם, בחצור", **כותרת ראשית**, 15.8.1984.

⁹⁵⁹ "בירור חצור", 2.5.1962, **אמ"ע**, 2-902-1960-62.

⁹⁶⁰ נינו סלהוב כתב כי אדרי לבש חליפות מחויטות ודיבר צרפתית רהוטה. ראו: שלב, **נינו – למרות הכל שרדתי**, עמ' 142; יונה שוורץ, בת לוותיקי ראש פנה, סיפרה שהייתה חברתו ושהיו לו גינונים אירופאים כמו פתיחת דלת הרכב

מרותה בלב שלם. שילוב זה הפך אותו למועמד אידיאלי להשתלבות בכור ההיתוך כנציג מקומי שיחבר את העולים למדינה. ההנחה הייתה שהוא יצליח לחולל שינוי ערכי וחברתי בקרב העולים, על פי ערכי מפא"י.⁹⁶¹

בפועל שימש לנדסמן כראש המועצה המקומית שתי קדנציות, ופרש לקראת הבחירות של 1965. להערכתו הוא נשאר לקדנציה נוספת רק כי בבחירות של 1959 היה אדרי צעיר מדי ועמד להתגייס לצבא. בעת פרישתו היה לנדסמן בטוח בניצחון בן טיפוחיו בבחירות הקרובות.

אדרי ירש את לנדסמן, אך הצלחתו בזירה המוניציפלית הייתה חלקית מאוד. הוא כשל בבחירות למועצה המקומית ב-1965, כשלא הצליח לגייס את המפד"ל לקואליציה שלו. מאוחר יותר, בסוף שנות ה-60 וראשית שנות ה-70, בנסיבות מסוימות, הוא שימש כראש מועצה לסירוגין, למרות שמעולם לא נבחר בקלפי. בעיני רבים בחצור גברה זהותו הפוליטית כאיש מפא"י על זהותו האתנית, והוא אף כונה "מרוקאי מפלסטיק".⁹⁶² הייתה סברה שהוא "חצה את הקווים" מהר מדי, וסיגל לעצמו אורחות חיים שונות משלהם. ואכן, אדרי שחה בבריכת אילת השחר, התחכך באוכלוסייה ותיקה מראש פנה ונשא אשה אנגלוסקסית מקיבוץ כפר הנשיא. כל אלה סימנו אותו כמי שאינו "משלנו". גם בכנסת לא ראו בו נציג אותנטי של עיירות הפיתוח, והיו שטענו כי "החליף את עיירת הפיתוח חצור הגלילית בהרצליה פיתוח, ושהוא מייצג את בעלי הממון הסוציאליסטי".⁹⁶³ בזכות ההון התרבותי שאתו בא לארץ הוא התברג מיד עם עלייתו במקומות נכונים ובתפקידים נחוצים, וצמח בממסד המפא"יניקי, מציאות שעיצבה אותו כאיש מנגנון ולא כמנהיג אלטרנטיבי לוחם.⁹⁶⁴

גם מבחינה דתית תושבי חצור לא הזדהו עם אדרי. למרות שכיום הוא מגדיר את עצמו כמסורתי,⁹⁶⁵ בעיירה עדיין מספרים איך ביקש כראש מועצה להחליף את הפסוק "ופדויי ה' ישובון" שבסמל שלה. מסופר כי הוא דרש לזרוק את כל הניירת הרשמית ולהפיק ניירות חדשים עם אותו לוגו אך ללא הפסוק התנ"כי, יוזמה שלא הצליחה בגלל התנגדותו של ישראל קניג, מנהל המחוז במשרד הפנים.⁹⁶⁶ אדרי לא הצליח לבסס תמיכה רחבה מול ההנהגה הפוליטית הדתית שנבחרה בקלפי, וזוהה על ידי התושבים עם החילוניות של תנועת העבודה ובעיקר של ההתיישבות העובדת.

לנדסמן פרש מהניהול של חצור אחרי שלא הצליח להנחיל בה את התרבות ההגמונית שממנה בא. גם מי שקיווה שיירש אותו לא הצליח לעשות זאת, בניגוד לגישה הפטרנליסטית של האליטות הפוליטיות שראו בעולים, בעיקר יוצאי חברות מסורתיות, כלי ביד היוצר.⁹⁶⁷

בעבורה, וכדומה. ריאיון עם יונה שוורץ, ראש פנה, 14.12.2020. לא חלף זמן רב והוא החליף את החליפות המחויטות בבגדי חאקי, הרבה בהשפעת לנדסמן שבא לעבודה במכנסי חאקי קצרים.

⁹⁶¹ הכהן, הקרב על העם היהודי, עמ' 266-298.

⁹⁶² תום שגב, "כמו פעם, בחצור", **כותרת ראשית**, 15.8.1984.

⁹⁶³ "סגן השר רובין יבשר היום בכנסת ההחלטה לחוקק חוק משפחות ברוכות ילדים", **מעריב**, 24.1.1983.

⁹⁶⁴ שטרית, המאבק המזרחי, עמ' 204-205.

⁹⁶⁵ משה שוקד, "מצוות מול מסורת: מגמות בדתיות עדות המזרח", **מגמות** כ"ח, 3-2, מכון הנריטה סאלד, האוניברסיטה הפתוחה, 1984, עמ' 255.

⁹⁶⁶ ריאיון עם יצחק זריהן, חצור הגלילית, 12.3.2018.

⁹⁶⁷ ליסק, כשלון כור ההיתוך, עמ' 121.

3.1 שלב שלישי: מהפך שהקדים את זמנו – ההתקוממות נגד הממסד הוותיק

כאמור, בבחירות של 1965 לא הצליח רפי אדרי להקים קואליציה ולכהן כראש מועצה מטעם המערך.⁹⁶⁸ לתפקיד נבחר שמואל דנינו, איש המפד"ל, שייצג מנהיגות אלטרנטיבית שהשתלבה בהמשך בציונות הדתית המתגבשת. תוצאות הבחירות בחצור לא השתלבו בהנחה הבסיסית של מפא"י, שלנדסמן ביטא באומרו "באתי, נתתי והשארתי יורש". נצחונו של דנינו היה הפתעה גמורה, שכן ביישובי פריפריה רבים נחלה מפא"י הצלחה באותן בחירות. **הבקר**, עיתון הציונים הכלליים (שהקימו עם חרות את גוש חרות ליברלים – גח"ל), כתב:

ההפתעה הגדולה ביותר בגליל נפלה דווקא בחצור, אותה עיירה נחלשת ומוזנחת ע"י שליטיה בעבר, מפא"י. איש לא האמין לפעילי גח"ל והמפד"ל שטענו כי מטאטא גדול של צבור בוחר חצור ינקה בבחירות אלה את השלטון הממושך של מפא"י.⁹⁶⁹

גם בהמשך, בבחירות המוניציפליות של 1969, ניצחה רשימת המפד"ל ואף הכפילה את כוחה (על חשבון גח"ל) והשוותה אותו לזה של מפלגת העבודה – ארבעה מנדטים במועצה המקומית.⁹⁷⁰ גורם חשוב שעמד מאחורי התמורה הפוליטית הזו הייתה הברית שנכרתה בין המפד"ל למפלגת האופוזיציה העיקשת, גח"ל. המהפך הפוליטי בחצור ניבא את מה שעתיד להתרחש בפוליטיקה הארצית עשור מאוחר יותר, ונראה שביישוב כמו חצור, שהיה למעשה מובלעת אתנית מובהקת, התהליכים התחוללו מהר יותר. סיבה אפשרית נוספת למהפך המוקדם הייתה העובדה שבעיירות פיתוח אחרות, כמו קרית שמונה או בית שאן, שנוהלו על ידי מועצות אזוריות שהיו מזוהות עם מפא"י, הייתה למועצת הפועלים השפעה פוליטית משמעותית יותר.⁹⁷¹ חצור, שכאמור לא נוהלה על ידי מועצה אזורית, הושפעה פחות ממעורבות כזו.

מה הניע את המהפך הזה, כלומר את הנהירה של תושבי חצור למפלגות המתנגדות למפא"י? השאלה מעניינת במיוחד, שהרי יחסי הכוחות היו לא-סימטריים, ונציגי מפא"י במועצה נתמכו על ידי ממסד מדינתי, הסתדרותי ואזורי חזק. כפי שאראה להלן, ובדומה למאבק בתחומי הדת והחינוך שתואר בפרקים הקודמים, חלק מתושבי חצור, בהובלתו של דנינו, חשו צורך להיאבק בנציגי ההגמוניה. היה גם גורם תרבותי ודתי: דנינו דיבר אל התושבים "בגובה העיניים", התעניין במצבם והאזין למצוקתם. הוא חלק עמם ערכים דתיים ולאומיים משותפים. דוד לביא, שניסה להסביר את בחירתו של בגין על ידי המזרחים, טען שהוא דיבר אליהם "יהודית".⁹⁷² גם דנינו דיבר אל אנשי חצור ב"יהודית", בניגוד ללנדסמן ואדרי שדיברו אליהם "ישראלית". אדרי אימץ שפה זו במפא"י, שהתושבים ראו בה קבוצה מתנשאת ופריוויליגית.

⁹⁶⁸ חשוב לציין שמפא"י זכתה באותן בחירות באותו מספר מנדטים (ארבעה) כמו בבחירות הקודמות, אלא שהפעם המפד"ל לא הצטרפה למפא"י אלא בחרה בליכוד כשותפה לקואליציה.

⁹⁶⁹ יוסף וקסמן, "הגליל לא הכיב ברשויות המקומיות", **הבקר**, 11.11.1965.

⁹⁷⁰ ב-1968 הוקמה מפלגת העבודה מאיחוד של מפא"י, אחדות העבודה-פועלי ציון (הכוללת את מפ"ם) ורפ"י. היה זה איחוד מחדש של כל המפלגות יוצאות מפא"י ההיסטורית, שהחזיקו בשלטון בישראל ובמוסדות היישוב מיום היוסוד ועד לבחירות של 1977.

⁹⁷¹ סבירסקי, לא נחשלים, עמ' 121.

⁹⁷² דוד לביא, "צופן בגין: סוד קסמו הרטורי של מנחם בגין בינאום השילומים", **ישראל** 25, 2018.

4.1 חוסר יציבות שלטונית

בשנים שלאחר המהפך, סוף שנות ה-60 ראשית שנות ה-70, חוותה חצור "הפיכות חצר" לא-מעטות. קואליציית המפד"ל והימין הייתה חזקה מספיק כדי לזכות בתמיכת רוב התושבים, אך המערך פעל בנחישות והסתייע במנגנון הממסדי הקרוב אליו כדי לחזור ולהשיג רוב במועצה, גם אם לפרקי זמן קצרים. חוסר היציבות הפוליטית בעיירה הקשה מאוד על הנהגתה, שלא הצליחה לפעול לפיתוחה ולמען רווחת תושביה. דווקא בשנים שבהן נזקקה חצור למנהיגות מגובשת ויציבה, הופנה עיקר האנרגיות למאבקים פנימיים בין המפלגות המקומיות. המאבק העיקרי היה בין מפא"י למפד"ל וגח"ל, אבל היו גם מאבקים בין חברי הסתדרות מאותה סיעה ובין המועצה המקומית למועצת הפועלים.

כבר עם פרסום תוצאות הבחירות של 1965 הופיעו סימנים ראשונים לחוסר היציבות. נגד חברי המועצה הנבחרים הוגשו ארבע עתירות משפטיות: רפי אדרי עתר לבג"ץ נגד שמואל דנינו שנבחר לראשות המועצה;⁹⁷³ עתירה הוגשה נגד מי שהיה אמור להיבחר לסגן ראש המועצה מטעם חרות-גח"ל;⁹⁷⁴ דנינו הגיש עתירה נגד אדרי,⁹⁷⁵ ועתירה הוגשה נגד חבר מועצה מטעם אחדות העבודה, שהייתה אז חלק מהמערך.⁹⁷⁶ "הפיכות חצר" כאלה ליוו את הפוליטיקה המקומית באותו עשור, כפי שתיאר תום שגב: "חצור הפכה למוקד של תככים, הדחות והדחות שכנגד והפיכות חצר".⁹⁷⁷ כל אלה נבעו מהעובדה שיחסי הכוחות בין המפד"ל-גח"ל (חמישה מנדטים) למפלגת העבודה (ארבעה מנדטים) היו שברירים, ומעבר של חבר מועצה בודד לכאן או לשם היטה את הכף. "המערך", בראשות אדרי, לא השלים עם העובדה שקואליציה אחרת מנהלת את המועצה, ופעל ללא ליאות כאופוזיציה להחזרת השלטון לידי. תופעה זו, שרווחה בעיירות שונות בארץ בשנות ה-60 וה-70, הביאה לבסוף לשינוי שיטת הבחירות לרשויות המקומיות.⁹⁷⁸ גם בן גוריון התלונן על התנהלות ההנהגות המקומיות, וסבר שיש לשים קץ לשחיתות ולקנוניות בהן.⁹⁷⁹

שלוש פעמים היה אדרי ראש מועצה בחצור, כשבפועל לא נבחר מעולם בקלפי. כך היה במרץ 1968: באותם ימים השתנה לרעה מצבו התעסוקתי של אדם שאשתו הייתה חברת קואליציה מטעם גח"ל, ובעקבות השינוי היא פרשה ממפלגתה והקימה מפלגה עצמאית. העצמאות הפוליטית אפשרה לה להצטרף לאופוזיציה (מפלגת העבודה), תוך הבטחה של אדרי כי בתמורה לכך יוחזרו תנאי השכר של בעלה למצבם הקודם.⁹⁸⁰ בזכות הצטרפותה שב אדרי "בדלת האחורית" להנהיג את חצור, אך בבחירות של דצמבר 1969 הכפילה רשימת המפד"ל את כוחה לארבעה מנדטים על חשבון גח"ל, והקימה שוב קואליציה עם האחרונה.

דבר דומה קרה באוגוסט 1972, כשדנינו פרש מראשות המועצה ובהמשך עזב את חצור. מחליפו, יצחק זריהן מהמפד"ל, צירף את מפלגת העבודה לקואליציה (צעד שדנינו התנגד לו בתוקף) והעביר

⁹⁷³ בג"צ 385/65, רפאל אדרי נ' שמואל דנינו, ראש המועצה המקומית חצור, ו-3 אח', 12.12.1965; 9.1.1966; 28.2.1966.

⁹⁷⁴ "מורשע בדין נבחר כסגן יו"ר מועצת חצור", מעריב, 2.12.1965.

⁹⁷⁵ עורך הדין יורם ארידור מייצג את ראש מועצת חצור שמואל דנינו המבקש לפסול את רפי אדרי מלכהן כחבר המועצה המקומית חצור, 10.1.1966, ארכיון יד לוי אשכול, פ-4869/6.

⁹⁷⁶ בתגובה לעתירה שדרשה לפסול את ראובן ארביב הגיש ארביב בג"ץ נגד דנינו, בג"ץ 66/283, 11.1.1966.

⁹⁷⁷ תום שגב, "כמו פעם, בחצור", כותרת ראשית, 15.8.1984.

⁹⁷⁸ להרחבה ראו: גדליה אורבך, "יסודות השלטון המקומי: ההיסטוריה של השלטון המקומי בארץ ישראל", האוניברסיטה הפתוחה, יח' 3, 2004.

⁹⁷⁹ כנס ראשי עיריות, 11.5.1961, חטיבת נאומים ומאמרים 195506, אב"ג.

⁹⁸⁰ מנחם רוטנברג, "הקואליציה בחצור נפלה בגלל... ירקות", הצפה, 26.3.1968.

את ראשות המועצה לאדרי, ששימש שוב כראש מועצה למשך ארבעה חודשים, מאוקטובר 1972 עד פברואר 1973. בבחירות של שלהי 1973 זכתה המפד"ל בראשות זריהן בהישג נוסף ושלטה שוב במועצה המקומית, אך בהמשך שב זריהן וצירף את מפלגת העבודה לקואליציה. אדרי הפך לראש מועצה בפעם השלישית, לזמן קצר מאוד. זריהן כונה "ממלא מקום ראש המועצה" וקיבל שכר כראש מועצה, כשאדרי, ראש המועצה, ממשיך לעבוד כמנהל החברה לפיתוח קרית שמונה ואינו מקבל שכר על עבודתו במועצה. גם מצב זה לא ארך, שכן במאי 1974 התגלעו חילוקי דעות בין זריהן לאדרי, והאחרון פרש מהקואליציה.

בשנים 1965-1977, העשור שאחרי פרישתו של לנדסמן, התחלפו תשעה ראשי מועצה בחצור, בסדר הבא: דנינו (מפד"ל), אדרי (מערך), דנינו, זריהן (מפד"ל), אדרי, זריהן, אדרי, זריהן, חלפון (ליכוד). חילופי הגברי התכופים יצרו חוסר שקט פוליטי, ויחד עם אופורטוניזם ותופעות של כלנתריזם⁹⁸¹ ביססו בעיירה תרבות פוליטית בעייתית. גם בהיבט המעשי נוצרה בעיה, שכן תוכניות שגיבשו ראשי המועצה, שאך הוחל לדון בהם, לא הגיעו לכלל מימוש. רפאל אזולאי, מראשוני מתיישבי חצור ומי שהיה חבר בוועד המקומי הראשון, שיחזר את הלך הרוח של התושבים בשל המצב:

אין עתיד לילדים. כל שנה וחצי יש לנו ראש מועצה חדש. עד שהוא מתבסס קם איזה אפנדי והופך את הצלחת. ואז אנחנו לא יכולים להתקדם כמו יתר המקומות. הלוואי ואני אלך לאיזה מקום שהממשלה שמה אליו לב. איפה שלא ישימו אותנו כמו צאן בדיר. צריך פה חיי אדם וחברה.⁹⁸²

לדברים הצטרף גם יהודה קדוש, חבר מפא"י ומאנשי ההנהגה המקומית במועצה ובהסתדרות בשנות ה-60 וה-70, שאמר כי במבט לאחור הוא מבין שעיקר האנרגיה הוצא על אינטריגות ומאבקים פנימיים, ולא על פיתוח המקום.⁹⁸³

1.4.1 תרומתם של שמואל דנינו ורפי אדרי לפיתוח חצור – ההבדלים המהותיים

שמואל דנינו

שמואל דנינו היה ראש המועצה בחצור שתי קדנציות לא-מלאות. בשנייה הוא הכפיל את כוחו, ובכל זאת פרש מהחיים הפוליטיים ועזב את חצור. מאמציו העיקריים כראש מועצה הופנו לחילוץ חצור מהמובלעת חסרת הסיכוי שלה. הוא דרש פעם אחר פעם שתאוחד עם ראש פנה, וטען שלא איחוד כזה היא תהפוך ל"מעברה" של המושבה בגלל מעבר של תושבים חזקים מחצור אליה.⁹⁸⁴ בעיניו לא הייתה הצדקה לקיומם של שני ישובים צמודים נפרדים, והוא חשב שאפשר לשמור על צביונה החקלאי של ראש פנה וגם להיות חלק מיישוב עירוני. טענותיו התבססו על האפליה הקיימת, לדבריו, כלפי חצור מסיבות אתניות. כשראש פנה דחתה את רעיון האיחוד דרש דנינו ממשרד הפנים

⁹⁸¹ מעבר ממפלגה למפלגה תמורת טובות הנאה.

⁹⁸² דני צדקוני, "בחצור מחפשים את העתיד", למרחב, 12.9.1969.

⁹⁸³ ריאיון עם יהודה קדוש, 27.1.2021.

⁹⁸⁴ ריאיון עם שמואל דנינו, 5.1.2018.

להקים ועדה לבירור הגבולות בין חצור למושבה, שמסיבות היסטוריות היו לה שטחים רבים. הוועדה הוקמה, ובראשית שנות ה-70 הוחלט להוסיף לתחום השיפוט של חצור כאלף דונם (חלקם הגדול שטחים שלא היו משויכים לאף רשות מוניציפלית, וחלקם הקטן שטח שנגרע מראש פנה).⁹⁸⁵ בנוסף, דנינו ניהל מאבק ממושך למען הקמת תחנת "אגד" בחצור, נגד היוזמה הראשונית למקם אותה בראש פנה. גם בעניין זה הוא נחל הצלחה (כנראה תמורת הוויתור על האיחוד עם ראש פנה), שממנה נהנו יורשיו.⁹⁸⁶ בנוסף, הוא פעל לשיפוץ קבר חוני המעגל והרחיב את ההילולה המסורתית השנתית סביבו. דנינו נאבק במשרדי הממשלה השונים, לא תמיד בהצלחה, וטען לאפליה עדתית מכוונת מצד שלטון מפא"י נגד חצור.

תרומתו העיקרית של דנינו לחצור, כפי שהראיתי בפרק הקודם, הייתה בתחום הדתי. הוא הרחיב מאוד את החינוך הדתי על חשבון הממלכתי, מה שהשפיע על אופייה הדתי-מסורתי של חצור בעתיד,⁹⁸⁷ גם בגלל עזיבת תושבים שלא הזדהו עם השינוי הזה.⁹⁸⁸ דנינו שמר טינה למפא"י: הוא התנגד לחבירה קואליציונית עמה והעדיף תמיד ברית עם חרות-גח"ל. העדפה מקומית זו תהפוך, במישור הארצי, לנטייה פוליטית עקבית למדי של הציונות הדתית לעבר הימין, החל מכמה שנים לאחר מכן. לאחר כעשור שבו שלט לנדסמן בחצור החל לנהל אותה איש המפד"ל, חובש כיפה סרוגה שהתחנך במוסדות חינוך שיזוהו בהמשך עם הציונות הדתית. להערכתי, הוא ניסה לשוות לחצור אופי דומה לזה של היישובים שמהם בא ובהם התחנך. עצם השינוי השפיע על האווירה הכללית, אך בכל מה שקשור לפיתוח כלכלי או פיזי לא הייתה לדנינו השפעה ניכרת בעיירה, והוא האשים בכך את מוסדות המדינה המפלים אותה.

רפי אדרי

אדרי שלט במועצה לסירוגין ובמצטבר כשנתיים. בדיקת הנושאים שהעלה לסדר היום בתקופות כהונתו מראה כי ניסה להפוך את חצור לעיירה מודרנית שאופייה תואם את האתוס ההתיישבותי הישראלי. בקדנציה הראשונה שלו, שארכה כשנה וחצי, הוא העלה את בעיותיה של חצור בפני ועדת הפנים של הכנסת, ובהן האיחוד עם ראש פנה, הכללת שדה התעופה מחניים בתחום השיפוט שלה; נושאי תעסוקה, והקמת בתי ספר תיכוניים בהשקעה של 3.5 מיליון ל"י. בתקופתו הוחל בבניית מרכז ספורט חדש עם בריכת שחייה ומגרשי ספורט,⁹⁸⁹ והוא גם סייע במניעת הסגירה של מפעל הסריגים. כאמור, אדרי שייך את עצמו לתרבות החילונית-מודרנית המפאיניקית, ולא במקרה העניק אזרחות כבוד לשר ספיר, שתמך בהקמת בתי הספר התיכוניים בחצור ומימן אותה.

בקדנציה השנייה שלו, שארכה כארבעה חודשים, הוא המשיך באותו קו, כשהכריז: "אנחנו הולכים לקראת פיתוח להשלמת כל החסר ביישוב".⁹⁹⁰ עצם ההכרזה העיד על ביטחונו בכך שהממשלה תתמוך בו, בניגוד לתמיכה שדנינו לא קיבל. הוא הכריז שהוא מוותר על שכר ראש המועצה, והמשיך

⁹⁸⁵ מדב רוזן לממונה על מחוז הצפון, ועדת גבולות חצור ראש פנה, דו"ח סיכום, 9.10.1973, אמ"י, גל- 60762/2.

⁹⁸⁶ דנינו דרש שתחנת אגד תוקם בחצור ולא בראש פנה, 13.1.1970, אמ"י, גל-6579/18.

⁹⁸⁷ ריאיון עם יצחק זריהן, 12.3.2018.

⁹⁸⁸ בבחירות המוניציפליות בסוף 1973, שתוצאותיהן התפרסמו בתחילת 1974, ירד לראשונה כוחו של המערך בחצור מארבעה מנדטים לשלושה.

⁹⁸⁹ כתבנו בגליל, "חצור הגלילית – בוועדת הפנים", על המשמר, 11.12.1968.

⁹⁹⁰ "מפעלי תעשייה יוקמו בחצור הגלילית", מעריב, 6.11.1972.

לתכנן את הקמת בתי הספר התיכוניים. הוא הצליח להשיג ממשרד השיכון הבטחה להגדלת שטחה של חצור, ועסק בפיתוח המקום ובקליטת עולים. הוא האמין שברגע שבראש פנה ייבחר ראש מועצה מטעם מפלגת העבודה, יהיה קל לנהל עמו משא ומתן על איחוד מוניציפלי. אך בפועל, כשחברת "דיור לעולה" של משרד השיכון החלה לבנות בחצור, הכריז הרמן הרשקוביץ, ראש המועצה המקומית ראש פנה מטעם מפלגת העבודה, כי העבודות מתבצעות בשטח השייך למושב. ⁹⁹¹ גם בקדנציה השנייה שלו העלה אדרי את מצבה של חצור בוועדת הפנים של הכנסת ודרש פיתוח בתחום התעשייה, הבנייה, קליטת העולים והחינוך, וגם במקרה זה ניתנו לו הבטחות רבות. חלק ממהלכיו של אדרי המשיכו יוזמות שדנינו קידם כראש מועצה, ולהפך. בקדנציה השלישית שלו, שארכה כשלושה חודשים, בתקופת כהונתו של יורם מאירי כראש המועצה המקומית ראש פנה, הקים אדרי את בתי הספר התיכוניים, הממלכתי והממלכתי-דתי, בחצור, בשילוב עם ילדי ראש פנה.

ההבדל בין השניים

אדרי הזדהה עם התרבות החילונית-מודרנית, וביקש להיטמע בה. בתקופת כהונתו היה השלטון במדינה בידיים אוהדות, ואילו דנינו לא זכה לכך ולכן הרבה להאשים את הממשלה באפליה של חצור. דנינו ניהל את העיירה באופן הישרדותי ולא לפי תוכניות מסודרות, מה שיצר בתקופתו גירעונות קשים. המים ליישוב נותקו, חברת "המשביר" איימה להפסיק את שירותיה, תנובה הפסיקה את הזנת הילדים, וכל זה בשל חובות שלא שולמו. נראה שכישוריו כמורה ומחנך לא עמדו במבחן ההנהגת היישוב.

אדרי, לעומת דנינו, הוריד מסדר היום את הגורם העדתי והתנהל בממלכתיות. הוא נטה לשיתופי פעלה עם מוסדות מפלגתו בממשלה, בכנסת ובהסתדרות, ובפרפראזה על דברי גולדה מאיר על הפנתרים השחורים – הוא דווקא היה מ"הנחמדים". כבן טיפוחיה של מפא"י הוא לא היה לעומתי, ומעולם לא ביקר את הממשלה. ⁹⁹² בישיבות הכנסת שעסקו בבעיותיה של חצור הוא הציג נתונים מספריים בלי להתלונן על אפליה או התעלמות מכוונות, והצליח להשיג תמיכה ניכרת מהשלטון המרכזי. הגופים הארציים העדיפו אותו כנציג חצור, כפי שאמר מרדכי בן פורת ממפלגת העבודה:

הישוב התברך במנהיגות צעירה המסוגלת לשאת במעמסת היישוב ... מיקומה מבטיח שגשוג והתקדמות ... המועצה החדשה מוכנה לפעולות בלתי פופולריות, כגון לחץ לגביית מיסים, קיצוץ הוצאות ההנהלה ואף העלאת מיסים שהם נמוכים מאוד. ⁹⁹³

באוקטובר 1972 סיכם אדרי עם שר המסחר והתעשייה חיים בר לב, שהיה יו"ר ועדת השרים לענייני עיירות פיתוח, להפוך את חצור לעיירת פיתוח מועדפת. הוא גם קיבל הבטחות ממשרדי ממשלה שונים, שיעשה מאמצים לחזק את העיירה במפעלי תעשייה, בהגדלת האוכלוסייה ובהעלאת רמת

⁹⁹¹ מאיר הראובני, "במקום מיזוג – סכסוך בין ראש פנה לחצור הגלילית", **מעריב**, 20.12.1972.

⁹⁹² מאיר-גליצנשטיין, מפא"י והמנהיגות המזרחית, עמ' 259-276.

⁹⁹³ מרדכי בן פורת, 7.8.1968. **ארכיון הכנסת**, עמ' 3131 סעיף 9: "עזרה דחופה למועצה מקומית חצור".

החיים.⁹⁹⁴ חלק מההבטחות הללו לא מומש, גם בשל חילופי שלטון תכופים וגם מפני שאחרי מלחמת יום הכיפורים הופנו משאבים רבים לשיקום הצבא על חשבון פיתוח תחומים אחרים. ולמרות כל זאת, כשהגיע זמן של הבחירות המקומיות שוב העדיפו תושבי חצור את צירוף המפלגות המפד"ל וגח"ל, שהותיר את המערך/מפלגת העבודה באופוזיציה. הם לא התעלמו מהיתרונות של אדרי, עם קשריו בהנהגה הארצית, וכמחצית מתושבי חצור בחרו במערך (ארבעה מנדטים מתוך תשעה), אך כאמור הרוב העדיפו ברית של מפלגות דתיות וימניות.

מדוע, בעצם, לא קיבל אדרי את התמיכה שקיבל דנינו חסר הניסיון ונעדר הקשרים עם השלטון המרכזי? בחצור של שנות ה-50 וה-60 התקיימו יחסי מרכז-פריפריה גם בתוך היישוב עצמו. מי שזוהה עם מפא"י נחשב ל"מרכז", ומי שלא, גם אם הצניע זאת, נחשב לפרפריה מקומית שאין לה מקום בנרטיב הדומיננטי ששלט בחצור כלפי חוץ. דנינו יצג למעשה את מרחב התודעה האנטי הגמוני בחצור של אותן שנים. הוא ניקז אליו את התסכול והאכזבה מהמציאות הלא-פשוטה, והעניק לקבוצה לא-קטנה זו תחושה של מרכזיות. עם המהפך של 1965 האמינו אותם תושבים שיש בכוחם לבצע שינוי.

הנהגת המערך/מפלגת העבודה בחצור, בראשותו של אדרי, ייצגה את דפוסי השלטון של מפא"י, כפי שהוצגו ונותחו על ידי אבי בראלי. המנהיגות המקומית של אדרי פעלה לפיתוח העיירה, אך התבססה על שיטה ריכוזית ופטרנליסטית שעודדה ציות, ולא השכילה לשלב חוגים רחבים מהיישוב בפיתוחו.⁹⁹⁵ עסקנים פוליטיים מקומיים בתפקידים אדמיניסטרטיביים חלשו על משאבים ציבוריים בתחומי התעסוקה, הדיור, הרווחה, הבריאות והחינוך, והעניקו יתרון למקורבים ולתומכים פוליטיים.⁹⁹⁶ שיטת מפא"י המשיכה להתקיים גם בעשור השני, כשבני העולים מארצות האסלאם הם המובילים אותה: אותן טובות הנאה אישיות (פרוטקציוניזם) תמורת תמיכה פוליטית, ואותו מבנה היררכי ופטרונלי המבוסס על שליטה במעגל מצומצם של תומכים. גם כשלנדסמן כבר לא היה בחצור, אדרי הציב בכניסה למועצה את "השומר התקיף" שוותיקי העיירה זוכרים, שאפשר רק למי שזוהה עם המערך להיכנס, כאילו מדובר בסניף המפלגה ולא במבנה ציבורי.⁹⁹⁷ מי שהשתייך ל"קליקה" של מפא"י זכה בהטבות חברתיות וכלכליות. הם גם זוכרים שאחד מהדברים הראשונים שעשה דנינו כשנבחר לקדנציה שנייה היה להעביר את אותו "שומר" לתפקיד אחר, ולאפשר לכלל התושבים גישה ישירה למועצה.⁹⁹⁸

אדרי עזב את חצור ב-1978 ועבר להרצליה פיתוח בעקבות תפקידו החדש כמנכ"ל חברת "שיכון עובדים". הוא נחשב לתושב חצור לשעבר שהצליח יותר מהאחרים לנפץ את תקרת הזכוכית. הוא הצליח מאוד בתפקידיו השונים, ואף היה שר מטעם מפלגת העבודה וסגן יו"ר הכנסת. אך יש הטוענים שהוא לא "סיפק את הסחורה" למערך ולא עמד מול "כוח המשיכה המזרחי" של דוד לוי בליכוד. הוא לא מימש את תקוותיו של שמעון פרס, שהציב אותו ב-1981 במקום השביעי ברשימת

⁹⁹⁴ "חצור הגלילית תזכה למעמד מועדף כעירת פיתוח", מעריב, 1.10.1972.

⁹⁹⁵ אבי בראלי, מפא"י בראשית העצמאות, 1948-1953, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2007.

⁹⁹⁶ שמורים אצלי ראיונות רבים עם תושבי חצור, הזוכרים תקופה זו כטראומטית בגלל העדפת תומכי מפא"י בכל תחומי החיים, מקבלת מזון לתינוקות ועד לשיכון, חינוך ובריאות.

⁹⁹⁷ תושבת חצור סיפרה לי שהייתה זכאית לקבל אבקת חלב לתינוקה שנולד, וכשהגיעה למועצה כדי לקבל אישור לכך מלשכת הרווחה נעצרה על ידי השומר כי לא זוהתה עם המערך בעיירה (ריאיון עם זינה בוכבזה, 17.8.2021).

⁹⁹⁸ ריאיון עם רענן עזרא, 4.2.2018.

המערך לכנסת, ולא משך את המזרחים חזרה למפלגה.⁹⁹⁹ ובכל זאת, כגודל כישלונותיו בחצור, כך גודל הצלחותיו מחוץ לה.

אחד מההסברים לחוסר ההצלחה של אדרי בחצור הוא ש"אין נביא בעירו". מי שהכיר אותו בשנותיו בעיירה העיד כי הוא התכוון להגיע רחוק, וראה בחצור תחנה בדרך לנסיקתו מעלה. הוא הכיר דמויות מובילות בגליל, כמו אהוד אבריאלי ולנדסמן, שפתחו בפניו דלתות חדשות בפוליטיקה הארצית ויעדו לו מסלול שונה. נינו סלהוב, חברו למפלגה בחצור, אמר כי כשאדרי נבחר לכנסת הוא בעצם הגשים את חלומם של מי שנשאר בחצור ולא זכו להתקדם.¹⁰⁰⁰ חברו הטוב ואיש אמונו, אלברט בן זקן, אמר לי שחלק מאי-קבלתו בחצור היה תוצאה של קנאה. מוצפי-האלר אומרת בספרה **קופסאות הבטון** כי פריצת הגבולות וההתגברות על הכוח המעכב של שוליות והדרה בעיירות פיתוח, לא תמיד מתקבלות על ידי תושבי המקום. דווקא במקומות כאלה יש תהליך חברתי שבו הקהילה דוחה את בניה שהצליחו. מדובר בתופעה שבה היישוב מקיא מתוכו את המוכשרים והמוצלחים, ונותר בעליבותו ובחוסר האונים שלו, משווע לגוף חיצוני שינהל ויציל אותו.¹⁰⁰¹

5.1 סיכום

בפרק הנוכחי התמקדתי בהתפתחות התרבות הפוליטית המקומית בחצור מאז היוסדה ועד 1977. פרק הזמן הזה התאפיין בקיום עירוני תחת תנאים פוליטיים ברורים: הגמוניה של תנועת העבודה בדרג הלאומי והאזורי. אך מפא"י לא מימשה את הבטחותיה לחצור, שנתורה מובלעת אתנית מוחלשת, ולכן התרחקו התושבים ממנה. בעשור הראשון הם לא העזו להביע זאת, אך העשור השני עמד בסימן פוסט-הגמוניה: חצור שאחרי לנדסמן עברה לשליטת מפלגות חרות ומפד"ל.

חוקרי היחסים בין ערי הפיתוח לשלטון המרכזי בשנות המדינה הראשונות הצביעו על יחסים ברורים של תלות, שליטה, וניצול משאבים כדרך לקבע את ההגמוניה של מפא"י. הפרק הנוכחי מאיר זאת באור שונה: מצד אחד יש בו עדויות לקיומו של דגם התלות, אך מצד שני – החומרים מצביעים על מציאות מורכבת. לצד מחלוקת ומתח הייתה גם סולידריות לאומית בין נציגי ההתיישבות הוותיקה לעולים. הוותיקים נהגו בדרך שעודדה תלות, אבל פעלו בהתאם לערכיהם ולא דווקא רצו לקבע את מעמדם של העולים. היה פער בין הכוונות הטובות לבין היכולת להוציאן לפועל, והוא קשור בתנאים נוספים שלא היו בשליטת הוותיקים: המיקום בפרפריה, והחולשה המעמדית של העולים. כל מה שכתבתי על לנדסמן מלמד שלא היו כאן רק ניצול, תמרון ושליטה, וגם אדרי לא היה רק בובה על חוט שתומרנה ביד מקצועית לטובת האינטרסים של השלטון. הוא הזדהה עם ערכי מפא"י, ולנדסמן אימץ אותו מתוך חיבה והזדהות אידיאולוגית.

מרכיב נוסף המערער על המחקר הביקורתי נובע מהעובדה שבין העולים לבין עצמם, באותו מרחב אתני, התנהל מאבק **פנימי**, ושכבר מאמצע שנות ה-60 ניכר בהם תהליך ברור של התגוננות פוליטית. התפתחות הפוליטיקה המקומית בחצור, במיוחד בתקופה שאחרי לנדסמן, מראה שהיא אינה נגזרת כלל מהתנאים ברמה הלאומית. אי אפשר לנבא תהליכים ארוכי טווח על בסיס עיון

⁹⁹⁹ שטרית, המאבק המזרחי, עמ' 204-205.

¹⁰⁰⁰ שלב, נינו, עמ' 150.

¹⁰⁰¹ מוצפי-האלר, קופסאות הבטון, עמ' 222. לדיון בשאלה אם תושבי עיירות הפיתוח מעדיפים מועמד חיצוני ואשכנזי או מקומי ממוצא אתני זהה, ראו: קלמן, מנהיגים ועולים, עמ' 107-109.

במאקרו-פוליטיקה, והסיפור האמיתי של העיירה, הוא ברמת היישוב, רמת המיקרו. אלישע אפרת טען ששינויים בפריפריה נובעים מהארגון המוניציפלי ומהמנהיגות הציבורית,¹⁰⁰² ואכן – היעדרה של הנהגה ראויה בחצור, בעלת יכולת לנהל את ענייני המקום גם בעשורים הבאים, לא נעלם מעיני התושבים.

---

¹⁰⁰² אפרת, עיירות הפיתוח בישראל, עמ' 110.

פרק שביעי: היווצרותה של היררכיה מרחבית, מעמדית ותרבותית

"בכל מלאכות החפירה והיישור והסלילה,

מקצה הארץ עד קצה

הם בנאי יומה והם שומרי לילה

והם כיום עיקר צבאה וחלוציה"¹⁰⁰³

עולי העלייה הגדולה, מיישבי עיירות הפיתוח והמושבים, היו חלק מבוני האומה. הם הקימו יישובים שמילאו את המשימה הלאומית של פיזור האוכלוסייה לצרכים אזרחיים וביטחוניים, ועובדה זו אמורה הייתה להעמיק בהם את תחושת השילוב באתוס הציוני הקיים. אך בפועל, התפתחה אצל רבים מהם זהות מורכבת שבמרכזה תחושת שייכות חלקית וטעונה. זו הושפעה מהנחשלות הכלכלית של העיירות שבהן התגוררו, מאי ההכרה במורשתם הדתית והתרבותית כרלוונטית לבניין הארץ, ומאי ההבנה של ערכם ותרומתם הסגולית לפנתיאון ההישגים הלאומיים.¹⁰⁰⁴

המרכיבים הסותרים של הכלה והדרה שקיבלו את פני העולים בארץ, הובילו לעיצוב הזהות הדואלית והיחס המורכב שלהם ליישובים שאליהם נשלחו. הזהות שפיתחו כוללת דימוי מקומי וקהילתי חלש, המתויג באופן שלילי ביחס לסביבתו, לצד תחושת שייכות עמוקה ל"מרחב אהוב"¹⁰⁰⁵, המתאפיין בערבות הדדית וסולידריות מקומית. שני הפרקים הבאים, החותמים את עבודת הדוקטורט, יתחקו אחר התהליכים שעיצבו זהות זו ותרמו להתגבשותה.

בפרק הנוכחי אשאל מדוע, למרות מאמצי הגופים המיישבים, רבים מהמהגרים, כולל תושבי חצור, לא אימצו את הזהות הישראלית ההגמונית שהוצעה להם. אבחן את הסוגייה באמצעות כמה דוגמאות מתולדות חצור, ובמרכזן היעדר הזיקה בין האתר הארכיאולוגי תל חצור לבין העיירה הקרויה על שמו. אנתח את הפרשה הזו, הממחישה את נקודת המבט של תושבי חצור בעניין הפער שבין הרצון המוצהר לשלבם באתוס הציוני, לבין המציאות.

לאורך שנות ה-50 וה-60 נדחקו תושבי חצור למציאות כלכלית, חברתית ומעמדית ירודה. לצד התנאים הקשים, תרבותם לא הוכרה, והם חוו זלזול וציפייה שיזנחו את מסורתם.¹⁰⁰⁶ גם ברמה הסימבולית, כעולים שהתיישבו ביישוב ספר ומילאו תפקיד חלוצי, ביטחוני והתיישבותי, הם לא זכו בהכרה, ולמעשה נמחקו מסיפור בניית הארץ.¹⁰⁰⁷ אראה כיצד שילוב התהליכים הללו עמד בבסיס סירובם של רבים מתושבי חצור לאמץ את הזהות הישראלית ההגמונית.

¹⁰⁰³ אלתרמן, **הטור השביעי**, עמ' 54-53 (דבר, 2.9.1955).

¹⁰⁰⁴ ארז צפדיה, "ישראליותן של ערי הפיתוח", בתוך: טובי פנסטר וחיים יעקבי (עורכים), **עיר ישראלית או עיר בישראל: שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות**, רעננה: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, 2006, עמ' 195.

¹⁰⁰⁵ מוצפי-האלר, שלוש פעימות, עמ' 454.

¹⁰⁰⁶ עוז, הצבר; שנהב, היהודים הערבים; שוחט, זיכרונות אסורים; פדיה, "העיר כטקסט והשוליים כקול".

¹⁰⁰⁷ פיקאר, חלוצים נשכחים, עמ' 113.

1.1. ז. דחיית הזהות הישראלית ההגמונית על ידי תושבי חצור

חצור הוקמה בדרום עמק החולה, אך היא לא השתלבה באזור ותושביה לא אימצו את הזהות הישראלית ההגמונית. כפי שהראיתי, הזהות היישובית שפיתחו הייתה שונה לגמרי – מתבדלת, לעומתית ולעתים עוינת. מה היה התהליך ההיסטורי שגרם לכך? בניגוד לרטוריקה הלאומית-שוויונית של הקולטים, בחצור נוצרו נחיתות כלכלית וחברתית וחוסר שוויונית ביחס לסביבה, והתושבים חשו שהמדינה והאזור משתמשים מולם ברטוריקה ריקה. הם סבלו מהיעדר תשתיות בסיסיות בכל תחומי החיים, והמשך ההפניה של עולים חסרי הון ליישוב חסר התעסוקה והתרבות היישובית קיבע אותו בתחתית ההיררכיה המעמדית-כלכלית.

1.1.1. ז. הבניית תרבותם של העולים כנחותה ביחס לזו של הסביבה

תושבי חצור הבינו שסביבתם מסמנת את תרבותם כנחותה. במרחב שבו הוקמה העיירה התפתח למעשה מעין "קולוניאליזם פנים-יהודי", כשהקבוצה שאיישה את התפקידים הבכירים כפתה את תרבותה ואת דפוסי חייה על המהגרים, שלרוב שימשו בתפקידים חסרי סטטוס. המציאות הזו תייגה את חצור כמקום שלילי, ובתיוג זה נכללו כל התושבים ללא הבחנה ומיון. סיפורה של פאני לוגסי-גבאי, שעלתה ממרוקו אחרי שהתחנכה במוסדות החינוך של עיר הבירה רבאט, מדגים את השימוש בדימוי זה ואת הפער בין נקודת המבט של אנשי חצור לזו של תושבי המושבה הוותיקה הסמוכה. באחד הימים, כשהייתי בעיצומו של המחקר לדוקטורט, התבקשתי על ידי תושב המושבה לברר האם יש אמת ב"סיפור" שתושבת חצור, שעבדה במעבדה של פרופסור מר בראש פנה באמצע שנות ה-50, ¹⁰⁰⁸ אכלה אוכל שיועד לעכברי הניסוי כיוון שלא היה מזון בבית. פניתי לאותה אשה, פאני לוגסי-גבאי, המוכרת יותר כמי שעבדה בלשכת העבודה בחצור במשך יותר מארבעה עשורים, וגם ניהלה אותה. היא שללה את הסיפור, וסיפרה בנוסטלגיה על תקופת עבודתה עם פרופסור מר, שכינה אותה "ילדתי".¹⁰⁰⁹

לוגסי-גבאי למדה בבית-ספר תיכון ואחריו עוד שנת לימודים אקדמית בראבט, לפני שעלתה עם משפחתה לארץ ב-1955. כשהגיעו לחצור היא נשלחה למעבדה של פרופסור מר, בזכות השכלתה וידיעותיה בכימיה. היו לה תעודות שמעידות על הסמכתה לעבודה זו, והיא לא חשה שהיא נופלת מתושבים ותיקים שעבדו במעבדה. לדבריה, רוב העובדים מהמושבה היו חסרי השכלה ודווקא היא למדה בתיכון ואפילו באקדמיה ("אקול נורמל"), אך היא חשה זרות וניכור מצידם: הם אכלו בנפרד, וכינו אותה "המרוקאית מחצור".

במעבדה בוצעו מחקרים בעכברים, זבובים ויתושים, ולוגסי-גבאי זוכרת אירוע שבו זבובים הופרדו במבחנות בין זכרים לנקבות. בסיום עבודתה היא הלכה לביתה, בעוד שאר העובדים נשארים להמשך בדיקות עם פרופסור מר. כשחזרה התברר לה שבהיעדרה טענו העובדים שהיא אחראית לכל המבחנות שהזיהוי בין זכרים לנקבות בהן היה שגוי. כשמר ביקש ממנה להישאר אחרי שעות

¹⁰⁰⁸ פרופסור גדעון מר (1894-1961), רופא וחוקר מלריה, היה מהדמויות המוכרות בארץ ובגליל העליון. המעבדה שלו הייתה בראש פנה, ותרומתו להדברת המלריה לא תסולא בפז.

¹⁰⁰⁹ "הילדה של פרופסור מר", יוטיוב, 9.9.2021. אוחר בתאריך 10.12.2021.

<https://www.youtube.com/watch?v=unMH1gpdIfY>

העבודה ולהצטרף לבדיקות, היא הבינה שהיא נבדקת, ולכן סימנה את המבחנות שהיו באחריותה. בכל פעם שנטען כי היא אחראית למבחנה מסוימת היא בדקה את הסימון, והתברר שבמבחנות שלה לא נעשתה כל טעות. מר הבין שהיא מצטיינת בתחומה, ביקש ממנה להיות העוזרת שלו. היא הצטרפה אליו לשדות המחקר בעמק החולה ובקרב חיילים בבסיס דרדרה, ופעם גילתה שהמבחנה של אחד מהחיילים מעידה על בעיה רפואית. מר בדק את המבחנה ומצא שהאבחון שלה מדויק. הם חזרו לדרדרה ומצאו את החייל הנגוע, שטופל מבעוד מועד ונרפא. למחרת הגיע לביתה בחצור כלי רכב עמוס בארגזי מזון, ומר הסביר שזו הוקרה על אבחון החייל.

לוגסי-גבאי עבדה במעבדה עד שנישאה והרתה. לדבריה, מר כעס על הוריה שזירזו אותה להתחתן ולא אפשרו לה להמשיך ללמוד כפי שהמליץ. בריאיון סיפרה על שלוש מחברותיה שלמדו אותה בראבט, ועם עלייתן ארצה הגיעו לירושלים. שלושתן קיבלו עבודה בשגרירות שונות, והיא סבורה שהעבודה שמשפחתה נשלחה לחצור ולא לעיר כמו ירושלים פגעה בהתפתחותה המקצועית.

הסיפור מלמד על ראייה אוריינטליסטית מצד חלק משכניהם של תושבי חצור, ובהקשר זה כזום טוענת כי הדיכטומיה בין מזרח פרימיטיבי למערב מודרני נועדה בראש ובראשונה למצב את המתייג עצמו כ"מערבי", "משכיל" ו"תרבותי". בראש פנה חיו יהודים שעלו ממזרח אירופה, רובם חסרי השכלה תיכונית, שהמפגש עם העולים מצפון אפריקה והמזרח התיכון נתן להם הזדמנות לחזק את דימויים המערבי. יתכן שבמקרה של לוגסי-גבאי, הדיסוננס בין השכלתה, תבונתה ועצם עבודתה במעבדה הוא שייצר צורך להמציא סיפור המדגיש את עוניה ואת חוסר האבחנה שלה. אך הפערים נבעו ממסורות תרבותיות שונות, ולא מניגודים בין מודרניות ונאורות לבין בערות ופיגור.¹⁰¹⁰

מעבר לאותם סיפורים אישיים, כלל יחסם של אנשי הסביבה לחצור, כפי שנחווה על ידי התושבים, היה גזעני ואוריינטליסטי. נדב אבוקסיס, בן חצור שהתחיל את דרכו כסטנדאפיסט ושחקן, סיפר כי שמע מחברת קיבוץ בסביבה איך הזהירו אותה בשנות ה-50 מתושבי חצור "שבאו מאפריקה" כי חשבו שיש להם זנבות, ואיך הזהירו אותם כילדים "לא ללכת לשם".¹⁰¹¹

גם במסמכים רשמיים של מועצת הפועלים, שהיה לה תפקיד משמעותי בניהול העיירה בשנות העיצוב שלה, כונו התושבים בהכללה "ציבור פרימיטיבי",¹⁰¹² וזו דוגמה לרטוריקה האוריינטליסטית שהתבססה על הנחות בעניין אופיים ותרבותם. השימוש בסטראוטיפ זה היה אז חלק מהמוסכמות,¹⁰¹³ והביטויים הללו הכשירו את התפיסה שניתן "לעצב מחדש" את אותו חומר אנושי "פרימיטיבי". הם העצימו את הפער בין הוותיקים, שהיו אמורים להנחיל את המודרניות, לבין תושבי חצור. תפיסה זו אפשרה גם את האפליה שהתקיימה אז בהפניית עולים מזרחים ליישובי פיתוח מרוחקים, בניגוד לעולים ממזרח אירופה שנשלחו למרכז הארץ המיושב. הטענה הייתה ש"את הפולנים לא ניתן לשלוח למעברות ולפחונים, כי אין שום תקווה שהם יחזיקו מעמד, והם לא יישארו שם אף רגע", וש"אין ספק שהם [עולי המזרח] ייקלטו באזורי פיתוח ביתר מהירות

¹⁰¹⁰ כזום, תרבות מערבית. להרחבה ראו: קימרלינג, מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה.

¹⁰¹¹ נדב אבוקסיס, "חצור פינת מרקש", ידיעות אחרונות, 18.4.2018.

¹⁰¹² ממזכיר מועצת הפועלים לחיים רוקח, 24.8.1956, אמ"ע, תיק 113-1956-2-2 (א'); ממועצת פועלי חצור למרכז החקלאי בתל אביב, 16.10.1954, אמ"י, כ-17/19.

¹⁰¹³ ירון צור, "הבעיה העדתית בדיוני הנהלת הסוכנות בשלהי תקופת העלייה ההמונית", ישראל 2, 2002; שרון, כך כובשים מולדת, עמ' 192.

מאשר העירוניים שרמתם התרבותית גבוהה יותר".¹⁰¹⁴ בן גוריון הצדיק זאת באומרו שמדובר ב"אפליה מוכרחת",¹⁰¹⁵ משום שעולי ארצות האסלאם הלא-מפותחות יסתגלו לתנאים הקשים של אותם יישובים טוב יותר מעולי ארצות מפותחות. יש לזכור גם שלרבים מעולי מזרח אירופה כבר היו בארץ קרובים שגרו ביישובים מבוססים יותר, ויכלו לקחת אותם אליהם.

בחצור מצאתי מקרים לא-מעטים של עולים-מהגרים שבאו ממקומות מפותחים יותר מהעיריה של אותם ימים, ומדבריהם עולה שהם ראו בה מקום לא-מפותח ולא-מיושב יחסית ליישובים שמהם באו. כזה היה המקרה של משפחת נחמיה, שעלתה מקוצ'ין וחוותה ירידה משמעותית באיכות החיים שלה. אליעזר אייזק-נחמיה, בנו של יצחק אייזק-נחמיה שהיה רב הקהילה בקוצ'ין, התחנך בבירת הודו, מומביי, ולמד באוניברסיטה הנדסת כבישים ותשתיות. בסיום לימודיו עבד כמהנדס בעיריית מומביי, עיר בת מיליוני תושבים. לאייזק-נחמיה היו קשרים חברתיים עם משפחת ששון העשירה ועם פקידי הסוכנות היהודית במומביי, והוא סייע בהעלאת יהודים לארץ. תחילה שלח לארץ את שלושת ילדיו בעליית הנוער, אך כשהם תיארו במכתביהם את המצב הקשה בישראל הוא חשב לעבור עם משפחתו ללונדון, שם נמצאה לו עבודה. הייתה זו אשתו, שגדלה על סיפורי התנ"ך והארץ, שהתעקשה לעלות לישראל ולחיות בירושלים. המשפחה הגיעה לחצור ב-1957 ואייזק-נחמיה נשלח לעבוד בייעור מטעם הקק"ל, עם טוריה ומכוש וללא התחשבות בעברו המקצועי. השינוי במצבו ובמעמדו גרם לו כאב, והוא חלה בסוכרת. כמה שנים אחרי שבתו הקטנה, ציפורה, מתה בגלל הזנחה רפואית, הוא נפטר ונקבר לצדה בחצור.¹⁰¹⁶

כמה מהמרואיינים סיפרו שהתנאים בחצור לא התאימו לציפיותיהם, והעידו על קשיי ההסתגלות שנבעו מכך. פאני לוגסי-גבאי, שהתחנכה כאמור ברבאט, נשלחה לקיבוץ גניגר ללמוד עברית אמרה למדריך שלה: "ארץ ישראל זה פה (גניגר), 'שם' [הכוונה לחצור] זה לא ארץ ישראל".¹⁰¹⁷ הדברים מעידים שהמציאות שפגשה בעיירה, ושאותה השוותה לתנאים בקיבוץ, הייתה מבחינתה הפתעה גמורה.

גם משפחת גבאי התאכזבה מהתנאים בחצור ויחד עם משפחה נוספת, משפחת אלמועלם, ביקשו לחזור למרוקו. הם נסעו בדרך לא דרך לחיפה, כי נאמר להם ששם נמצאים משרדי הסוכנות, וסיפרו שאחרי שהועברו משרד למשרד נשלחו לאכול ארוחת צהרים בחדר האוכל. כשסיימו התברר להם שצריך לשלם על הארוחה, אך לא היה להם הסכום הנדרש. הם חזרו בבגדים פנים לחצור, בלי שבקשתם נשמעה ברצינות.¹⁰¹⁸

רחל אלביליה, שעלתה מקזבלנקה באוקטובר 1955 עם בתה וחתנה והגיעה לחצור כדי לחיות לצד אחיו של בעלה, התאכזבה גם היא מהתנאים שם. היא עבדה בקטיף כותנה ברשות החולה והסתירה זאת מבתה. בכוחות עצמה נסעה למשרדי הסוכנות בחיפה ודרשה לחזור לקזבלנקה, בנימוק שהשאירה שם את בעלה, שיש לו חנות בדים ושסירב לעלות אתה. בסוכנות ניסו לשכנע אותה לשנות את דעתה, דרשו ממנה מסמכים שונים ולבסוף הודיעו לה שתצטרך לשלם את הוצאות העלאתה

¹⁰¹⁴ דברי ברגינסקי, ראש מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית בשנות העלייה הגדולה, בהנהלת הסוכנות, 24.12.1956, אמ"צ, s100/111.

¹⁰¹⁵ המוסד לתיאום, משרד ראש הממשלה, 11.3.1957, אמ"י, ג-3029/14.

¹⁰¹⁶ רבקה חיות (נחמיה), תהילה לקהילת ליבי, הוצאה גלילית, 2021.

¹⁰¹⁷ ראיון עם פאני לוגסי-גבאי, 2.1.2021.

¹⁰¹⁸ ראיון עם שריתה כמיסה-אלמואלם, 2.1.2021.

לארץ. גם תהליך זה נקטע באיבו, ואלביליה נשארה בארץ. יגאל ידן, שפגש את חתנה, בעלה של הבת, בחפירות תל חצור, התרשם מעבודתו וסידר לו עבודה בצריפין כאזרח עובד צה"ל. המשפחה עברה לרמת גן, לשמחת הבת ואמה.¹⁰¹⁹

סיפורה של זינה בוכבזה, שעלתה מעיר החוף גאבס שבטוניסיה ב-1955, משקף חוויה דומה. היא סחבה אתה לכל אורך מסלול הגירתה את אופניה מגאבס, כי האמינה שהם יהיו מועילים גם בישראל. להפתעתה גילתה שבחצור אין כלל שבילים שבהם יכולה הייתה לרכב, ובהמשך פינתה את האופניים מדירת המשפחה.

נינט ואלברט סיטרוק עלו מעיר הבירה טוניס ב-1955 כדי לגור ליד הוריהם שעלו לארץ ב-1951 וגרו בחצור. הם הגיעו לעיירה לבושים במיטב מחלצותיהם, כשהבת נועלת כפכים יפים ששמרה לכבוד ההגעה לארץ, אך בחצור שקעה רגלה בבוץ הטובעני ואחד מהכפכים נעלם.¹⁰²⁰ נינט סיפרה שהוריה, שעלו כאמור לפני, ניסו לשכנע אותה במכתביהם שלא לעלות. אלברט, בעלה, היה ספר מבוקש בטוניס, ואמה כתבה שבארץ עובדים בסיקול או בחקלאות ושיהיה קשה להם להשתלב. אך לנינט, שגדלה על סיפורי התנ"ך וראתה את עצמה כציונית, היה ברור שהם יעלו לארץ. היא סיפרה איך עקבו בטוניס אחר המתרחש בישראל באמצעות האזנה לרדיו של השכן, והיו ערים למתחים הפוליטיים, כולל למאבק בין בגין לבן גוריון בעניין אלטלנה. מיד עם הגעתם לחצור הלך אלברט ללשכת העבודה, לבוש בחליפה, חולצה לבנה וכובע אלגנטי, כיאה לספר מצליח. הוא נשלח עם עולים נוספים לעבוד בחקלאות בטבחה שלחוף הכנרת, ובאותו יום פרצה שם שריפה והעולים קיבלו מחבטי גומי כדי לכבותה. אלברט, בבגדיו האופנתיים, חזר הביתה מפויח כולו. נינט סיפרה זאת ברוח טובה, ללא תלונה, כחלק מהזיכרונות המשפחתיים מזמן העלייה.

סיפור נוסף, ששמעתי מבנם של עולים מטוניס שנשלחו לחצור, מבטא גם הוא את הפערים בין עיר הבירה המודרנית-יחסית לבין חצור. בטוניס היה לאב מפעל נעליים מצליח, אך כשהגיעו לחצור נשלח לעבודה בכפר הנשיא והתקשה להשתלב בה. הוא ואשתו גידלו גינת ירק בחצרם, והאב הצטלם באחת הפעמים עם טורייה בידו. התמונה נשלחה לבת שנשארה בטוניס, וכשזו ראתה אותה היא נבהלה מכך שאביה "ירד למעמד של פועל". מיד החלה בהכנות לעלייה, וכעבור ארבעה חודשים הגיעה לחצור עם משפחתה, מתוך דאגה להורים.¹⁰²¹

כל מאלה מלמדים כי בניגוד להבניית תושבי חצור כלא-מודרניים, בלא מעט מקרים הם הגיעו מקהילות אמידות וממעמד חברתי גבוה, והמעבר לעיירה היה בעבורם ירידה ברמת החיים. היו בהם גם כאלה שהחליטו לחזור לארץ מוצאם, כדוגמת שתי משפחות אמידות שעלו מפרס לחצור ב-1956, אך לא מצאו עבודה מתאימה וחזרו לפרס אחרי חמש שנים. שנתיים לאחר מכן, ב-1963, הן חזרו לארץ, הפעם ליבנה הסמוכה יותר למרכז, שם הן מתגוררות עד היום.¹⁰²²

¹⁰¹⁹ ראיון עם אליס מרדכי-אלוף, 26.6.2022.

¹⁰²⁰ ראיון עם נינט סיטרוק, 17.2.2019.

¹⁰²¹ ראיון עם יצחק סיטבון, 29.9.2019. <https://www.youtube.com/watch?v=gFIMNI3mhfo>

¹⁰²² אני מודה למשה אייש, תושב חצור שהפנה אותי למשפחות אלדד ושלומזדה המתגוררות כיום ביבנה. ראיון אתו, 12.3.2019.

2.ז נחיתות סימבולית – היעדר ההכרה בתרומת אנשי חצור לפיתוח הגליל

לחוסר ההכרה בערכם של תושבי חצור היה גם ביטוי סימבולי, כשסיפורם לא זכה למקום בתודעה ההיסטורית של הגליל. אמחיש זאת באמצעות שתי דוגמאות הקשורות לשני היישובים הוותיקים הסמוכים לעיירה – אילת השחר וראש פנה. ב-2015 חגג קיבוץ אילת השחר מאה שנים להקמתו, וכחלק מהאירועים הוציא לאור ספר קיבוץ מרשים. באילת השחר הועסקו רוב תושבי חצור בשנות ה-50, ה-60 וה-70, אך למרות תרומתם לפיתוח הקיבוץ אין בספר ולו אזכור אחד שלהם. יש בו סקירה של עשרת העשורים שעברו על הקיבוץ, כשביחס לכל עשור נסקרת תרומתו להתפתחות המקום.¹⁰²³ בשערים הרביעי (1946-1955) והחמישי (1956-1965) מיוחסת התפתחותו הכלכלית של הקיבוץ לרכישת זכויות המים, שאפשרו את הרחבת ענפי החקלאות, ולבואם של חברים שעזבו את קיבוץ בית השיטה בעקבות הפילוג בתנועה הקיבוצית ב-1952.¹⁰²⁴ כאמור, אין בהם כל התייחסות לפועלים מחצור שעבדו בענפי החקלאות והמשק וסייעו לשגשוגו של הקיבוץ.

כמעט שאין בחצור משפחה שאחד מבניה לא עבד באילת השחר, בעיקר בחקלאות אבל גם בענפי השירות ובבית ההארוחה, שבו התארחו מנהיגים ושועי עולם. בכל המקומות האלה הם היו הפועלים והפועלות שהחזיקו את הענף, ושם למעשה התקבע הפער המעמדי ביניהם, עובדי הכפיים שמעמדם נמוך, ולבין אנשי הקיבוץ, המנהלים והאחראים.¹⁰²⁵ כוח העבודה הזול והזמין של חצור בעשורים הראשונים לקיומה היה משאב משמעותי בפרויקטים שונים של פיתוח הקיבוץ והמועצה האזורית שאליה השתייך, והתיעוד הארכיוני חושף את מגוון העבודות שבהן הועסקו שם פועלי חצור.¹⁰²⁶ סבירסקי טוען כי פיתוחם של הקיבוצים והיעדים הכלכליים של המדינה השתלבו בעלייה המזרחית, שהיה לה חלק מכריע בהשגתם.¹⁰²⁷ גם סמי שלום שטרית אומר כי הבאת יהודי האסלאם, ככוח אדם זול, היא שאפשרה את בניין הכלכלה המודרנית בישראל.¹⁰²⁸ משום כך אפשר היה לצפות שבספר המציין את שיפור המצב הכלכלי בקיבוץ בשנות ה-50, ה-60 וה-70, תהייה גם התייחסות לתרומתם של תושבי חצור לכך, אך זו איננה. האזכור היחיד של חצור בספר הוא בעניין הרב דיעי, שהיה הרב המחונן באזור.¹⁰²⁹

באחד מהראיונות שקיימתי באילת השחר, עם חבר שהיה אחראי על ענף הכותנה, שמעתי על לוי עיוש, עולה ממרוקו שהתגורר בחצור והיה אחד מרבים שעבדו בקיבוץ:

לוי עיוש מחצור, היה אחד הפועלים הכי טובים באילת השחר. אדם טוב שהייתה לו תבונת כפיים וכל מה שעשה עשה הכי טוב. באחד הימים היה ויכוח לגבי לוי עיוש: מרכז המשק רצה שעיוש יעבוד אצלו, ואני בתור אחראי לענף הכותנה רציתי שעיוש יעבוד אצלי. שנינו לא הסכמנו לוותר, עד שהחלטנו להעביר את הסוגייה להכרעת המזכיר. המזכיר שראה ששנינו

¹⁰²³ גלילי, 100 שנים לאילת השחר.

¹⁰²⁴ ראיון עם יגאל לנדסמן, 28.5.2014.

¹⁰²⁵ להרחבה ראו: גיגי, יחסי עיירות פיתוח-קיבוצים.

¹⁰²⁶ לדוגמה התיקים: פיתוח בשנים 51-60 אמ"י, ג-3266/10; פיתוח ועבודת דחק בשנים 51-57, אמ"י, גל-61385/9.

¹⁰²⁷ סבירסקי, לא נחשלים, עמ' 20-21.

¹⁰²⁸ שטרית, המאבק המזרחי, עמ' 14.

¹⁰²⁹ גלילי, 100 שנה לאילת השחר, עמ' 220.

מתקוטטים ולא מוכנים לותר עליו, היכה בחוזקה על השולחן ואמר "תביאו לכאן את לוי עיוש הזה, אני רוצה לראות מי זה הפועל שרבים עליו כל כך ולא מוכנים לוותר עליו.¹⁰³⁰

סיפורים דומים שמעתי גם על אנשי חצור נוספים, שעבדו בקיבוץ ותוארו כ"מוכשרים" שידעו להשתלב בכל תחום וענף במשק. עדויות אלה מלמדות על התרומה המשמעותית של אותם עובדים להתפתחותה של אילת השחר, וההתעלמות מכך עשויה להעיד על היעדר הכרה בחשיבותם או על התייחסות אליהם כאל "מובנים מאליהם".

דוגמה נוספת להתעלמות בממד הסימבולי היא מחיקת סיפורה של מעברת ראש פנה, שרוב מפונייה עברו לחצור, מההיסטוריה של המושבה. ראש פנה, שסירבה לקבל את המעברה אליה, מסרבת גם לשלב את פרק הזמן שבו היו תושבי חצור חלק ממנה בסיפור המקומי שלה. למושבה הייתה תמיד תודעת תיעוד ושימור. יש לה ארכיון עשיר הממוקם בלב אתר השחזור של המושבה הישנה, ועמותת השחזור שלה דואגת לשימור המבנים ההיסטוריים וסיפורם. עד היום התפרסם מספר רב של ספרים עליה, כולל כאלה שנכתבו לרגל העשורים העשירי וה-13 להקמתה.¹⁰³¹ אלה מספרים את ההיסטוריה שלה על תלאותיה והצלחותיה, מהקמת היישוב גיא אוני על ידי עוזבי צפת, דרך העלייה הראשונה, התקופה שלפני הקמת המדינה, ואחריה. עיון בהם מעלה כי קיומה של מעברה בראש פנה כמעט שנשכח. בשני הספרים היא מוזכרת בכמה שורות קצרות, המספרות כי נועדה מלכתחילה לאכסן עולים עד להקמת חצור, ולא להשתלב במושבה כחלק מהחלטה רשמית שלה.¹⁰³²

ראש פנה מושכת אליה תיירים רבים, ומדריכי טיולים מפנים לאתרים מומלצים בה. אך מכולם נפקד מקומה של המעברה, ונכון להיום (2023) אין אפילו שלט המנציח את קיומה ומיקומה. ייתכן שהאפיזודה הזו בהיסטוריה של המושבה אינה חשובה דיה לשם הנצחה, ואכן – המבקר באזור שבו עמדה המעברה, שיש בו היום מרכזי מסחר גדולים, לא יוכל לדעת עליה דבר. רק כמה עצי אקליפטוס, שהצלו על ילדי המעברה מהחום הקופח כששוטטו לא מעש במעברה, נותרו לאורך הכביש.¹⁰³³ המעברה יכולה הייתה להצמיח סיפור חדש החוצה את החלוקה הבינארית בין עולים לוותיקים, ולקשור בין המושבה לבין היישוב החדש חצור כחלק מההיסטוריה הכללית של הקמת המדינה. טיפוח ושימור של הזיכרון היסטורי הזה, בדומה לאתרי מורשת אחרים בראש פנה, יכולים היו להנכיח היסטוריה מגוונת וכוללת יותר של החברה הישראלית. חסון אומר שאחד מהתפקידים המרכזיים של נוף (מקום או מבנה) הוא אידיאולוגי – מתן לגיטימציה וביסוס של שליטה.¹⁰³⁴ במקרה של מעברת ראש פנה יש פרקטיקה של "מחיקה" שאינה הרס, חורבן או חבלה, אלא העלמה

¹⁰³⁰ ראיון עם יגאל לנדסמן, 28.5.2014.

¹⁰³¹ ניב, ראש פנה בת מאה; גורן, ראש פנה בת מאה ושלושים.

¹⁰³² חוסר ההתייחסות לקיומה של המעברה ולאנשים שחיו בה נובע גם מהעובדה שכמעט שלא נכתב על תקופה זו. ב-2018 התפרסם מאמר על הקמת המעברה ועל יחסיה עם המועצה המקומית ראש פנה בשנים 1950-1953. ראו: שמחה גואטה-בוקובה, "יחסי מושבה-מעברה בראש פנה בשנים 1950-1953", בתוך: גרוסמרק ואח', מחקרים חדשים של הגליל, עמ' 238-256. בינואר 2022 נוסף לוויקיפדיה הערך "מעברת ראש פנה", כחלק מפרויקט שמוביל ד"ר אבי פיקאר מאוניברסיטת בר אילן. שני סטודנטים שלו, חן אבני ועמית ססבון, כתבו את הערך המבוסס גם על המאמר שכתבתי. ראו: [מעברת ראש פנה – ויקיפדיה\(wikipedia.org\)](https://www.wikipedia.org).

¹⁰³³ בסרטון שצולם בעזרת "אקדמיה בכיכר" של מכללת תל-חי מספר אשר כמיסה את זיכרונותיו כילד במעברה: "מעברת ראש פנה רגע לפני שהקניונים מכסים כל זיכרון", **יוטיוב**. אוחר ב-9.12.2021.

<https://www.youtube.com/watch?v=ErPbtwQCryc&feature=youtu.be>

¹⁰³⁴ חסון, מספר לפריפריה, עמ' 85-94.

מוחלטת של מהות היסטורית, תרבותית וחברתית: השכחה סלקטיבית של אובייקטים פיזיים ושל משמעותם הסמלית בשטח.¹⁰³⁵ בראש פנה נוצר למעשה זיכרון קולקטיבי בינארי: מה ששייך לתקופה שקדמה להקמת המדינה מחובר בתודעה להיסטוריה החלוצית של המושבה, בעוד שכל מה ששייך לזיכרון "הלא מפואר" של העלייה המזרחית משויך תודעתית להיסטוריה של חצור. ההכרה במקום עשויה הייתה לממש זכות חברתית יסודית של עולי המעברה, ולתת משמעות ולגיטימציה לסיפורי עבר ותפיסות עולם של מי שחיו בה.¹⁰³⁶ המקום הנשכח והלא-מסופר משפיע עד היום על האופי והעיצוב של המרחב האמור.

3. ז. "ידיים נעלמות"¹⁰³⁷ – היעדר ההכרה בתרומת תושבי חצור בחפירות תל חצור

החפירות בתל חצור, שבהן השתתפו תושבי חצור במסגרת עבודות הדחק באמצע שנות ה-50 וה-60, עשויות להסביר את אי ההתבססות של סיפור מקומי מכונן בחצור כחלק מהסיפור הישראלי ההגמוני. תושבים רבים מחצור השתתפו בעונות החפירה השונות באתר, שנחשב לבית היוצר של הארכיאולוגיה הישראלית, אך התהילה של חשיפת האוצרות הארכיאולוגיים פסחה עליהם. החפירות סופרו מנקודת המבט של הארכיאולוגים הצעירים שביצעו אותן, ובראשם יגאל ידון, הרמטכ"ל לשעבר, ששחרר מהצבא כדי לקבל את המשימה הלאומית של חשיפת אוצרות העבר. יוזמי החפירות, ובהם גם הגורמים המיישבים בארץ, הניחו שחפירת תל חצור תיצור זיקה היסטורית בין תושבי חצור החדשה לבין העבר ההיסטורי של חצור המקראית,¹⁰³⁸ אך הנחה זו לא התממשה, ותושבי חצור לא פיתחו זיקה לתל.¹⁰³⁹

החפירות בתל חצור נחשבות לציון דרך בתולדות הארכיאולוגיה הארץ-ישראלית.¹⁰⁴⁰ זו הייתה הפעם הראשונה שבה נחפר אתר מקראי בישראל במשך כמה עונות, שבהן גובשה הלכה למעשה שיטת החפירה שכונתה "השיטה הישראלית". כמעט כל דור ההמשך של הארכיאולוגים הישראלים הוכשר שם בעבודת שדה, וחשיבות החפירות הייתה לא רק בתוצאות המדעיות שלהן, אלא גם במשמעותן החברתית והציבורית.¹⁰⁴¹ אחד ממנהלי משלחת החפירות, יוחנן אהרוני, אמר בעונת החפירות השנייה: "זוהי למעשה החפירה הישראלית הראשונה בקנה מידה בינלאומי שברשותה רוכזו אמצעים רציניים וחבר עובדים גדול".¹⁰⁴² בסיכום שתי עונות נאמר כי "תל חצור היה לשם

¹⁰³⁵ מצוטט אצל נעם לשם ואילה רונאל, "סלמה/כפר שלם: לקראת היסטוריה מרחבית בישראל", בתוך: חיים יעקבי וטובי פנסטר (עורכים), **זיכרון, השכחה והבניית המרחב**, ירושלים: מכון ון ליר, 2011, עמ' 30.

¹⁰³⁶ ניסים קלדרון, **פלורליסטים בעל כורחם: על ריבוי התרבויות של הישראלים**, אוניברסיטת חיפה, 2000.

¹⁰³⁷ המונח לקוח מהספר *Hidden Hands – Egyptian Workforces in Petrie Excavation Archives, 1880-1924*, Bristol Classical Press, Bloomsbury Publishing, 2010.

¹⁰³⁸ מיכאל ביטון, תושב חצור, סיפר לי שאחת הסיבות לכך שאביו הסכים להישלח לעיירה כשהגיע ארצה הייתה הזיכרון מלימודי התנ"ך במרוקו, שחצור הייתה "ראש כל הממלכות". הוא אמר לילדיו שחצור היא מקום טוב להתיישב בו. ראיון עם מיכאל ביטון, 11.12.2021.

¹⁰³⁹ אוריין שחר ואלונה ניצן-שיפטן, "עולם מעגלי, עולם ישר זווית: בין תל חצור לקבר חוני המעגל", **זהויות** 5, 2014, עמ' 99-130.

¹⁰⁴⁰ דוד יהודה, "חומות חצור", **למרחב**, 2.5.1958.

¹⁰⁴¹ חיה כץ, **לא על החרסים לבד יחיה האדם – הביוגרפיה של רות עמירן**, פרדס הוצאה לאור, 2011, עמ' 107-109; יוני נח גולדן, **ארכאולוגיה, לאומיות ומה שביניהן: חפירות חצור בין השנים 1955-1958**, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2011.

¹⁰⁴² יוחנן אהרוני, "שנת שיא בחשיפת עתיקותינו", **למרחב**, 5.9.1956.

דבר בין חוקרי העבר, הארכיאולוגים וההיסטוריונים, בזכות ממצאים שכמותם טרם הופקו בימי חייו המועטים של החקר הארכיאולוגי בארץ, שהם בעלי ערך רב".¹⁰⁴³

טענתי היא שתושבי חצור, שעבדו במסגרת עבודות הדחק בתל, הם שאפשרו את ההיקף חסר התקדים של החפירות, הודות למספרם הגדול, לזמינותם ולשכר הנמוך ששולם להם. בתום ארבע עונות חפירה מוצלחות הודה אהרוני כי הן לא היו יוצאות לפועל לולא עמדו לרשות הארכיאולוגים חופרים שעבדו במסגרת זו:

במשך עשר שנות המדינה בוצעו חפירות רבות, ביניהן הגדולה והמשוכללת שבחפירות שהתנהלו אי פעם בארץ: חפירות חצור. חפירות אלה לא בוצעו הודות לתקציבים הרבים שעמדו לרשותן, אלא הודות לעבודות התעסוקה הכרחיות (במילים אחרות: עבודות דחק) שאחד הנהנים מהן היה המחקר הארכיאולוגי.¹⁰⁴⁴

למרות דבריו של אהרוני, כשמעיינים בסיכומי עונות החפירות בחצור מתברר שבניגוד לקבוצת הסטודנטים, המוזכרת כקולקטיב, ובנוסף לרשימת הארכיאולוגים ואנשי המקצוע – קבוצת הפועלים, כ-300 מאנשי חצור בעונות החפירה השונות, נפקדת מרשימת התודות.¹⁰⁴⁵ האדם היחיד מחצור הנזכר בספר החפירות הוא יצחק אלוף, מנהל העבודה באתר, המוזכר בסיכומים של שתי עונות החפירה הראשונות. כל התהילה הוענקה לארכיאולוגיים, ובראשם יגאל ידן, שאף הוציא לאור ארבעה כרכים המסכמים ארבע עונות חפירה. הסטודנטים לא רק עבדו בחפירות, אלא גם רכשו הון מקצועי ואקדמי שעלה על ערך העבודה עצמה. לעומתם, הפועלים לא זכו להכרה בחלקם ולא היו שותפים לצבירת ההון התרבותי שבמפעל הלאומי, לכן לא נקשרו לתוכן העבודה ואף פיתחו תחושת ניכור כלפיה.¹⁰⁴⁶

בשנים האחרונות החלו חוקרים בעולם לכתוב את תולדות הארכיאולוגיה מנקודת מבטם של הפועלים החופרים.¹⁰⁴⁷ מגמה זו היא חלק מהערכה מחודשת של תרומת הפועלים, לרוב מהאוכלוסייה המוחלשת, שלא זכתה להשמיע את קולה בתרבות המערבית השלטת.¹⁰⁴⁸ במהלך מחקרי איתרתי כמה מאנשי חצור שהיה להם חלק משמעותי בחפירות בתל, ודרכם או דרך צאצאיהם אפרוש את סיפור העבודה בו מנקודת מבטם. בלי להתעלם מהקושי לתקף עדויות

¹⁰⁴³ שלמה שמיר, "החפירות בתל חצור", *על המשמר*, 11.10.1957.

¹⁰⁴⁴ יוחנן אהרוני, "עשר שנים של ארכיאולוגיה ישראלית", *למרחב*, 22.4.1958.

¹⁰⁴⁵ יגאל ידן, *חצור: ראש כל הממלכות האלה*, תל אביב: מעריב, 1975.

¹⁰⁴⁶ שיחה עם הארכיאולוג פרופ' רפי גרינברג, 14.10.2021. להרחבה ראו: Quirke, *Hidden Hands*; Mickel, *Why Those who Shovel are Silent*; Berggren, & Hodder, "Social practice, method, and some problems of field archaeology".

¹⁰⁴⁷ Quirke, Stephen, *Hidden Hands – Egyptian Workforces in Petrie Excavation Archives, 1880-1924*, Bristol Classical Press, Bloomsbury Publishing, 2010.

¹⁰⁴⁸ רשימה חלקית של תושבי חצור בעבדו בתל ושהצלחתי לאתר: שמואל כהן, אהרון כהן, פרץ ישראל, מרדכי אבלח, דדון יעיש, שלמה ביטון, חנניה אזולאי, אבנר כהן, יחיאל ורבה וקנין, חיים ענווה, מרדכי סוויסה, שלמה סיוון, מאיר בן דוד, הרב מרדכי דיעי, אלברט ועליזה בן זקן, יצחק ואסתר אלוף, מוריס אלוף, רחל ביטון, ישראל פרץ, שרגא קידר, אלי סבג ("דובנה"), יחיאל ויעקב עמר, מאיר בן דוד, איגיה אביטון, ברוך פראג'י, יצחק סיטבון, חביב וקנין, ציונה וייצמן-בוגנים, שמעון אבוטבול, שלמה בן ארוש, פריטנה, סוליקה וסלומון אביטון, ונוספים. חשוב לציין שחלק מהם מופיעים בתמונות שבספרו של ידן "חצור – ראש כל הממלכות".

הנמסרות בעל פה ולאחר שנים, אני נוטה לראות סיפורים אלה כמהימנים כיוון שהמרואינים מסרו תיאורים מפורטים של המתרחש. הם גם זיהו את מנהלי החפירות, ז'אן פרו ויוחנן אהרוני, וכמובן את יגאל ידין.

ז.1.3 דוגמאות לתרומת תושבי חצור בחפירות הארכיאולוגיות

יצחק ואסתר אלוף

יצחק אלוף עלה לארץ מקזבלנקה ב-1948 במסגרת עליית הנוער, ולאחר שהות קצרה באשקלון הגיע למעברת ראש פנה ומשם לחצור. באמצע שנות ה-50, כשהחלו החפירות בתל חצור, הוא היה בין תושבי חצור שנשלחו לעבוד שם, והפך לדמות מרכזית במקום, ליד ימינו של ידין ואף לנהגו האישי. בין העונות היה שומר ואחראי לפעולות ההכנה לפני כל עונה. לפי עדותן של אשתו אסתר ובתו נינה, ידין העריך מאוד את כישוריו הפרקטיים, שהבטיחו את קיומן הרציף של החפירות בתל. אלוף סייע באמצעות קשריו המקומיים והאזוריים (כולל עם מפקד המחנה הצבאי בראש פנה) להבאת קרוניות לפינוי האדמה מהתל הגבוה; הוא גייס את הציוד הנדרש להתקנת טלפון שדה, בנה סככה לטיפול בממצאים, ויחד עם חנניה אזולאי ואבנר כהן מחצור סידר מערכת תקשורת טלפונית במשרדה של אביבה רוזן, מזכירתו של ידין, ודאג להעברת קו מים מקיבוץ איילת השחר לאתר החפירה. בפני מי שביקרו באתר כינה אותו ידין "האלוף שלי", כולל באזני בן גוריון שליווה את החפירות. ידין אמר ש"כל העבודה בתל היא הודות לאלופי".¹⁰⁴⁹ אשתו, אסתר, עבדה אף היא בתל כרפאית, בחיבור חלקי חרסים לכדים, וגם הייתה מודל לצילום כשענדה על אצבעותיה טבעות שהתגלו באתר.¹⁰⁵⁰

מוריס (משה) אלוף

מוריס אלוף בא לחצור מקזבלנקה באוקטובר 1955. תחילה נשלח לעבוד בק"ל ובסלילת כבישים, עובדה שהסתיר מאשתו כדי שלא לצערה. בהמשך החל לעבוד בחפירות תל חצור, והשתלב בהן היטב. הוא המציא שיטה לחיבור שברי כד על בלון מנופח, והארכיאולוגים במקום נהגו להתייעץ אתו. ידין הציג אותו בפני חוקרים מהארץ ומהעולם כממציא השיטה של שיחזור כלים בעזרת בלון, ואלוף הצטרף מדי פעם לכנסים שבהם הוצגו ממצאי מתל חצור.¹⁰⁵¹

¹⁰⁴⁹ ריאיון עם אלברט בן זקן, 27.1.2020.

¹⁰⁵⁰ ריאיון עם אסתר כהן-אלוף, 24.9.2021.

¹⁰⁵¹ ריאיון עם אליס מרדכי-אלוף, 26.6.2022. ברשותי תצלומים של מוריס מתקופת עבודתו בתל חצור.

תמונה מספר 5: מוריס (משה) אלוף בחפירות תל חצור. מהאלבום של משפחת אלוף

אלברט ועליזה בן זקן

עליזה בן זקן הייתה רפאית בעלת כישרון לשחזר כלים מפיסות חרסים שנמצאו בתל. בסיום עונת החפירות הוצע לה להצטרף למשלחת שחזרה לאוניברסיטה העברית ולהמשיך את עבודתה כרפאית, אך היא לא רצתה לעזוב את חצור. כשראיתי אותה על עבודתה בתל היא התעקשה שאחפש את תצלומה בספרי הסיכום של החפירות, משום שצולמה הרבה פעמים. היא הופתעה לגלות שאינה מוזכרת בספרים הללו, ושאלה שוב ושוב באכזבה: "הוא באמת לא הזכיר אותי?"¹⁰⁵² אלברט בן זקן נשלח אף הוא לתל חצור ויוחנן אהרוני, הארכיאולוג הראשי שם, התרשם ממנו ומינה אותו להיות מנהל העבודה של הפועלים מחצור. מיד אחרי יום הכיפורים באותה שנה אסף בן זקן את הפועלים והסביר להם את תפקידו. אלה, שידעו כי הוא חילוני, אמרו: "איזה ממזר [וואלד אל חראם]" גם לא צם בכיפור וגם אלוהים ממנה אותו למנהל עבודה". הזוג בן זקן קשר קשרים חברתיים עם אנשי המשלחת ובערב כלולותיהם, במסיבה הצנועה שנערכה בביתם, באו חלק מהארכיאולוגים ואף צילמו את הזוג. זו התמונה היחידה שיש להם מערב נישואיהם.¹⁰⁵³

ישראל פרץ

ישראל פרץ, שעלה לחצור ממרוקו, עבד אף גם הוא בחפירות. הוא היה ידוע בזקנו הארוך מאד, שאותו כרך סביב מותניו. בין פרץ לידן התפתחו יחסים טובים, וידן העריך את האינטואיציות שלו בכל מה שקשור לחפירות. כשנחשף בתל פסל של אל השמש בידיים שלובות מקדימה וללא הראש, נחלקו פרו וידן בעניין מיקומו האפשרי של החלק החסר. הם התערבו על ארגו שמפניה, וידן,

¹⁰⁵² ראיון עם עליזה בן זקן, 30.5.2018.

¹⁰⁵³ ראיון עם אלברט בן זקן, 30.5.2018. בן זקן היה מוכשר בציור, ופעם ביקש ממאייר שיצא להפסקה להמשיך את הציור שהחל בו. המאייר הסכים, ובן זקן אייר במקומו עד שחזר. הוא סיפר שנהנה מכך מאד.

שנעזר "בחושים הטבעיים" של פרץ לא בפעם הראשונה, הציע לחפור במקום שעליו הצביע, שם אכן נמצא הראש החסר.¹⁰⁵⁴

כל הסיפורים הללו מלמדים כי חלק מתושבי חצור שהועסקו בתל תרמו תרומה חשובה לחשיפת אוצרותיו. עם זאת, חלקם ותרומתם מעולם לא נדונו ולא הוזכרו בכתובים, ומכאן גם אי ההכרה הציבורית או האקדמית בהם. הם נדחקו לשולי סיפורו של תל חצור, שחושפיו זכו לתהילה בישראל ובעולם. בניגוד לכך, גילוי של ארמון המלך בתל, שיוחס לתושב ראש פנה שהיו לו אדמות מסביב, פורסם בעיתונות הארצית ובספרות המקצועית.¹⁰⁵⁵ סביר להניח שהיו עוד מקרים דומים, ושלהליך רכישת הידע וההבנה בתהליך הארכיאולוגי התרחש במידה רבה "בקצה המסטרינה", לפי מינוח של איאן הודר (Hodder), כלומר שהרבה ממה שנלמד על הממצאים הארכיאולוגיים נרכש בזמן החפירה עצמה, על ידי "הידיים הנסתרות" והתבונה של הפועלים.¹⁰⁵⁶ אך ידע זה, גם לפי עדויות הפועלים, לא היה דיסקורסיבי, כלומר לא קיבל המשגה וביטוי מילולי בצורה של שיח ארכיאולוגי. הוא גם לא הניב יתרון כלשהו שניתן היה להוון, בין במישור התעסוקתי (קידום בעבודה או השתלבות קבועה בעבודה ארכיאולוגית), ובין במישור האקדמי (התמחות מקצועית או לימודים אקדמיים).

2.3.2 ארכיאולוגיה בשירות האתוס הציוני

העלייה הגדולה וההתיישבות בגליל ובנגב במסגרתה, והמהלך הממשלתי לקידום הארכיאולוגיה בארץ, השתלבו זו בזו. הממסד הישראלי ראה בחפירות מכשיר לעיצוב התודעה הלאומית, ואתרי החפירה נבחרו לפי התאמתם לאתוס הציוני. מטרת החפירות הייתה לחשוף מיתוסים, זיכרונות וסמלים, ולהוכיח את הגרעין ההיסטורי של סיפורי המקרא. ידן הדגיש כי החפירה בתל חצור אינה של האוניברסיטה העברית, אלא היא פרויקט לאומי.¹⁰⁵⁷ הציונות ראתה בממצאים הארכיאולוגיים הוכחה לכך שארץ-ישראל בהווה היא המשכה של ארץ-ישראל בעבר, והארכיאולוגיה הייתה חוט מקשר ביניהן.¹⁰⁵⁸ השתתפות העולים בחשיפת העבר הקדום הייתה כלי נוסף, לצד עבודת האדמה, של הניסיון לפתח בהם זהות לאומית וזיקה למדינה וליישובים שאליהם נשלחו.¹⁰⁵⁹

בפועל, תושבי חצור לא אימצו את הנרטיב שתוכנן עבורם, לא פיתחו זיקה לאתר וסיפור תל חצור לא הפך לנכס זהותי מקומי.¹⁰⁶⁰ מפגש עם אנשי המשלחת, לרוב אשכנזים בני היישוב הוותיק, שכפל מערכות יחסים קולוניאליות שהתקבעו בארכיאולוגיה מראשיתה, ושקבעו כי לאנשי המערב

¹⁰⁵⁴ ראיון עם ישראל פרץ, נכדו של ישראל פרץ, 10.5.2019.
¹⁰⁵⁵ "פרידמן מלך חצור", מעריב, 5.4.1957; יגאל ידן, "מי אמר מלך חצור", מעריב, מדור קוראים כותבים, 14.9.1972; יגאל ידן, חצור: ראש כל הממלכות האלה", תל אביב: מעריב, 1975, עמ' 162.
¹⁰⁵⁶ Hodder, Ian. *The archaeological process: an introduction*. Oxford: Blackwell, 1999. אני מודה לפרופסור רפאל גרינברג על הפנייה זו.
¹⁰⁵⁷ אורי כהן, החר והגבעה, האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה, תל אביב: עם עובד ואוניברסיטת תל אביב, 2007, עמ' 300-295.
¹⁰⁵⁸ חיה כץ, "הארכיאולוגיה שמעל והארכיאולוגיה שמתחת" – יחס החברה הציונית דתית לארכיאולוגיה 1948-1967", קתדרה 160, תשע"ו, עמ' 105-122.
¹⁰⁵⁹ על רקע זה אפשר להבין את התעקשותם של אנשי אגף התכנון לתת ליישוב את השם חצור. ההחלטה הייתה בין הגורמים לסירובה של ראש פנה לאיחוד.
¹⁰⁶⁰ שחר, ושיפטן, "בין תל חצור לקבר חוני המעגל", עמ' 101-102.

שמורות היכולת והזכות להפיק את רוב ההון התרבותי מחשיפת העבר, בעוד שותפותם של הפועלים מסתכמת ביחסי תן וקח כלכליים. לפרשה זו יש היבט כלכלי-חברתי מובהק. העבודה בתל תאמה את מיקומם המעמדי של תושבי העיירה כחוליה הנמוכה ביותר של כוח עבודה זול ולא-מקצועי, המחליף למעשה את האוכלוסייה הערבית שברחה, ושקודם לכן מילאה תפקידים כאלה. יצחק סיטבון, שעבד בתל אחרי שסיים כיתה ח', סיפר:

היינו שם כמו עבדים נרצעים, הרווחנו גרושים. זה לא התאים להורים שלי שהגיעו מעיר הבירה טוניס, שם הם הלכו לעבודה עם חליפות ועניבות. וכשהגיעו לארץ נתנו להם טוריות ושלחו אותם לעבוד בעבודה שלא התאימה להם. למה כל המנהלים היו מהקיבוצים?¹⁰⁶¹

עם זאת, סיטבון הבהיר כי תחושה זו לא התפתחה בו כנער, בזמן אמת, אלא התעצבה מאוחר יותר, כשהכיר מקומות אחרים ופגש אנשים שונים. בריאיון אתו הוא ציין שלהוריו החפירות היו אמנם מקור פרנסה, אך הם סימלו את החיבור למדינה שאליה הגיעו. היה לו גם חשוב להדגיש שלפני תחילת החפירות סיפרו להם מנהלי העבודה על חצור העתיקה ועל אזכורה בתנ"ך, מתוך רצון לשתף אותם בחשיבות הלאומית שלה.

יש ברשותי אוסף תמונות מאתר החפירות, ואפשר לזהות בהן בבירור את שתי הקבוצות גם לפי הלבוש השונה, שיש בו ביטוי חזותי לפרשה. בחפירות תל חצור נוצרו הפרדה מרחבית, חלוקה מעמדית והיררכיה תרבותית של זהויות אתניות מובחנות. עולים-שכירים מזרחים לעומת מנהלים אשכנזים בני היישוב הוותיק. היו לכך גם השפעות חברתיות ותרבותיות: ריחוק פסיכולוגי וחברתי, זרות, ניכור, פער מנטלי וחברתי.

¹⁰⁶¹ ראיון עם יצחק סיטבון, 17.9.2021.

תמונות מספר 6 ו-7: חופרים וחופרות בתל חצור, 1955. ארכיון רוטנברג, הספרייה הלאומית בירושלים

ז.3.3 הפער בין עברה העשיר של "ראש כל הממלכות" להווה של חצור החדשה

מציאות מעמדית בוטה, כפי שהתקיימה במקרה של חצור, חותרת תחת הניסיון להנחיל תודעה. בניגוד לתוכנית הממשלתית, התקבע פער ממשי בין הקרבה הגאוגרפית והאטימולוגית של חצור לתל חצור, לבין הריחוק התודעתי של תושבי העיירה מהתל הארכיאולוגי. בתנאים האלה לא יכולה הייתה "ראש כל הממלכות" ההיסטורית להקרין על התפתחותה של המובלעת האתנית והמוחלשת חצור הגלילית. יתרה מזאת, עברה המפואר של חצור המקראית הבליט את הפער מול חצור המתחדשת, ובעיתונות התקופה היו לכך התייחסויות מתייגות מתוך יחס משטח ומנמיד:

זוהי עיר של אבסורדים היסטוריים. לעיר אין עתיד, יש רק עבר מפואר. היא הוקמה רק לפני שמונה שנים, אך הייתה קיימת כבר בתקופת הברונזה... פעם חיו כאן 40,000 איש, שעסקו במלאכה ומסחר משגשג. היום אפשר רק בקושי למנות בה 6,000 תושבים, ואת המסחר האמיתי מייצגת חנות המכולת הקטנה של תושב המקום שתום העין. בתקופת השופטים התחוללו במשך 20 שנה קרבות עזים על נקודה אסטרטגית זו, היום אין איש נאבק עליה, איש אינו משתוקק לבוא בשעריה. זוהי חצור.¹⁰⁶²

גם היום, כשבעה עשורים אחרי הקמת חצור, עדיין יש נתק בין תושביה לבין ההיסטוריה של התל הארכיאולוגי שעל שמו היא קרויה. אפשר ללמוד זאת מהיעדר המוטיבציה של צאצאי החופרים בתל להשתתף במעשה סימבולי של ניכוסו אליהם: במאי 2019 הוקם בחצור המוזיאון הנייד

¹⁰⁶² רומן פריסטר, "עבר והווה בחצור", על המשמר, 22.3.1963.

"זומו",¹⁰⁶³ שבמסגרתו הקים הפסל מיכה אולמן, זוכה פרס ישראל בפיסול, מיצג בשם "תל חצור". המיצג התייחס ליחסים המורכבים שבין התל לחצור הגלילית הסמוכה לו, והאמן ייצר שולחן אירועים שעליו ערם אדמה שנאספה באזור התל ליצירת "תל חצור הגלילית". התל-שולחן תפקד גם כמעין שעון חול, כשהאדמה שעליו מתפזרת מחורים בשולחן לרצפת המוזיאון, בניסיון להשיב את החול מהתל המקראי לחצור עצמה. הייתה זו מחווה סמלית של ניכוס מחדש, גם אם זמני, של אדמת התל על ידי העיירה.¹⁰⁶⁴

לפני הקמת המיצג התבקשו תושבי חצור להשתתף בטקס הבאת האדמה מהתל לעיירה, כאקט סימבולי של תיקון, אך היענותם הייתה כמעט אפסית. אני עצמי פניתי אישית לחופרים או לצאצאיהם כדי לשכנע אותם להשתתף באירוע ולתקן בכך עיוות היסטורי, אך לא הצלחתי. היחידים שהשתתפו אינם מתגוררים היום בחצור. חוסר הרצון נומק במגוון של הסברים כמו ייאוש נרכש; מעט מדי ומאוחר מדי; אלמנט פטליסטי; מי שמנסה ולא מצליח לא ינסה שנית, ועוד. מצאתי שהדינמיקה שתיארתי יצרה נתק לא רק בין החופרים לבין הסיפור הגלילי שהוכתב להם, אלא גם בינו לבין צאצאיהם, שלא חשו חלק ממנו.¹⁰⁶⁵

4.2 סיכום

בבסיס דחיית הזהות הישראלית ההגמונית על ידי תושבי חצור עומד השסע המעמדי שפער המפגש בינם לבין התושבים הוותיקים, האשכנזים. בניגוד לאוכלוסייה הוותיקה וההגמונית, שהיו לה הישגים רבים שבהם התגאתה, תושבי חצור – גם אלה שמילאו ייעודים ביטחוניים, התיישבותיים ודמוגרפיים – לא זכו בהכרה ממסדית או בהילת החלוציות וביוקרה החברתית שמהן נהנו הוותיקים. המפגש הטעון הוביל גם לחלוקת עבודה שמיקמה אותם בתחתית הסולם המעמדי ומנעה מהם ניעות חברתית בהמשך. הפרק הבא יעסוק בזהות המקומית שהתפתחה בחצור.

¹⁰⁶³ זומו הוא מוזיאון נייד "מבוסס קהילות", שמטרתו הצגת יצירות אמנות בפריפריה ומתן במה לאומנים מהפריפריה, לצד האומנים הידועים המציגים בו.

¹⁰⁶⁴ רות אופנהיים (אוצרת), מתוך **קטלוג התערוכה זומו חצור הגלילית – טקס יוצר מקום**, 2019, מיצג מספר 23.

¹⁰⁶⁵ בהקשר זה מעניין לציין שיש קבוצה של גמלאים מקיבוצים ומושבות בגליל המשמשים כמדריכים מתנדבים בתל חצור, אך איש מהם אינו מחצור. ראו: מיקי נירון, "האוצר של תל חצור", **על הצפון**, 30.12.2015.

הפרק האחרון יעסוק בשאלה מדוע לא גיבשה לה קהילת חצור סיפור מקומי חלוצי משלה. כאמור, תושבי העיירה פיתחו בזהותם ובתודעתם הקהילתית זיקה לדת ולמסורת, שביטאו את "ההיסטוריה הארוכה" הממשיכה את הווייתם לפני העלייה ארצה. ובכל זאת, למרות ערכם של ההיבטים הדתיים והחברתיים במסורת הקהילתית, לא נוצר בחצור סיפור מקומי מגובש של תולדות העיירה. חלקו האחרון של הפרק הנוכחי יבחן את החוסר הזה ויתנה על מקורותיו.

כאמור, תושבי חצור פיתחו זיקה לדמויות רבניות מקומיות ולמרכיבי זהות מסורתיים, כמו קברו של חוני המעגל או בתי הכנסת הרבים שנבנו ביישוב, שביטאו את "ההיסטוריה הארוכה" של הקהילה. הפרק הנוכחי יבחן את גיבוש הסיפור המקומי של הקהילה, שכולו בגדר "תורה שבעל פה". אציג את סיפוריהן של כמה מהדמויות שחיו ביישוב ושהיה להן חלק במה שנחשב לאתוס הציוני של קליטת עלייה, התיישבות וביטחון, אך שסיפורן לא סופר מעולם, לא רשמית ולא באופן פנים-קהילתי. הדברים, שנחשפו בפני במהלך המחקר ארוך השנים שלי בחצור, מאירים את העיירה באור שונה, ומשקפים נרטיבים מקומיים לא-מוכרים. אבחן את הסיבות לכך שאנשים אלה ופרשות חייהם המרתקות לא הפכו לחלק רשמי מהסיפור המקומי.

ח.1. אי הגיבוש של נרטיב חלוצי מקומי בחצור

יפתחאל וצפדיה מתארים את דינמיקת העיצוב המרחבי של ערי הפיתוח כמעגל קסמים של עוני ותת-פיתוח, כשהמדיניות הכלכלית והפוליטית של המדינה בשנות ה-50 היא הגורם הדומיננטי בעיצוב דמותן של הקהילות שנוצרו בהן.¹⁰⁶⁸ הם מייחסים להיבט המעמדי תפקיד חשוב בתהליך כינון הזהות, שאותה הם מכנים "זהות במלכוד". מצד אחד נדרשו תושבי העיירות לאמץ את הערכים והתכנים של התרבות ההגמונית השלטת, ומצד שני – בעקבות המבנה החברתי שנוצר – הם לא זכו להתייחסות שוויונית ומוקמו מעמדית במקום נמוך. בצורה זו הם לא יכלו להזדהות באופן מלא עם החברה הקולטת ועם ערכיה, אך גם התקשו לפתח זהות אלטרנטיבית, כי זו נתפסה כנחותה.

נגד גישות מבניות אלה, המציגות את העולים כמי שמגבשים את זהותם על בסיס הנסיבות בלבד, יוצאים חוקרים אחרים הסבורים שלמכלול הגורמים המשפיעים יש להוסיף גם את המשמעות שהפרט והקבוצה מקנים למציאות. אנשי הגישה הפרשנית סבורים שלמרכיבים התרבותיים-מקומיים וההיסטוריים-קבוצתיים יש משמעות בהבניית הסדר החברתי ובעיצוב דמות הקהילה.

¹⁰⁶⁶ כינוי להיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם ולחיייהם עד לאמצע המאה ה-20, שסופם בהגירה הגדולה של המוני יהודים לישראל. פרופ' ירון צור היה מהראשונים שהצביעו על הנתק בין ההיסטוריה שלהם בארצות המוצא לבין המחקר עליהם בישראל, והיה גם מהיחידים שפעלו בשתי הזירות בימים של התגבשות ההבחנות הדיסציפלינריות. המושג "היסטוריה ארוכה" נטבע על ידי ד"ר אביעד מורנו, תלמידו. על ההיסטוריה של היהודים בארצות האיסלם לפני הקמת המדינה ראו: מורנו, גרבר, מאיר-גליצנשטיין ושיף, ההיסטוריה הארוכה של המזרחים.

¹⁰⁶⁷ יהודה עמיחי, **ברוח הנוראה הזאת**, תל אביב: שוקן, 1985.

¹⁰⁶⁸ יפתחאל וצפדיה, מדיניות וזהות.

¹⁰⁶⁸ Tzfadia, "Immigrant dispersal in settler societies" Yiftachel, & Meir, *Ethnic Frontiers and Peripheries*.

התושבים, כקבוצות וכיחידים, מושפעים אמנם מתנאי הסביבה, אך בו בזמן הם גם מפרשים את המרחב ומעצבים אותו מחדש לפי ערכים, אמונות ומסורות שבהם הם מאמינים.¹⁰⁶⁹ בעבודה זו אני מאמצת את ההנחה שאנשים וקהילות אינם חשופים רק להשפעה של גורמים חיצוניים, ואינם רק קורבנות של מציאות כלכלית וחברתית. זהותם, ערכיהם, כוחותיהם הנפשיים והפרשנות שהם נותנים למציאות – לכל אלה עשויה להיות השפעה לא-מבוטלת על הדרך שבה הם מתנהלים מול התנאים החיצוניים ועל האופן שבה הם מנהלים בעצמם את האתגרים ואת עתידם. המחקר הנוכחי מצא כי תושבי חצור שימרו במידה רבה את זהותם האתנית, גם אם זו התקבלה על ידי הסביבה כנחותה.

ח. 2. עדויות וסיפורים מקומיים שלא נכנסו לקנון המקומי

כאמור, במהלך מחקרי בחצור הכרתי אנשים ופרשיות חיים שלא תועדו עד כה בצורה מסודרת, והמשקפים נרטיבים ומעשים מקומיים שהיו יכולים להיות בסיס לסיפור מקומי-חלוצי מכונן, מה שלא קרה בפועל. לעובדה שסיפורים אלה הם עדות מאוחרת של המתיישבים עצמם יש חשיבות רבה, מאחר שהעדויות שיש בארכיונים ובעיתונות חסרות מסרים מהותיים שיש בסיפורים ששמעתי. רבים מהאנשים שעליהם אספר להלן עלו לארץ במסגרת עליית הנוער או שירתו במסגרת מעצבת אחרת, כמו הצבא, ואלה הפכו אותם לדמויות משמעותיות בתקופת הקמת העיירה. אציג כמה מהם ואנסה להסביר מדוע סיפוריהם לא התפתחו לנרטיב מקומי מכונן ומאחד. חשוב לציין שמדובר בסיפורים או עדויות שנמסרו לי זמן רב לאחר התקופה שבה הם עוסקים, ולא פעם מאוון שנייה או שלישייה. אינני מנסה לאמת את הדברים, וברוב המקרים גם אין לי דרך לעשות זאת. אני מביאה אותם כפי שסופרו לי, פחות או יותר, מתוך הנחה שכמו סיפורים אישיים רבים גם הם כוללים הגזמות ואי-דיוקים. השאלה המעניינת העולה מהצירוף שלהם היא מדוע הם מעולם לא כונסו, מדוע לא היו בסיס ליצירת נרטיב מקומי, ומדוע הם לא היו משקל נגד לתחושות של נחיתות ועלבון שרווחו בחצור.

באבור (פראג'י חנונה) – סייע בהברחת יהודים מלוב בדרך לישראל

פראג'י חנונה נולד ב-1917 באיטליה, לאם יוצאת טריפולי שבלוב, וכונה "באבור" כי נולד באונייה (באבור בערבית – אונייה). הוא התגייס לצבא האיטלקי, ועם הצטרפות איטליה לגרמניה הנאצית ברח עם קבוצת חיילים יהודים ללוב. בטריפולי הוא חבר לפעילים מרכזיים של ארגון "ההגנה", וניצל את היכרותו עם הדרכים המובילות לכפרים מרוחקים שבהם גרו יהודים כדי לסייע בהברחת משפחות שלמות משם. אלה רוכזו ונשלחו באונייה "נגבה" מטריפולי לישראל. הוא היה ידוע באומץ ליבו, הזחוח לעתים, בקסם אישי ובנכונותו לקחת סיכונים. סיפורו מעידים על אומץ לב ותעוזה. ב-1951 עלה חנונה ארצה, ראשית למעברת ראש פנה ובאמצע שנות ה-50 לחצור. בתקופה שבה חי עם משפחתו במושבה עבד אצל עמנואל (מנו) פרידמן, איש ראש פנה שהיה מעורה בענייני מודיעין

¹⁰⁶⁹ Giddens, Anthony, *The Constitution of Society*. Cambridge, Polity Press, 1984. דהן, "עיירות הפיתוח: תכנון מרכזי ותרבות מקומית". יצחק דהן, "עיירות הפיתוח: תכנון מרכזי ותרבות מקומית", בתוך: שלמה חסון (עורך), **עיצוב המרחב בישראל: המפה היישובית והקרקעית**, ירושלים: כתר, 2012, עמ' 301-317.

וביטחון בגליל, ושהיו לו קשרים עם שבט הייב,¹⁰⁷⁰ שאנשיו התגייסו לפלמ"ח והקימו את גדוד הפל"הייב בטובא, הכפר הבדואי שליד חצור. גם אחרי הקמת המדינה המשיכו תושבי הכפר לחצות את גבול סוריה-ישראל ולספק מידע לאנשי המודיעין בארץ.¹⁰⁷¹ בני המשפחה מספרים כי קציני משטרה וצבא ביקרו לא-פעם בביתם שבחצור, ונשארו להסתודדויות לתוך הלילה. הם אומרים כי באבור, שהיה בקשר עסקי וחברי עם תושבי טובא, קיבל מהם מידע ומסר אותו באותם ביקורים ליליים לאנשי הביטחון בארץ.¹⁰⁷² ב-1971, כשהוא בן 52 בלבד, נפטר פרגי ממחלה קשה. בהלווייתו השתתף קהל של בני מגורים מגוונים כמו בדווים, דרוזים, צ'רקסיים ושיח"ים מוסלמיים.

חיים ענוה ו-א"נ – מסופר שסייעו בהברחת עולים דרך גבול סוריה ולבנון אחרי הקמת המדינה

בני המשפחות מספרים כי חיים ענוה ונ"א היו מעורבים אחרי הקמת המדינה בהברחת עולים ובהבאת מידע מסוריה ולבנון לישראל. את הריאיון עם בתו של ענוה היא פתחה במילים "אבא שלי היה פטריוט. בגיל 16-17 הוא התנדב למחתרות, ובהמשך עזר להעלות עולים דרך גבול לבנון".¹⁰⁷³ נדמה היה שחיכתה שנים רבות שמישהו יבוא סוף סוף לשמוע זאת. הגעתי אליה בעקבות רמזים שניתנו לי על פעולותיו של אביה.¹⁰⁷⁴

ענוה עלה לארץ מדמשק ב-1947, במסגרת העלייה הבלתי לגאלית, והכיר היטב את השפה והמנהגים בסוריה ובלבנון. בתו אומרת שסיפר לה כי חצה את הגבול כמה פעמים, וכי בין הבורחים מסוריה לישראל היו גם אנשי המוח'בראת שהתנגדו לשלטון בסוריה.¹⁰⁷⁵ במעבר לישראל נעצרו כולם. אביה שוחרר מיד, ואנשי המוח'בראת נלקחו לחקירה. היא לא ידעה אם מדובר היה במי שהעבירו מידע לישראל, ואם הברחתם תוכננה מראש, ואינה יודעת גם מטעם מי עבד אביה. לפי הידוע לה הוא נתפס בסוריה אך הצליח לברוח ללבנון, שם שהה תקופה מסוימת, נשא אשה ונולדה לו הבת. ב-1953 חצה את הגבול לישראל בפעם האחרונה עם משפחתו ועוד כמה משפחות יהודיות, כשהם מנצלים המולת חתונה בכפר סמוך.

דמות נוספת שנקשרה להברחת עולים ואיסוף מידע בסוריה היא של א"נ, שמסופר עליו כי יחד עם ענוה חצה את גבול לבנון-ישראל ואסף מידע בעבור כוחות הביטחון. בתו זוכרת שהיה נעדר מהבית לשבועיים-שלושה וחוזר, ושהיה לו "מפעיל" בדווי מכפר ליד צומת המוביל.¹⁰⁷⁶ מכריו סיפרו כי "היה אדם שקט מאוד אך מאחורי הדמות הזו הסתתרה דמות מרתקת וחשאית. האיש המיוחד הזה שכולם זוכרים כאיש נעים הליכות, תמיד עם חיוך, מוריד את הכובע באמירת שלום, היה הרבה

¹⁰⁷⁰ ב-1948 היה מנו פרידמן קצין מודיעין של הפלמ"ח בצפון, ועם הקמת המדינה מונה למושל הצבאי הראשון של הגליל. ראו: מנחם רהט, "נפטר איש המודיעין עמנואל ("מנו") פרידמן", **מעריב**, 12.3.1980.

¹⁰⁷¹ ההיסטוריה של הפלמ"ח: יחידת פל"הייב, **אתר ארכיון הפלמ"ח**. אוחר ב-12.1.2021.

<https://www.palmach.org.il/history/database/?itemId=5803>

¹⁰⁷² ראיון עם טוני ינאי-חנונה, 30.10.2021. ב-2022 הפיקה המשפחה סרט, שבויים על ידי דבורית שרגל, על תולדות המשפחות חן (חנונה) מחצור הגלילית וינאי מיבנה, מאז עלייתם לארץ מלוב. את הסרט מימן עופר ינאי, נכדו של פרגי חנונה, והקרנת הבכורה שלו התקיימה בתיאטרון הלאומי הבימה ב-3.3.2022.

¹⁰⁷³ ראיון עם איבון דייך-ענוה, 2.1.2019.

¹⁰⁷⁴ יצחק אלמגור מספר על שכנו חיים ענוה, **יוטיוב**, 13.8.2021, אוחר בתאריך 11.12.2021.

<https://www.youtube.com/watch?v=5dLtGVLHoI8>

¹⁰⁷⁵ המוח'בראת הוא שם כולל למשטרה החשאית בארצות ערב. להרחבה ראו: גיא חן, **מוח'אבראת**, הוצאה פרטית, 2023 (אמור לצאת לאור בקרוב).

¹⁰⁷⁶ ראיון עם ונדה בן חסן-נוי, 29.7.2018.

יותר מכך".¹⁰⁷⁷ נ' נשא לאשה את ג', שעלתה מטרופולי ב-1948. הם התגוררו במעברת ראש פנה ומשם עברו לחצור. סיפור החיים הכפולים שלו, בישראל ובסוריה, סיקרן את בני משפחתו, שפנו ב-2016 לקצין המודיעין של משטרת ראש פנה כדי לבדוק אם יש אמת בדברים. נאמר להם שאי אפשר לחשוף את הפרשה משום שחלק מהמעורבים בה עדיין בחיים. האב עצמו הכחיש תמיד את השמועות והמעיט לדבר על עצמו, כך שהמשפחה הניחה לנושא. עדות התומכת בכך מסר א"ל, שהיה חייל מראש פנה בתקופה ההיא וסיפר לבנו של נ' כי כששירת בגבול ישראל-סוריה תפס פעם את אביו חוצה את הגבול. הוא העביר אותו למשטרת ראש פנה, שם שוחרר.¹⁰⁷⁸

בניגוד למסתורין ואי הוודאות שבהם נשמרו סיפוריהם של חיים ענווה ושל נ', בראש פנה זכתה פעילות דומה במסגרת העלייה הבלתי לגאלית לחשיפה, ואף פורסם ספר בשם "גידעונית מעבר להרים"¹⁰⁷⁹ על תושבת המושבה שסייעה בהברחת מעפילים דרך גבול לבנון לפני הקמת המדינה. השאלה מדוע הונצחו מעשים כאלה בראש פנה, בכפר גלעדי, בדן ובעוד יישובים ותיקים, בעוד שבחצור הם כמעט נשכחו, היא אחת מהנקודות שארצה לבדוק בפרק זה.¹⁰⁸⁰

שמעון שמואל – מייסד ומנהל הבנק הראשון בחצור ("שמעון של הבנק")

אדם נוסף שהיה לדמות פורצת דרך בחצור הוא שמעון שמואל, שכונה "שמעון של הבנק". הוא גדל בעיר סולמאניה שבהרי כורדיסטן, ובינואר 1951 הצטרף למשפחת דודו, פעיל ציוני בעיראק, ועלה אתה לארץ ללא הוריו. עם הגעתו ארצה גויס לגולני והוצב במחנה פילון שליד ראש פנה. הוריו, שעלו אחריו, ביקשו להישלח לראש פנה כדי להיות קרובים לבנם. ב-1953 עברה המשפחה לחצור ב', ובגלל המצב שם ביקשה לעבור לרמת גן, לחיות לצד בני משפחה שהתגוררו שם. הבקשה נדחתה והם נשארו בחצור.

בתום שירותו הצבאי החל שמואל, כמו צעירים רבים בחצור, לעבוד אצל חקלאי ראש פנה, ואחר כך במפעל לצינורות בכפר הנשיא. הוא היה פעיל במועדון ההסתדרות בעיירה, ומזכיר מועצת הפועלים, שזיהה את יכולותיו, שלח אותו לקורס הנהלת חשבונות בבית ברל. בסוף הקורס הוצע לו להיות קופאי ב"קופת חיסכון מלווה", ששילמה את משכורות הפועלים מחצור שעבדו בעבודות הדחק. הוא קיבל חדרון קטן בראש פנה, ושם שילם לפועלים בכסף שהביא מלשכת העבודה בצפת.¹⁰⁸¹ מיד לאחר הקמת המועצה המקומית בחצור, באוגוסט 1956, הוחלט על פתיחת סניף של בנק הפועלים בעיירה, ושמואל נשלח לקורס בנקאות בבית ברל. בסיומו הוא מונה למנהל הבנק הראשון בחצור, שנפתח בראשית 1958 בצריף שליד המועצה המקומית. הוא העניק הלוואות לצרכי הכנסת חשמל לבתים, מעבר משיכון לדירה ועוד, וגם לבעלי עסקים שהתקשו לשלם שכר לפועלים או לרכוש ציוד חדש. בארץ היו אז תוכניות חיסכון פופולריות כמו "דן חסכון", אך בחצור הופעלה תוכנית נוספת בשם "חיסכון לתיכון", שהציעה לתושבים לחסוך באמצעות תשלומים קטנים לבנק

¹⁰⁷⁷ ראיון עם נינה ברזילאי-אלוף, 27.1.2020.

¹⁰⁷⁸ ראיון עם ש"כ, 29.7.2018.

¹⁰⁷⁹ ראיון עם אבנר קוזווינר. 18.1.2019. ראו: רבקה כשדן-קוזווינר, **גידעונית מעבר להרים: ספור הקמת משדר האלחוט בלבנון וההעפלה מסוריה ולבנון בשנים 1944-1944**, רמת-אפעל: יד טבנקין, 1996. הספר פורסם על ידי ארגון חברי ההגנה ואגודת דור הפלמ"ח.

¹⁰⁸⁰ על הפעילות החשאית של היישוב והמדינה בגבול לבנון וסוריה ראו: שלמה הלל, **רוח קדים – בשליחות מחתרנית לארצות ערב**, ראשון לציון: ידיעות אחרונות, 1985.

¹⁰⁸¹ ראיון עם שמעון שמואל, 5.9.2016.

ובסיוע הרשות המקומית. התוכנית נועדה לממן את לימודיו של החוסך בבית-ספר תיכון במשך ארבע שנים.¹⁰⁸² שמואל הצליח לבסס בנק יציב בחצור, והפך אותו לאחד מהבנקים המשגשגים באזור כשהוא משרת את האוכלוסייה במסירות ולא משוא פנים. תושבי חצור ידעו להוקיר לו, זאת ונתנו בו אמון מלא עד לצאתו לפנסיה ב-1998.¹⁰⁸³

שמעון שמואל השתלב בחברה הישראלית ההגמונית ואימץ את האתוס של תנועת העבודה. הדבר ניכר ברטוריקה שאימץ כמנהל הבנק, כשכתב בשנות ה-60: "מיום היוסדו של אחד הזרועות הפיננסיים של ההסתדרות – בנק פועלים, הייתה מטרתו לעזור לאיש העמל וכמובן לחברי ההסתדרות".¹⁰⁸⁴

אלברט בן זקן – האידיאליסט של חצור

אלברט בן זקן, שעליו כבר כתבתי לעיל, נולד בקזבלנקה שבמרוקו, התייתם בגיל 11 ועלה לארץ עם עליית הנוער ב-1951. כנער חילוני הוא נשלח לקיבוץ רגבים שבדרום, שהיו בו יוצאי צפון אפריקה רבים, ואהב מאוד את החיים שם. אחרי פציעתו בשירותו הצבאי החליט להשתקע בחצור, שם פגש את עליזה, אשתו לעתיד, שהייתה קרובת משפחתו. הוא היה אדם מרשים, ועל בסיס השקפת העולם שאימץ בקיבוץ חבר לראובן ארביב, שניהל את סניף אחדות העבודה בחצור, וביחד הקימו סניף פעיל של המפלגה בעיירה. הוא השתלב במוסדות ההסתדרות ביישוב ומילא מגוון של תפקידים במסגרתה, כמו הקמת הספרייה הניידת הראשונה בחצור, ייסוד חוג תנ"ך, ריכוז פעולות התרבות, ניהול קליטת העולים החדשים בעיירה והפנייתם לאולפני עברית בקיבוצים הסמוכים, ועוד. כרכז התרבות עמד על קיום טקס ביום הזיכרון לשואה ולגבורה. עם הזמן הוא נבחר למזכיר מועצת הפועלים, ופעל לביסוס מפעלי תעשייה בחצור. הוא עמד על כך שבהנהלות המפעלים הקיבוציים שבהם עבדו תושבי חצור תהיה גם להם נציגות. בשיחותי עמו דיבר על המתח המעמדי בין הקיבוצים לעיירות הפיתוח, שנבע לדעתו מהעסקת תושבי העיירות כעובדים שכירים. העובדה שהוא בא מבית חילוני בקזבלנקה גרמה לפעמים לקונפליקטים בינו לבין שאר התושבים, שרובם היו דתיים מסורתיים, אך הם זוכרים לו את העובדה שכיבד את אורח חייהם ודאג לספק להם שירותי דת, כולל ספרי תורה לבתי הכנסת שלהם. עם זאת, בן זקן דגל בהשכלה מודרנית וניסה לשכנע תושבים לשלוח את ילדיהם לבית הספר הממלכתי. בכך הוא נכשל, משום שרובם לא קיבלו זאת, ותחושת החמצה הזו ליוותה אותו בהמשך.

בשני הסיפורים הבאים, על נשים בולטות בחצור, אתייחס גם לפן המגדרי.

אסתר כהן-אלוף

אסתר כהן-אלוף, שהוזכרה גם כחופרת מוכשרת בתל חצור, נולדה ב-1933 בפס שבמרוקו, וכחניכת תנועת הנוער "בני יהודה" עלתה לארץ לבדה במסגרת עליית הנוער, ב-1948. היא שהתה כשנתיים בתחנת מעבר במרסיי, שם הוכשרה כמדריכת עולים. במרסיי עבדה עם ילדים שטופלו בדי-די-טי

¹⁰⁸² שרגא קידר, **הדי חצור**, 1963, ארכיון חצור הגלילית.

¹⁰⁸³ שלב, נינו.

¹⁰⁸⁴ שרגא קידר, **הדי חצור**, 1963, ארכיון חצור הגלילית.

בגלל גזזת, או בתרופות שונות למחלת העיניים טראכומה. היא השגיחה עליהם בלילות בתום יום הטיפולים, וכאבה את כאבם. בחצור נודעה אסתר בפעילותה הציבורית הענפה. היא עבדה בארגון אימהות עובדות במשך כארבע שנים, באחת מהתקופות הקשות בחצור. כמדריכת עולים היא קיבלה עולים שהגיעו בלילות, ובהמשך עבדה בטיפת חלב, הדריכה אימהות בטיפול בתינוקות וביצעה בדיקות מעקב שגרתיות. היא באה לבתי המשפחות, לימדה את ההורים על תזונה בריאה והדריכה אותם כיצד למקסם את מצרכי המזון שקיבלו. היא אהבה את תפקידה והשקיעה בו הרבה מעבר לדרישות הפורמליות, כיוון שראתה בו שליחות. גם היום היא מספרת על המשמעות שהעניק לחייה, ונזכרת: "הרגשתי חובה לעשות זאת".

אני קוראת לאסתר "הפמיניסטית הראשונה בחצור". היא הקפידה להשתתף בהרצאות והשתלמויות מקצועיות, ולמדה כיצד לעודד ילדים לאכול נכון ובריא. לדבריה, "אז לא הבנתי מה אני עושה. עשיתי כי פשוט היה צריך לעשות". על תפיסת עולמה אפשר ללמוד מכך שכשחילקה לתושבים בגדים שקיבלה מוויצ"ו, התעקשה שישלמו עליהם מחיר סמלי כדי שלא יתרגלו לקבל דברים בחינם. כפעילת הסתדרות באותן שנים היא ארגנה בחצור טיולים ומסיבות בחגים. בתמונות מאז היא נראית עומדת ונואמת, אשה יחידה בין קבוצת גברים פעילי הסתדרות.

תמונה מספר 8 : אסתר אלוף נואמת בישיבת ההסתדרות בחצור, שנות ה-60. באדיבות יצחק קבילו

רחל חליווה – האחות המיתולוגית של חצור

רחל נולדה ב-1917 בעיר סליי שליד עיר הבירה רבאט שבמרקו. היא גדלה בבית ציוני ובנה הבכור, שהיה חבר בתנועת נוער ציונית, עלה לארץ ב-1955 במסגרת עליית הנוער. בעקבות הבן עלו ההורים

ב-1956, והמשפחה נשלחה לחצור. רחל הייתה האחות הראשונה ביישוב, ועבדה בקופת חולים כללית בשנים 1956-1981. את ניסיונה הרפואי רכשה במרוקו, שם עבדה לצד רופאים ואחיות. בהיותה אחות במרפאה שבה היה רופא משפחה אחד בלבד, היו לתפקידה משמעות ואחריות רבות: היא טיפלה בפונים למרפאה, ואף קיבלה חולים בביתה, שהפך למרפאה לשעת חירום. לעתים העניקה לחולים טיפול ראשוני בלילות, והייתה זמינה להתייעצות בטלפון שהיה בביתה מתוקף תפקידה. כשהיה צורך לפנות מי מהתושבים לבית חולים, היא הצטרפה לנסיעה ואלתרה פתרונות רפואיים "מחוץ לקופסה".¹⁰⁸⁵

בין השנים 1959 ל-1969 הייתה חליוה חברת המועצה המקומית, וביטאה שם את מעורבותה, השפעתה ותרומתה לקהילה. מעניין לציין שהיא הייתה אחת מהגורמים לשינויים הפוליטיים התכופים שחלו בחצור, בגלל נדידתה בין המפלגות מפא"י-המערך וחירות-גח"ל. בראשית שנות השמונים פרשה לגמלאות אחרי 25 שנים כאחות היישוב, והונצחה ב-2019 ב"גן רחל". תושבי העיירה סיפרו בהערכה על הסיוע והיעוץ הרפואי שנתנה, וכינו אותה "פלורנס נייטינגייל" על שם האחות שהניחה את היסודות למקצוע הסיעוד.¹⁰⁸⁶

ח. 3. מדוע הסיפורים הללו לא התפתחו לסיפור מקומי מכונן?

אמנם, סיפורים אלה אינם מדגם מייצג מבחינה סטטיסטית או בסיס להכללה ביחס לכלל תושבי חצור, אבל אפשר לראות בהם נקודות כניסה (entry points) של תהליכים חברתיים רחבים.¹⁰⁸⁷ סקירתם מראה שגם בחצור היו אנשים שתרמו לביטחון המדינה ולקליטת העלייה,¹⁰⁸⁸ אך לא הפכו לחלק מהסיפור החלוצי המקומי. מדוע? יש לכך סיבות פנימיות וחיצוניות. ייתכן שהתשובה טמונה בדעתם של חוקרים שונים, שסברו כי עולי ארצות האסלאם סבלו מנחיתות גם מבחינת ההון הסמלי שעמד לרשותם בתרבות הישראלית. מקומם באתוס הציוני היה ונשאר שולי, מפני שרובם הגיעו לארץ אחרי קום המדינה ולא יצרו או מצאו לעצמם חלק במורשת המאבק על הקמת המדינה.¹⁰⁸⁹ חצור נמצאת בלב אזור עשיר בסיפורי גבורה על הקמת המושבות והקיבוצים הראשונים, על המאבק לשמירה עברית ועל הגנת היישובים מהתקפות תושבי האזור או מפגיעת השלטונות. אין ספק שביחס לאלה – הסיפורים של חצור אינם כה מרשימים, ואולי משום כך הם לא התפתחו לעלילות הרואיות ולא אוגדו במסגרת יישובית מוכרת.

תשובה אפשרית נוספת היא שרבים מאלה שהצגתי כאן זוהו עם הסיפור הישראלי ההגמוני החילוני, זה שנדחה על ידי התושבים. חלק גדול מהם היה קשור בצורה כלשהי למפא"י, אם כחברי מועצה, כחברי מועצת הפועלים וההסתדרות או כעובדי לשכת העבודה¹⁰⁹⁰ – גופים שייצגו את מפלגות הפועלים בחצור. הקבוצה שעליה סיפרתי, שחבריה עלו לרוב בגפם במסגרת תנועתית,

¹⁰⁸⁵ ראיון עם ראובן חליוה, 26.5.2019.

¹⁰⁸⁶ ראיון עם גילה בן דהן, 12.2.2019.

¹⁰⁸⁷ Smith, Dorothy, "Women's Perspective as a Radical Critique of Sociology", Sandra Harding (ed.), *Feminism and Methodology*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1987, p. 157.

¹⁰⁸⁸ על אנשים נוספים כתבתי בפרקים החמישי, השישי והשביעי.

¹⁰⁸⁹ יואב פלד וגרשון שפיר, *מיהו ישראלי – הדינמיקה של אזרחות מורכבת*, אוניברסיטת תל אביב, 2005, עמ' 100-99; מאוטר, ליברליזם בישראל.

¹⁰⁹⁰ לתושבים רבים יש זיכרונות רעים מלשכת העבודה באותן שנים. בין השאר, היו בה סורגים שהפרידו בין העובדים לתושבים, מחשש להתפרצויות זעם של האחרונים.

השתלבה באתוס הציוני-סוציאליסטי והייתה בעלת תפישה עצמית "צברית". הם חתרו לאימוץ הרעיון של "יהודי החדש", תפיסה שלא התקבלה על ידי רוב תושבי חצור, שדווקא שימרו את מסורותיהם הדתיות מהגולה.¹⁰⁹¹ לפי אייזנשטדט – חבורה זו, ששלטה לרוב בעברית, יצרה רשת חברתית שחיברה אותה לאוכלוסייה הוותיקה, והייתה אמורה להוות "צינורות קומוניקציה" להעברת ערכי החברה הקולטת לעולים.¹⁰⁹² חבריה היו אמורים להיות סוכני שינוי של המהפכה החברתית שמפא"י קידמה, ולהשפיע על מימוש מטרותיה בעיירה. אך ציפייה זו לא התקיימה. תושבי חצור ראו בהם את השולטים במשאבים כמו דיור, תעסוקה ורווחה, שלא תמיד חולקו באופן שוויוני וצודק בעיניהם.

המצב הזה, של החיבור המצומצם מאד לדמויות ולפרשיות הללו, גם אם הן מקומיות וגם אם מוצאן האתני זהה, מתחבר לתהליכים שתוארתי בפרקים הקודמים: מבחינת הזהות הדתית, אנשי הקהילה הזדהו עם הרב עזיזי דיעי ועם רבי דוד סויסה; בזירת החינוך הם ביכרו את החינוך הממלכתי-דתי על פני החינוך ההגמוני הממלכתי, ובזירה הפוליטית העדיפו את ההנהגה הפוליטית-דתית (מפד"ל) על זו המקומית שייצגה את מפא"י. כמו בדוגמאות שבפרקים הקודמים, גם ביחס לאתוס מקומי פנו תושבי העיירה לרכיבים דתיים-מסורתיים, שהיו מבחינתם עוגן וזהות ושאליהם התחברו. לעומת זאת הם פיתחו דחייה מהמילה סוציאליזם, שסימלה את האליטה שהם לא היו חלק ממנה.¹⁰⁹³

ח.4 פניית תושבי חצור לאתוס הדתי כחלק מה"היסטוריה הארוכה"

במהלך המחקר גיליתי סיפורים שכן השתמרו, ושהוכרו על ידי תושבים בחצור כמכוננים. אך אלה, ברובם הגדול, נסבו על דמויות מעולם הדת והמסורת, ודחו לשולי הסיפור המקומי סיפורים המבטאים פרו אקטיביות חלוצית. הדמויות הרבניות המקומיות, כמו הרב דיעי והרב רבי סוויסה, ופעילויות סביב קבר חוני המעגל או בבתי כנסת, ביטאו את "ההיסטוריה הארוכה" של קהילה השומרת על ההווה המסורתית שלה ומתעקשת להמשיך אותה גם בארץ.

הזהות המקומית בחצור הדגישה את המאפיינים הפרטיקולריים של הדת והמסורת, שהיו בשבילם עוגן ואולי אף מקלט בתוך חוויית ההגירה, הניכור וההדרה שלהם, וביטאו את היותם חלק משרשרת ארוכת שנים. המאפיינים הללו שיקפו התנגדות לאיום הזהותי שבממד האוניברסלי ובסביבה הוותיקה שנשאה אותו.¹⁰⁹⁴ הזיקה למסורת הדתית ביטאה המשכיות תרבותית, אך היא יכולה להתפרש גם כתוצאה של ראיית התושבים את עצמם דרך עיני הסביבה החילונית, שראתה בהם "אחרים" וראויים פחות. ההיצמדות לממד הדתי ביטאה את המקום "החזק והטוב" של העולים, והדגישה את היותם יהודים יותר מסביבתם ההגמונית: "גם לנו יש הון מסורתי-יהודי-תרבותי". זאת בניגוד ל"שליטת הגולה", שהייתה אחד מהרעיונות המרכזיים של התנועה הציונית.

¹⁰⁹¹ ביטון, "יא חסרא עלא דוק אלאם", עמ' 80.

¹⁰⁹² מצוטט אצל קלמן, מפא"י והנהגת עיירות הפיתוח בנגב, עמ' 5.

¹⁰⁹³ תושבי חצור דחו גם את אורח החיים החילוני של קבוצת הפעילים הזו.

¹⁰⁹⁴ ניסים מזרחי, "מעבר לנג ולגיונגל: על גבולותיו החברתיים של שיח זכויות-האדם בישראל", מעשי משפט ד', 2011, עמ' 75-51.

אמנם, המודרניזציה החלה לאתגר את הזהות המסורתית כבר בקהילות המוצא שבארצות האסלאם,¹⁰⁹⁵ אך בין "מכורה", שבה מעמדם ותרבותם שוליים, לבין "גלות" שבה, לזיכרוןם, הם לא הופלו לרעה מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית,¹⁰⁹⁶ תושבי חצור בחרו במסורות שמלפני העלייה ארצה. תגובתם לדרך שבה המרחב הסובב דחק אותם לעמדה שולית בתודעה הלאומית, הובילה ליצירת נרטיב אחר למקום, שהוא מעין זהות לעומתית.¹⁰⁹⁷ זהותם המסורתית-דתית נבנתה כתשליל לקבוצות החילוניות שהקיפו אותם, ובהן גם דמויות מקומיות. מדובר ביצירת הון תרבותי חלופי, שבאמצעותו אפשר לפרוץ מסגרות מעמדיות ואתניות שהתקבעו במפגש בין הוותיקים לעולים על ידי בנייה של סולם היררכי שונה מזה של האוכלוסייה הוותיקה, ולהגדיר מחדש את יחסי הכוחות במרחב.

סמל לתהליך זה יש בשינוי שחל ב"צריף רמז" בחצור, אותו מבנה שנקרא על שם דוד רמז, איש העלייה השנייה ושר החינוך והתרבות, ושהוקם בראשית שנות ה-50 על ידי מועצת הפועלים כמועדון חברתי-תרבותי של ההסתדרות ומפא"י. צריף זה הפך עם השנים לקן של תנועת "הנוער העובד והלומד", וכיום הוא משמש כתלמוד תורה של חסידות ברסלב. בילו מציין כי בשנים האחרונות בולטת נוכחות של חסידויות ברסלב וחב"ד גם אצל חסידים ממוצא מזרחי, וגם בהילולות של צדיקים שזוהו עד כה עם יהדות צפון אפריקה.¹⁰⁹⁸ צריף רמז וגלגוליו מבטאים בעיני את השינויים הזהותיים שהתרחשו בחצור, מזהות שהתושבים נדרשו לאמץ "מלמעלה", לזהות שאותה פיתחו עם השנים "מלמטה". גם אם מדובר באימוץ תרבות דתית שונה, אשכנזית, הרי שמדובר בבחירה שלהם.

ח.4.1 גיבורים מקומיים¹⁰⁹⁹

מי שסביבן כן התפתחו מיתוסים מקומיים וסיפורים מכווננים בחצור היו דמויות רבניות מקומיות. רבים מתושבי חצור ידעו לספר על הרב דיעי, שבו עסקתי בהרחבה בפרק הרביעי. הוא היה לאגדה מקומית בזכות מאבקים שניהל ופעולות שזים.¹¹⁰⁰ דמות רבנית נוספת שזכתה לתהילה בעיירה הייתה זו של רבי דוד סוויסה, נצר למשפחה רבנית מיוחסת¹¹⁰¹ מהכפר אולאד מנצור שבשיפולי האטלס הגבוה. הקהילה היהודית בכפר נבדלה מקהילות יהודיות אחרות בכך שמרבית בתי האב שלה חיו מחקלאות, ובמקרים אחדים גם הצליחו לרכוש קרקע חקלאית, שאותה עיבדו.¹¹⁰² הדבר מסביר מדוע הופנה רבי דויד לעבודה חקלאית עם בואו ארצה, כמו שאר העולים שהגיעו לחצור

¹⁰⁹⁵ מאיר-גליצנשטיין, בין בגדאד לרמת גן, עמ' 9.

¹⁰⁹⁶ בילו, צדיקים, מהגרים ומסורות נודדות, עמ' 347.

¹⁰⁹⁷ Doreen, Massey, and Pat Jess, *A Place in the World? Places, Cultures and Globalization*, Oxford University Press, 1995.

¹⁰⁹⁸ בילו, צדיקים, מהגרים ומסורות נודדות, עמ' 361-362. גם ניסים ליאון כתב על ההשפעה של יהדות מזרח אירופה על העולים מארצות האסלאם. ראו: ליאון, חסידות ברסלב והחרדיות המזרחית.

¹⁰⁹⁹ הדבר התבטא בכך שהרחובות היחידים בחצור שנקראו על שם דמויות מקומיות הם רחוב הרב דיעי ורחוב רבי סוויסה, שניהם הרחובות שבהם היו בתי הכנסת שלהם. לאחרונה נקרא רחוב על שם בנו של הרב דיעי, מרדכי דיעי, ששימש כרב העיירה אחרי מותו של אביו.

¹¹⁰⁰ להרחבה ראו: שמחה גואטה-בוקובזה, "המנהיגות המתוכתת של הרב עזיזי דיעי בחצור, 1951-1965", עיונים 35, 2021, עמ' 61-87.

¹¹⁰¹ סוויסה, מתוק מדבש. לאחרונה החלו תושבי חצור מכנים אותו בכינוי האשכנזי "אדמו"ר".

¹¹⁰² Bilu, Yoram, and Andre Levy, "Nostalgia and Ambivalence: The Reconstruction of Jewish-Muslim Relations in Oulad Mansour". in Harvey E. Goldberg (ed.), *Sephardi and Middle Eastern Jewries*. Bloomington: Indiana University press, 1996, pp. 288-311.

מהכפר, בלי קשר לעובדה שהיה רב הכפר ונצר לשושלת רבנית. בניגוד לרב דיעי, שהשתלב בפעילותם של משרדי הדתות והפנים, חווה רבי סוויסה קשיי הסתגלות. תחילה נשלח לעבוד בחקלאות, ובהמשך שימש כרב בית הכנסת "כהניה" בחצור ועסק בשחיטה וכשרות. הוא היה ידוע בחצור ככותב קמעות בתחומים שונים, ואלה נענדו ונישאו מתוך אמונה בכוחם המאגי המגן.¹¹⁰³ בין תושבי חצור יש סיפורים על ריפוי והצלה בדרכים מסורתיות על ידי הרב, במיוחד מסיבוכים רפואיים אבל גם בעניינים כלכליים.¹¹⁰⁴

"מנשקי הקמעות"¹¹⁰⁵ תויגו על בסיס של התנשאות על האוכלוסייה המזרחית, שתרבותה נחשבת ללא-רציונלית, מיסטית ופרימיטיבית. אך לפני הכל, הקמעות מבטאים חלק ממסורת עתיקה ועשירה בעניין הקשר המסתורי שבין מילה לגוף ובין חומר לרוח, ובעניין כוחן של המילים הכתובות. בפרק על החינוך בחצור סיפרתי על גישתו הממלכתית של רבי סוויסה ועל יחסו החיובי לבן גוריון ולציונות, אך בין תושבי חצור והסביבה הוא ידוע רק ככותב קמעות, בלי התייחסות למורכבות של דמותו. זו דוגמה להשטחה, והעובדה שרבי סוויסה מזהה בעיקר עם כתיבת קמעות ממחישה, לדעתי, את תוכנה של הזהות שפיתחו תושבי חצור.

ח. 2.4 קבר חוני המעגל

מבחינת ישראלים רבים, המקום המזוהה ביותר עם חצור הוא קבר התנא חוני המעגל, הממוקם בקצה העיירה. סביב הקבר התפתחה זהות מקומית שהשתלבה בהילולות של קברי צדיקים שהיו נהוגות במרוקו ובטוניס (זיארות). יהודי צפון אפריקה, ובעיקר העולים ממרוקו, אימצו ציוני צדיקים בקרבת מגוריהם והחלו לחגוג שם את ההילולות שלהם. הם עשו זאת בסגנון המוגרבי, הקרוב מאוד לזיארות המסורתיות בארצות מוצאם ובעיקר לאלה שבמרוקו, שם הגיעה תופעת פולחני הקדושים כמגמה תרבותית לשיא באמצע המאה ה-20. בעשורים האחרונים מתחזק עיסוק זה גם בישראל, כחלק מתהליכים מואצים של שינוי חברתי.¹¹⁰⁶

בחצור התפתחה מסורת דומה סביב הצדיק הפטרוך שזוהה עם קברו של חוני המעגל, מחולל הניסים האגדי ו"מוריד הגשם" מתקופת בית שני. הזיהוי נסמך על מסורת מהמאה ה-13, אך זו חסרה מועד מוגדר של יום ההילולה, ומשום כך לא נערכו עליות קבועות לקבר. את האתר נהגו לפקוד תושבי הכפר הערבי פירעם ותושבי ראש פנה, בעיקר בעתות בצורת. עם הקמת העיירה עלתה חשיבותו של האתר והוא זכה לעדנה. בילו רואה בזהות שתושבי חצור פיתחו עם קברי צדיקים ביטוי ל"לוקל פטריוטיות" ו"פריצת הקדושה" (יירופניה).¹¹⁰⁷ לדעתו, פולחן הקדושים שגשג בעיקר בספר הישראלי, בצפון הארץ ובדרומה, ביישובים חסרי ייחוד ובעלי דימוי שלילי שחיפשו את המרכיב האידיאולוגי להצדקת קיומם בארץ ולזהותם היהודית. יישובים אלה בנו לעצמם מיתוס מקומי, שהיה פיצוי חברתי על מצוקות ההווה והעלה את יוקרתו של המקום. בילו ובן ארי עמדו על כך

¹¹⁰³ Bilu Yoram, "The Moroccan Demon in Israel: The Case of "Evil Spirit" Disease", *Ethnos* 8, 1981, pp. 24-30.

¹¹⁰⁴ הצדיק החסיד ר' דוד סויסה זצוק"ל מאולד מנסור", **יוטיוב**, אוחר בתאריך 17.2.2022.

<https://www.youtube.com/watch?v=0VRtKLR8RdY>

¹¹⁰⁵ דנה ירצקי, "סערת גרבוז: מנשקי קמעות ועובדי אלילים השתלטו על המדינה", **וואלה**, 8.3.2015.

¹¹⁰⁶ בילו, שושביני הקדושים.

¹¹⁰⁷ אליאדה, **המיתוס של השיבה הנצחית**; Eliade, Mircea, *The Sacred and the Profane*, New York: Harcourt Brace and World, 1959.

שסמלים תרבותיים-מקומיים מגבירים את זיקת התושבים למקום ויוצרים הזדהות אתו.¹¹⁰⁸ בחצור החלה התופעה כבר בראשית שנות ה-50, כששומר קברו של חוני המעגל התעמת עם מנכ"ל משרד הדתות, שמואל זנוויל-כהנא, שדרש לפטרו בגלל הצבת קופות צדקה באתר.¹¹⁰⁹ היא הגיעה לשיא בשנות ה-80 וה-90, כשעשרות אלפי מבקרים באו לחגוג את יום העצמאות באתר הקבר.¹¹¹⁰

גם האנתרופולוג שלמה דשן רואה באימוץ המסורת של קברי צדיקים ביטוי אותנטי להשתרשות העולים בארץ, כחלק מהעושר והמורשת הדתית שהביאו אתם ושרצו לשמר בארץ.¹¹¹¹ סביב הנוף המקומי, הכולל ציוני קברי צדיקים, נבנים סיפורים וטקסים חדשים שבאמצעותם משתנה משמעות המקום ומועברים מסרים חדשים. כל אלה, וביניהם תחיית מסורות קדומות, לוקל-פטריטיזם, פיצוי על יוקרה שאבדה, ביקורת חברתית ויצירת תרבות עממית, מתבטאים בתופעה של אימוץ קברי צדיקים. לצד המשך למסורת שהובאה מהגולה, יש בתופעה גם מרכיב של תרבות-נגד המבוססת על מסורות קודמות, ותביעה לשינוי ההתייחסות התרבותית לפריפריה, המפתחת סמלים וייצוגים משלה.¹¹¹²

הסוציולוג אריק כהן ראה בפולחני הקדושים חלק מתפנית כללית אל ערכים דתיים, לאומיים ופרטיקולריסטיים, שנבעה מעזיבת מגזרים רחבים בחברה הישראלית את ערכי היסוד של הציונות החלוצית-סוציאליסטית.¹¹¹³ כלומר, פולחן הקדושים לא רק ייצג את תחושת הבית הגוברת של יוצאי צפון אפריקה בישראל, אלא גם קרא תגר על הישראליות הישנה, תרם לפירוקה והשתתף בעיצובה מחדש בכיוונים שהרחיקו אותה מהאתוס הציוני של ראשית המדינה. בחצור אפשר לראות את קידוש קברו של חוני המעגל וסיפוחו לזהות המקומית כמנגנון מקביל למערכת המשמעות הציונית-חלוצית, שנתנה את המסד האידיאולוגי להתיישבות העובדת בארץ.¹¹¹⁴

הזיקה הפטריטיבית ליישוב בהקשר של פולחן הקדושים ניכרה במיוחד בתקופות של מלחמה ומשבר. בזמנים כאלה סיפרו מאמינים במקומות שונים בארץ על חלומות שבהם הצדיקים מתייצבים כחיילים להגנת היישוב. גם בחצור התפתחו מסורות שלפיהן הציל אותה חוני המעגל מפגזי הצבא הסורי במלחמת ששת הימים ובמלחמת יום הכיפורים, ובילו טוען שחשיבות הקבר עלתה בשני שיאים בעקבות זאת. המאורעות הקשים הסתיימו בתחושת רווחה והותירו את רישומם בתושבים רבים, שסיפרו כי הצדיק הופיע בחלומותיהם וחילץ את העיר מפגעי המלחמה. נראה

---

¹¹⁰⁸ Ben-Ari, Eyal, and Yoram Bilu. "Saints' Sanctuaries in Israeli Development Towns: On A Mechanism of Urban Transformation". *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development*, vol. 16, no. 2, 1987, pp. 243-272.

¹¹⁰⁹ השומר פנה ליועץ המשפטי של משרד הדתות כדי לעצור את פיטוריו, ונימק: "אני מטפל ואחראי על מערת חוני המעגל זה שמונה שנים משנת 1953, תקנתי ושיפצתי את המערה עמלתי וטרחתי בכל כוחי נתתי על זה דמים תרתי משמע". ראו: מתושב חצור ליועץ המשפטי של משרד הדתות, 18.1.1961, אמ"י גל-9431/13.

¹¹¹⁰ בשנים הללו הגיעו אוטובוסים עם חוגגים מעיירות פיתוח נוספות כדי להשתתף בחגיגות יום העצמאות בקבר.
¹¹¹¹ שלמה דשן, "הדת בחיי יוצאי ארצות המזרח", בתוך: ישראל – דור ההתהוות, תל אביב: זמורה ביתן מודן, 1979, עמ' 203-211.

¹¹¹² יורם בילו, "רפואה מסורתית בקרב יוצאי מרוקו", יהודי המזרח, 1984, עמ' 166-175. במרץ 2022 נחנך מסלול הליכה נחל פארעם הסמוך לקבר חוני המעגל. ראו: זיו ריינשטיין, "זורם, פורח וקל להליכה: השביל החדש שבגליל העליון", וואלה-תיירות, 9.3.2022. אוחר ב-10.3.2022. <https://travel.walla.co.il/item/3493613>

¹¹¹³ Cohen, Arik, "Ethnicity and Legitimation in Contemporary Israel", *Jerusalem Quarterly* 28 (Summer 1983), pp. 111-124.

¹¹¹⁴ Katriel, Tamar. "Remaking Place", In: Ben-Ari Eyal and Bilu Yoram (eds.), *Grasping Land*, NY: State University of New York Press, 1997, pp. 147-175.

שייחוס התרומה לביטחון היישוב לצדיק המקומי היא שהניעה את פרנסי העיירה לקבוע את יום העצמאות הישראלי כמועד ההילולה שלו.¹¹¹⁵ נוצר חידוש דתי, המתחבר ללאומיות המתגבשת בארץ, פולחן המשלב בין דת ללאומיות.

אני סבורה שגם לעובדה כי ב-1965 חל מהפך פוליטי בחצור, ולראשונה כיהן בה ראש מועצה מטעם המפד"ל, הייתה השפעה על הפיכת האתר למוקד המוני לעלייה לרגל ביום העצמאות. הקואליציה של המפד"ל וגח"ל רצתה להבליט את ייחודו, והביאה לכך שיום ההילולה נחגג מאז ברוב עם. תושבי חצור, כמו עולים מצפון אפריקה ברחבי הארץ, ראו בקבר חוני המעגל מקום לתפילה, לבקשת עזרה ורחמים, וגם לסעודת הודיה. דברים שאמר תושב חצור לעיתון **חדשות** ב-1993 מעידים כי האמונה בהשגחתו של חוני המעגל על העיירה עדיין מלווה את היישוב ואת תושביו:

הקברים של חוני המעגל ורבי נתן עוזיאל, הם הקדושים הנסתרים שלנו. אני זוכר איך שנפלו בסביבה קטיושות הייתי רואה איך הקטיושות ככה עושות פישט באוויר, רואות את חצור, מתיישרות וממשיכות להרים הרחוקים. הכל בזכותם. אם אני ב"רימה" ("מרה שחורה", "מועקה" בערבית) אני משתטח על הקבר ויורד מההר נקי ומאושר.¹¹¹⁶

זיקה רגשית לקבר התפתחה גם אצל משפחות חילוניות שלא היגרו מצפון אפריקה, כמו משפחתו של ד"ר שמואל יעקבי שהגיעה לחצור מהרי כורדיסטן שבעירק. יעקבי, שנולד ב-1963, מתגורר היום בארצות הברית וכתב על יחסו ארוך השנים לקבר:

בעת ביקורי בחצור, שבתי אל קברי הצדיקים. אני כבר פרופסור. שבתי חזרה אל האבנים, אשר נדמה, כי ציפו לשובי בסבלנות עשרות שנים. ... אני לא באמת מאמין שאני צריך לגעת באבנים הללו, כדי להבטיח שמשאלותי יגיעו לאלוהים. ובכל זאת, מה מושך אותי עכשיו לגעת באבני הקבר? חשבתי על שורות השיר "אתה יכול לעזוב את המקום בנאדם, אבל לא תשתחרר ממנו לעולם".¹¹¹⁷ הושטתי את כפות ידי, ואחזתי באבנים. לתדהמתי, כל בקשה, כל מחשבה, כמו הכתה באבן, ונהדפה בעוצמה חזרה לתוך ליבי. עצמתי את עיניי: לא האבנים, אלא הלב, הלב הוא קבר הצדיקים האולטימטיבי שלי, ואליו אני מגיע הכי טוב דרך נגיעה באבנים הדוממות האלו.¹¹¹⁸

¹¹¹⁵ Ben-Ami, Issachar, 'The Folk-Veneration of Saints Among Moroccan Jews Traditions, Continuity and Change: the case of the Holy man, Rabbi David-Moshe. in S. Morag, Ben-Ami and Stillman (Eds.), *Studies in Judaism and Islam*. Jerusalem: The Magnes Press, 1981, pp. 283-345.

¹¹¹⁶ שאלו ביבי, "כולם פה קובאים בפוזה", **חדשות** – שיחה מקומית, 14.4.1993.

¹¹¹⁷ מתוך השיר Hotel California.

¹¹¹⁸ יעקבי, המתבונן, עמ' 122.

יתכן שהדברים קשורים גם לעובדה שלמרות שהוא חילוני, יעקבי ובני משפחתו מקפידים על המסורת והחגים בביתם גם בניכר.¹¹¹⁹

כיום כבר התקבעה המסורת, שגם נכתבה על ציון הקבר, כי ג' באייר הוא יום פטירתו של חוני המעגל, מה שמבסס את ההילולה ביום העצמאות (ה' באייר) לא כמועד אקראי, אלא כתואמת את יום הפטירה של הצדיק. הדבר דומה למועדיהן של זיארות אחרות המציינות את יום פטירת הצדיק,¹¹²⁰ והמהלך מראה שדי במסורת מקומית כדי להפוך סיפור לממשי, ואין צורך בסיפור נוסף.

ח.4.3 בתי הכנסת כמרכזים קהילתיים וזהותיים

כבר בשנות ה-50 וה-60, כשעוד היה מחסור גדול במבני ציבור, התאפיינה חצור בריבוי בתי כנסת ובדרישה לספרי תורה. זאב עין גדי, שהיה מזכיר מועצת הפועלים, סיפר שבקשת התושבים לקבל ספר תורה לבית-כנסת שהוקם, למרות שהיו להם מצוקות הרבה יותר קשות, נגעה לליבו, והוא הצליח להשיג את המבוקש מהמחלקה לענייני דת של ההסתדרות.¹¹²¹ גם מקרה זה ממחיש את סדרי העדיפויות של תושבי חצור, כשהפרקטיקות הדתיות מקבלות עדיפות עליונה.

סיפור שהובא לידיעתי לאחרונה מלמד על ריבוי בתי הכנסת בחצור. יהודה פרץ, שהיה אז חבר קיבוץ חצור שבנגב, התלווה לזמר לאונרד כהן כשזה ביקר בישראל ב-1973, בזמן מלחמת יום הכיפורים.¹¹²² ביקורו בדרום, שם הצטלם עם חיילים ועם אריאל שרון, מוכר מאוד, אך מסתבר שהוא הופיע גם בבסיסי צה"ל ברמת הגולן. פרץ ארגן חלק ניכר מאותן הופעות, כי היה אחראי אז על הבידור בבסיסי צה"ל בצפון. במסגרת ביקורו של כהן ברמת הגולן הוא התארח בבית הארחה באילת השחר, וכך מספר פרץ:

ישנו בקיבוץ אילת השחר, קמתי מוקדם, ויצאתי החוצה ופתאום אני רואה שלאונרד עומד בחוץ ומתבונן בריכוז. הוא שאל אותי אם יש פה בתי כנסת, אמרתי לו חמוד, זה קיבוץ, כאן אין. אבל שמה זה חצור הגלילית, ושם יש יותר בתי כנסת מבתים. ביקש

¹¹¹⁹ ריאיון עם שמואל יעקבי, 16.2.2022.

¹¹²⁰ כיום (2022) מציינים כל אתרי האינטרנט את ג' באייר כיום פטירתו של חוני המעגל. אגדה מקומית מספרת שב-1952 הוחלט להביא לכפר העבודה פאר-עם שליד הקבר עולים שהגיעו ישירות מצפון אפריקה. כשהמשאיות עצרו ואנשי הסוכנות הכריזו שהגיעו למקום, שאלו המרוקאים, לפי האגדה, היכן קבר הצדיק. כשנאמר להם שאין קבר צדיק סירבו לרדת ואמרו: "אין צדיק, לא יורדים". פקידי הסוכנות פנו לזאב וילנאי, שאמר להם כי במעלה ההר קבור חוני המעגל. מששמעו זאת העולים ירדו מהמשאיות. אך כעבור זמן החלו לשאול "מתי ההילולה?". אנשי הסוכנות ביררו אתם כיצד נחגגת הילולה, וכשהבינו שמדובר בסעודת מצווה שתפריטה כוללת בשרים שונים הכריזו שזה מתאים מאוד לחגיגות יום העצמאות. כך, לפי אגדה זו, נקבע מועד ההילולה ליום העצמאות, ה' באייר. הסיפור יכול בהחלט להיחשב לאגדה, כיוון שב-1952 כמעט שלא היו מרוקאים בחצור, ובפאר-עם חיו תימנים שמסורות הזיארה ופולחני הצדיקים לא היו מוכרות להם. האגדה מבליטה את המבט האוריינטליסטי של מדריכי הסוכנות על העולים מצפון אפריקה, אך גם מבטאת את הזהות שרצו לשמר. להרחבה ראו: צבי אילן, **קברי צדיקים בארץ ישראל**, ירושלים: כנה, 1997, עמ' 331; זאב וילנאי, "מצבות קודש בארץ ישראל", בתוך: זאב וילנאי (עורך), **אישים מתקופת המשנה, התלמוד וימי הביניים**, ירושלים: אחיעבר, 1986, עמ' 69-7.

¹¹²¹ מיקי עין גדי, **נטועים באדמה – שרה וזאב עין גדי**, הוצאה משפחתית, גן השומרון, 2017, עמ' 57.

¹¹²² לאחרונה יצא ספר על ביקורו של כהן בישראל במלחמת יום הכיפורים. הביקור ברמת הגולן אינו מופיע בו. מתי פרידמן, המחבר, אומר שסביר כי ביקור כזה התקיים כשכהן ביקר בבסיס חיל האוויר שברמת דוד, אך אין לכך תיעוד. התכתבות עם פרידמן, 20.3.2022.

שאקח אותו, רצה לראות ולהרגיש. נסענו לחצור הגלילית אמרתי להם תשמעו זה זמר גדול מאמריקה, אמרו "בסדר" וקיבלנו כיפות וסידורים. התחלתי להסביר לו מה הם קוראים, ראיתי שהבן אדם מתרגש. אחד הזיכרונות החזקים שנותרו מאביו (שנפטר כשכהן היה בן 10) היו הזמנים האלו בבית הכנסת – "פעם לא הבנתי את המילים הנהדרות האלו ועכשיו אני מרגיש שאני שייך לעם עתיק, ואדיר, עם חשוב". כשהגענו להר מירון הוא אמר לי יהודה, עשה לי טובה קח אותי לצפת, גם שם ביקש ללכת לבית כנסת, זה היה פשוט מסע התחברות שלו מחדש ליהדות.¹¹²³

גם אם תושבי חצור לא הכירו את לאונרד כהן, והשיבו "בסדר" כשנאמר להם כי מדובר בזמר מפורסם, ייתכן שכהן, כאמן אמיתי, זיהה את האמת והפשטות של בית הכנסת בחצור, ללא דעות קדומות.

ח.4.4 אימוץ ערכים מסורתיים קהילתיים

אימוץ מאפייני ההיסטוריה הארוכה התבטא לא רק בענייני דת, אלא גם במסורות שביטאו לכידות קהילתית-משפחתית כפי שהתקיימה בחוץ לארץ. היבטים אלה, שעלו בראיונות השונים, הם בלב החוזקות שתושבי חצור גאים בהן, ובלב תחושת השייכות וההזדהות שלהם עם המקום. תחושת מקום (sense of place) מתקיימת כשקהילה חשה קרבה ושייכות למרחב,¹¹²⁴ לצד הרגשת ביטחון.¹¹²⁵ בחצור התהוותה תחושת מקום שכללה תחושת בית, ריחות וגעגועים, המעצימים את הזהות הקהילתית.¹¹²⁶ תושבי העיירה מרבים לציין את חיי הקהילה החמים, ומתייחסים אליה כאל יישוב משפחתי השומר על ערכיו התרבותיים והמסורתיים.¹¹²⁷ בין הערכים המשותפים שהם מייחסים לעצמם גם קהילתיות מחבקת ותומכת; ערבות הדדית; התגייסות חיובית בעת צרה; לכידות חברתית ונתינה, שנוצרו למרות המחסור.

גם מי שמודעים להתפתחותה האיטית של חצור ביחס ליישובים אחרים, מצהירים כי תחושות הבית והביטחון שלהם, הנובעות מהיעדר הפערים המעמדיים ומהעזרה ההדדית והאכפתיות, עדיפה בעיניהם על קדמה ופיתוח המביאים לעתים קרובות לניכור וזרות. הם אוהבים לגור במקום שאתו הם מזדהים, ושבו הם מרגישים בנוח ונהנים מחוסר שיפוטיות כלפיהם ומהיעדר פערים מעמדיים. הם אוהבים את ה"ביחד" והנוחות, ואינם רוצים לחיות במקום שבו הכללים קשוחים ולא-גמישים.¹¹²⁸ כלומר, המאפיינים המזוהים על ידי אחרים כחולשה, כמו חוסר הישגיות ופיתוח, וקבלת המציאות בלי להתלונן, נתפסים על ידם כנובעים מבחירה שאת תוצאותיה הם מקבלים. אנשי חצור, יחד עם תושבי עיירות פיתוח אחרות, נופלים לאחד משני הקצוות של תיוג חד-ממדי: הם מתוארים כאנשים "חמים", "אנושיים" ו"פחות מתעמתים", שליבם וביתם פתוחים, אך גם

¹¹²³ פרץ דוד, "ביקור הכהן הגדול", מוסף ישראל היום, 27.9.2020.

¹¹²⁴ Agnew, Jane, *Place and Politics*, Boston: Allen & Unwin, 1987.

¹¹²⁵ Smith, Daniel, "Introduction: The Sharing and Dividing of Geographical Space", in: Chisholm, Michael & Smith, Daniel (eds.), *shared space Divided Space*, London: Unwin Hyman, 1990, pp. 1-21.

¹¹²⁶ שיחה עם ביטון רפי, תושב חצור לשעבר, 20.10.2021.

¹¹²⁷ ריאיון עם אלכסנדר שקד, 29.10.2020.

¹¹²⁸ מעגלי שיח במסגרת המתנ"ס בחצור ו"אקדמיה בכיכר", 25.12.2016. הפרטים שמורים אצלי.

כקורבנות של מערכת שהדביקה להם את הכינוי "קשי יום". ברצוני לחלוק על המושג "קשה יום" לתיאור תושבי עיירות הפיתוח, שכן מהיכרותי עם התרבות המקומית אני יודעת שמדובר באנשים המרבים לחגוג, לרוב בסעודות עשירות ורבות משתתפים, וכי הם שמחים בחלקם.

ח.4.5 תפקידן המסורתי של האימהות בשמירה על התא המשפחתי

שימור התא המשפחתי ומיקומן של הנשים בו הוא מאפיין נוסף שהעולים שימרו ממשפחות מוצאם הפטריארכליות. תושבי חצור מייחסים להוריהם, בעיקר לאימהות, יכולת לגדל משפחות גדולות למרות הקשיים, בדרך מלכדת ואוהבת. נשים ש"מהמעט עשו המון", ו"מהכלום עשו הרבה"¹¹²⁹. בראון מציינת כי למרות השבר המאפיין הגירה, ולמרות פוטנציאל השינוי המייחד מעברים כאלה, המשפחה נשמרה כנקודת התייחסות חשובה שכלפיה התפתחה אחריות כוללת.¹¹³⁰ המשפחה הייתה בסיס להתאגדות חברתית, הרבה בזכות האימהות שנשארו וטיפחו אותה.

ברוב המקרים, הנשים הן שניהלו את משק הבית המצומצם, גם אם נאלצו לעבוד – לרוב מעט – כדי לסייע בפרנסת המשפחה. רבים ציינו את "העשייה הבלתי פוסקת, במסירות אינסופית, באמונה נקייה מספקות. אותן אימהות, שכנגד כל הסיכויים הקימו דורות שהם פניה של הארץ, והכל בצנעה ובשקט"¹¹³¹. הן תוארו כנשים נדיבות, שאף כי לרובן לא הייתה השכלה, התאפיינו באינטואיציה ובאינטליגנציה רגשית גבוהה. דור נאיבי עם יושרה וכבוד לכל אדם באשר הוא. פריחה עמור לבית אמסלם, שהגיעה יחד עם משפחתה לחצור בסוף שנות ה-50, היא דוגמה להן: היא נולדה ב-1922 באלג'יר, עלתה לארץ עם בעלה יחיא ושישה ילדים, ובארץ נולדו עוד ארבעה. המשפחה גרה דירה של 50 מ"ר והמצוקה הכלכלית הייתה קשה, שכן בעלה, שהיה צורף, לא יכול היה להתפרנס מעבודה זו בארץ. למרות המחסור היא כלכלה את ביתה באופן מעורר כבוד, ופתחה אותו לאורחים הרבים שבאו אליו. בעלה נפטר בגיל 65 והיא נאלצה לגדל את ילדיה לבד, אך לא חששה לאמץ תינוקת שהפכה לחלק מהמשפחה.

ח.4.6 חלוציות מסורתית

העולים שנשלחו לחצור הביאו אתם מסורת של ערכים גם בתחום יחסי העבודה והמוסר. הסיפור הבא, שסופר לי על ידי אריק לובובסקי מיסוד המעלה, שהוריו העסיקו פועלים מחצור, עשוי להמחיש את הערכים שעמם הגיע חלק מהעולים, ואני מאמינה שהוא מייצג סיפורים נוספים שלא סופרו ולא השתמרו: לובובסקי, מדריך מטיילים מוכר בגליל, סיפר שהוא ומשפחתו הכירו דמויות רבות משנותיה הראשונות של חצור, ביניהן בני הזוג יוסף וסוליקה אדרי, הוריו של רפי אדרי.¹¹³² יוסף אדרי עבד אצל משפחת לובובסקי עם עוד תושבים רבים מחצור. אמו של אריק, טובה, שמה לב שהוא אינו עושה הפסקת אוכל כמו כולם, והפנתה את תשומת ליבו של בעלה, עוזיאל, לכך.

¹¹²⁹ ריאיון עם יוסי אלול, 6.1.2019.

¹¹³⁰ בראון, אורגים קהילה, עמ' 88.

¹¹³¹ משה מוסה שטרית כותב על אמו בקבוצת פייסבוק, 26.1.2022.

¹¹³² שיחה עם אריק לובובסקי, 8.5.2018.

כשזה שאל את יוסף מדוע אינו יוצא להפסקת אוכל, התשובה הייתה: "בכל יום אני לוקח תפוח לעיניים שלי" [הכוונה לבנו, רפי] ותמורתו אני עובד חצי שעה נוספת בזמן ההפסקה".

בדומה לסיפור זה, שמעתי סיפורים רבים על דור העולים הראשון בחצור, שלמרות קשיי הפרנסה התנדבו לעזור בהכנת ארוחות באירועים חברתיים, בביצוע ברית מילה חנם על ידי מוהלים מהעיירה, במתן מצרכים בסתר על ידי בעלי מכולות או במחיקת חובות למי שהתקשו לשלם, כל זאת כשאותם מתנדבים מתקשים בעצמם לבסס את מצבם הכלכלי. אך למרות שאלה מצטיירים כדמויות עצמאיות שעיצבו בעצמן את זהותן,¹¹³³ ולמרות ערכם של ההיבטים הדתיים, המשפחתיים והחברתיים במסורת הקהילתית, גם במקרה זה הסיפורים לא התגבשו לסיפור מקומי מכוון.

5.n "חלוצים דיאלוג" – הצעה לסיפור מקומי מרחבי מכוון

השיח המחקרי והציבורי בעשורים האחרונים מצביע על התעלמותה של ההיסטוריוגרפיה הציונית-ישראלית מתרומתם של מאות אלפי יהודי ארצות האסלאם להגשמת מטרותיה של מדינת ישראל בשנותיה הראשונות.¹¹³⁵ רבים מהם עזבו חיים נוחים, נכסים ומעמד חברתי יציב כדי להגיע לארץ שאלה נשאו את עיניהם. הם יישבו במקומות שאלהם נשלחו, בצפון הארץ ובדרומה, בהתאם לצרכים ביטחוניים והתיישבותיים של המדינה, והתמודדו עם אתגרים רבים. בפועל הם עיצבו בעבודה קשה את גבולות המדינה ואת קהילותיהם, סללו כבישים, נטעו יערות, בנו שיכונים ובתים, וקיבלו על עצמם את שליחות מדינתם. התואר המקובל "חלוצים", המבטא ראשוניות מהפכנית, התנדבות, הקרבה עצמית והשתייכות תנועתית, לא שיקף את תודעתם. המושג, שהתייחס להתיישבות אקטיבית של צעירים מורדים המנסים לפלס דרך לאחריהם, לא התאים לעולים מהמזרח בשנות ה-50.¹¹³⁶ הרטוריקה המקובלת והמוכרת, שהגדירה את החלוציות על פי אמות המידה הללו, הובילה לכך שחלוציותם לא הוכרה, בניגוד לזו של הקיבוצים הצעירים שקמו לידם. אותם "חלוצים לא-מוכרים", שכוננו על ידי חוקרים שונים "חלוצים בעל כורחם",¹¹³⁷ "חלוצים נשכחים",¹¹³⁸ "חלוצים בפועל"¹¹³⁹ או "חלוצים ללא מוניטין"¹¹⁴⁰ (תמיד עם תואר אפולוגטי למושג חלוצים), מצאו את עצמם מיישבים עיירות ומושבים מרוחקים שאנשי היישוב הוותיק סירבו להגיע אליהם.¹¹⁴¹ הם, שלא זכו להיכלל בנרטיב הציוני הקלאסי, לא זכו גם להכרה בספרות המחקר, ונותרו במחוזות הרגש והזיכרון של אנשי העלייה הגדולה של שנות ה-50.¹¹⁴² הם הגיעו למדינה שמנהיגותה ייעדה להם תפקיד שולי בספר הישראלי, לעיתים אף במניפולטיביות ורמייה, ונשאו

¹¹³³ דהן, היסטוריה לאומית, היסטוריה עירונית, עמ' 271-278.

¹¹³⁴ קרדיט למשה קקון, קרית שמונה.

¹¹³⁵ יעל קיפר ורון זרצקי, "ביערות האלו", סרט על עבודות הייעור שבוצעו בעיקר בידי מזרחים ברחבי המדינה. שודר בהוט וי-או-די, ינואר 2022.

¹¹³⁶ מאיר בוזגלו עמד על כך שבהקשר המזרחי אין מקום למרד, ונכון יותר לדבר על מודל של מסורתיות והמשכיות. ראו: מאיר בוזגלו, "מזרחיות, מסורת, כור-היתוך: עיון פילוסופי-פוליטי". בתוך: זאב הרוי (עורך), **ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח**, ירושלים: משגב, 2002, עמ' 623-633.

¹¹³⁷ Weingrod, Alex, *Reluctant Pioneers: Village Development in Israel*, Ithaca: Cornell University Press, 1966.

¹¹³⁸ פיקאר, חלוצים נשכחים; אופיר טובול, **קול התור**, ראשון לציון: ידיעות אחרונות, 2021, עמ' 21.

¹¹³⁹ אילנה רוזן, **חלוצים בפועל: קריאות בספרות תיעודית של ותיקי יישובי הדרום בישראל**, אוניברסיטת בן גוריון: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, 2016.

¹¹⁴⁰ אבי בראלי, "מבט מאוחר על החלוציות הציונית", **מפנה**, 52, 2006.

¹¹⁴¹ אורית רוזין, חובת האהבה הקשה.

¹¹⁴² אמיר גולדשטיין

בנטל ההתיישבות בפריפריה¹¹⁴³ בגלל תלותם במשאבי המדינה. בתוך כך נשלל מהם ההון תרבותי שעשוי היה להקנות לצאצאיהם תודעה של גאווה ושייכות לחברה הישראלית.¹¹⁴⁴

מכתבים מאותן שנים מעידים כי מתיישבי חצור הראשונים הבינו את חשיבות התיישבותם. כשכתבו למוסדות המדינה השונים, ציינו: "בשמחה רבה קיבלנו עלינו לבנות ולהפריח שממות, וידענו את חובנו כלפי מדינתנו הצעירה",¹¹⁴⁵ או "אנו בעצמנו נהייה מסוגלים לשאת בעול שיוטל עלינו".¹¹⁴⁶ והם אכן קיבלו על עצמם את הקשיים, אך ציפו שהמדינה תסייע להם.

בראיונות הרבים שקיימתי עם ותיקי חצור, ובמעגלי השיח השונים,¹¹⁴⁷ עלה לא-פעם פער בין האופן שבו מתאר השיח האקדמי והציבורי את הפניית עולי צפון אפריקה לפריפריה, כמהלך מניפולטיבי של המדינה שלא דאגה לתנאים בסיסיים בה, לבין החוויה הסובייקטיבית החיובית שתיארו המרואיינים. לרוב הם סיפרו בגאווה על תרומתם להתיישבות בארץ, ולא ראו את עצמם כקורבנות של האידיאולוגיה הציונית. בניגוד לחוקרים, הנוטים לדבר בשם, רוב הדוברים התייחסו לעצמם כחלק מהשיבה לארץ האבות שעליה חלמו, וכמי שזכו לממש את החזון בפועל.¹¹⁴⁸

אחד מההסברים לפער בין החוויה הסובייקטיבית של העולים לבין השיח המחקרי והציבורי הביקורתי, הוא ה"תודעה הכוזבת" של העולים, שאינם מבינים מה טוב להם "באמת" מפני שהם קורבן לכוח ושליטה המנציחים את מעמדם הנמוך.¹¹⁴⁹ אני דוחה את ההסבר הזה, המתיימר לדבר בשם של העולים ולדעת טוב מהם מה נכון להם ומה הם אמורים להרגיש. הראיונות שערכתי לצורך מחקר זה מבליטים את הדומיננטיות של הרכיב הלאומי-יהודי בזהותם, המתבטא באופן שבו הם אימצו את הגדרתם כ"עולים חדשים" ולא כמהגרים. מבחינתם, הם נשאים של מסורת יהודית לאומית ודתית בתוך הציר ההיסטורי הרחב של גלות, שיבה וגאולה.¹¹⁵⁰ כפי שהדבר התבטא בראיונות אתם, רבים מתושבי חצור ראו בעלייתם ארצה זכות גדולה. וכשזכו סוף סוף לעלות, לאחר שנים רבות של ניתוק מהארץ, לא עלה בדעתם להשמיץ אותה או להתלונן, למרות האפליה הברורה בינם לבין העולים מאירופה.¹¹⁵¹ הסיפור המקומי המוצע כאן משתלב בנרטיב שמציג אהרון כהן, בן העיירה שדרות שהיה שותף ליצירת הסרט "החלוצים", שהציג את הקמת העיירה כסיפור היסטורי של חוזק, המסופר בקולם של החלוצים עצמם.¹¹⁵² לפי תפיסה זו, הקמת חצור היא סיפור דיאלקטי שבו, מצד אחד, התושבים רואים את עצמם כחלק מהמפעל ההתיישבותי בארץ ומתעקשים, למרות הקושי והתסכול, להמשיך ולקיים את המסורות היהודיות שלהם, ומצד שני – תפיסותיהם ואמונתם אינן זוכות להכרת הסביבה הוותיקה, האשכנזית והחילונית.

אותם עולים-מהגרים – "חלוצים דיאלנא" – שלפי החלטות הגופים המייסדים יישבו את אזורי הפריפריה בישראל ותרמו לעיצוב גבולות המדינה ולביטחונה, שמרו את המסורות שאתן עלו ארצה

¹¹⁴³ אסתר שלי-ניומן, "המסע הלילי: מפגשים בין עולים למקומם החדש", בתוך: דליה עופר (עורכת), **בין עולים לוותיקים**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1996, עמ' 287-294.

¹¹⁴⁴ אמיר גולדשטיין, "החטא הקדמון כלפי הפריפריה" (מאמר ביקורתי), **כיוונים חדשים** 21, 2009, עמ' 256-260.
¹¹⁴⁵ ממתיישבי חצור למשרד הפנים, המחלקה ליישובי עולים, מרץ 1953, **אמ"י**, ג-1966/36; מתושבי חצור לנשיא המדינה יצחק בן צבי, 11.6.1954, **אמ"י**, ג-1966/36.

¹¹⁴⁶ מוועד אנשי חצור למשרד הפנים, 6.1.1956, **אמ"י**, ג-2704/11.

¹¹⁴⁷ מעגלי שיח שהתקיימו במסגרת המתנ"ס ו"אקדמיה בכיכר", 25.12.2016. הפרטים שמורים אצלי.

¹¹⁴⁸ קבילו, סיפורה של משפחה, עמ' 74-75.

¹¹⁴⁹ שנהב, היהודים-הערבים.

¹¹⁵⁰ דהן, היסטוריה לאומית, היסטוריה עירונית, עמ' 274.

¹¹⁵¹ פיקאר, מי ומי ההולכים.

¹¹⁵² אהרון כהן וסיגלית בנאי, **החלוצים**, פסטיבל קולנוע דרום, 2007.

ועיצבו בעזרתן את קהילותיהם בארץ. חייהם היו קשים ורבים עזבו, אך אלה שנשארו מילאו את חזון ההתיישבות בספר, כפי שכתב אחד מהם: "באתי למדבר, גרתי בצריף, אכלתי חול, ונשארתי במקום. לא עזבתי!".

כאמור – למרות שכל אלה יכלו ליצור סיפור מקומי חזק ולא-קורבני, הם לא הובילו לכך בחצור. לאור מה שנכתב כאן, עולה שוב השאלה מדוע זה קרה.

ח.6 היעדרו של סיפור מקומי מכוון

בסעיף הקודם הוצע הנרטיב של "חלוצים דיאלנא" –קהילת מהגרים המתמודדת עם קשיי מיקומה הפריפריאלי ובכל זאת מצליחה לשמר את המקום ולא לנטוש אותו – כמי שיכול היה להיות בסיס לסיפור מקומי מכוון בחצור. גם כיום, 70 שנה אחרי הקמת העיירה, ולמרות שאני מזהה אצל התושבים רצון לכינון סיפור מקום מסודר, סיפור כזה טרם התגבש.

החלק האחרון שלהלן יתחקה על מקורותיו של החוסר הזה. השאלה שאשאל היא מדוע לא נרקם מהסיפורים המקומיים נרטיב מקומי מגובש, שעשוי היה להקנות לדור השני והשלישי הון תרבותי ותודעה של גאווה ותחושת שייכות לחברה הישראלית. להבנתי, הדבר הוא תולדה של כוחות חיצוניים ופנימיים.

ח.6.1 הכוחות החיצוניים: הימנעות מביסוס זהות על מאפיינים המזוהים על ידי ה"אחר" כחולשה

פנינה מוצפי-האלר, בת למהגרים מזרחים שנשלחו למגדל העמק שהוקמה בלב הסביבה החלוצית האשכנזית של עמק יזרעאל, מתארת את תחושותיה כילדה בבית-ספר שהמורות בו מדברות על חוסר המודרניות, הערכים והמטען התרבותי שבבתי התלמידים המזרחים. ההתייחסות אליהם הייתה כאל "כלי קיבול ריקים".¹¹⁵³ התפיסה הדיכוטומית של מזרח ומערב והסטראוטיפים שנקשרו לתרבותם של העולים המזרחים הקשו על הפיכת סיפורם לאבן דרך של הסיפור המקומי. אחד מהנרטיבים המקובלים בחברה הישראלית מבחין בין צעירי העליות הקודמות, שנחשבו לבעלי אידיאולוגיה ציונית והכרה לאומית, לבין עולי ארצות האסלאם שנעדרו הכרה כזו. נרטיב זה מציע את ההבדל בין האנשים בעליות השונות כהסבר לפער שבין מצבן הירוד של עירות הפיתוח להצלחתן של העליות הקודמות בהפרחת השממה ויצירת מרחבים משגשגים.¹¹⁵⁴ היעדר ההכרה, והתדמית השלילית המכלילה שלהם, הופנמו במידה מסוימת על ידי התושבים והחלישו את זהותם.¹¹⁵⁵ כיוון שסיפורי העבר שידרו חולשה ופיגור, הם התנכרו לסיפור המקומי שלהם והעדיפו לשכוח ולהדחיק אותו.¹¹⁵⁶ זו היא דוגמה למה שכונה על ידי אלה שוחט "דה לגיטימציה לזיכרון המזרחי", שהופנמה בעיירות הפיתוח ותרמה לתושביהן לחוש שלסיפוריהם אין ערך.¹¹⁵⁷

¹¹⁵³ מוצפי-האלר, שלוש פעימות, עמ' 459-460.

¹¹⁵⁴ גור, אלרואי, "ערי מסכנות", Ynet, 2.8.2004. אוזר ב- 29.11.2021. <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2956968,00.html>

¹¹⁵⁵ צחק דהן, "ערי הפיתוח בעיתון הארץ: הפריפריה בעיני המרכז", ישראל 10, 2006, עמ' 145-175; אלי אברהם, "דימוי ערי הפיתוח בעיתונות הארצית", בתוך: צמרת, חלמיש ומאיר-גליצנשטיין (עורכים), עיירות הפיתוח, עמ' 390-379.

¹¹⁵⁶ באחת מפגישותיי עם ראש המועצה הנוכחי של חצור הגלילית בעניין כתיבת ספר על העיירה, הוא אמר: "צריך לכתוב יותר על השינויים והפיתוח של השנים האחרונות ולא רק את העבר הקשה".

¹¹⁵⁷ שוחט, הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה, עמ' 150-155; מוטי גיגי מתאר זאת כהיסטוריה מקומית שהוגחה והוכחה על ידי הסביבה בגלל התנשאות ותיוג סטראוטיפי. גיגי, יחסי עיירות פיתוח-קיבוצים, עמ' 143.

ח.2.6 השפעת כוחות פנימיים: היעדר תודעה מקומית של תיעוד ושימור

בניגוד ליישובים הוותיקים, ש"תיעדו את עצמם לדעת",¹¹⁵⁸ תושבי חצור וערי פיתוח אחרות מיעטו לתעד את עצמם ושמרו רק מעט מסמכים ותמונות. בכך היה להם חלק בעובדה שסיפוריהם לא הפכו לסיפורים מכונני זהות. המציאות הכלכלית והחברתית ההירדודית הייתה קשה, וייתכן שהיא גרמה לתיעוד המועט. ההתמודדות עם קשיי היום-יום, כמו הצורך לפרנס משפחות גדולות ומורחבות בתנאים קשים, גרמה לכך שכמעט לא היו פנאי וזמינות לתיעוד. אך חוסר הפנאי לגיבוש נרטיב יישובי עשוי להסביר רק חלק מהיעדרו.

תושבי חצור, בדומה לרבים מבני העליות של שנות ה-50 וה-60 מארצות האסלאם, ייחסו ערך מופחת לניסוח סיפורם בארץ. הם התייחסו להתיישבותם כאל המשכיות, לא כאל חוויה מהפכנית, כמו אנשי העליות החלוציות. הם לא ראו בסיפורם מעשה הראוי לתיעוד. יהודה ניני, בספרו על תימני כנרת,¹¹⁵⁹ מציין כי מספר הפועלים עולי תימן היה שקול למספר הפועלים בדגניה ובכנרת. גם הם ייבשו ביצות וביראו שטחי פרא, אך:

כיוון שלא ידעו שהם עושים "היסטוריה לאומית", לא כתבו שירים ולא זיכרונות שהצטרפו לכדי אפוס לאומי. וכיוון שלא ידעו זאת, אין לפנינו תיאורים מלאי פיוט ושירה על ימיהם הראשונים בייבוש הביצות ועקירת הסידוריות. מכאן אני למד שוב כי לא די בעבודה קשה ולא די בקורבנות נפש, יש הכרח כי ימצא מי שיעלה דברים אלה על הכתב, או אז יש משמעות לסבל ולהקרבה.

העובדה שתופעה זו אפיינה בעבר יישובים נוספים, שלתושביהם מאפיינים דומים, מעלה את השאלה האם מדובר בממד תרבותי המאפיין את כלל המהגרים מארצות האסלאם. אופיר טובול מציין שהמסורתיות שלהם אינה מעוניינת להתנסח ורוצה להישאר בגדר אינטואיציה וחוכמת הלב.¹¹⁶⁰ לפי תפיסה זו, ההיסטוריה המסורתית המזרחית היא "תורה שבעל פה", וייתכן שהייתה לכך השפעה גם על היחס לתיעוד והשימור. במסורת, די לספר את הסיפור הכללי ואין צורך לרדת לפרטי פרטים.

ייתכן שמתיישבי חצור לא ייחסו ערך לתיעוד ושימור חיי היומיום שלהם, ולא התאמצו לשמר את הסיפורים בהנחה שאלה יישמרו מעצמם ויעברו מפה לאוזן, כפי שהיה בעבר. הסיפור הבא, המתאר שיחה מדומיינת בין הסב ממשפחת בקבקיני, שעלה מפרס, לבין נכדתו בת הדור השלישי להגירה, יכול אולי להדגים את הפסיביות שאפיינה את דור המייסדים. כך מתארת הנכדה את התייחסות הסב לתיעוד עלייתו ארצה:

"תשאלני! אל תשכחי לשאול", הוא מפציר בי, "את צריכה להכיר את הסיפור הזה טוב-טוב, כדי שתדעי לספר אותו לילדים שלך, שימשיכו לבנות כאן", אומר לי סבא.

¹¹⁵⁸ שם.

¹¹⁵⁹ יהודה ניני, **ההיית או חלמתי חלום**, תל אביב: עם עובד, 1996.

¹¹⁶⁰ אופיר טובול, **קול התור**.

ואני צוחקת ומסבירה לסבא שאני רק בת 11 ושיש עוד זמן לסיפורים, ולשאלות, ולילדים, ואולי בכלל אגור בתל אביב ולא ב"חור" השכוח אל הזה כי ארצה סיפור אחר.

וכשהוא שותק, אני שואלת אותו אם הוא חושב שהיערות שסביבנו והכבישים שנשללו מאז ומכסים את שבילי הבוץ – אם הם זוכרים אותי, זוכרים את השנים הקשות שהוא השקיע בהם, זוכרים את הכוויות, והשריטות, והשרירים התפוסים. או שאולי אלה רק זיכרונות קרועים של אנשים, פשוטים, שמתפוגגים עם הזמן כי אין רישום, ואין בית-עם, ואין מוזיאון ליישוב הקטן. ואולי לא היו הדברים מעולם?

וסבא לוקח שאיפה עמוקה ומסלסל עיגולים-עיגולים של עשן, שלובים זה בזה, עולים מעלה ונעלמים. "הכל כתוב פה", הוא דופק על החזה שלו, "ופה", מציג לי את ידיו הגרומות, "וגם – פה – אצל חוני". סבא מסיט את הווילון ומבעד לחלון נשקף שביל העפר המוביל לקבר התנא המוכר, חוני המעגל.¹¹⁶¹

למרות שהסב, כבן לדור המייסדים, מבין את חשיבות התיעוד והסיפור לדורות הבאים ומאיץ בנכדתו לשאול, הוא מסתפק בזה ש"הלב וחוני זוכרים". הוא אינו מקשר בין הצורך בתיעוד אקטיבי של חיי היומיום ובבניית הסיפור, אך בהיעדר תיעוד אקטיבי של הסיפורים אין די בכך שחוני או הלב זוכרים. חוסר האקטיביות, שלא לומר הפסיביות, של תהליך התיעוד והשימור בחצור, עשויים גם הם להסביר את היעדרו של סיפור מקומי מסודר. גם בשירו של החוקר משורר סמי שלום שטרית "אשה אחת מרוקנית" אני מוצאת מאפיינים תרבותיים אלה של היעדר תיעוד. משפט המפתח בשיר, "יָדָה לֹא אוֹחֶזֶת קוֹלְמוֹס", מתריס כביכול נגד מסורת הכתיבה המערבית, מול האשה המרוקנית "שחורֶזֶת נְגִינַת לְבָה בְרוֹחַ".¹¹⁶² גם כאן יש אמונה שהדברים יעברו בעל פה ודרך הלב, אך בפועל נדרשים קולמוס וידיים כדי לשמר את הסיפורים.

גורם נוסף שתרים למצב זה קשור, לדעתי, לנטייה שמצאתי אצל חלק מתושבי חצור, שהפגינו יחס מסויג כלפי כל ניסיון להתנסח באופן המשגיב את חוויותיהם. היטיב לתאר זאת שמעון אדף בספרו "פנים צרובי חמה":

מילים כמו "פחחחח", "בשלה" ("חסרת טעם"), ו"בזעת" ("אפשר לחשוב..."), הביעו חמישה קבין של ביטול וחמישה קבין של בוז, שהיה תמצית עגתם ותפישתם, הגחכה של הדברים כולם, קמע כנגד היהירות, והשאפתנות. די היה ב"פחחח" לשסע כל יומרה, ... ו"בזעת", שקטעה כל מי שגאה לבבו ודיבר גבוהה-גבוהה, "בכי עליך" שחנק את שעטת היהירות ו"אווה", שלוותה בעווית שפתיים ואף פירושה – די נמאס, עד כאן, הודגשה הסאה.¹¹⁶³

מדובר בטענה תרבותית שאינה קשורה בהכרח להגירה ארצה, אבל יכולה לתרום למאגר הסיבות לאי הגיבוש של סיפור מכונן בחצור. ייתכן גם שעל רקע המציאות הקשה בעיירה, נתפס הניסיון

¹¹⁶¹ דברים שכתבה הנכדה, שיראל אלקיים-בקבקי בפייסבוק, 19.10.2021.

¹¹⁶² ראו: דרעי, משורר אחד מרוקני, עמ' 293-294.

¹¹⁶³ שמעון אדף, פנים צרובי חמה, תל אביב: עם עובד, 2008, עמ' 248.

לגבש תודעה חיובית כיהיר ולא-אוטנטי. ואכן, במהלך מחקרי שמעתי גם כינויים כמו "גוזמאי" ו"בדאי" על כמה מהדמויות שעל חייהן סיפרתי בחלקו הקודם של הפרק.

כך או כך, בסופו של דבר אינני מוצאת מכוונות, או נטייה לספר את הסיפור המקומי של חצור בצורה מסודרת.¹¹⁶⁴ העיירה משתרכת אחרי ערי פיתוח אחרות שהחלו בשנים האחרונות בתהליכי תיעוד ושימור. בחצור עוד לא התפתחה יכולת יישובית לספר את הסיפור המקומי בצורה מורכבת ועמוקה. ייתכן שהדבר נובע מהצורך להתמקד בעניינים הישרדותיים דחופים, או מרצון לשכוח את העבר כדי להתקדם לעתיד טוב יותר. יש כאלה הרואים בעבר פרק שצריך למחוק.¹¹⁶⁵

בשנת 2023 בחגיגות ה-70 להקמת היישוב, התקיימו אירועים שונים המציינים את נקודת הזמן, ויש בהם ניצוצות לשימור והתהוות הסיפור המקומי. מכל מקום, זה תחום שלא נעשה בו די, כפי שאפשר ללמוד מכמה הזדמנויות לטיפול סיפור מקומי מכונן שהוחמצו:

ב-2017 יזמה שרת התרבות דאז, מירי רגב, את הקמתם של כ-20 מוזיאונים מייסדים ביישובי הפריפריה. אלה אמורים היו לסלול את הדרך להנצחת סיפורן של העיירות כדוגמה לחלוציות ייחודית של יישובי שנות ה-50 וה-60 שתרמו לתקומת המדינה. מטרתיהם היו הגברת המודעות לשימור וטיפול של המורשת המקומית, הצגת המורשת הזו על אתגריה, קשייה והישגיה, והעשרת הזהות ותחושת השייכות של התושבים לעירם.¹¹⁶⁶ בניגוד ליישובים כמו ירוחם, שדרות וראש העין, ששם הקמת בתי המייסדים נמצאת בשלבים מתקדמים,¹¹⁶⁷ בחצור – שהייתה בין העיירות הראשונות שהפרייקט הוצע להן – תהליך זה טרם החל. הסיבה הרשמית היא היעדר מבנה היסטורי ציבורי שיתאים למיזם.

דוגמה נוספת קשורה לשיפוצים שנערכו במוזיאון תל חצור שבאילת השחר. תושבי חצור מרבים להתלונן על כך שהמוזיאון, האמור לפעול בחצור הקרויה על שם התל, ממוקם באילת השחר ומנכס הון סימבולי ותיירותי השייך למעשה לחצור.¹¹⁶⁸ במהלך השיפוצים, שהחלו באוקטובר 2021, הוצע למועצה המקומית חצור לקבל את המוצגים הארכיאולוגיים שהיו במוזיאון, ורכז רשות הגנים הלאומיים בגליל המזרחי גם אמר לי שיש היתכנות להעברת המוזיאון לחצור, אם המועצה המקומית תביע רצון בכך ותמצא מבנה מתאים.¹¹⁶⁹ גם הזדמנות פז זו לא התממשה, והמוצגים הועברו למחסני רשות העתיקות.

במרץ 2021 נכללה חצור, יחד עם קרית שמונה ובית שאן, במיזם דיגיטציה של העיתונות המקומית ההיסטורית, בדומה למיזם "עיתונות יהודית היסטורית". ההצעה הייתה חלק מתהליך שמוביל ארכיון בן-גוריון בשדה בוקר לשימור ותיעוד של מסמכים מקוריים מעיירות פיתוח. גם במקרה זה,

¹¹⁶⁴ בינואר 2023 חל שינוי בנטייה זו. ה-1.1.1953 נקבע על ידי משרד הפנים כיום ההקמה הרשמית של חצור, ו-2023 מתוכננת להבלטת הסיפור המקומי של העיירה כחלק מחגיגות 70 להקמתה.

¹¹⁶⁵ מיכאל ביטון, **אפשר לנצח את הסוציו-אקונומי**, ראשון לציון: ידיעות אחרונות: ספרי חמד, 2022, עמ' 132.

¹¹⁶⁶ נעמה ריבה, "משרד התרבות יקציב 6 מיליון בשנה להקמת 20 מוזיאונים ביישובי הפריפריה", **הארץ**, 18.9.2017; אלעד בצלאל, "מוזיאונים המייסדים בערי פיתוח – סוללים את הדרך לשימור, המגזין **אתרים**, דצמבר 2018, עמ' 55.

¹¹⁶⁷ שיחה עם אוצרת בית המייסדים בשדרות, אורית אינגלברג, ואוצרת בית המייסדים בירוחם, שרון אמבר, 6.2.2022.

¹¹⁶⁸ חלק מצומצם מתגובות תושבי חצור: "החופרים היו מחצור והממצאים הלכו לאילת השחר", פ"נ, 12.9.2021; "זאת מדיניות של מפלגת העבודה המושחתת דאז, שריפדה את הקיבוצים באדמות המדינה, ובמשאבי המדינה. החופרים היו מחצור"; "היה ראוי לבנות את המוזיאון בחצור. גם בגלל שם הישוב. לצערי, הקיבוצים שלטו במשאבים

בגיבוי המפלגה", א"ס, 12.9.2021.

¹¹⁶⁹ שיחה עם יחיאל פרקש, רשות הגנים הלאומיים, אזור הגליל המזרחי, 29.9.2021.

ולמרות שלא נדרשה השתתפות כספית של היישוב, גרם אי ההיענות של גורמים שונים במועצה המקומית ובעיתונות המקומית לכך שהמיזם ירד לטמיון וחצור לא השתתפה בו.¹¹⁷⁰

נכון להיום אין בחצור ארכיון זמין ומונגש לציבור. מסמכי היישוב נמצאים בארגזים במחסני המועצה, ומאז שהארכיונאי הקודם פרש מתפקידו לא נמצא לו מחליף. תמונות ומסמכים מפוזרים במקומות שונים, ואני מנסה ללקט ולאסוף ממאגרים אלה בכל פעם שאני שומעת על קיומם. ברשת החברתית פייסבוק יש קבוצה פעילה של תושבי חצור,¹¹⁷¹ שבה מועלות תמונות נוסטלגיות שונות. אני מלקטת אותן ומנסה לתעד אותן עד כמה שאפשר. מעט מאוד מסמכים ותמונות, כולל האוסף של מי שהיה הצלם המיתולוגי בחצור, והיה ערירי, נשמרים במתנ"ס המקומי, יוזמה של שמעון נוי.¹¹⁷²

עיינתי בספרים משפחתיים בהוצאות מקומיות פרטיות, אך כאמור – סיפור של ממש על העיריה מנקודת המבט של תושביה לא נכתב עד כה. בחצור לא היו כלים וסוכני זיכרון שיהפכו את האירועים לסיפורים מכוננים המבנים נרטיב חיובי, והם נשארו כסיפורים קטנים ומקומיים.

שירו של יורם טהר לב **על כפיו יביא** יכול ללמד על הרקע החיצוני והפנימי של היעלמות סיפורים בעיירות העולים, שהיו עשויים להפוך לסיפורים מכוננים. טהר לב ביקר כעיתונאי בשנות ה-60 בשכונת עולים ברמלה, פגש שם בעולה ממרוקו וביקש לשוחח עימו על עבודתו. העולה, שהתבייש בתנאי מגוריו, ביקש טהרלב לצאת אתו מביתו ובתוך מחסן, בין שלל ארגזים, הוא הסיט וילון שכיסה על כיסא עץ גבוה ויפהפה. העולה סיפר שבמרוקו עבד כנגר והתמחה ברהיטים לבתי כנסת, אך בארץ לא מצא עבודה. הוא הכין את הכיסא, המשמש כמקום מושבו של הסנדק בבריתות, ועבר אתו בין בתי הכנסת בתקווה למצוא עבודה, אך נדחה פעם אחר פעם.

טהר לב ראה, מעבר לעוני ולהזנחה שאותם תיאר כ"מחוזות עוני שלא האמין שקיימים בישראל", גם את הסיפור הפיוטי והעלה אותו לרמות הנשגבות שבשיר. הוא מסגר מחדש את המציאות באמצעות שינוי נקודת המבט לכזו המבליטה את הקול המושתק ולא את רעשי הרקע של המצוקות הכלכליות והחברתיות, שהעולים התביישו בהן.

מעניין שהקשר בין השיר, שהפך לנכס צאן ברזל של התרבות הישראלית, לבין לידתו אחרי מפגש עם עולה ממרוקו בעיירת עולים, אינו מוכר כלל. הוא הוצג לא-אחת כקשור בדמות ירושלמית שפגש המשורר, והשאלה מה עומד מאחורי ייחוסו לעיר המרכזית ירושלים במקום לפריפריה הרמלאית. הפרשה מלמדת שגם התפתחות מיתוסים היא עניין של גאוגרפיה, וממדיהם נקבעים לפי הזהות הנרטיבית התודעתית של מה שמוכר וידוע. לאותה דמות ירושלמית נקשר שיר נוסף בשם "ירושלים שלי", שכתב דן אלמגור, ומכאן כנראה קצרה הדרך לקשר אליה גם את שירו של טהרלב. נראה שבניגוד להגמוניה, היודעת לנכס לעצמה נכסי תרבות, הפריפריה מתקשה לייחס חשיבות סמלית לאומית למתרחש בקרבה, ולשמר את זיקתה לכך.¹¹⁷³ במקרה של חצור הדבר נכון עוד יותר מאשר בעיירות פיתוח אחרות, שכבר ניכר בהן שינוי ביחס לאופן שבו הן משמרות את סיפורן ההיסטורי.

¹¹⁷⁰ שיחה עם חיים חי ביטון, מדרשת שדה בוקר, 9.3.2021.

¹¹⁷¹ קבוצת פייסבוק של אבי מורד, תושב חצור בעבר, המתגורר היום בקיבוץ גניגר שבמעמק יזרעאל.

¹¹⁷² שמעון נוי, מתנ"ס חצור, מעגלי שיר.

¹¹⁷³ בתוכניתה השבועית "טיפול זוגי" סיפרה סיון רהב-מאיר כי השיר נכתב על דמות ירושלמית משכונת קטמון הישנה, שנפטרה באותו שבוע (12.11.2021). מיד בתום השידור שלחתי לרהב-מאיר סרטון המעיד ממקור ראשון על מי באמת נכתב השיר, והיא תיקנה את הדברים בשבוע שלאחר מכן (19.11.2021). במקרה זה יש חשיבות רבה לתיקון הטעות,

גורמים תרבותיים ומאבקי הישרדות חברו יחד ליצירת העובדה שטרם סופר סיפורה המלא של עליית שנות ה-50, ובתוכו גם סיפורה של חצור. אני מקווה שמחקר זה חושף את הסיפורים המשותקים, המשמעותיים לקיומנו כחברה שוויונית, כי כשהחשיפה לנרטיבים ולערכים מקומיים אינה שוויונית, יש מצב של אי-צדק.

ח.7 סיכום

פרק זה עסק בזהות המקומית שהתפתחה בחצור על רקע הסביבה השונה וההגמונית. בעיירה נוצר מרחב חברתי שבו התגבש "הביטוס", כלומר מערכות של נטיות חברתיות משותפות כמו שפה, ערכים חברתיים, אמונות, מסורות וסדר עדיפות משותף, שביטאו מרכיבי זהות מסורתיים-דתיים. אלה ביטאו את ההיסטוריה הארוכה של הקהילה, שהמשיכה את ההווייה המסורתית שלה מהימים שקדמו לעליית תושביה ארצה.

בפרק הוצע נרטיב של "חלוצים דיאלנא" – קהילת מהגרים המתמודדת עם הקשיים של מיקומה הפריפריאלי ובכל זאת מצליחה לשמר את המקום ולא לנטוש אותו. נרטיב זה עשוי היה להיות בסיס לסיפור מקומי מכונן של חצור, אך למרות ערכו – בעיירה טרם התגבש סיפור מקומי מסודר ומוכר.

כיוון שהיסטוריוגרפיה, לעולי ארצות האסלאם שהתגוררו בפריפריה הגאוגרפית או החברתית, אינה בגדר מותרות. היא חיונית להם כפרטים וכציבור המשתוקק לזכות בהכרה.

סיכום ומסקנות

מחקר זה בוחן את נסיבות הקמתה של עיירת הפיתוח חצור שבגליל, את הגורמים והאירועים שהשפיעו על התפתחותה, את מידת ההשתלבות שלה באזור שבו הוקמה, את הגורמים והאילוצים שמתוכם התגבשו המוסדות הפוליטיים, החינוכיים והדתיים בעיירה, וכתוצאה מכל אלה - את התגבשות הזהות הקהילתית ו"הסיפור המקומי".

שני נושאים מרכזיים עומדים בלב המחקר:

1. הקמת חצור כ"עיירת עולים" או "עיירת פיתוח" בפריפריה הצפונית, שאוכלסה בעיקר בעולים מארצות האסלאם, רובם מצפון אפריקה. כאן, חצור היא מקרה מבחן לסוגייה הרחבה יותר של קליטת העולים המזרחים על ידי המוסדות והציבור הוותיק בשנות המדינה הראשונות.
2. האופן שבו השתתפה קהילת העולים בהתגבשות הזהות המקומית, ה"אחרת" של היישוב. כאן מצוי החידוש המרכזי של המחקר, וגם בהקשר זה חצור היא מקרה מבחן להבנת המאפיינים הזהותיים שהתפתחו בעיירות פיתוח נוספות.

א. השיח המחקרי הרווח, והציפיות שהיו לי לפני תחילת המחקר

החברה הישראלית היא חברת מהגרים משוסעת, ולאורך השנים הוצעו הסברים שונים למבנה הריבוני שלה. המחקר הביקורתי העדכני של החברה הישראלית, הרווח כיום באקדמיה ובולט מחוץ לה ושאינו מזוהים היסטוריונים וסוציולוגים כמו סבירסקי, שנהב, חבר, שלום-שטרית, שוחט, צפדיה ופיתחאל – מחקר זה מציג את קליטת העלייה ואכלוס עיירות הפיתוח באופן חד-ממדי ודיכוטומי. לפיו, הקולטים האשכנזים הוותיקים דיכאו וניצלו את האוכלוסייה המזרחית, והתנשאו עליה מתוך תחושה שהיא פסיבית וחלשה. לטענת חוקרים אלה, יהודי ארצות האסלאם לא זכו למעמד שווה לזה של יהודי אירופה בפרויקט ההגירה הלאומי-ציוני, והם הודרו, הופלו, נוחשו ונדחקו למעמד שולי. יש גם טענה כי בגלל אי השוויון העדתי המובנה בפרויקט הציוני, יהודים אלה היו קורבנות של הציונות. הם מוסיפים כי מצב זה, שלא השתנה מהותית עד היום, הוא שהפך את החברה הישראלית למעמדית ומופרדת מבחינה אתנית, בגלל מדיניות מכוונת של המדינה לשימור יחסי הכוחות הללו לטובת הציבור האשכנזי הוותיק.

כשהתחלתי במחקר ציפיתי למצוא תימוכין לטענות אלה, גם לגבי מקרה המבחן של "העיר החדשה" שהפכה לעיירת עולים" שקובעה כ"עיירת הפיתוח" חצור, כדוגמה לעיירת פיתוח מוחלשת אף ביחס לעיירות פיתוח אחרות.

ב. ממצאי המחקר הנוכחי מול הגישות הביקורתיות

בחנתי באופן אינטגרטיבי היבטים גאוגרפיים, מרחביים, פוליטיים, כלכליים וסוציולוגיים של ההבניה העירונית בחצור, ובחנתי את השפעות הגומלין של מערכות כמו התכנון הפיזי, אופן קליטת העולים, אופי השירותים הציבוריים ותהליך עיצוב הזהות המקומית.

הממצאים מעלים תמונה מורכבת יותר מול תמונת העולים הסוציולוגית הידועה עד היום, ולעיתים היא מעצימה את מסקנותיהם של החוקרים הביקורתיים ולעיתים מעדנת ואף מציגה נתונים סותרים.

הופתעתי מקיומם של ממדים שהגישות הללו אינן מתייחסות אליהם, או שהן מבליעות אותם. אמחיש זאת בטבלאות שלהלן:

1. מיזוג העולים ביישוב הוותיק ביוזמת מוסדות המדינה, ועל ידיהם

הטענה הרווחת	על מה מעידים ממצאי מחקרי
בהקמת "הערים החדשות" שהפכו ל"עיירות פיתוח" שימרה המדינה במודע את יחסי הכוחות הכלכליים והמעמדיים בין היישוב הוותיק, האשכנזי, לבין העולים מארצות האסלאם. הקמת הערים הללו תמכה בהרחקת העולים ליישובים נפרדים שאינם משתלבים ביישובים הוותיקים, וחיזקה את האינטרסים של האחרונים.	בניגוד לתזה המייחסת למדינה ניסיון מכוון להפריד בין ותיקים לעולים, מחקרי מצא שהייתה מדיניות מובהקת של מיזוג העולים חדשים בתושבים הוותיקים. היחס הדואלי של מוסדות המדינה כלפי תכנונה של חצור והקמתה התבטא בוויכוח בין הגופים המיישבים, כמו משרד הפנים, לבין המועצות הקיימות, בעניין צירופה ליישוב סמוך או המשך קיומה כיישוב נפרד.

המסמכים מעידים על מאמץ עקבי של המדינה לשלב את חצור באחת משתי המועצות, ואגף התכנון ראה בה כבר ב-1949 חלק מהעיר החדשה **חצור-ראש פנה**. השינוי בעמדת ראש פנה מנע את המיזוג, אך גם בהמשך הושקע מאמץ מתמיד לשלב את העיירה ביישובי הסביבה, כולל ניסיון חד-פעמי שלא צלח לאחד אותה ב-1953 עם המועצה האזורית גליל עליון. במחצית השנייה של שנות ה-50, עם כניסתו של הלל לנדסמן לתפקיד ראש המועצה המקומית חצור, חזר משרד הפנים ללחוץ על ראש פנה להתאחד עם העיירה תוך הפעלת סנקציות כלכליות, אך זו סירבה משום שהאיחוד נגד את האינטרסים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים שלה. גם הניסיון לסלילת כביש מחבר בין שני היישובים, שכבר ב-1951 הוקצה לו תקציב, נבלם לאורך השנים על ידי המושבה. אפשר לטעון כי הממשלה יכולה הייתה ללחוץ יותר בעניין, אך הקושי במיזוג רשויות עולה גם במקרים של יישובים ותיקים, ואינו קשור דווקא לעיירות הפיתוח.

כשהלל לנדסמן, דמות חיצונית, נבחר לנהל את חצור, משרד הפנים ביקש ממנו שיכשיר עסקנים מוניציפליים בני המקום שיחליפו בבוא העת את המועצה הממונה. מכך עולה שמוסדות המדינה לא דיכאו את התושבים או מנעו מהם לנהל את עצמם, אלא התכוונו להצמיח בהם מנהיגות מקומית.

עם זאת, ממצאי מראים שהמדינה שגתה בהאמינה שיש מקום לעיירת עולים נוספת בין קרית שמונה לצפת, שטרם התבססו אז מהבחינות הכלכלית והחברתית. מהמקורות הרבים עולה ההבחנה בין קשיים טבעיים או צפויים של הקמת יישוב עולים מרוחק, לבין מהלכים ממשלתיים שתרמו להתפתחותה של חצור מוחלשת, תלותית ולא-עצמאית. התנאים הגאוגרפיים והכלכליים של חצור היו מאתגרים, והתקווה שבעיית התעסוקה שלה תיפתר באמצעות ייבוש אגם החולה או פיתוח חקלאי של היישובים הוותיקים, נכזבה.

2. מיזוג העולים ביוזמת היישוב הוותיק; הדוגמאות של ראש פנה והמועצה האזורית גליל עליון

הטענה הרווחת	על מה מעידים ממצאי מחקרי
הקבוצה האשכנזית ההגמונית התנגדה להטמעת העולים המזרחים בקרבה, ושמרה על האינטרסים הכלכליים שלה באמצעות שימוש בהם כבידיים עובדות שסייעו לפיתוח מואץ שלהם עצמם. תהליכים אלה קידמו ושימרו את הפערים האתניים-מעמדיים בין שתי הקבוצות המובחנות, שהחלו להתפתח במרחב. הוותיקים האשכנזים ביססו את מעמדם הכלכלי והחברתי על חשבון העולים.	ממצאי מחזקים טענה זו. תושבי חצור סיפקו כוח עבודה זול למועצות הוותיקות, שמינפו את השינויים הדמוגרפיים לשם התפתחותן. כבר ב-1954 דרשה ראש פנה את הקמת מבני המגורים בחצור לעולים שיגורו שם אך יעבדו בראש פנה, בד בבד עם התנגדותה הנחרצת של המושבה לאיחוד היישובים. כלומר, בראש פנה רצו את תושבי חצור כפועלים ולא כתושבים, לצרכי פיתוח המושבה. התוצאה הייתה התחזקות כלכלית שלה בעזרת הפועלים העולים.

מחקרי מראה שהמועצות הוותיקות התנגדו ליוזמת הגופים המיישבים לשלב את חצור באחת מהן, והפעילו לשם כך קשרים עם גופים פוליטיים ותנועתיים בעלי השפעה. בפועל התקיימו ביניהן לבין חצור תהליכי בידול והדרה ברורים, שהתבטאו בעיקר בתחום יחסי העבודה ומניעת המיזוג. הקיבוצים היו מרושתים תנועתית ופוליטית, וגם ראש פנה השכילה להשיג לעצמה תקציבי פיתוח, תוך הצגת מצג שווא של כוונה להתאחד עם חצור, שאת תושביה רצתה למעשה כפועלים, ולא כתושבים. היא נעזרה ברשת הקשרים שבין הוותיקים, והצליחה להכפיף את המדינה לאינטרסים שלה.

היישובים הוותיקים ניצלו את תלותם של העולים בהם לשיפור מצבם הכלכלי, ובגליל התעצב סדר מעמדי-אתני היררכי המשליך על החברה הישראלית עד ימינו. תושבי חצור עבדו בעבודות דחק או כפועלים ביישובים הוותיקים, והאיחור בתיעוש העיירה השאיר אותם כעובדי דחק בעבודות המשרתות את המועצות הוותיקות עד שלב מאוחר יחסית. כמו באזורים פריפריאליים נוספים, מעמדם כפרולטריון נשמר במסגרת הסדר ההיררכי המתעצב. עובדה זו שמטה את הקרקע מתחת למגמות השילוב, וחצור הפכה למובלעת אתנית נבדלת מסביבתה, הסדר המעמדי שנוצר עיצב את היחסים בינה לבין סביבתה.

3. יחסי עולים – ותיקים

הטענה הרווחת	על מה מעידים ממצאי מחקרי
יחסם של הקולטים האשכנזים הוותיקים כלפי העולים מארצות האסלאם היה יחס של דיכוי, ניצול, אוריינטליזם והתנשאות. החוקרים הביקורתיים רואים את נקודת מבטם של הוותיקים כלפי העולים כקולוניאלית-מעמדית בלבד, וטוענים כי הם תייגו אותם כנחותים במהותם כדי להצדיק את ההתנשאות עליהם.	ממצאי מראים כי לצד ביטויים של התנשאות היו גם גילויים כנים של סולידריות וחמלה מצד היישוב הוותיק, כחלק מסיוע ליישוב החדש שהתקשה לתפקד עצמאית. מצאתי ביטויים של התנשאות כלפי תושבי חצור גם מצד תושבי העיירה שהשתלבו במסגרות פוליטיות והשתייכו למפלגות

השלטון בה, כנראה כחלק מתהליכי הפנמה שעברו דמויות אלה כלפי התושבים.

המקרה של חצור מלמד על גילויי סולידריות של הישוב הוותיק כלפי העולים, שאי אפשר להתעלם מהם. חצור הוקמה במרחב המועצה האזורית הוותיקה והמשפיעה גליל עליון, וכבר בתקופת המעברה בראש פנה סייעה לה המועצה באמצעות מתנדבים מהקיבוצים. בנובמבר 1950 העביר משרד הפנים את הסמכויות על המעברה למועצה המקומית ראש פנה, אך קיבוצי הסביבה המשיכו לגלות אכפתיות כלפי היישוב החדש וניסו לסייע לו. להתגייסות זו הייתה חשיבות בתקופה שבה התנהלה חצור ללא מעמד מוניציפלי וללא מועצה מלווה, כשהיא נקלעת למצב כאוטי בכל תחומי החיים. ביוזמת מפא"י לקח על עצמו הלל לנדסמן, היו"ר הראשון של המועצה האזורית גליל עליון, את ניהול העיירה, כשלצידו דמויות ותיקות משמעותיות בתפקידים כמו מזכיר מועצת הפועלים; מנהלת מטבח ההזנה לילדים; מקימי מפעל "פרי הגליל"; מייסדת סניף "אימהות עובדות" ביישוב; מנהלות בתי הספר והגננות, ונוספים, כולם מוותיקי הארץ והאזור.

אין ספק שבמפגש עם העולים ביטאו הוותיקים גם מבט אוריינטליסטי ומתנשא: יהודי אסיה ואפריקה תויגו כציבור נחשל ו"אחר", וממצאי מעידים על ביטויי התנשאות כלפי האוכלוסייה המקומית גם במכתבים רשמיים של מועצת הפועלים בחצור. ביטויים פוגעניים מכלילים כלפי תושבי חצור מצאתי גם בדברי תושבים שהיו חלק מההנהגה הפוליטית בחצור. הם, שהיו בשר מבשרו של הציבור ביישוב, כינו את התושבים "שואבי מים וחוטבי עצים", "החלכאים והנדכאים", ועוד.

אין חולק על כך שהקיבוצים השכנים והמושבה ראש פנה נהנו מהיתרונות של הקמת חצור, בעיקר בזכות ה"ידיים העובדות" הזולות; אין גם ספק שבחלק מהמקרים, מי שבאו לסייע לעיירה עשו זאת במסגרת הניעות החברתית שלהם עצמם, אך התייעוד מלמד שהיחסים בינם לבין תושבי חצור לא הושתתו על כוח ושליטה בלבד. הרב דיעי עזיזי הספיד את הלל לנדסמן, חבר קיבוץ, במילים הבאות: "לפי חוקי הטבע הוא שהמת משתכח מן הלב ... אולם אנשים שבחייהם עשו פעולות מכובדות יוצאות מן הרגיל, פעולות החיות והקיימות גם אחרי פטירתו של האדם, או שהצליחו להטביע את חותמם על נפש הציבור הרחב ולעצב את רוחם במעשים טובים שאינם נמחקים במהרה. הלל לנדסמן - אני לא אשכח את אהבתו הנלבבת ואת יחסו הטוב אליי ולכל אנשי חצור. ..."¹¹⁷⁴ הדברים הדהדו את המשותף לעולים ולוותיקים, והם מבטאים את ההווה הישראלית המיוחדת שנוצרה ביישוב. לנדסמן התנדב לשרת את חצור ללא שכר, מתוך הזדהות עמוקה עם הערכים המרכזיים של תנועת העבודה - קליטת עלייה והתיישבות, והדבר מלמד שלא היו כאן רק ניצול או שליטה. ההנחה הגלויה או הסמויה של האסכולה הביקורתית, שלפיה היחסים בין העולים לוותיקים התמצו במונחים פוליטיים נטו, נמצאת בעייתית לאור ממצאיי על קשר אנושי, דאגה ואכפתיות כלפי העולים. היו כמובן ביטויים של הדרה וזלזול, המיוצגים במחקר זה בשפע, אך מבט מאוזן במקורות ובתקופה מוכיח שהלאומיות המשותפת ריככה את המתח שנלווה למפגש עמם. יש לציין, עם זאת, כי התגייסותם של יחידים והסיוע הנקודתי של יישובים שכנים הסתכמו בעזרה "מבחוחץ", ולא ביטאו שילוב מלא של חצור בסביבתה. במפגש עם הוותיקים חוו העולים דיסוננס בין הסולידריות והאכפתיות לבין היחס המתנשא והמדיר כלפיהם, ודיסוננס זה העמיק עם הזמן.

¹¹⁷⁴ בן יוסף, הליל, עמ' 13-14.

נלווה לו גם בלבול שנבע מההבנה כי הסיוע והסולידריות לא רק שאינם מובילים לשוויון המיוחל, אלא אף יוצרים היררכיה מעמדית מובהקת בין תושבי העירה לשכניהם הוותיקים.

4. זהות הגמונית ישראלית – "כור ההיתוך"

הטענה הרווחת	על מה מעידים ממצאי מחקרי
האידיאולוגיה הציונית ביקשה ליצור נרטיב מכונן, המבוסס על אתוס ישראלי ציוני וחילוני, שעוצב עוד לפני הקמת המדינה. בהקשר זה, היישוב הוותיק היה אחראי לכפיית הזהות ההגמונית הישראלית והחילונית על העולים, תחת אצטלת "כור ההיתוך".	הוותיקים שסייעו בקליטת העולים בחצור שאפו להקנות להם ערכים שהיו הכרחיים, לדעתם, להטמעה מוצלחת בחברה הישראלית. הדבר התבטא בעידוד נמרץ של העולים לבחור בזרם חינוכי שלא תאם את השקפת עולמם המסורתית, אך זכה להעדפה תקציבית מובהקת. מצד שני היו גם עולים שעברו את כור ההיתוך הישראלי (לרוב בוגרי מסגרות של עליית הנוער). הם הזדהו עם רעיון המודרניזציה הישראלית, הפנימו את ערכי תנועת העבודה ופעלו מתוך בחירה להקנותם לעולים החדשים. תושבי חצור דחו, ברובם, את הערכים שהתנגשו בערכיהם המסורתיים, ולא שינו את עמדותיהם לפי ציפיית הקולטים.

כאמור, מחקרי מראה על דמויות לא מעטות מראש פנה ומקיבוצי הסביבה שסייעו בהקמת חצור, והמסמכים מלמדים כי עשו זאת מתוך מחויבות וסולידריות לאומית, תרומתם הכוללת לעירה הייתה ניכרת, ושיקפה אכפתיות כלפיה וכלפי מצוקותיה. בה בעת, לעצם נוכחותם ביישוב היה תפקיד בתהליך הישראליזציה ובניסיון להקנות לעולים ערכים חדשים. אלה היו לא-פעם כפויים ומהירים, והיו להם השלכות ידועות. הם היו שני צידי המפגש החברתי של שנות החמישים. ההגמוניה השתמשה במנגנוני סוציאליזציה שונים, ובעיקר במערכת החינוך. על העולים הופעלו לחצים בתחום התעסוקה, הדיור והרפואה כדי שיבחרו בזרם החינוך הממלכתי, מה שנבע בעיקר מרצון לקדם את האתוס הציוני החלוצי בקרבם: היה זה אתוס חילוני של שלילת הגלות, של דבקות בקרקע ושל עבודה עברית, שנקשר לתקופות העצמאות היהודית בארץ ובוטא בדפוס תרבות וחג חדשים. ב-1961, שנת בר המצווה של ישראל, יזם לנדסמן טקס בר מצווה לילדי חצור שנועדו בשנת הקמת המדינה, כדי לשלבם בנרטיב הציוני ההגמוני, אך הניסיון ליצור מסורת כזו לא צלח. כסוציאליסט ואיש העלייה השנייה ביקש לנדסמן לטעת בעולים את ערכיו, כי האמין שנכון לכוון אותם לכך. תושבי חצור זוכרים לטובה עוד ותיקים שליוו את מערכת החינוך בעירה, מייחסים להם השפעה על התפתחותם ואינם רואים בהם דמויות כוחניות. לצידם היו גם אנשי חינוך שלא אפשרו לתלמידים לבטא את אמונתם, והיו הורים שהעבירו משום כך את ילדיהם לבית הספר הדתי. כלומר, ההורים התנגדו להכפפת אמונתו של המורה על התלמידים, וניתנה להם האפשרות לבטא התנגדות זו.

הרצון לכוון את תושבי חצור לבית הספר החילוני, שנקשר להגמוניה הוותיקה, היה גם של תושבי חצור שהשתלבו בחברה והאמינו שהלימודים בבית הספר החילוני יסייעו גם לילדי העולים

להשתלב. מכאן, שלא היו אלה רק ותיקים שניסו לכפות את האידיאולוגיה שלהם על העולים, אלא שגם בתוך היישוב עצמו התנהל מאבק בין תומכי החינוך הממלכתי החילוני לבין שומרי המסורת והדת ששלחו את ילדיהם לבית הספר הממלכתי-דתי.

5. קליטת העולים בחצור

הטענה הרווחת	על מה מעידים ממצאי מחקרי
הגורמים המרכזיים שקבעו את מיקומם המעמדי של יוצאי ארצות האסלאם בישראל היו מדיניות הקליטה המפלה של המדינה, ויחסה של החברה הישראלית אליהם. לא היו אלה פערי התרבות והמודרניזציה בארצות שמהן הגיעו. החוקרים מתארים את העיצוב המרחבי והמעמדי של ערי הפיתוח כמעגל קסמים של עוני ותת-פיתוח.	המסמכים מלמדים על רצון אמיתי של מוסדות המדינה לקדם את חצור, ועל ניסיונות שיטתיים לסייע לה. אך התנאים שהתפתחו בה, בגלל היעדר תשתית כלכלית יציבה ועזיבת הכוחות החזקים, הביאו לכך שהיא התפתחה כיישוב נחשל גם ביחס לעיירות אחרות.

לחצור הגיעו עולים מגוונים, חלקם עירוניים שרכשו השכלה בקהילות המוצא שלהם, וחלקם מאזורים כפריים יותר, שהיו מסורתיים יותר ומודרניים פחות מהמגזר המתמערב, שיוצג רק מעט בחצור. רבים מהם היו חסרי בסיס כלכלי עצמאי, והממשלה לא הצליחה לחלץ את העיירה ממעגל העוני למרות ניסיונות חוזרים ונשנים להקים בה מפעלים. גם "פרי הגליל", ששרד זמן רב יחסית, לא מימש את הציפיות שנתלו בו ואף קיבע את הפערים הכלכליים והמעמדיים באזור, כשתושבי חצור עובדים בו כפועלים בעוד המנהלים הם אנשי הסביבה הוותיקה או תושבי מרכז הארץ. התכתובת הענפה בין לנדסמן לגופים המיישבים, שראשיתה אופטימית ופעלתנית והמשכה ייאוש ואכזבה מאפליית היישוב, מעידה על כך. קלמן מראה במחקרו כי מאמצי המדינה לפתח את עיירות הפיתוח, במיוחד בשנים 1957-1965, נראו תחילה כמצליחים. הכוונה הייתה להמשיך ולפתח בעזרת העולים עד שהן יתחילו למשוך אוכלוסייה חזקה ומגוונת יותר. אך בפועל התרחש תהליך הפוך, כשהחזקים המשיכו לעזוב והנשארים לא הצליחו לבסס את היישוב. תהליך זה בלט מאוד בחצור, והעובדה שהמדינה לא הצליחה ליצור בה תשתית כלכלית מבוססת היא כישלון ביצועי.

המדינה ניסתה לספק לחצור שירותים, בהצלחה מוגבלת: **בתחום השיכון** הוקמו בתי מגורים בקצב מהיר, אך עם הזמן הפך חלק מהשכונות ללא-אטרקטיבי, ותושביהן המבוססים יותר עזבו. **בתחום הדת** נעשה לא-מעט, בעיקר בהקמת בתי כנסת וצידום, אך הדבר בוצע בריכוזיות רבה ומתוך תפיסה שיש לספק את צרכי הדת אבל גם להרחיק ממנה את העולים, כחלק ממדיניות "כור ההיתוך". **בתחום החינוך** מצאתי עדויות להשקעה, בעיקר בבתי הספר הממלכתיים החילוניים, למרות שרוב תלמידי חצור בחרו במוסדות הממלכתיים-דתיים. בנושא החשוב הזה, שהוא מפתח למוביליות משמעותית, נפתחו פערים גדולים בין העיירה ליישובי הסביבה, אך גם בין בוגרי החינוך היסודי שיצאו לתיכונים עיוניים מחוץ לחצור, לבין אלה שלמדו בתיכון המקצועי במקום. שיעור הנשירה מלימודי התיכון היה גבוה, ואחוז הלומדים בחינוך המיוחד בעיירה היה גבוה בהרבה מהמוצע הארצי. ממצאים אלה מחזקים את טענת החוקרים הביקורתיים, כי מדיניות ההסללה בתחום החינוך והדגשת החינוך המקצועי ביישובי העולים הם שניתבו את תושבי חצור למעמד נמוך. אני סבורה שלא מדובר בתהליך זדוני, שכן המדינה עשתה מאמץ מתמיד לשלוח מורים לחצור ולעיירות דומות ולנסות לצמצם את הפערים, אך ככל הנראה היא לא השכילה לעשות מספיק כדי

לגשר על הפערים שהלכו והתרחבו. ובאותו זמן שהחינוך בחצור התקדם בצעדים קטנים, במרכז הארץ ובמקומות החזקים הוא זכה לתנופה גדולה, כי שם היה קל יותר למנף את ההשקעה הממשלתית בחינוך.

6. שעתוק הפערים בין העולים לוותיקים בדורות הבאים

הטענה הרווחת	על מה מעידים ממצאי מחקרי
המדינה דאגה להנציח את הפערים בין העולים לוותיקים גם בדורות הבאים, ולשעתק אותם כדי לקדם את האינטרסים של הוותיקים.	הטענה האמורה מתייחסת לתושבי עיירות הפיתוח בפועל, ומתעלמת מקבוצה גדולה שעזבה את ה"פריפריה" והפכה לחלק מ"המרכז" וממעמד הביניים המזרחי. קבוצה זו פיתחה מוביליות כלכלית-וחברתית ולא שעתקה את מעמד ההורים בדורות הבאים.

בדומה לעיירות פיתוח אחרות, גם חצור סבלה מהגירה שלילית. הבעיה התבררה כבר בראשית ימיה, כשב-1964 היא הוגדרה כאחת מ"הפרובלמטיות" שבעיירות הפיתוח. היא נותרה הרחק מהיעד הדמוגרפי שהוצב לה, ובראשית שנות ה-70, בעיצומו של גל עלייה, נמצא כי היא מהמובילות בין ערי הפיתוח במספר העולים החדשים העוזבים אותה. במועצה המקומית סבורים כי מספר העוזבים במוקדם או במאוחר הוא כמעט פי חמישה ממספר הנשארים בה. עזיבת האוכלוסייה החזקה העלתה את חלקם היחסי של המקרים הסוציאליים, שהיו לנטל על היישוב והיקשו עוד יותר על התפתחותו. בשנות ה-80 תוארה חצור כ"יישוב שמיום הקמתו שימש כמקום מעבר או בריחה ממנו". כל אלה חיזקו את ההומוגניות שלה והדגישו את השוני האתני בינה לבין סביבתה ובניה לבין מרכז הארץ. לאורך שנות המחקר, אוכלוסיית חצור התאפיינה באחוז ניכר של עולים מארצות האסלאם (מעל 95%) ובעיקר מצפון אפריקה (מעל 75%).

בין העוזבים את חצור היו מי שעברו התמערבות ומודרניזציה כבר בחוץ לארץ, ושהיו להם דפוסי ניעות משמעותיים. גם חלק גדול מבני העיירה שלמדו במערכת החינוך הארצית החליטו שלא לחזור אליה.

רבים מעוזבי חצור זוכרים בנוסטלגיה את העיירה שבה גדלו. הם חלק ממעמד הביניים הישראלי כיום, שרק לאחרונה החל להיחקר והמעצב מחדש את גבולות החברה הישראלית. בולטים בהם אנשים כמו רפי אדרי,¹¹⁷⁵ שבמהלך דור אחד הפך לשר בממשלת ישראל; מרדכי כהן,¹¹⁷⁶ שהיה מנכ"ל משרד הפנים בשנים 2017-2021; עופר ינאי,¹¹⁷⁷ המייסד ובעל השליטה בחברת "נופר אנרגיה"; ארז דגן,¹¹⁷⁸ אחד ממאה משפיענים בתחום הטבע והתיירות בישראל; לירון דמרי,¹¹⁷⁹ נשיא ומייסד חברת פורטר הישראלית; אשר וקנין,¹¹⁸⁰ שהיה נציב בתי הסוהר ומפקד מחוז הצפון של שירות בתי הסוהר; חיליק קבילו, הבעלים של מלון אדמונד בראש פנה, ונוספים. הקיטוב האתני מורגש אצלם פחות מאשר אצל משפחותיהם שנותרו בחצור, ולהתרשמותי המתחים האתניים שהם חשים חלשים יותר. משום כך – כשהחוקרים הביקורתיים טוענים לשעתוק המצב בפריפריה גם בדורות הבאים, ושזה תהליך שהמדינה משמרת במכוון, הם מתעלמים מהקבוצה שעזבה את

¹¹⁷⁵ בנם של סוליקה ויוסף אדרי.

¹¹⁷⁶ בנם של שמעון וקאמי כהן

¹¹⁷⁷ נכדם של בבור ווסינה אוחנונה

¹¹⁷⁸ נכדם של מרגושה וניסים בוכבזה

¹¹⁷⁹ נכדם של רשל (רחל) וכליפה דמרי

¹¹⁸⁰ בנם של אלישבע ופנחס וקנין

ה"פריפריה" והפכה לחלק מ"המרכז" שכבר אינו משעתק את הריבוד החברתי. קבוצה כזו יש בכל עיירת פיתוח, ויש קשר בין המציאות הכלכלית בה לבין השעתוק: בעיירות כמו קרית גת או מגדל העמק, שהצליחו ליצור מוביליות פנימית, השעתוק קטן יותר, אך בחצור התרחשה המוביליות בעיקר באמצעות היציאה ממנה. העובדה שבני חצור בחרו, למשל, לבטא את יכולותיהם במוסדות חינוך מחוץ לה, מחזקת את **תיאוריית המודרניזציה** של אייזנשטט, שטען כי הטמעת ערכי החברה הישראלית בעולים תביא לשוויוניות באוכלוסייה הכללית. ההתערות בתרבות המערבית הישראלית שיחררה את מחסום הניידות של בני העולים, שניצלו את האפשרויות הפתוחות בפניהם ובחרו להתגורר בישובים הטרוגניים מבחינה חברתית. מנגד, חשוב לזכור שתפקידה של המדינה לדאוג לתהליכי מוביליות רחבים של כולם, גם של מי שלא בחר בדרך זו.

מהמסמכים עולה תהליך קשה של תנאים שיצרו היעדר תשתית כלכלית יציבה ועזיבה המונית של הכוחות החזקים ביישוב, דברים שהובילו לכך שחצור התפתחה כיישוב נחשל גם ביחס לעיירות אחרות. הקבוצות החזקות מחצור שעזבו אותה השתלבו במרכז ובמעמד הביניים המזרחי ופחות שיעתקו את מעמד ההורים שלהם.

ג. המסגרת התיאורטית להסברת הממצאים בחצור – תזת המפגש הסותר

המסגרת התיאורטית המתאימה להסברת המורכבות של הממצאים בחצור היא **תזת המפגש הסותר** של ירון צור, או ליתר דיוק **מפגש ההשפעות הסותרות**. תפיסה היסטורית זו מסבירה את יחס הקולטים האשכנזים לעולים המזרחים כנובע משילוב בין שתי תפיסות עולם סותרות: הראשונה היא זו של **הסדר הקולוניאלי**, שלפיה יש היררכיה של תרבויות הנקבעת לפי מידת הקרבה למודרנה, כשהתרבות האירופית-מערבית עולה על תרבויות אחרות. הסדר הזה היה לדעה הרווחת בעולם בשנות המדינה הראשונות, והוא עורר בקולטים התנשאות כלפי העולים. מצד שני, על הקולטים פעלה השפעה סותרת ולא-פחות חזקה של **האתוס הלאומי**, שעורר בהם סולידריות ורגש של שוויוניות כלפי יוצאי הגלויות השונות. גישה זו מספקת ראייה מורכבת של החברה הקולטת ויכולה להסביר טוב יותר את המציאות שהתהוותה בישראל עם קליטת העלייה והקמת המדינה. הדואליות שאפיינה את קליטת העולים בשנות ה-50, ושפורטה לעיל, נבעה מהקוטביות שבין הסדר הקולוניאלי לאתוס המשותף, שיצרה **אורינטליזם פנימי** שנע בין שניהם. המציאות בחצור, שקשה ליישבה עם נקודות המבט הממסדית והפוסט-קולוניאלית הרווחות, עשויה להיות מוסברת על ידי תזת המפגש הסותר, שאינה חד-ממדית ואינה מתעלמת מההיבטים הייחודיים של ההווה הישראלית. תושבי חצור ציפו למימוש ההבטחה המוצהרת של המדינה לשוויון, אך הסיוע של היישוב הוותיק לא הצליח לשנות את המציאות, והפערים הכלכליים והמעמדיים נשמרו גם בחלוף השנים. אני סבורה שהמסר הכפול של הקולטים הוא שעמד ביסוד התחושות הקשות של אנשי חצור, שהובילו לדחיית הזהות ההגמונית שהוצעה להם וליצירת זהות חלופית ואף לעומתית.

ד. התהליך האוטונומי שבו עיצבו העולים את זהותם

ברגע שהשתחררתי מתפיסת החוקרים הביקורתיים את העולים כציבור פסיבי, המובל בבלי דעת ומודע לכך רק בדיעבד ותו לא, מצאתי את הקול האוטונומי שלהם. וברגע שהבנתי שאין זו אוכלוסייה שזהותה כפופה ללחצים חיצוניים, גיליתי ממצאים המלמדים על האופן שבו עיצבו התושבים את זהותם. כאן נמצא החידוש המרכזי של מחקרי: ההתפתחות האוטונומית של העולים עד לבחירה בזהות שעיצבו בעצמם, בניגוד לזהות ההגמונית שהקולטים ניסו לכפות עליהם. תהליך

זה התרחש בתחומים כמו דת וחינוך, בזירה הפוליטית ובאתוס המקומי. באווירת הזרות והניכור שאפיינה את קליטת העלייה מארצות האסלאם היו לעולים שתי אפשרויות: אם התקוממת – נחשבת לפראי, ואם שתקת – נחשבת לכנוע. מול טענת הפסיביות של העולים אני טוענת שתושבי חצור בחרו בדפוס פחות-מוכר של התנגדות לכפייה ומחאה נגדה, וככל שהתאכזבו מאי המימוש של הבטחות הקולטים כך עיצבו את זהותם המקומית השונה גם במחיר התבדלות והדרה.¹¹⁸¹ הם בחרו בזהות המשמרת את "ההיסטוריה הארוכה" שלהם, תחילה במישור הדתי והתרבותי, אחר כך במישור החינוכי ולבסוף בזה הפוליטי.

הקהילה נענתה תחילה למסר המכיל והמשלב, אך ככל שחוותה את אי מימוש ההבטחה לשוויון, היא התכנסה חזרה למסורותיה ודבקה בגישה הלעומתית. המעבר הזה ניכר במיוחד בהנהגה הדתית שהורכבה תחילה מרבנים שתמכו בהשתלבות באתוס של תנועת העבודה כמו הרב דיעי עזיזי ורבי דוד סוויסה. את הגישה הלעומתית ייצגו סוכנים נחושים שהגיעו לחצור כמורים בבית הספר הממלכתי-דתי, והתבקשו על ידי התושבים לעבור לעולם הפוליטי. מעורבותם הובילה למהפך פוליטי בחצור כבר באמצע שנות ה-60, כעשור לפני עליית הליכוד לשלטון ב-1977, ושיתוף הפעולה בין המפלגות הדתיות לתנועת החרות (הליכוד) בעיירה הפך לעובדה קיימת. אני סבורה שהמציאות בחצור הייתה מובהקת יותר מזו שבעיירות פיתוח אחרות, והיא הפכה את היישוב למעבדה מקומית של תהליכים רחבים יותר, שיופיעו בהמשך במקומות אחרים בארץ. בכך הפכה העיירה למקום המזהה תהליכים חברתיים ופוליטיים מוקדמים. מסתבר שדווקא במקום שבו האנשים חיו במציאות קשה במיוחד, ושלאורה הייתה להם תלות מרבית בממסד, כמו בחצור, שם התרחש מהפך פוליטי מוקדם.

בתחום הדתי היה לדמויות הרבניות הקהילתיות שליוו את קליטת העולים תפקיד מפתח בתיווך בינם לבין מוסדות המדינה בתקופה של ריק מנהיגותי. הממצאים מצביעים על מקומה החשוב של ההנהגה הדתית גם בתחומים החורגים מהדת, והרב דיעי, כרב היישוב, השכיל לבנות מוסדות ומערכי כוח מקומיים, שבאמצעותם שמרה הקהילה על תרבותה. **בתחום החינוך** בחרו רוב תושבי חצור במודע בחינוך הדתי, למרות העדפת החינוך החילוני והבידול שהבחירה כפתה עליהם במרחב החילוני שסביבם. ניתוח המקורות מלמד כי בניגוד לתמונה המצטיירת ממחקרים שונים, הם הצליחו, למרות שוליותם, להשפיע על דרך החינוך של ילדיהם. השליטה של ההגמוניה החילונית-מפא"יניקית בחצור התגלתה כמוגבלת. **בתחום הפוליטי** הובילה הבחירה בהנהגה דתית-לאומית, שהייתה מנוגדת לכל היגיון חומרי, לסיום שלטון מפא"י בחצור. התושבים לא בחרו בראש מועצה מטעם מפא"י, בן המקום שהוכשר במיוחד לתפקיד, ולמרות התמיכה הצפויה בו מצד מפלגת השלטון העדיפו מועמד אחר. הראיתי גם שתושבי חצור יצרו **אתוס מקומי** של זיכרון קולקטיבי וזהות מקומית, ונטו אחר מנהיגים דתיים ששימרו את ערכי ההיסטוריה הארוכה שאיתם הזדהו. בדומה לעיירות פיתוח אחרות, גם בחצור יצרה מפא"י תלות חומרית ופוליטית של העולים בה, כבסיס לשליטתה. אך מחקר זה מעלה כי דווקא בחצור, שבה הייתה התלות בממסד המקומי והארצי גדולה במיוחד, בחרו התושבים להתרחק ממנו.

ייחוד נוסף של מחקרי הוא הצגת **המאבק הפנים-יישובי** בנושאים שהוזכרו לעיל, כמו חינוך, הנהגה פוליטית ואתוס מקומי. המחקר התרכז עד היום בעיקר במאבקים בין היישוב האשכנזי

¹¹⁸¹ יפתחאל וצפדיה, שגם הם עסקו בעיצוב הזהות בעיירות הפיתוח, אפיינו את התגובה הזהותית של תושביהן כפעילה וכלעומתית, אך לדעתי החוקרים ראו אותה באופן מקוטב יותר.

לעולים המזרחים, אך כאן מדובר במאבק פנים-ישובי בין העולים עצמם בעניין הזהות המקומית של יישובם. הדבר מערער על החשיבה הפשטנית של החוקרים הביקורתיים, המשטיחה את העולים ומציגה אותם באופן חד-ממדי כחסרי תודעה. גם **בתחום החינוך** היו גישות שונות בין העולים עצמם, בין אלה שציידו בחינוך הממלכתי לעומת אחרים שתמכו בחינוך הממלכתי-דתי. לפי הקטגוריות המובנות המוכרות כולם היו עולים מארצות האסלאם, שהדמיון האתני ביניהם גדול, ובכל זאת היו להם תפיסות שונות שנבעו בעיקר מההיסטוריה הארוכה שלהם, מהאמונות וההשקפות שאותן עיצבו עוד בחוץ לארץ. מכאן, שיש לנקוט משנה זהירות מהיצמדות לקטגוריות גסות, מוכרות ומכלילות, ואף לאתגר את ההבניות המוכרות. מצאתי שגם **בתחום הפוליטי** התנהל מאבק פנימי בין העולים לבין עצמם, ואי אפשר לראות בהם ציבור הומוגני. כבר באמצע שנות הששים ניכר בהם תהליך ברור של התגוונות פוליטית, והם החלו להזדהות עם מפלגות שונות וייצגו דפוסים שונים של התערות במדינה החדשה. המאבק בין מפא"י/המערך למפלגות הדתיות והימניות בחצור התנהל בין עולים באותו מרחב אתני, לא רק בין אשכנזים למזרחים, והיה למעשה מאבק פנימי בין מי שהשתלבו בזהות ההגמונית ונדחו על ידי תושבי חצור, לבין קולות אחרים שבסופו של דבר קבעו את זהותו של היישוב. זה נדבך נוסף המציג תמונה מורכבת יותר ממסקנותיו של המחקר הביקורתי, משום שברגע שהבחירה ניתנה לתושבים, הם בחרו בנציגות שהלמה את ערכיהם ותפישותיהם.

מחקרי מלמד כי אנשי חצור עיצבו את חייהם בהתאם לסולם הערכים שלהם, ולא על בסיס **תודעה כוזבת**. הם הוטרדו אמנם מתנאי החיים, אך שאלות של זהות ותרבות נתפסו על ידם כמרכזיות לא-פחות. מצאתי שהם לא ראו בעצמם קורבנות של הצינונות, אלא הכירו תודה למדינה שהביאה אותם ארצה והגשימה את חלומם ארוך השנים. הם הזדהו עם המסורת היהודית, עם התרבות המזרחית ועם הלאומיות, והאקטיביות שלהם התבטאה בהיענות חלקית למסלול שבו ניסו להולכים. הם נענו למסלול הלאומי-ציוני אבל לא לחילוני-סוציאליסטי. שימור התרבות, המסורות והערכים שהביאו איתם, וחיזוקו של זיכרון קולקטיבי משותף, אפשרו להם לחוש שייכות למקום והעניקו להם ביטחון פנימי המנוגד למה ששידרה הסביבה החיצונית. הם לא היו מוכפפים ואומללים כפי שניסו להציגם, ובכל מה שנוגע לעיצוב זהותם הם הצליחו להיצמד למסורתם תוך נשיאה במחיר ההתבדלות.

מי שנשלחו מלכתחילה לעיירות הפיתוח, כמו חצור, לא היו כמובן אוכלוסייה אחידה אלא ציבור הטרוגני. לחצור הגיעו עולים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך ("ילידי"), והם היו גם רוב הנשארים בה, כשרבים אחרים עזבו כדי למצוא הזדמנויות טובות יותר. היו כמה גורמים להישארות, בהם החיבור לזהות המסורתית-לאומית שצמחה במקום, לסולידריות ולהיעדר מתחים הנובעים מפערים מעמדיים ברמת היישוב, ולקרבה והחוסן הקהילתי שעלו מהם. היו גם כאלה שהתקשו לעזוב מסיבות שונות. מכל מקום, תהליכים אלה הפכו את חצור למקום הומוגני מאד מבחינה דמוגרפית, והעמיקו את הפער בינה לבין סביבתה. לתהליך הזה, שבו מעגל כלכלי-חברתי מביא לעזיבת קבוצה מובילית ומותרת במקום קהילה שהמכנה המשותף שלה גדול יחסית, אני קוראת **מלכודת המובלעת**. בחצור, הקבוצה שנשארה הייתה דומיננטית בעיצוב הזהות המקומית, והנשארים בנו בהדרגה קהילה הומוגנית מהבחינות האתנית, התרבותית, המעמדית ואף הפוליטית. הם, וצאצאיהם שנתרו בחצור, פיתחו מאפיינים זהותיים ודתיים לאומיים-ימניים, שונים ואף לעומתיים ביחס לסביבתם.

התהליכים שסקרתי מנוגדים לתפיסת ה"פריפריה" כישות חברתית סבילה מול ה"מרכז", והם מלמדים שלמרות הקושי האובייקטיבי והיחס המנוכר הצליחו תושבי חצור לערער על דפוסי הממסד ולקדם סדר יום שונה. הדבר מעיד כי אף שלמרכז יש עוצמה פוליטית, כלכלית ותרבותית, יכולתו להכתיב את אורח החיים בפריפריה מוגבלת. להבדיל מהזרם המרכזי של מחקרי עיירות הפיתוח, שהתרכזו בשאלת ההבניה "מלמעלה", מחקרי מזהה מערכת חברתית-פוליטית מורכבת ומעניינת, המשפיעה "מלמטה".

ה. מדוע לא התפתח סיפור מקומי מכונן בחצור?

מחקר זה מספר על **חצור הנאלמת**, והוא מסתמך בעיקר על מסמכי ארכיון. הוא נעזר במתודה שפיתחתי במהלך כתיבת הדוקטורט, ושאותה כיניתי "**היסטוריה אקטיביסטית מעורבת**". במסגרתה חשפתי את תושבי חצור לממצאים ארכיוניים, ובה בעת אספתי עדויות שלהם. מאחר שאין ביישוב ארכיון נגיש, העדויות הללו יקרות מפז. שיתוף המידע ביניהם בהווה ובעבר הוביל לשלל של תגובות, שהמחישו לי עד כמה מבקשים התושבים יחס הוגן להיסטוריה המקומית שלהם ולחלקם בבניין המדינה. חלק מהם התייחס לתיעוד כ"מנער את האפלולית וההדרה מחצור ומתיישביה המייסדים";¹¹⁸² או כ"מביא מרפא לרבים מאוד שנשכחו בארץ הטובה הזו".¹¹⁸³ סיפור רב ערך שרבדיו המרתקים התגלו באמצעות תהליך שיתוף הציבור שערכתי, קשור בזיקה המורכבת בין **חצור** לבין **תל חצור** המקראי, שהעניק לה את שמה. מטרת מקימי היישוב הייתה ליצור זיקה לאומית וקשר רגשי בין הסיפור ההיסטורי-המקראי לתושבי העיירה. אך בפועל העיירה למרות שמה, מעולם לא אימצה את הזהות המקראית שלה ולא הפכה לסמל של כיבוש הארץ או ביצורה.

במחקר זה סיפרתי לראשונה על חלקם המשמעותי של תושבי חצור בהצלחת מפעל החפירות בתל-חצור, שנחשב לאבן פינה בהתפתחות מדע הארכיאולוגיה בארץ. הראיתי כיצד הממצאים שנאספו מפי תושבי חצור או צאצאיהם, מתיישבים עם **תזת המפגש הסותר**. במהלך החפירות, הומחשו פערים מעמדיים שביטאו את **הסדר הקולוניאלי**. בממד הזה האתר הארכיאולוגי והתושבים שבסביבתו אינם אלא משאב, ממנו נהנים רק אלה היודעים כיצד לנצלו, קרי הוותיקים, בעוד שחלקם של החופרים מחצור לא זכה להכרה בתרומתם.. עם זאת, ניתן לזהות במפגש גם רכיבים שביטאו את **הסדר הלאומי**, השוויוני. יגאל ידן גילה עניין בתושבי חצור, ועם חלקם אף קשר קשרים אישיים כמו יצחק אלוף ואחיו, ואף אמר שהופתע לגלות עד כמה החופרים מחצור גילו עניין ומוטיבציה בחפירות, וציין את בקיאותם הרבה בתנ"ך ולעיתים אף נעזר בתושבי חצור שחפרו בתל בהקשרים שונים. ידן גילה עניין גם בעיירה ונהג לבקר בחצור באירועים שונים כמו בטקס שציין את חיבור החשמל לחצור. כל אלה לא ביטלו את הפער המעמדי שנכח בחפירות, אבל הם מציגים את יכולת השיתוף בין שתי הקבוצות שנבעה מהרקע ההיסטורי והלאום המשותף. בפועל העולים לקחו חלק בחשיפת העבר המשותף ובהוכחת הנרטיב הלאומי.

ההקשר ההיסטורי התנכי המשותף בא לידי ביטוי גם כאשר חלק מהעולים הסכים להתגורר בחצור מתוך היכרות עם חצור התנכית, מתוך אמונה שמדובר במקום שכדאי להתגורר בו.

¹¹⁸² דברי הדס זעפרני, תושבת חצור, בכתבה של מרב בטיטו "חצור בטרם תעבור", **ידיעות אחרונות**, 23.11.2018.

¹¹⁸³ הרצל חן, 6.10.2019.

לא לחינם בחר בן גוריון, בנאומו בעצרת שהתקיימה בחצור לרגל ביקורו בשנת 1959, להדגיש בפני תושבי חצור את ממצאיו של ידן המספרים על כיבושיו של יהושוע בן נון בחצור, המוכרים לעולים מהתנ"ך.

תושבי חצור שעבדו בתל גם היו מגוונים ברקע שלהם ובאופן מעורבותם בחפירות. היתה ביניהם קבוצת עובדים ונשותיהם, שהיו להם תפקידי ניהול או רפאות. קבוצה זו שעלתה לארץ במסגרת עליית הנוער והשתלבה במסגרת הפוליטית של מפא"י, היתה משכילה יותר, ורמת השתתפותם בפרויקט היתה גבוהה יחסית. כמו כן בקרב תושבי חצור היה גם מי שהדריך במוזיאון שבקיבוץ איילת השחר בשנות השישים בשל השליטה בכמה שפות זרות. כלומר החלוקה הבינרית בין מנהלים וותיקים אשכנזים מול פועלים עולים מזרחים, לא היתה חד ממדית, גם אם בין המשתתפים השונים בחפירות היו ודאי פרשנויות שונות לסיפור התנכ"י ולאופן שבו אפשר לקשור אותו למציאות הישראלית האקטואלית.

אך הזיכרונות המעטים מהחפירות אינם מספרים על כך דבר. בזיכרונות יש לעומת זאת אישור לכך שהפער המעמדי היה חזק יותר והוא זה שגרם לדחייתו של חיבור וזיקה לתל שעל שמו קרויה העיירה, ולאימוץ נרטיב שונה במקומו, זה הנשען על קברו של חוני המעגל כמקור לזהות, הזדהות והשתייכות.

לאור זאת, חשתי חובה לשאול מדוע בחצור, כדוגמה לעיירות פיתוח אחרות, לא התפתח **סיפור מקומי מכונן**, כפי שהוא נוכח ביישובים הוותיקים הסמוכים לה. אלה הן, לדעתי, התשובות לכך: א. עולי ארצות האסלאם, שהתמודדו עם חבלי קליטה קשים והיו לרוב הורים לילדים רבים, לא הותירו כמעט תעודות בנות הזמן, יומנים ומקורות אישיים, גם כחלק מהיחס להיסטוריה הכתובה בקהילות המוצא שלהם.

ב. בניגוד ליישובים הוותיקים, שתיעדו את חייהם בהתמדה, תושבי חצור לא ייחסו ערך רב לניסוח סיפורם בארץ. הם התייחסו להתיישבותם כאל המשכיות, לא כאל חוויה מהפכנית, ולא ראו בה מעשה הראוי לתיעוד. אופיר טובול סבור שהמסורתיות המזרחית אינה מעוניינת להתנסח, ורוצה להישאר בגדר אינטואיציה וחוכמת הלב.¹¹⁸⁴ לפי תפיסה זו, ההיסטוריה המסורתית המזרחית היא "תורה שבעל פה". ייתכן גם שהתושבים לא התאמצו לשמר את סיפורם בהנחה שהוא יישמר מעצמו ויעבור מפה לאוזן.

ג. חצור הוקמה בסביבה מרחבית שונה שזלזלה בתרבותם ובערכיהם, וניסתה לשנות אותם ולהשיל מהם את מאפייניהם. יתכן שעל רקע התגובה שאליה נחשפו, הפנימו תושבי חצור את מה שייחסו להם, והיה להם קשה לגבש תודעה חיובית על עצמם ועל מעשיהם.

ד. מצאתי אצל רבים מתושבי חצור יחס מסויג כלפי כל ניסיון להשגיב את חוויותיהם. הדבר אינו קשור בהכרח להגירה ארצה, אבל עשוי לתרום להבנת הסיבות לאי הגיבוש של סיפור מכונן בעיירה.

בשנים האחרונות לוקחים על עצמם בני הדור השלישי לעלייה את האחריות לכתיבת הסיפור ההיסטורי מנקודת המבט של הוריהם, ובכתיבתם הם בוחנים מחדש את ההיסטוריה של יחסי

---

¹¹⁸⁴ אופיר טובול, **קול התור**.

מרכז-פריפריה בישראל. מחקרי משתלב במגמה זו, ואף מציע סיפור מקומי ומרחבי בנוסח "חלוצים דיאלנא" ("חלוצים משלנו") שאיתו יכול להשתלב גם סיפור החפירות בתל חצור. בהארת פרקים נשכחים אלה בהיסטוריה של האזור אני מכוונת תשתית אפשרית לתיקון, בצורה של סיפור בונה זהות, הלוקח בחשבון גם את חלקם של בני הקהילה המוחלשת הנמצאת בתחתית ההיררכיה האזורית, ומתייחס באהדה לבחירה של התושבים ב"היסטוריה הארוכה" של יהודי ארצות האסלם.

בכך הוא עשוי לסייע בהבנת התהליכים שחלו בעשורים הראשונים למדינה, להרחיב את גוף הידע המצטבר בעניינם, להעשיר את תמונת ההיווצרות של הפריפריה הישראלית ולחזק את הבנת שורשיו של אחד מהמתחים המרכזיים בחברה הישראלית. אני מקווה שהוא יתרום את תרומתו, ואף יעודד חוקרים נוספים להתמקד בתחום שטרם נחקר דיו.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

- ארכיון המדינה (אמ"י).
- ארכיון הכנסת.
- ארכיון תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון, תל-אביב (ארכיון לבון).
- ארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת, בית ברל (אמ"ע).
- הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים (אצ"מ).
- ארכיון בן-גוריון, מדרשת בן-גוריון (אב"ג).
- ארכיון לחקר הציונות הדתית באוניברסיטת בר אילן (גצ"ד).
- ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין (אק"מ).
- ארכיון יד יערי (ארכיון מפ"ם).
- ארכיון מכון ז'בוטינסקי.
- ארכיון ראש פנה (אר"פ).
- ארכיון המועצה האזורית גליל עליון.
- ארכיון חצור הגלילית.

עיתונות

דבר, הארץ, הבוקר, הצפה, וואלה (אתר), זמנים, חדשות, חרות, ידיעות אחרונות, ידיעות קרית שמונה, כותרת ראשית, ישראל היום, כלכליסט, למרחב, מגזין אתרים, מן היסוד, מעריב, על המשמר, על הצפון, עלוני הגליל העליון, Ynet.

מרשתת

יוטיוב, הערוץ של שמחה גואטה-בוקובזה

<https://studio.youtube.com/channel/UCinWkihW4zOfK0vwASe8eTw/videos/upload?filter=%5B%5D&sort=%7B%22columnType%22%3A%22date%22%2C%22sortOrder%22%3A%22DESCENDING%22%7D>

קבוצת פייסבוק של חצור הגלילית: אבי מורד.
תוכנית הרדיו השבועית "סוף שבוע זוגי".

סרטים

- הסרט **גדרות**, 2016, Fences.
- יעל קיפר ורונון זרצקי, **ביערות האלו**, הוט וי-או-די, ינואר 2022.
- אהרון כהן וסיגלית בנאי, **החלוצים**, פסטיבל קולנוע דרום, 2007.

ראיונות

(רשימה מפורטת כולל שמות, תאריכים ומקומות נמצאת אצלי).

ספרות מחקרית ואחרת

גיא אבוטבול-זלינגר, ההד המזרחי במרכז הישראלי , ירושלים: כרמל, 2022.
אורית אבישי, "הדרכת כלות כבית ספר לנישואים: דת, מגדר ומדינה ברבנות ומחוצה לה", בתוך: חנה הרצוג וענת לפידות-פירילה (עורכות), פרדוקס ספינת תזאוס: מגדר, דת ומדינה , ירושלים: מכון ון ליר, 2014, עמ' 312-337.
אלי אברהם, "דימוי ערי הפיתוח בעיתונות הארצית", בתוך: צבי צמרת, אביבה חלמיש ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), עיירות הפיתוח , ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2009, עמ' 379-390.
תמיר אגמון ויעקב צ'רטוף, "שישים שנה לערי הפיתוח – לקט נתונים ומסמכים", הכנסת: מרכז המחקר והמידע , 26.10.2010.
מתתיהו אדלר, מפרג לירושלים , ירושלים: ששר, 1996.
מתתיהו אדלר, השלטון המרכזי והמקומי – הלכה למעשה, תל אביב: עיריית תל אביב-יפו, 1961. https://www.nli.org.il/he/books/NNL_ALEPH001124374/NLI
שמעון אדף, פנים צרובי חמה , תל אביב: עם עובד, 2008.
אדרעי (בני המשפחה), הצדיק מראש פנה , ירושלים: "פרי הצדיק", תשנ"ח.
מירב אהרון וניר כהן: "עבודת האזרחות: המאבק על עבודה בויטה פרי גליל", התכנון , כרך 12 (1) 2015, עמ' 210-224.
אבי אוחיון, בית הספר הממלכתי "תומר" בבית שאן בשנים תשי"ז-תשע"א (1956-2011) ייחוד או לקראת איחוד , עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 2011.
דוד אוחנה (עורך), ז'קלין כהנוב, בין שני עולמות: מסות ופרקי התבוננות , ירושלים: כתר, 2005.
גדליה אורבך, "יסודות השלטון המקומי: ההיסטוריה של השלטון המקומי בארץ ישראל", האוניברסיטה הפתוחה , יח' 3, 2004.
שמואל נח אייזנשטדט, החברה הישראלית בתמורותיה (תרגום מאנגלית: שולמית הרן), ירושלים: מאגנס, 1989.
שמואל נח אייזנשטדט, תמורות בחברה הישראלית , תל אביב: משרד הביטחון הוצאה לאור, 2004.
גיל אייל, הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות , ירושלים: מכון ון ליר, 2005.
צבי אילן, קברי צדיקים בארץ ישראל , ירושלים: כנה, 1997.
מירצ'ה אליאדה, המיתוס של השיבה הנצחית: ארכיטיפים וחזרה , ירושלים: כרמל, 2000.
עוז אלמוג, הצבר – דיוקן , תל אביב: עם עובד, 1997.
טובי אלפנדרי ודניאל שפר, הגירה אל ומערי פיתוח בישראל , חיפה: עקד מוסד שמואל נאמן, 1992.
גור אלרואי, "עולים", 'מהגרים' ו'פליטים': גלגולים סמנטיים של המילה 'עולה' במחשבה הציונית", בתוך: עמנואל אטקס, דוד אסף ויוסף קפלן (עורכים), אבני דרך: מסות ומחקרים בהיסטוריה של עם ישראל , ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2005, עמ' 347-361.
נתן אלטרמן, הטור השביעי , ספר שני, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"ב, עמ' 53-54, ודבר , 2.9.1955.
קארין אמית, מזרחים לעומת אשכנזים: החלוקה האתנית הדיכוטומית והצלחתם של בני הדור הראשון והשני בשוק העבודה הישראלי , עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2001.
אלישע אפרת, עיירות הפיתוח בישראל עבר או עתיד? תל אביב: אחיאסף, 1987.

אלישע אפרת, הקמת עיירות הפיתוח בישראל ומעמדן , תל אביב: המרכז לפיתוח על שם פנחס ספיר, 1987.
אלישע אפרת, "עיירות הפיתוח", בתוך: העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח , ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1997.
אלישע אפרת, "עיירות הפיתוח בישראל", בתוך: צבי צמרת, אביבה חלמיש אביבה ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), עיירות הפיתוח , ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2009, עמ' 37-70.
ישי ארנון, ציונות דתית בארץ מבוא השמש: מ"אהבת ציון" בצפון אפריקה לאתוס של "תורה ועבודה" בישראל (1943-1956) , הקיבוץ המאוחד, רעננה, 2016.
לוי אשכול, בחבלי התנחלות , תל אביב: עם עובד, 1958.
הילה בהרד, "היתוך בחום נמוך": שפה, דת, חינוך ויחסים בין עדתיים במחנות ומעברות העולים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2019.
מאיר בוזגלו, "מזרחיות, מסורת, כור-היתוך: עיון פילוסופי-פוליטי". בתוך: זאב הרווי (עורך) ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח , ירושלים: משגב, 2002, עמ' 623-644.
מאיר בוזגלו, "אידיאולוגיות חינוכיות: נקודת המבט המזרחית", בתוך: יעקב עירם, שמואל שקולניקוב, יונתן כהן ואלי שכטר (עורכים), ערכים וחינוך בחברה הישראלית , ירושלים, 2001, עמ' 480-521.
יוסף בוחניק, זה מה שהיה – סיפורים קצרים וחוויות מכוננות , בני ברק: דף, 2014.
דוד בורבק, יחסה של תנועת "בני עקיבא" למזרחים ולמסורת המזרחית כביטוי לאימוץ שיח המודרנה והחילון בציונות הדתית , עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2016.
אליהו בורוכוב, "התעשייה בערי הפיתוח ובעיותיה", נייר דיון מספר 13-88 , תל אביב, המרכז לפיתוח על שם פנחס ספיר, 1998.
חיים (חי) ביטון, "יָא חָסֵךְ אֶלְ אֶדוֹק אֶל יָאם", על שכחה וזיכרון של יהודים-מרוקאים: מחקר משווה בין היסטוריוגרפיה ויצירה אוטוביוגרפית של יהודי מרוקו בישראל , עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2016.
מיכאל ביטון, אפשר לנצח את הסוציו-אקונומי , ראשון לציון: ידיעות אחרונות: ספרי חמד, 2022.
יורם בילו, "פולחני קדושה ועלייה למקומות קדושים כתופעה אוניברסאלית", בתוך: רבקה גונן (עורכת), אל קברי צדיקים – עליות לקברים והילולות בישראל , ירושלים: מוזיאון ישראל, 1998.
יורם בילו, "רפואה מסורתית בקרב יוצאי מרוקו", יהודי המזרח , 1984, עמ' 166-175.
יורם בילו, "צדיקים, מהגרים ומסורות נודדות: ניעות ותמורות בפולחן הקדושים של יוצאי מרוקו בישראל", בתוך: אביעד מורנו, נח גרבר, אסתר מאיר-גליצנשטיין ועופר שיף (עורכים), ההיסטוריה הארוכה של המזרחים – כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם (בהקרה לירון צור), שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2020, עמ' 367-345.
יורם בילו, שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל , חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2006.
אורי בירן ואסף זלצר, "יחסי יהודים וערבים במרחב הכפרי ראש פנה – ג'אעונה, 1918-1948", עיונים 30, 2018, עמ' 145-180.

<p>חנה ביתן (עורכת), חמישים שנות התיישבות – אטלס שמות הישובים והמקומות בישראל, ירושלים: משרד ראש הממשלה, 2000.</p>
<p>שמעון בלס, המעברה, עם עובד, 1964.</p>
<p>יפה בניה, "ריבוי פניה של הלבנטיניות", בתוך: אופיר טובול (עורך), קול התור – ציונות מסורתית ספרדית, ראשון לציון: ידיעות אחרונות, 2021, עמ' 159-174.</p>
<p>עליזה בלוד, עיצוב מערכת החינוך העל-יסודית בעיירות הפיתוח בתקופה שבין הרפורמות (1995-1969) – סוגיות, התמודדויות ודילמות, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ו.</p>
<p>אבישי בן חיים, ישראל השנייה, הבשורה המתוקה, הדיכוי המר, ראשון לציון: ידיעות אחרונות, 2022.</p>
<p>מיכאל בן יוסף, הלל, אילת השחר, תשל"ד.</p>
<p>יעקב בן פורת (באבאל'ה), עד עלות השחר, בית שאן: הוצאה משפחתית, 2008.</p>
<p>שני בר-און, אורגים קהילה: עובדים באופקים 1955-1981, ירושלים: מגנס, 2013.</p>
<p>שני בר-און, מעם למעמד – ההיסטוריה החברתית של עובדים באופקים 1955-1981, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2006.</p>
<p>אבי בראלי, "מבט מאוחר על החלוציות הציונית", מפנה, 52, 2006.</p>
<p>אבי בראלי, מפא"י בראשית העצמאות, 1948-1953, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2007.</p>
<p>אליעזר ברוצקוס, "החלומות שהיו לערים", בתוך: מרדכי נאור (עורך), עולים ומעברות 1948-1952, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1986, עמ' 127-140.</p>
<p>אליעזר ברוצקוס, "תכנון פיזור האוכלוסייה בישראל", רבעון לכלכלה יא (41-42), 1964.</p>
<p>דבורה ברנשטיין, "המעברות בשנות ה-50", מחברות למחקר ולביקורת 5, 1980, עמ' 5-47.</p>
<p>דבורה ברנשטיין, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2008.</p>
<p>שמחה גואטה-בוקובזה, "יחסי מושבה-מעברה בראש פנה בשנים 1950-1953", בתוך: ציונה גרוסמרק, חיים גורן, יאיר זלטנרייך, מוסטפא עבאסי וזאביק גרינברג (עורכים), מחקרים חדשים של הגליל: ספר שלישי, תל-חי: המכללה האקדמית תל-חי, 2018, עמ' 238-256.</p>
<p>שמחה גואטה-בוקובזה, "המנהיגות המתווכת של הרב עזיזי דיעי בחצור, 1951-1965", עיונים 35, 2021, עמ' 61-87.</p>
<p>שמחה גואטה-בוקובזה, הרב דיעי עזיזי – מהאי ג'רבה אל "שלוש החצורים", עבודת סמינריון בקורס "קיצן של קהילות צפון אפריקה", אוניברסיטת תל אביב, 2016.</p>
<p>יהודה גודמן ושלמה פישר, "להבנתן של חילוניות ודתיות בישראל: תזת החילון וחלופות מושגיות", בתוך: יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים): מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל, ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2004, עמ' 346-390.</p>
<p>דוד גולדברגר, "מרכזים קהילתיים בישראל", בתוך: אלעד פלד (עורך), יובל למערכת החינוך בישראל, ב, תל אביב, 1999, עמ' 1199-1219.</p>
<p>יוני נח גולדן, ארכאולוגיה, לאומיות ומה שביניהן: חפירות חצור בין השנים 1955-1958, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2011.</p>
<p>אמיר גולדשטיין, "איש 'השומר' אליעזר קרול ועולי תימן בקרית שמונה, 1949-1950", עיונים בתקומת ישראל 25, 2015, עמ' 151-178.</p>

<p>אמיר גולדשטיין, "החטא הקדמון כלפי הפריפריה" [מאמר ביקורת], כיוונים חדשים, 21, 2009, עמ' 256-260.</p>
<p>אמיר גולדשטיין, "מה גרם לפרוץ 'היום השחור' של קריית-שמונה', מאי 1956: על עבודה, קליטה, מחאה ופוליטיקה בעמק החולה בשנות ה-50", בתוך: צבי צמרת, אביבה חלמיש ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), ספר מחקרי תל חי, 2018, עמ' 219-238.</p>
<p>אמיר גולדשטיין, "על יוזמה ונחישות: כיצד עיצבה קבוצת עולי תימן שייסדה את קריית-שמונה את מציאות חייה בארץ", קתדרה 177, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשפ"א, עמ' 141-162.</p>
<p>אמיר גולדשטיין, "הקיבוץ והמעברה: המקרה של קיבוצי הגליל העליון וקרית שמונה", בתוך: דבורה הכהן ואניטה שפירא (עורכות), איש הנגב: ספר זאב צהור, יד טבנקין: הקיבוץ המאוחד, 2017, עמ' 274-314.</p>
<p>ארנון גולן, "בין שתי ערים – אשקלון ובית שאן: התהוותן מחדש כערים ישראליות בעשור הראשון לקיום המדינה", בתוך: צבי צמרת, אביבה חלמיש ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), עיירות הפיתוח, ירושלים: יד בן צבי 2009, עמ' 71-86.</p>
<p>ארנון גולן, שינוי מרחבי תוצאות מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל 1948-1950, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2001.</p>
<p>עמירם גונן (עורך), גאוגרפיה של קליטת עלייה: לקחי העבר ומבט לעתיד, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, 1990.</p>
<p>עמירם גונן, "הגאוגרפיה של השיכון הציבורי בערי ישראל", ביטחון סוציאלי 18-19, 1979, עמ' 36-28.</p>
<p>עמירם גונן, "עיוור המושבות בארץ ישראל", מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל, 31-34, תשל"ח.</p>
<p>בתיה גור, מכביש הרעב שמאלה – תמונה קבוצתית עם נשים, גברים וילדים בעיירת פיתוח, ירושלים: כתר, 1990.</p>
<p>חיים גורן (עורך), ראש פנה בת מאה ושלושים, הוצאה מועצה מקומית ראש פנה, תשע"א.</p>
<p>יוסף גורני, "כור ההיתוך החלקי במחשבה ובמעשה הציוניים", הציונות: מאסף לתולדות התנועה הציונות והיישוב היהודי בארץ-ישראל כ"ג, תשס"ב, עמ' 3-19.</p>
<p>מוטי גיגי, יחסי עיירות פיתוח – קיבוצים: מעמד, זהות ומרחב. המקרה של שדרות – שער הנגב בין השנים 1950-2012, עבודת דוקטור, באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון, 2016.</p>
<p>רחל גינת (עורכת), ספר היובל לכפר הנשיא: הבונים קיבוץ – יובל לכפר הנשיא, כפר הנשיא: הוצאה פרטית, 1998.</p>
<p>קליפורד גירץ, פרשנות של תרבויות (תרגום: יואש מייזלר), ירושלים: כתר, 1990.</p>
<p>יואב גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ, תל אביב: עם עובד, 2007.</p>
<p>דרור גלילי, 100 שנים לאילת השחר – מניג'מת א-סובח לאילת השחר – סיפור חייהם של אנשי החזון והמעש, אילת השחר: הוצאה פרטית, 2005.</p>
<p>רבקה גרוסמן, "הוראה מודעת עוניי", כנס חינוך אשקלון, 5.12.2021.</p>
<p>יצחק גרינברג, "חברת העובדים וקליטת העלייה הגדולה בשנות ה-50", עיונים בתקומת ישראל 2, 1992, עמ' 94-115.</p>
<p>יצחק גרינברג, פנחס ספיר: ביוגרפיה כלכלית פוליטית, תל אביב: רסלינג, 2011.</p>

יצחק גרינברג, "פנחס ספיר ותיעוש עיירות הפיתוח", בתוך: צבי צמרת, אביבה חלמיש ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), עיירות הפיתוח , ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2009, עמ' 135-150.
אנטוניו גרמשי, על ההגמוניה: מבחר מתוך "מחברות הכלא" , מהדורה מחודשת, תל אביב: רסלינג, 2009.
הנרייט דהאן-כלב, "מחאה", בתוך: אורי רם וניצה ברקוביץ (עורכים), אי/שיוון , באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2006.
הנרייט דהאן-כלב, "עדתיות בישראל – נקודת-מבט פוסט-מודרנית", בתוך: אילן גור-זאב (עורך), מודרניות, פוסט-מודרניות וחינוך , תל אביב: רמות, 1999, עמ' 179-231.
יצחק דהן, "היסטוריה לאומית, היסטוריה עירונית, ומה שביניהם – ביקורת על ספרה של שני בראון 'אורגים קהילה'", ישראל 25, 2018, עמ' 271-278.
יצחק דהן מנהיג מקומי: מכניזם של שינוי עומק בפריפריה, ירוחם: 1983-2006 , ירושלים: מחקרי פלורסהיימר, 2009.
יצחק דהן, "מנהיגות מקומית בעיירות הפיתוח: בין השלטון המרכזי לבין התקשורת הארצית", בתוך: צבי צמרת, אביבה חלמיש ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), עיירות הפיתוח , ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2009, עמ' 277-292.
יצחק דהן, מרכז ופריפריה, טקסט וקונטקסט, תרומת המנהיגות המקומית בערי הפיתוח לפיתוח המקומי , עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2000.
יצחק דהן, "ערי הפיתוח – בין המקום ללאום, בין הביוגרפיה לגיאוגרפיה", בתוך: שלמה חסון (עורך), עיצוב המרחב בישראל: המפה היישובית וקרקעית , תל אביב: כתר ומכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע, 2012, עמ' 301-318.
יצחק דהן, "ערי הפיתוח בעיתון הארץ: הפריפריה בעיני המרכז". ישראל , 10, 2006, עמ' 145-175.
יצחק דהן, תרבויות פוליטיות בערי פיתוח , ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2006.
אליעזר דון-יחיא, בין שלום לשלמות הארץ: הציונות הדתית בהנהגת חיים משה שפירא והמאבק על ארץ ישראל 1936-1970 , שדה בוקר: מכון בן גוריון, 2019.
אליעזר דון יחיא, "מנהיגות דתית ומנהיגות פוליטית", בתוך: אלה בלפר (עורכת), מנהיגות רוחנית בישראל מורשה ויעד , תל אביב: דביר, 1982, עמ' 104-134.
אליעזר דון יחיא, משבר ותמורה במדינה החדשה , ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2008.
בן ציון דינור, ערכים ודרכים: בעיות חינוך ותרבות בישראל , תל אביב: אורים, תשי"ח.
עזיזי דיעי (הרב), דעה והשכל – דברי הגות ומחשבה , חצור הגלילית: אגודת שערי דעה, 1992.
חיים דרין (דרבין), שיכון וקליטה בישראל: תש"ח-תשט"ו , תל אביב: ספרי גדיש, 1955.
אסף דרעי, "משורר אחד מרוקני: קונפליקטים של זרות וזהות בשירתו האישית של סמי שלום שטרית", בתוך: קציעה אלון (עורכת), לשכון בתוך מילה: הרהורים על זהות מזרחית , הוצאת גומא, 2015, עמ' 255-296.
שלמה דשן, "הדת בחיי יוצאי ארצות המזרח", בתוך: ישראל – דור ההתהוות , תל אביב: זמורה ביתן מודן, 1979, עמ' 203-211.
שלמה דשן, "הדתיות של המזרחים בישראל", בתוך: יששכר בן עמי (עורך), מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה , ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1991, עמ' 359-364.
שלמה דשן, "הדתיות של המזרחים: ציבור, רבנים ואמונה", אלפיים 9, 1994, עמ' 44-58.

שלמה דשן, "להבנת הקסם המיוחד של הדתיות על המזרחיים", פוליטיקה 24, 1989, עמ' 34-40.
שירלי האוזר, פרודוקטיביזציה כמנגנון אתני בפרויקט המעברות של שנות ה-50 , עבודה לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 2005.
יעקב הדני, "האם תם עידן המאבק על האוטונומיה של החינוך הדתי?", בזווית אישית , תשס"ז, עמ' 258-265.
תמר הולצמן, מעברות בטבעון ובקריית עמל 1951-1966, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 2013.
תמר הורביץ, "מודעות בלא לגיטימציה – תגובות מערכת החינוך בישראל להבדלים בין תרבותיים", עיונים בחינוך , יוני 1991, עמ' 9-18.
א"ב הורביץ ויי אלון, סקר הגליל העליון המזרחי , חיפה: הטכניון, 1963.
דן הורביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס יתר , תל אביב: עם עובד, 1990.
דפנה הירש וסמדר שרון, "אימהות מזניחות": הבניית האימהות של נשים מזרחיות בתקופת המנדט ובראשית שנות המדינה", בתוך: נתן שיפריס וטובה גמליאל (עורכים), ילדים של הלב: היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן , תל אביב: רסלינג, 2019, עמ' 253-299.
חיים הלפרין, "המבנה המוניציפאלי של ההתיישבות העובדת", הרבעון לכלכלה , תמוז תשכ"ב, 1962 (35), עמ' 273-289.
דבורה הכהן, הגרעין והריחיים: התיישבות העולים בנגב בעשור הראשון למדינה , תל אביב: עם עובד, 1998.
דבורה הכהן, "היוצר בידי החומר: צמיחתה של מנהיגות פוליטית חדשה בשנות ה-50", ישראל 2, 2002, עמ' 57-79.
דבורה הכהן, "הישוב הוותיק מול העולים: רשויות מקומיות מול מעברות", בתוך: דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953 , ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1996, עמ' 98-116.
דבורה הכהן, עולים בסערה , ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1994.
דבורה הכהן, "הקרב על העם היהודי: התנדבותם של בני מושבים וקיבוצים בקליטת עולים בשנים הראשונות למדינה", בתוך: עיונים בתקומת ישראל 8, 1998, עמ' 266-298.
דבורה הכהן, "התכנית ליקליטה ישירה של העלייה ההמונית בשנות ה-50 ותוצאותיה", עיונים בתקומת ישראל 1, שדה בוקר, 1991, עמ' 359-378.
שלמה הלל, רוח קדים – בשליחות מחתרית לארצות ערב , ראשון לציון: ידיעות אחרונות, 1985.
חנה הרצוג, עדתיות פוליטית – דימוי מול מציאות , יד טבנקין: הקיבוץ המאוחד, 1986.
שמעון ואנונו (הרב), אנציקלופדיה ארזי הלבנון – לגאוני וחכמי יהדות ספרד והמזרח , ירושלים: יפה נוף, כרך ג', תשס"ו.
אלכס ויינגרוד, "מהגרים (עולים), לוקאליזם ושלטון פוליטי", בתוך: משה ליסק ועמנואל גוטמן (עורכים) מוסדות ותהליכים פוליטיים בישראל , ירושלים: הוצאת אקדמון, 1971.
יוסף וייץ, יומני ואגרות לבנים , כרך 4 (1956-1949), תל אביב, תשל"ג.
זאב וילנאי, "מצבות קודש בארץ ישראל", בתוך: אישים מתקופת המשנה, התלמוד ומי הביניים , ירושלים: אחיעבר, 1986, עמ' 7-69.
אלישבע וקנין, כוחה של מילה , הוצאה משפחתית, ללא תאריך.

אורלי זגורי-אוחנה, אם הבנים, אוצר התורה והחינוך היהודי במרוקו בין השנים 1860-1960 , עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, תשמ"ח.
צבי זוהר, האירו פני המזרח: הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון , רעננה: הקיבוץ המאוחד, 2001.
צבי זוהר, "מגאבס לעיר יזרעאל עפולה" – הרב משה מימון בין 'היסטוריה ארוכה' ל'התחדשות ארץ ישראלית'", בתוך: אביעד מורנו, נח גרבר, אסתר מאיר-גליצנשטיין ועופר שיף (עורכים), ההיסטוריה הארוכה של המזרחים – כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם (בהקרה לירון צור), שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2020, עמ' 326-301.
א' זכאי (הרב), טהרת המשפחה , ירושלים: אוצר הספרים, תשנ"ה.
רנה זמיר, "באר שבע 59-1958 – תהליכים חברתיים בעיר פיתוח", בתוך: שמואל נח אייזנשטדט ואחי' (עורכים), המבנה החברתי של ישראל: לקט מאמרים ומחקרים , ירושלים: אקדמון, 1969, עמ' 301-331 (המאמר פורסם לראשונה ב-1964).
חנה זמר (בנצ'יק), במעלה הדומינו בגיא אוני , תיק בארכיון ראש פנה (ללא תאריך ועימוד).
דוד זסלבסקי, סקר רמת הפיתוח – חצור , תל אביב: המועצה המקומית חצור, משרד הפנים, משרד השיכון וחברת עמידר, תש"ל, דצמבר 1969.
דוד זסלבסקי, שיכון עולים בישראל, תש"י-תשי"ג , תל אביב תשי"ד.
דב זעירא-רוזן, קדמה מול קידמה , תל אביב: המרכז לתרבות של הפועל המזרחי בארץ-ישראל, תש"י.
חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל , ירושלים: מכון ון ליר ויד טבנקין: הקיבוץ המאוחד, 2002.
רבקה חיות (נחמיה), תהילה לקהילת ליבי , הוצאה גלילית, 2021.
אביבה חלמיש, "עלייה סלקטיבית – ברעיון, במעשה ובהיסטוריוגרפיה הציוניים", בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הציונות , ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2000, עמ' 185-202.
שלמה חסון, מחאת הדור השני: תנועות עירוניות-חברתיות בירושלים , ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 1987.
שלמה חסון, "מספר לפריפריה", בתוך: ארץ ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה , 1991, עמ' 85-94.
אופיר טובול, קול התור , ראשון לציון: ידיעות אחרונות, 2021.
אילן טרואן, "תכנון היעיר החדשה", בתוך: צבי צמרת, אביבה חלמיש ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), עירות הפיתוח , ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2009, עמ' 19-36.
חנה יבלונקה, ילדים בסדר גמור – ביוגרפיה דורית של ילידי הארץ 1948-1955 , תל אביב: ידיעות אחרונות – ספרי חמד, 2018.
יוסי יונה ויצחק ספורטא, "החינוך הקדם-מקצועי ויצירת מעמד פועלים בישראל", בתוך: חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל , תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2002, עמ' 68-104.
יגאל ידין, חצור: ראש כל הממלכות האלה , תל אביב: מעריב, 1975.

שמואל יעקבי, המתבונן , הוצאה פרטית, 2017.
אורן יפתחאל, "בינוי אומה וחלוקת המרחב ב'אתנוקרטיה הישראלית': התיישבות, קרקעות ופערים עדתיים", עיוני משפט (יוני) כ"א (3), 1998, עמ' 637-663.
אורן יפתחאל ואלכסנדר קדר, "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי", תאוריה וביקורת , 16, 2000.
אורן יפתחאל וארז צפדיה, מדיניות וזהות בערי הפיתוח: השפעת התכנון והפיתוח על יוצאי צפון אפריקה, 1952-1998 , באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, 1999.
אברהם כהן, "בעיות של עיירות פיתוח ושיכונים עירוניים", רבעון לכלכלה י"ג, 50-49, יוני 1966, עמ' 117-131.
אהרן כהן, התהוותן של ערי הפיתוח: שדרות, נתיבות ואופקים 1951-1965 , עבודת דוקטור, באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון, 2007.
אורי כהן, ההר והגבעה, האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה , תל אביב: עם עובד ואוניברסיטת תל אביב, 2007.
אורי כהן וניסים ליאון, "לשאלת המעמד הבינוני-המזרחי בישראל", אלפיים 32, 2008, עמ' 101-83.
אריק כהן, "פיזור האוכלוסייה ומיזוג גלויות כמשימות מתנגשות", בתוך: מיזוג גלויות , ימי עיון באוניברסיטה העברית בירושלים: מאגנס, 1969, עמ' 143-157.
יהושע כהן, יומן מסע , 1949-2009, חצור הגלילית: הוצאה פרטית, ללא תאריך.
יונה כהן, עלייה ללא ירידה, יהודי טוניסיה, ג'רבה ואלג'יריה , ירושלים: כרמל, 1991.
עזיזה כוזם, "תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי השוויון האתני בישראל", סוציולוגיה ישראלית א/2, 1991, עמ' 385-428.
חיה כץ, "הארכיאולוגיה שמעל והארכיאולוגיה שמתחת – יחס החברה הציונית דתית לארכיאולוגיה 1948-1967", קתדרה 160, תשע"ו, עמ' 105-122.
חיה כץ, לא על החרסים לבד יחיה האדם – הביוגרפיה של רות עמירן , פרדס הוצאה לאור, 2011.
מלכה כ"ץ, "הציונות הדתית והמזרחים, בין תיוג חיובי לשלילי: מקרה הבוחן משנות המדינה הראשונות", בתוך: אביעד מורנו, נח גרבר, אסתר מאיר-גליצנשטיין ועופר שיף (עורכים), ההיסטוריה הארוכה של המזרחים – כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם (בהקרה לירון צור), שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2020, עמ' 164-145.
מלכה כ"ץ, "בין התבדלות אתנית לבין הדרה מעמדית: לסוגיית מקומם של המזרחים בחינוך הציוני-דתית", מגמות נ"ה (1), 2020, עמ' 245-274.
רבקה כשדן-קוזווינר, גדעונית מעבר להרים: ספור הקמת משדר האלחוט בלבנון וההעפלה מסוריה ולבנון בשנים 1944-1946 , רמת-אפעל: יד טבנקין, 1996. הספר פורסם על ידי ארגון חברי ההגנה ואגודת דור הפלמ"ח.
דוד לביא, "צופן בגין: סוד קסמו הרטורי של מנחם בגין בינאום השילומים", ישראל 25, 2018.
עליזה לבנברג, פרקי קרית שמונה , ירושלים: שוקן, 1964.
אלישע לוי (הרב), נחל איתן , ירושלים: הוצאה פרטית, תשס"ז.

<p>אריה לוי, "שמונה עשר שנים של מבחן סקר כיתה ח': קורותיו, השפעתו וגורמים שתדמו לביטולו", דור לדור (ז), 1994.</p>
<p>יעקב לופו ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו, תל אביב, 2006.</p>
<p>ניסים ליאון, "בין סוציולוגיה לפוליטיקה של המקף: הפרובלמטיקה של החרדיות המזרחית", פעמים 125/127, 2010, עמ' 207-234.</p>
<p>ניסים ליאון, "חסידות ברסלב והחרדיות המזרחית: התמקמות וביקורת", אלפיים ועוד, 2, תשעט, עמ' 210-241.</p>
<p>ניסים ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים: יד בן צבי, 2010.</p>
<p>ניסים ליאון, "המסורתיות המזרחית כהד לקיום היהודי בעולם האסלאם", אקדמות 23, 2009, עמ' 129-146.</p>
<p>ניסים ליאון ואורי כהן, "מהשתקמות המעמד הבינוני המזרחי לשאלת התחדשותו של המרכז הישראלי: עיון מחודש בימרכז ו'פריפריה'", בתוך: אביעד מורנו, נח גרבר, אסתר מאיר-גליצנשטיין ועופר שיף (עורכים), ההיסטוריה הארוכה של המזרחים – כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם (בהוקרה לירון צור), שדה בוקר: הוצאת בן גוריון, 2020, עמ' 67-87.</p>
<p>ניסים ליאון ואורי כהן, מרכז תנועת חרות והמזרחים, 1965-1977: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011.</p>
<p>אריה ליברמן, "שנים ראשונות בקרית שמונה", בתוך: מרדכי נאור (עורך), אצבע הגליל, 1900-1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1991, עמ' 191-190.</p>
<p>משה ליסק, "דימויי עולים – סטריאוטיפים ותיוג בתקופת העלייה הגדולה בשנות ה-50", קתדרה 43, 1987, עמ' 125-144.</p>
<p>משה ליסק, "המהפכה הדמוגרפית החברתית בשנות ה-50: קליטת העלייה הגדולה", בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות, 50 השנים הראשונות, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 1998, עמ' 13-55.</p>
<p>משה ליסק, עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, 2009.</p>
<p>משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות ה-50: כישלון כור ההיתוך, ירושלים: מוסד ביאליק, 1999.</p>
<p>גבריאל ליפשיץ, ערי הפיתוח – בסיס חדש לתכנון מדיניות, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1990.</p>
<p>גבריאל ליפשיץ, "ערי הפיתוח ומרחבן הכפרי – ניתוח על פני זמן של פערים חברתיים", א"י: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, 1991.</p>
<p>נילי לנדסמן, סבא הילל – תקציר תולדות חייו, הוצאה משפחתית, 2007.</p>
<p>מיכאל לסקר, ישראל והעלייה הגדולה מצפון אפריקה: 1948-1970, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2006.</p>
<p>אנרי לפבר, המרחב (החברתי) הוא מוצר (חברתי): מתוך "ייצור המרחב" (תרגום מאנגלית: להב אבנר), תל אביב: רסלינג, 2018.</p>
<p>נעם לשם ואילה רונאל, "סלמה/כפר שלם: לקראת היסטוריה מרחבית בישראל", בתוך: חיים יעקבי וטובי פנסטר (עורכים), זיכרון, השכחה והבניית המרחב, ירושלים: מכון ון ליר, 2011, עמ' 32-207.</p>

<p>מנחם מאוטנר, "ליברליזם בישראל – 'האדם הטוב', 'האזרח הרע' והשגשוג האישי והחברתי", עיוני משפט לו, תשע"ג, עמ' 7-79.</p>
<p>אסתר מאיר-גליצנשטיין, בין בגדד לרמת גן, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2009.</p>
<p>אסתר מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן: מבצע כושל ומיתוס מכונן, ירושלים: רסלינג, 2012.</p>
<p>אסתר מאיר-גליצנשטיין, "מפא"י והמנהיגות המזרחית בערי הפיתוח: באר שבע כמקרה מבחן", בתוך: צבי צמרת, אביבה חלמיש ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), עירות פיתוח, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2009, עמ' 259-276.</p>
<p>דוד מוצפי-האלר, התיישבות בנגב הישראלי – מתווכים ברוחם בין שוליים ומרכז, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 2017.</p>
<p>פנינה מוצפי-האלר, בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית, ירושלים: מאגנס, 2012.</p>
<p>פנינה מוצפי-האלר, "דתיות, מגדר ומעמד בעיירה מדברית", בתוך: יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים), מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל, רעננה: הקיבוץ המאוחד, 2004, עמ' 316-345.</p>
<p>פנינה מוצפי-האלר, "יש לך קול אוטנטי: מחקר אנתרופולוגי ופוליטיקה של ייצוג מחוץ לחברה הנחקרת ובתוכה", תאוריה וביקורת 11, 1997, עמ' 81-98.</p>
<p>פנינה מוצפי-האלר, "שלוש פעימות", בתוך: אבנר בן עמוס ועופר שיף (עורכים), קווים לדמותנו, אוניברסיטת בן גוריון, עמ' 445-466.</p>
<p>בני מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל אביב: עם עובד, 1991.</p>
<p>בני מוריס, מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956, הסתננות הערבים, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש, תל אביב: עם עובד, 1996.</p>
<p>בני מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה, תל אביב: עם עובד, 2010.</p>
<p>ניסים מזרחי, "מעבר לגן ולגיונגל: על גבולותיו החברתיים של שיח זכויות-האדם בישראל", מעשי משפט ד', 2011, עמ' 51-75.</p>
<p>חיים מלכה, הסלקציה: הסלקציה וההפליה בעלייתם וקליטתם של יהודי מרוקו וצפון-אפריקה בשנים 1948-1956, באר שבע: ח"מ, 1998.</p>
<p>אליהו מסיקה, קליטת עלייה במפלגות (מפא"י ומפ"ם) ובהסתדרות בבאר שבע בשנים 1949-1963, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 1998.</p>
<p>בועז נוימן, "להיות בארץ ישראל", אלפיים 33, 2008, עמ' 11-45.</p>
<p>דוד ניב (עורך), ראש פנה בת מאה תרמ"ב-תשמ"ב, הוצאת המועצה המקומית ראש פנה, תשמ"ג. יהודה ניני, ההיית או חלמתי חלום, תל אביב: עם עובד, 1996.</p>
<p>קלרה סבג וליאת ביברמן-שלו, חינוך חברה וצדק, חיפה: פרדס הוצאה לאור, 2014.</p>
<p>שלמה סבירסקי, זרעים של אי שוויון, תל אביב: בררות, 1995.</p>
<p>שלמה סבירסקי, חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים, תל אביב: בררות, 1990.</p>
<p>שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים, מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות, חיפה: ברירות, 1981.</p>

<p>שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין, "מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית", בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב: ברירות, 1993, עמ' 47-120.</p>
<p>שלמה סבירסקי ומנחם שושן, עיירות הפיתוח לקראת מחר שונה? חיפה: יתד, 1985.</p>
<p>רבי דוד סויסה, מתוק מדבש, חצור הגלילית: הוצאת המשפחה בסיוע עמותת נר לדוד, תשנ"ט (1999).</p>
<p>משה סיקרון, "העלייה ההמונית", ממדיה, מאפייניה והשפעותיה על אוכלוסיית ישראל", בתוך: מרדכי נאור (עורך), עולים ומעברות 1948-1952, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1986.</p>
<p>יפה סלומון, לוחמת בלתי נלאית, זו מורשתי, הוצאה פרטית, 2016.</p>
<p>סמי סמוחה, "שלוש גישות בסוציולוגיה של יחסי עדות בישראל", מגמות 28, 1984, עמ' 169-206.</p>
<p>סמי סמוחה, "שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל", בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב: ברירות, 1993, עמ' 172-202.</p>
<p>סמי סמוחה ויוחנן פרס, "פער עדתי בישראל", מגמות כ', 1, תשל"ד.</p>
<p>גלית סעדה-אופיר, "בין 'ישראליות' ל'מזרחיות': הכלאות מוסיקליות מן העיר שדרות", סוציולוגיה ישראלית ג, 2, 2001, עמ' 253-276.</p>
<p>אדוארד סעיד אורינטליזם (תרגום מאנגלית: עתליה זילבר), תל אביב: עם עובד, 2000.</p>
<p>יורם סער (סרוסי), מחנה של חורף, חיפה: הוצאה פרטית, 2013.</p>
<p>מיקי עין גדי, נטועים באדמה – שרה וזאב עין גדי, הוצאה משפחתית, גן השומרון, 2017.</p>
<p>יהודה עמיחי, ברוח הנוראה הזאת, תל אביב: שוקן, 1985.</p>
<p>חביבה פדיה, "העיר כטקסט והשוליים כקול – ההדרה מן הספר והניתוב אל הספר", בתוך: תמר גרוס, זאב דגני וישראל כ"ץ (עורכים), אי-כאן: שפה זהות מקום, יד טבנקין: הקיבוץ המאוחד, 2008, עמ' 128-167.</p>
<p>אברהם פווין, "זה עם זה, או זה ליד זה? דינמיקה של יחסי גומלין בין קיבוצים ועיירות פיתוח", נייר דיון 78, אוניברסיטת חיפה: המרכז הקיבוצי לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי, פברואר 1987.</p>
<p>מישל פוקו, הטרטופיה: על מרחבים אחרים (תרגום: אריאלה אזולאי), תל אביב: רסלינג, 2010.</p>
<p>מישל פוקו, תולדות השיגעון בעידן התבונה (תרגום: אהרון אמיר), ירושלים: כתר, 1986.</p>
<p>מיכאל פייגה, "ארכיאולוגיה, אנתרופולוגיה ועיירות הפיתוח: עיצובו של המקום הישראלי", ציון סג/4, 2015, עמ' 441-459.</p>
<p>אבי פיקאר, "בצבת הממסדים – הניסיון לחינוך מסורתי", קתדרה, ירושלים: יד יצחק בן צבי, טבת-תש"ע, עמ' 113-138.</p>
<p>אבי פיקאר, "חלוצים נשכחים: עולי ארצות האסלאם וההתיישבות לאחר קום המדינה", בתוך: ניר מן (עורך), עלי זית וחרב – קו התלם: עיונים בתפיסות ההתיישבות האסטרטגית ביישוב העברי, יא, רמת אפעל: המרכז לחקר כוח המגן מייסודו של ישראל גלילי, 2011, עמ' 112-148.</p>
<p>אבי פיקאר, "מי ומי ההולכים: אכלוסן של עיירות הפיתוח". בתוך צבי צמרת, אביבה חלמיש ואסתר מאיר-גלינצנשטיין (עורכים), עיירות הפיתוח, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2009, עמ' 195-216.</p>

<p>אבי פיקאר, "סולידריות מתנשאת – מבט ישראלי על יהודי ארצות האסלאם", בתוך: אופיר עבו ותניא רולדקס-ציון (עורכים), העולם היהודי – מבטים מישראל: דימויים, ייצוגים וגבולות, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2020.</p>
<p>אבי פיקאר, עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה, 1951-1956, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2013.</p>
<p>אבי פיקאר, "ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות ה-50", עיונים בתקומת ישראל (9) 1999, עמ' 338-394.</p>
<p>אבי פיקאר, "רכבת מקזבלנקה למושב או לאזור פיתוח: קליטת העולים מצפון אפריקה ואכלוס הפריפריה בישראל בשנים 1954-1956", חברה וכלכלה בישראל ב, 2005, עמ' 581-614.</p>
<p>אבי פיקאר, "שיתופם של המזרחים בחינוך הציוני-דתי והדרתם ממנו", בתוך: לילך רוזנברג-פרידמן ויצחק קרנטי (עורכים), זהות החמ"ד – מאה שנים לחינוך הציוני-דתי, ירושלים: המנהל לחינוך דתי ויד יצחק בן צבי, 2011, עמ' 211-224.</p>
<p>יואב פלד וגרשון שפיר, מיהו ישראלי – הדינמיקה של אזרחות מורכבת, אוניברסיטת תל אביב, 2005.</p>
<p>דניאל פלזנשטיין ואריה שחר, "הגאוגרפיה של המעברות", בתוך: מרדכי נאור (עורך), עולים ומעברות, 1948-1952: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1986.</p>
<p>מתי פרידמן, מי באש – לאונרד כהן במלחמת יום הכיפורים, כנרת זמורה – דביר, 2021.</p>
<p>קרל פרנקנשטיין, "הגדרת המושג 'טעון טיפוח'", עיונים בחינוך 39, 1984, עמ' 5-16.</p>
<p>ירון צור, "אוטוביוגרפיה מקצועית, כאילו", בתוך: אבנר בן עמוס ועופר שיף (עורכים), קווים לדמותנו: לחקור את ישראל, לכתוב על עצמנו, קרית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, 2020, עמ' 544-566.</p>
<p>ירון צור, "אימת הקרנבל: 'המרוקנים' והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה", אלפיים 19, 2000, עמ' 126-158.</p>
<p>ירון צור, "הבעיה העדתית", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור השני – תשי"ח-תשכ"ח, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2000, עמ' 102-124.</p>
<p>ירון צור, "הבעיה העדתית בדיוני הנהלת הסוכנות בשלהי תקופת העלייה ההמונית", ישראל 2, 2002.</p>
<p>ירון צור, "ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית", פעמים 94-95, 2003, עמ' 7-56.</p>
<p>ירון צור, "העלייה מארצות האסלאם", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור הראשון – תש"ח-תשי"ח, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשנ"ח, עמ' 57-82.</p>
<p>ירון צור, קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות, 1943-1954, תל אביב: עם עובד, 2001.</p>
<p>נעה ציון, המפעל ההתיישבותי בצפון עמק החולה 1934-1947, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2006.</p>
<p>צבי צמרת, "איך עיצבו העולים החדשים את פני החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות", דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות: חטיבה ה': החברה היהודית, ירושלים: האיגוד העולמי למדעי היהדות, 1977, עמ' 237-244.</p>

צבי צמרת, ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950) , שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל, 1993.
צבי צמרת, "העיירה חצור הגלילית – עבר ועתיד", בתוך: מרדכי נאור (עורך), אצבע הגליל - 1900-1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר , ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1991, עמ' 204-200.
צבי צמרת, עלי גשר צר – החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות , שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל, 1997.
צבי צמרת, "הפרודוקטיביזציה של זלמן ארן ועדות המזרח", בתוך: אבי בראלי, דני גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים): חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי , ירושלים: יד יצחק בן-צבי וקרית שדה-בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2005, עמ' 295-326.
צבי צמרת, "פרשת התימנים מעמקה (1950)", אלפיים 23 , 2002, עמ' 114-141.
צבי צמרת, אביבה חלמיש ואסתר מאיר-גליצנשטיין (עורכים), עיירות הפיתוח , ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2009.
ארז צפדיה, "ישראליותן של ערי הפיתוח", בתוך: טובי פנסטר וחיים יעקבי (עורכים), עיר ישראלית או עיר בישראל: שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות , רעננה: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, 2006.
ארז צפדיה, מהגרים ביישובים פריפריאליים בחברת המתיישבים הישראלית: מזרחים בערי פיתוח מול הגירה רוסית , עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2003.
אופיר קבילו, סיפורה של משפחה , הרצליה: ספרי ניב, 2020.
פולה קבלו, שורת המתנדבים: קורותיו של ארגון אזרחים , תל אביב: עם עובד, 2007.
ברוך קימרלינג, "מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה 1948-1951", סוציולוגיה ישראלית ב (1), 1999, עמ' 167-208.
ברוך קימרלינג, מהגרים, מתיישבים, ילידים , תל אביב: עם עובד, 2004.
ברוך קימרלינג, קץ שלטון האחוסלים , ירושלים: כתר, 2001.
ניסים קלדרון, פלורליסטים בעל כורחם: על ריבוי התרבויות של הישראלים , אוניברסיטת חיפה, 2000.
אורן קלמן, מנהיגים ועולים: מפא"י והנהגת עיירות הפיתוח בנגב בשני העשורים הראשונים למדינה , עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2020.
אדריאנה קמפ, "נדידת עמים" או 'הבערה הגדולה': שליטה מדינית והתנגדות בספר הישראלי", בתוך: חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל , ירושלים, 2002, עמ' 36-67.
מרים קצ'נסקי, "המעברות", בתוך: מרדכי נאור (עורך), עולים ומעברות: 1948-1952: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר , ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1986.
שאול קרקובר, 1977, "לשאלת הגודל המצומצם של יישוב עירוני: המקרה של שדרות, נתיבות ואופקים", נופים , 1977.
שמעון רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראש פנה: על מאבק הקיום וההסתגלות של משפחת עולים מרומניה בגליל (1950-1956) , תל אביב: גולן, 1993.

אורית רוזין, "תנאים של סלידה, הורות והיגינה של עולים מארצות האסלאם בעיני ותיקים בשנות ה-50", עיונים בתקומת ישראל 12, 2002, עמ' 209-213.
אורית רוזין, חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות ה-50 , תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2008.
אורית רוזין, "נשים קולטות נשים, תפקידן של נשים ותיקות בקליטת העלייה הגדולה בשנות ה-50, היסטוריה ותיאוריה", חברה וכלכלה בישראל ב, 2005, עמ' 645-670.
אילנה רוזן, חלוצים בפועל: קריאות בספרות תיעודית של ותיקי יישובי הדרום בישראל , אוניברסיטת בן גוריון: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, 2016.
דב רוזן, מיומנו של עובד מדינה תש"ח-תשכ"ח , ירושלים: משרד הפנים, תשמ"ח - 1988.
דב רוזן (עורך), מעברות ויישובי עולים באספקלריא של משרד הפנים , ירושלים: משרד הפנים, 1985.
ערן רוזן, "הרכב הבעלות על מפעלי התעשייה בערי הפיתוח", אופקים בגאוגרפיה 11-12, 1984, עמ' 223-242.
דניאלה רייך, דימונה – העשור הראשון והשפעתו על התפתחות העיר , עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2011.
נירית רייכל, סיפורה של מערכת החינוך הישראלית: בין ריכוזיות לביזור, בין מוצהר לנסתר, בין חיקוי לייחוד , ירושלים: הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, 2008.
שמואל רייכמן ומ' יהודאי, פרקים בתולדות התכנון הפיסי בישראל: סקר תכנון פיסי-יוזם -1948-1965 , חלק א', משרד הפנים: מנהל התכנון והאוניברסיטה העברית, 1984.
אורנה ריין, ניחוחות מבית משפחת מנני ומרגושה בוכבזה , הוצאה גלילית, 2015.
תום שגב, 1949 – הישראלים הראשונים , ירושלים: דומינו, 1984.
דפנה שוורץ, סקירת ספרות – חוק עידוד השקעות הון ותמריצי מיקום , אוניברסיטת בן גוריון, 2003.
אלה שוחט, "מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קרבנותיה היהודים", בתוך: אלה שוחט זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית: אסופת מאמרים , תל אביב: במת קדם, 2001, עמ' 140-205.
משה שוקד, "מצוות מול מסורת: מגמות בדתיות עדות המזרח", מגמות כ"ח , 3-2, מכון הנריטה סאלד, האוניברסיטה הפתוחה, 1984, עמ' 250-264.
אבי שושנה, "אתניות ללא אתניות – אני מעבר לסיפור הזה": סדרי מדינה, חינוך וזהויות אתניות חדשות", סוציולוגיה ישראלית י"ד, 2, תשע"ג-2013, עמ' 245-266.
ורד שחף-גולן, יוסי אוחנה – לזכרו , קריית אתא: הוצאת סיפורי חיים, אפריל 2012.
אוריין שחר, אלונה ניצן-שיפטן ורחל זבה, "גבולות ופתחים של קדושה: הקריה החסידית בחצור הגלילית", בתוך: שלי כהן וטולה עמיר (עורכות), צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל , תל אביב: חרגול, 2008, עמ' 65-91.
אוריין שחר, עולם מעגלי, עולם ישר זוית – ארכיטקטורות מודרניות וקהילות אורבניות בחצור הגלילית 1950-1976 , עבודת דוקטור, חיפה: הטכניון, 2012.
אוריין שחר ואלונה ניצן-שיפטן, "עולם מעגלי, עולם ישר זוית: בין תל חצור לקבר חוני המעגל", זהויות 5, 2014, עמ' 99-130.

<p>ידידיה שטרן, בנימין בראון, קלמן נוימן, גדעון כ"ץ וניר קידר (עורכים), כשיהדות פוגשת מדינה, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2015.</p>
<p>אביטל שכטר-אבני, מתכננים, פוליטיקאים, ביורוקרטים: הניסיון הישראלי בתכנון פיסי בשנות המדינה הראשונות, עבודת דוקטור, חיפה: הטכניון, 1990.</p>
<p>בנימין שלב, נינו, למרות הכל שרדתי. בנימין שלב: חי – התיישבות וביטחון, הוצאה פרטית, 2007.</p>
<p>סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל: 1948-2003, תל אביב: עם עובד, 2003.</p>
<p>אסתר שלי-ניומן, "המסע הלילי: מפגשים בין עולים למקומם החדש", בתוך: דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1996, עמ' 287-294.</p>
<p>הילה שלם-בהרד, היתוך בחום נמוך – שפה, דת, חינוך ויחסים בין-עדיניים במחנות ומעברות העולים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2019.</p>
<p>יעקב שמואל, המתבונן, הוצאה לאור פרטית, 2017.</p>
<p>אליעזר שמואל, "עמירות הפיתוח – שדה הניסויים של מערכת החינוך", כיוונים חדשים (23), 2010, עמ' 178-187.</p>
<p>יהודה שנהב, היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות, תל אביב: עם עובד, 2003.</p>
<p>אניטה שפירא, "המוטיבים הדתיים של תנועת העבודה" בתוך: ירחמיאל כהן (עורך), מחקרים בתולדות ישראל: העת החדשה, ב, ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, 1998, עמ' 415-441.</p>
<p>אריה שרון, תכנון פיסי בישראל, ירושלים: המדפיס הממשלתי, 1951.</p>
<p>סמדר שרון, כך כובשים מולדת – תכנון ויישוב חבל לכיש בשנות ה-50, חיפה: פרדס, 2017.</p>
<p>סמדר שרון, לבנות ולהיבנות בה: תכנון המרחב הלאומי בשנים הראשונות למדינת ישראל, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 2004.</p>
<p>סמדר שרון, "המתכננים, המדינה ועיצוב המרחב הלאומי בראשית שנות ה-50", תאוריה וביקורת 29, 2006, עמ' 31-58.</p>
<p>טלי תדמור-שמעוני, "המורים העולים כסוכני קליטה", דור לדור: קבצים לחקר ותיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות ל"א, 2007, עמ' 97-116.</p>
<p>טלי תדמור-שמעוני, שיעור מולדת: חינוך לאומי וכינון מדינה 1954-1966, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל, 2010.</p>
<p>Agnew, Jane, <i>Place and Politics</i>, Boston: Allen &Unwin, 1987.</p>
<p>Arenas, Alberto, Boswortha Kris and Kwandayib Hardson, "Civic Servis through Schools: An International Perspective", <i>Compare</i>, 36(1), 2006, pp. 23-40.</p>
<p>Aronoff, Myron, Frontier town: <i>The Politics of Community Building in Israel</i>, Manchester: Manchester University Press and Jerusalem Academic Press, 1974.</p>
<p>Bhabha, Homi K, <i>The Location of Culture</i>, Routledge, 2004.</p>
<p>Bashkin, Orit, <i>Impossible Exodus: Iraqi Jews in Israel</i>, Stanford University press, Stanford, 2017.</p>
<p>Ben-Ami, Issachar, "The Folk-Veneration of Saints Among Moroccan Jews traditions, Continuity and Change: the case of the Holy man, Rabbi David-Moshe". in: Morag,</p>

Ben-Ami and Stillman (Eds.), <i>Studies in Judaism and Islam</i> . Jerusalem: The Magnes Press, 1981, pp. 283-345.
Ben-Ari, Eyal. and Bilu Yoram, "Saints" Sanctuaries in Israel Development Towns: On a Mechanism of Urban Transformation", <i>Urban Anthropology</i> , 1987, 16 (2), pp. 243-271.
Ben-Zadok, E. (ed.), <i>Local Communities and The Israel Polity Conflict of Values and Interests</i> , New York: State: University of New York Press, 1993, pp. 91-122.
Berggren, Å., & Hodder, I. "Social practice, method, and some problems of field archaeology". <i>American Antiquity</i> , 68(3), 2003, pp. 421-434.
Berry, John, "Lead Article Immigration, Acculturation, and Adaptation", <i>Applied Psychology: An International Review</i> , 1997.46 (1), pp. 5-68.
Bilu Yoram, "The Moroccan Demon in Israel: The Case of "Evil Spirit" Disease", <i>Ethnos</i> 8, 1981, pp. 24-30.
Bilu, Yoram, and Andre Levy, "Nostalgia and Ambivalence: The Reconstruction of Jewish-Muslim Relations in Oulad Mansour". in Harvey E. Goldberg (ed.), <i>Sephardi and Middle Eastern Jewries</i> . Bloomington: Indiana University press, 1996, pp. 288-311.
Bourdieu, P, <i>Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste</i> (Translated from French by R. Nice). Cambridge: Harvard University Press, 1984.
Bryan, Roby, K, <i>The Mizrahi Era of Rebellion: Israel's Forgotten Civil Rights Struggle, 1948-1966</i> . Syracuse University Press, 2015.
Castles, Stephen, and Miller Mark, <i>The Age of Migration</i> , New York: the Guildford Press, 2009.
Chetrit, Sami Shalom, <i>Intra-Jewish Conflict in Israel: White Jews, Black Jews</i> , New York: Routledge, 2009.
Cohen, Arik, "Ethnicity and Legitimation in Contemporary Israel", <i>Jerusalem Quarterly</i> 28 (Summer 1983), pp. 111-124.
Dahan, Yitzhak, "Urban Distress and Political Narrative: Life stories of Local Leaders in a Poor, Underprivileged Suburb and the Reconstruction of Urban Order", <i>Qualitative Social Work</i> 16, 2, 2016, pp. 255-257.
Deshen, Shlomo, "Israeli judaism: Introduction to the major patterns", <i>International Journal of Middle East Studies</i> , May 1978, Vol. 9 (2), pp.141-169.
Doreen, Massey, and Pat Jess, <i>A Place in the World? Places, Cultures and Globalization</i> , Oxford University Press, 1995.
Eliade, Mircea, <i>The Sacred and the Profane</i> , New York: Harcourt Brace and World, 1959.
Gibson, Margaret, "Immigrant Adaptation and Patterns of Acculturation", <i>Human Development</i> 44 no.1, 2001, pp. 19-23.
Giddens, Anthony, <i>The Constitution of Society</i> . Cambridge, Polity Press, 1984.

Ginzburg, Carlo, John Tedeschi and Anne C. Tedeschi, "Microhistory: Two or Three Things That I Know about It", <i>Critical Inquiry</i> 20, No. 1 (Autumn, 1993), pp. 10-35.
Goldstein, Amir, "On collective assertiveness and activism during the immigration process: a case study of Yemenite immigrants who founded Kiryat Shmona 1949–1953", <i>Middle Eastern Studies</i> 55: 4, 2019, pp. 590-604.
Gradus, Yehudah, "The role of politics in regional inequality: The case of Israel", <i>Annals of the Association of American Geographers</i> 73, 3, 1983, pp. 388-403.
Halamish, Aviva, "Zionist Immigration Policy Put to the Test: Historical Analysis of Israel's Immigration Policy, 1948-1951", <i>Journal of Modern Jewish Studies</i> 2, 2008, pp. 3-119.
Halperin, Haim, <i>Agrindus – Integration of Agriculture and Industries</i> , New York, 1963, p. 214.
Hodder, Ian. <i>The archaeological process: an introduction</i> . Oxford: Blackwell, 1999.
Lefebvre, Henri, <i>The Production of Space</i> , Oxford: Blackwell, 1991.
Marcuse, Peter. "Enclaves Yes, Ghettoes No: Segregation and the State", <i>Paper prepared for the International Seminar on Segregation in the City</i> , Lincoln institute of Land Policy, Cambridge USA, July 25-28, 2001, pp. 1-14.
Mickel, A. <i>Why Those who Shovel are Silent: The Unknown Experts of Archaeological Excavation</i> . University Press of Colorado: Louisville, 2021.
Myers, Kevin, "Immigrants and Ethnic Minorities in the History of Education", <i>Paedagogica Historica</i> 45, no. 6, 2009, pp. 16-81.
Katriel, Tamar. "Remaking Place", In: Ben-Ari Eyal and Bilu Yoram (eds.), <i>Grasping Land</i> , NY: State University of New York Press, 1997, pp. 147-175.
Khazzoom Aziza, "Did the Israeli State Engineer Segregation? On the Placement of Jewish Immigrants in Development Towns in the 1950s", <i>Social Forces</i> 84/1, 2015, pp. 115-134.
Perks, Robert, and Alistair Thomson. <i>The oral history reader</i> . Routledge, 2015.
Portelli Alessandro, <i>The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue</i> , Madison: The University Wisconsin Press, 1997.
Quirke, Stephen, <i>Hidden Hands - Egyptian Workforces in Petrie Excavation Archives, 1880-1924</i> , Bristol Classical Press, Bloomsbury Publishing, 2010.
Ryan, Michael, Hutchison Ray, and Gottdiene Mark. <i>The new urban sociology</i> . Routledge, 2018
Said Edward, <i>Orientalism</i> , New York: Vintage, 1978.
Scott, James, <i>seeing like a State How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed</i> . New Haven and London: Yale University Press, 1998.
Shils, Edward, <i>Centre and periphery - Essays in Macrosociology</i> , Chicago: Chicago University Press, 1975, pp. 3-16.

Shils Edward. 'Centre and periphery', in <i>The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyi</i> , Routledge & Kegan Paul, 1961, pp. 30-117.
Shohat Ella, "Sepharadim in Israel: Zionism from its Victims", <i>Social Text</i> 19\20, 1988, pp. 1-35.
Smith, Daniel, "Introduction: The Sharing and Dividing of Geographical Space", in: Chisholm, Michael & Smith, Daniel (eds.), <i>shared space Divided Space</i> , London: Unwin Hyman, 1990, pp. 1-21
Smith, Dorothy, "Women's Perspective as a Radical Critique of Sociology", Sandra Harding (ed.), <i>Feminism and Methodology</i> . Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1987, pp. 84-97.
Smootha Sammy, <i>Israel: Pluralism and Conflict</i> , University of California Press, Berkeley, 1978.
Spilerman, Seymour, Habib Jack, "Development Towns in Israel: The Role of Community in Creating Ethnic Disparities in Labor Force Characteristics", <i>The American journal of sociology</i> 81 (4), 1976, pp. 812-781.
TZfadia, Erez, "Immigrant dispersal in settler societies: Mizrahim and Russians in Israel under the press of hegemony", <i>Geography Research Forum</i> , 2000, 20: 52-69.
Weingrod, Alex, <i>Reluctant Pioneers: Village Development in Israel</i> , Ithaca: Cornell University Press, 1966.
Yiftachel, Oren & Avinoam Meir, <i>Ethnic Frontiers and Peripheries: Landscapes of Development and Inequality in Israel</i> , Westview Press, 1998.
Yiftachel, Oren, Yaacobi Haim, "Urban ethnocracy: ethnicization and the production of space in an Israeli "mixed city", <i>Environment and Planning D: Society and Space</i> , 2003, volume 21, pp. 673-693.

Tel Aviv University
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities
The Chaim Rosenberg School of Jewish Studies
The Department of Jewish History

Hatzor HaGlilit:
Shaping Local Identity in a Development Town
(1949-1977)

Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy

By

Simcha Gweta- Bukobza

Under the Supervision of

Prof. Yaron Tsur

Prof. Amir Goldstein

Submitted to the Senate of Tel Aviv University

2023

Abstract

In this study I have illustrated and analyzed the processes that accompanied the establishment of Hatzor in the Galilee during its first three decades, from its conception as one of Israel's "new cities", to the country's political upset (1949-1977). The research revolves around two topics:

1. The construction of Hatzor as an "immigrant town" – or "development town" – in Israel's northern periphery and its population with immigrants who were mostly from Islamic countries, the majority of whom came from the north of Africa. Hatzor will be a case study for the broader issue of Mizrahi immigrant absorption by state institutions and the established population during Israel's early years.
2. How the immigrant community participated in the formation of local identity in Hatzor. In this context as well, Hatzor constitutes a case study for understanding identity characteristics that formed in other development towns.

My study is a Social History study based on a vast range of primary sources from state, regional, movement, and settlement archives, to articles from the national and local journals of the time. I will present the planning and establishment of Hatzor alongside the longstanding local councils. Due to the scarcity of primary sources written by immigrants themselves during the period under discussion, I had to fill in the blanks by analyzing texts from that time and interviewing locals from the town and its surroundings. For this purpose, I used a method I had developed while writing my PhD dissertation, which I call *Engaged Activistic History*. This method involved exposing Hatzor residents to archival findings while recording their testimonies.

The study comprises eight chapters. Chapters 1-3 deal with the foundation of Hatzor as an ethnic enclave, as it was not incorporated into the already-existing settlement in the area and due to the out-migration of its stronger members. These chapters discuss Hatzor as a case study for the creation of social stratification in Israel during its first few decades. Chapters 4-8 form the core of the study and engage with how Hatzor residents designed their local identity in the fields of religion, education, politics, and the town's local ethos.

Chapter 1 follows the changes in the attitude of the Rosh Pinna colony toward the absorption camp established within its jurisdiction, and the former's insistence that the latter be terminated and its evacuees transferred to the housing complexes under construction in Hatzor.

Chapter 2 deals with the planning and foundation of Hatzor and the state's failed attempts to incorporate it into one of the local municipal councils, and especially Rosh Pinna and the Upper Galilee Regional Councils.

Chapter 3 deals with the financial and social reality that took place in Hatzor as a permanent settlement, and later as its own local council.

Chapter 4 addresses the influence of the local religious leadership over the formation of religious identity in Hatzor, and the role of religious leaders as mediators between town residents and state institutions. The case study in this chapter is the construction of Hatzor's first mikveh.

Chapter 5 focuses on the internal struggle in Hatzor during the 1960s and 70s, between state-secular and state-religious education supporters. The chapter indicates that, although state and local government favored secular education, most town residents chose to send their children to state-religious education institutions.

Chapter 6 revolves around the development of political leadership in Hatzor. At first, the town was run by "outside" officials, government representatives such as the secretaries of the local committee, who were later replaced by Hillel Landsman, a well-known public figure in the Galilee who was Hatzor's first council chairman. In the second phase, Rafael Edri, a local youth who rose in Mapai (Workers' Party) ranks, was trained to fill the position. In phase three, the town residents elected a Zionist-religious leadership with ties to Herut political party. This choice reflected their desire for local expression and ended ten years of Mapai leadership in Hatzor. Thus, the town was ahead of its time in initiating the similar processes that will later take place throughout other development towns, and then Israel itself.

Chapters 7 and 8, which conclude the study, examine the processes that shaped local identity in Hatzor: on the one hand, the rejection of the hegemonic identity that the absorbing population required they adopt, and on the other hand, the connection to their

"long history" and the religious identity characteristics they brought with them from their countries of origin.

Israeli society is a divided immigrant society. Over the years, various explanations were offered as to its stratificational structure and the social, cultural, and political processes that have shaped this structure. Current prominent academic critical research on Israeli society tends to present immigration absorption and the population of development towns in a dichotomous fashion, according to which the absorbing Ashkenazi population oppressed and used Mizrahi immigrants – perceiving the latter as passive and weak. According to this claim, upon arriving in the country, immigrants from Islamic countries were not afforded a status equal to that of European Jews, and were excluded, discriminated against, held back, and marginalized as part of a deliberate policy that aimed to keep power in Ashkenazi hands. This has caused Israeli society to become class-based and ethnically segregated to this day.

The findings of my study of Hatzor paint a more complex picture. While some findings do not coincide with the prevalent theories, others fit the conclusions of critical scholars and even strengthen them. My findings and arguments are as follows:

1. Integrating immigrants into existing settlement was initiated and executed by state institutions.

In contrast to the thesis that attributes the state with a deliberate attempt to separate old residents from immigrants, my study reveals the existence of a clear-cut policy to integrate new immigrants into the existing population, as well as consistent attempts to incorporate Hatzor into one of its two neighboring municipal councils. The Planning Administration intended for it to become part of the new city of *Hatzor-Rosh Pinna* as early as 1949, however, the colony itself prevented this unification. From the mid-1950s, the Ministry of Interior pressured Rosh Pinna by various means to unite with Hatzor, but the colony had refused due to financial, social, and cultural reasons. The colony also succeeded in preventing the paving of a road that would have connected the two towns.

However, my findings show that the state was wrong to believe in the need for another immigrant town between Kiryat Shmona and Safed, who were not established enough at that time. Sources indicate a distinction between the natural or predictable difficulties

innate to the foundation of a faraway immigrant town, and between the governmental actions that contributed to Hatzor's development as a disadvantaged and dependent place. Its geographic and financial conditions were challenging, and hopes that its unemployment issue will be resolved by drying Lake Hula or the agricultural development of older settlements were dashed.

2. Immigrant integration – An Old Yishuv initiative: Rosh Pinna and the Upper Galilee Regional Council as examples

My study demonstrates how the older councils, who resisted the initiative to incorporate Hatzor into one of them, pulled strings with influential political parties and movements. There had clearly segregated and isolated themselves from the town, an approach that manifested mostly in work-relations and the prevention of the unification. Hatzor residents provided the older councils with cheap labor, and the latter leveraged the demographic changes in the area toward their own advancement. The Kibbutzim were well-connected to political parties and movements, and Rosh Pinna was also wise enough to obtain development budgets under the guise of wanting to unite with Hatzor. The colony was also aided by the network that connected the older towns and its success in harnessing the state to promote its interests had bolstered its economy.

Hatzor residents engaged in workfare or as laborers in neighboring settlements, and the delay in the industrialization of the town maintained this reality for quite some time. Much like in other peripheral areas, the Galilee also saw the formation of a classist-ethnic hierarchy that still affects Israeli society to this day. This fact pulled the rug from under the government's integrational expectations, and Hatzor became, as we have mentioned, an ethnic enclave, isolated from its surroundings.

3. Locals-Immigrants relations

The case of Hatzor reveals *shows of solidarity* by the Old Yishuv toward the immigrants, which cannot be overlooked. Back when Rosh Pinna was still an absorption camp, the Upper Galilee Regional Council assisted it by providing volunteers from its Kibbutzim, who continued to give it aid even after authority over it was transferred to the Rosh Pinna Local Council. Their assistance was especially significant when Hatzor still had no municipal standing or accompanying council and encountered chaos in all fields of life.

Undoubtedly, in meeting the immigrants, older residents had also employed an orientalist and patronizing outlook: Asian and African Jews were perceived as

backward, and my findings reveal such sentiments toward Hatzor residents were also expressed in the official letters of the town's Workers' Council. I also uncovered offensive and generalizing expressions in the words of some members of Hatzor's political leadership, who called residents "hewers of wood and drawers of water" and "humiliated and insulted", among other things. The surrounding kibbutzim and Rosh Pinna had also undoubtedly benefited from the town's foundation, mostly due to the cheap labor, and some of those who aided its construction clearly did so to promote their own social mobility. Nevertheless, documentation reveals that relations between them and Hatzor residents were not solely founded on power and control. Both old and new residents, despite their cultural differences, had a shared nationality and religion, which created in the town a unique Israeli experience. Hillel Landsman, the first council chairman, volunteered to serve in Hatzor without pay, in accordance with Labor Movement values, which indicates that there was more there than exploitation or dominance. The assumption made by critical scholars, that relations between immigrants and residents could be reduced to mere political terms, is made problematic in light of my findings about the personal connections that were made, and the care and concern shown to the immigrants, as suggested by the *Contradictory Encounter Thesis*. However, the few volunteers and small-scale aid provided by the neighboring settlements was limited to "outside" help that did not aim to fully integrate Hatzor into its surroundings. During these interactions, immigrants experienced a dissonance between this sense of solidarity and caring, and between the opposition to incorporate Hatzor into other councils and patronizing attitudes – a dissonance that deepened over time. This dissonance was accompanied by confusion and disappointment that not only did this solidarity not lead to the equality they had hoped for, but that it created a distinct class hierarchy between them and their neighbors.

4. Israeli hegemonic identity – "The melting pot"

My study illustrates both sides of the social convergence in 1950s Israel. The nearby population greatly contributed to Hatzor, but at the same time their very presence in the town had played a part in the Israelization process and the attempt to instill new values in the immigrants. Among other things, immigrants were pressured to choose an educational or political stream that did not correspond with their worldviews. Hatzor also had immigrants that adhered to the melting pot ethos, identified with Israeli modernization, and tried to pass these values on to new immigrants in the hope that in

doing so, they will facilitate their integration into Israeli society. However, most Hatzor residents rejected these values, as they clashed with their own traditional ones, and did not change their views in accordance with the expectations of the absorbing population.

5. Hatzor's economic weakness – An execution failure

As noted, the documents indicate that the State's real aims were to promote and aid Hatzor, but that the conditions that developed there due to the lack of a stable financial infrastructure and the departure of its stronger residents, led to its development as a backward settlement, even in comparison to other towns. The government could not rescue it from the cycle of poverty despite continuing efforts to build factories there, and the financial and class divide between its residents, who worked as laborers, and their "veteran" managers subsisted. The fact that the state could not establish a stable financial foundation in Hatzor was an execution failure.

The state's success in providing Hatzor with its necessities was limited: regarding *housing*, they had built apartment buildings and neighborhoods that later became unattractive, and whose more well-off inhabitants left. Plenty was done regarding *religion*, albeit from a standpoint of profound centralization and the perception that immigrants must be separated from religion as part of the "melting pot" policy. Evidence of this can be seen in the long time it took to build Hatzor's first mikveh. Regarding *education*, I found evidence that efforts were made, but this important field, which is key to any meaningful mobility, saw the creation of vast gaps between the town and its surrounding settlements, and between those who graduated from its primary education and moved on to academic high-schools and those who instead attended vocational schools. In Hatzor, the dropout rate from high schools was high, while the percentage of special education students greatly exceeded the national average. I do not believe this was the result of a malicious process, seeing as the State would persist in sending teachers to Hatzor and towns like it in an attempt to bridge the gaps, but this was not enough. And while the education system in Hatzor made small steps forward, in central Israel it advanced quickly, because there it was easier to leverage government influence in the field.

6. Reproducing the gaps between immigrants and old-time residents in future generations

While claims that the State had perpetuated the gaps between new and old residents in the next generations in order to promote the interests of the latter address development

town residents in practice, they ignore a very large group that had left the "periphery" and joined the "center". This group had developed economic and social mobility and did not reproduce its parents' status in its following generations.

Throughout the scope of this study, Hatzor was characterized by a high percentage of immigrants from Islamic countries (95%), and especially northern Africa (over 75%) and was subject to negative immigration. In 1964, it was considered one of the more "problematic" development towns and remained far from its designated demographic goals. In the early 1970s, Hatzor was found to be among the top development towns regarding the number of immigrants who were leaving it, and this departure of stronger inhabitants raised the number of social cases. All these factors further strengthened its homogeneity and emphasized the ethnic disparity between it and its surroundings and central Israel.

Many former Hatzor residents are now members of Israel's middle-class, and when critical researchers make claims that this reality in the periphery was intentionally reproduced in the next generations, they ignore this group that exists in every development town. Hatzor residents usually obtained mobility by moving away, and the fact that its children chose to express their capabilities beyond its borders strengthens the claim that the assimilation of Israeli social values leads to equality in the general population, as suggested by *Eisenstadt's Modernization Theory*.

The current study's main innovation can be found in the **second issue** discussed herein: **how the immigrant community participated in shaping the town's local – "other" – identity.**

Unlike critical scholars who see immigrants as a passive population without its own opinions, my findings reveal their autonomous formation of a personal identity and rejection of the hegemonic identity that the absorbing population tried to force onto them. I maintain that Hatzor residents chose a less familiar pattern of objecting to coercion: the more their disappointment of the broken promise of equality grew, the more their local identity took form, even at the cost of isolation and exclusion. They chose to preserve their religious, cultural, educational, and political "long history". The more the community felt that declarations of containment and integration remained unrealized, the more it drew further inward, closer to its own traditions, and took a contrarian stand. This transition is especially evident in the religious leadership, which

was initially comprised of rabbis that supported integration into the Labor Movement ethos, such as Rabbi Di'i Azizi and Rabbi David Suissa. The contrarian approach was espoused by determined agents that arrived in town as teachers and were asked by residents to become political and represent the National Religious Party (Mafdal). Their involvement led to a political upset in Hatzor in the mid-60s, about a decade before the Likud party rose to power in 1977. I believe reality in Hatzor was clearer than in other development towns, and that it turned the Yishuv into a local laboratory of widespread processes that would later emerge in other places around the country.

Regarding *religion*, community rabbis played key roles during a lacuna in leadership, and findings indicate the important role they had played in areas other than religion, as well. In *education*, most Hatzor residents chose religious education despite the segregation this choice had enforced on them within their secular surroundings. As aforementioned – unlike the picture many studies paint, residents succeeded in influencing their children's education. In *politics*, the election of a religious-national leadership went against any form of materialistic logic and ended Mapai rule in Hatzor despite the ruling party's support of the candidate they had trained for the role. I also demonstrate the creation of a *local ethos and identity* in the town, centered around visiting *kivrei tzadikim* (the graves of pious Jews), an abundance of synagogues, and following religious leaders who preserved "long history" values.

Yet another unique quality of this study is in the illustration of *the town's inner conflicts* regarding the abovementioned issues. To this day, research has usually focused on the struggles between the Ashkenazi Yishuv and Mizrahi immigrants, while this study addresses a struggle that took place within the town, between immigrants themselves, regarding the local identity of their settlement. This undermines the simplistic view that reduces immigrants to one-dimensional mindless beings. In *education*, as well, residents were torn between state-secular and state-religious education supporters, and expressed various opinions mostly born of beliefs and views they had shaped before making Aliyah. The *Political* field also involved an internal struggle, which contradicts the assumption that this was a homogeneous population. They began identifying with various parties and represented different patterns of acclimatizing to the new State. The struggle between Mapai/The Labor Party and the religious and right-wing parties in Hatzor took place between immigrants within the same ethnic spaces, not just between Ashkenazim and Mizrahim, and was, in fact, an internal struggle between those who

integrated into the hegemonic identity and were rejected by Hatzor residents and other voices who would eventually determine the town's identity. This is but another layer of a far more complex picture than the one painted by critical research, because the moment the residents were given a choice, they chose representation that suited their values and perceptions.

My study shows that the people of Hatzor had shaped their lives in accordance with their own values, rather than based on a *false consciousness*. While living conditions did trouble them, they viewed *issues of identity and culture* as no less central. According to my findings, they did not see themselves as victims of Zionism, but were grateful to the State that brought them to Israel and made a generations-long dream a reality. They identified with Jewish tradition, Mizrahi culture, and nationalism, and their actions manifested in a partial compliance with the path they were pushed toward. They accepted the national-Zionist path, but not the secular-socialist one. Over time, the preservation of culture, tradition, and values they had brought with them and the strengthening of a shared collective memory enabled them to connect with the place and gave them an inner confidence that contrasted with their surrounding social climate. They were not as subjugated and miserable as they were presented, and as far as shaping their own identity, they succeeded in adhering to their tradition at the cost of their isolation. The community that remained in Hatzor, either because it did not have the means to leave or due to its connection to the traditional-national identity that took root there and the absence of the tensions that come with class disparity, turned Hatzor demographically homogeneous.

I call the process that took place in Hatzor, in which an economic-social cycle leads to the departure of a mobile group until the remaining community shares a relatively significant common denominator: *the enclave trap*. In Hatzor, the group that remained was dominant in shaping local identity, and the residents had gradually built a homogenous community in terms of ethnicity, culture, class, and even politics. They and their offspring who remained in Hatzor developed right-wing national and religious identity characteristics, which differ from and even contrast with their environment. The processes I reviewed contrast the perception of the "periphery" as a passive social entity as opposed to the "center", and show that despite objective hardships and alienation, Hatzor residents successfully undermined institutional patterns and promoted a different agenda. Unlike mainstream research on development towns, which focuses on the issue

of "top-down" structuring, my study identifies a complex and intriguing "bottom-up" social-political system.

Although the current study uncovered many examples that could act as the foundation of the local Israeli story of Hatzor, such a story is yet to be written. I assert that the study's findings can be incorporated into a comprehensive spatial story that addresses immigrants from Islamic countries as "*our pioneers*", those who contributed to the state in the fields of security, demography, and settlement.